

ISTORIA ROMÂNILOR

A decorative flourish consisting of a central vertical element with a circular base and two symmetrical, curved lines extending outwards and upwards, ending in small loops.

HISTORIA
ROMÂNILOR
DIN
DACIA TRAIANĂ

DE
A. D. XENOPOL

PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN IAȘI, MEMBRU ACADEMIEI ROMÂNE.
MEMBRU TITULAR AL INSTITUTULUI DIN FRANȚA

EDIȚIA III-a, revăzută de autor
Îngrijită și ținută la curent de

I. VLĂDESCU

CONFERENȚIAR DE ISTORIA ROMÂNILOR LA UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI

*„Nu sunt vremile sub cărma omului,
ci bietul om sub vreme!”.*
MIRON COSTIN.

VOLUMUL X

**ISTORIA ȚĂRILOR ROMÂNE DELA PACEA DE BUCUREȘTI
PÂNĂ LA RĂSTURNAREA FANARIOȚILOR**
1812 — 1821

EDITURA «CARTEA ROMÂNEASCĂ», BUCUREȘTI

CAPUL IX

ISTORIA ȚĂRILOR ROMÂNE DE LA PACEA DE
BUCUREȘTI PÂNĂ LA RĂSTURNAREA
FANARIOȚILOR
1812—1821

I

ISTORIA ȚĂRILOR ROMÂNE

DE LA 1812 — 1821 ¹

1. DOMNIILE LUI IOAN CARAGEA ȘI SCARLAT CALIMAH

După încheierea păcii din 1812 și reintrarea știrbitelor țări române aub stăpânirea Porței dânsa rânduește la domnie în ele pe Ioan Caragea în Muntenia și pe Scarlat Calimah în Moldova.

Ioan Caragea în Muntenia, 1812—1819. Familia Caragea erà de origine fanariotă ca mai toate acele ce domniau în țările române. Ea aveà însă ramificări atât în Constantinopole cât și în Muntenia, unde niște vlăstare ale ei se așezase încă de pe timpul lui Matei Basarab. Am văzut anume cum agenții cei mai destoinici de intrigă ai lui Vasile Lupu contra dușmanului său domnul Munteniei, erau în Muntenia chiar, frații Costea, Pavalache și Apostolache Caragea ². Pe la 1715 întâlnim pe un postelnic, Caragea, trimis de domnul Munteniei de atunci, Ștefan Cantacuzino, în Crimeea, spre a iscodi planurile hanului tătărăsc contra lui pe cât și contra împăratului german ³.

Partea familiei rămasă în Constantinopole, se aruncă după obiceiul Fanarioților, în intrigi și daraveri diplomatice, intrând mai întâi în postul nu prea însemnat de dragoman al ambasadei olandeze, în care aflăm pe un Caragea murind în 1710, și lăsând mai mulți copii din care unul ce erà și doctor în medicină, aduce mai multe slujbe rezidentului german Dir-

MUNTENIA

¹ Ioan Caragea, 1812—1818
Alexandru Suțu 1818—1821

MOLDOVA

Scarlat Calimah, 1812—1819
Mihail Suțu 1819—1821.

² G. Căpitanul în *Mag. ist.* I, p. 297 Vol. IV al acestei istorii, p. 18.

³ Lettera in cifra scritta da Nicolo Porta al Conte di Stainville, București, 22 Dech. 1715 în *Hurm. Frig.* IV, p. 87.

ling⁴. În 1741 întâlnim pe un Caragea, poate pe doctorul, tot în însușire de prim dragoman al ambasadei olandeze⁵. În curând însă trec membrii familiei Caragea, din dragomanatul ambasadorului olandez în acel al Porței otomane, și în 1765 întâlnim pe un Caragea ce moare în această însușire în Constantinopole, de epidemia ciumei ce bântuie în acel an capitala în-părăției otomane. Ambasadorul austriac cu care el eră foarte legat, deplânge mult pierderea lui, de oarece el posedând încrederea sultanului, putea sluji mult politicei germane. În locul celui răpit de ciură, sultanul rânduește de dragoman pe tatăl lui, în cât tot un Caragea ocupă postul important de prim dragoman al Porței otomane⁶. Pe la 1782 găsim iar un Caragea, al cărui nume de botez este de astă dată cunoscut Neculai, în postul de dragoman al Porței, însă nu mai mult ca prietin al Austriei ci din potrivă dușman al acestei puteri, și plecat mai curând spre Prusia și Rusia. Acest Neculai Caragea este rânduit cum am văzut din postul de dragoman în acela ce-i urma de obicei ca mulțămită, de domn al uneia din țările române și anume în Muntenia, unde domnește dela 1782—1783⁷.

Acest Neculai Caragea avu trei fii; pe Iancu, Costaciu și Stefanachi. Iancu sau Ioan Caragea este acel rânduit în domnie în 1812; prin urmare el aparține ramurii grecești a acestei familii, și nu odraslelor ei romanizate, venite în Muntenia încă de pe la jumătatea veacului al XVII-le. Acest Iancu Caragea eră întâi devotat lui Constantin Ipsilanti; ruinat însă de el, devine dușmanul său cel mai înverșunat, și intrigă împreună cu frații săi și cu Ecaterina fata lui Scanavi contra Rușilor, Moruzeștilor și lui Ipsilanti, când fii să se reînnoiască tratatul de alianță între Ruși și Poartă în 1805⁸. Ioan Caragea ajunge mai târziu a fi numit dragoman⁹ și din această dre-gătorie trece precum eră obiceiul în acea de domn al unei țări române.

S'ar părea deci că Ioan Caragea, ar fi fost devotat intereselor franceze, în care caz nu am prea înțelege cum de Rușii, atot puternici după retragerea lui Napoleon din Moscova, putuse consimți la întronarea unui domn neplăcut intereselor

⁴ Mai multe rapoarte a le lui *Dirling* din anul 1720, rezumate în *Hurm.*, *Frg.* IV, p. 236—237.

⁵ Consiliul de războiu c. Penkler amb germ. din Constantinopole, 2 Noem. 1741, *Hurm.*, *Frg.*, V, p. 103. Vezi și o scrisoare c. Penkler din 23 April 1745, *ibidem*, p. 119.

⁶ Raportul lui Penkler din 1 Oct. 1765, *ibidem* p. 232.n

⁷ *Vezi* vol. IX p. 185.

⁸ *Ruffin* c. Talleyrand, 21 Iun'e 1805, *Hurm.*, *Doc.*, *Supt.*, II, p. 312, și vol. IX p. 268.

⁹ *Andréossy* c. ducele de Bassano, 9 Sept., 1812, *ibidem*, p. 731.

lor. Rușii însă cunoșteau aluatul cel mlădios din care eră plămădită firea fanariotă. Ei știeau că se dau totdeauna în partea celui mai tare, și că plecarea lor cătră cutare sau cutare putere nu este rezultatul principiilor sau a simpatiilor, ci numai a unui calcul interesat. De aceea vom și cunoaște pe Ioan Caragea, acel ce intrigase în Constantinopole contra Rusiei și în interesul Franței, ca dușmanul cel mai inverșunat și mai nepoliticos chiar al poporului francez.

Ion Caragea, Domnul Munteniei, 1812—1818
Stampă. Colecția Academiei Române

Numirea lui Caragea fu datorită însă mai ales lui Halat Effendi care primi dela domn mulțămita urieșă de 8000 de punși sau 4,000,000 de lei. Așa cel puțin îl bănuiau colegii săi, ministrii sultanului și acesta însuș aflând că singur se înfruptase cu atâta dărnicie din banii muntenești, Halat perdu toată înrâurirea ce o avea la padișah și căzû în disgrație¹⁰. Iată

¹⁰ Andréossy c. ducele d' Bassano, 4 Ian. 1813, *ibidem*, p. 739

deci cum se respecta condiția tratatului din 1802 înoită prin acel de București, de a nu se cere nici o plată pentru numirea domnilor. Obiceiul eră prea înrădăcinat ca să poată a fi smuls prin condiții înșirate pe hârtie. Eră peste puțință de a impede favorurile; și tot atât de peste puțință eră de a înlătura răsplătirea lor. Atâta numai că acuma făcându-se în secret, și nu la lumina zilei ca în fericitele vremi a le vechimei, se dădea puțința numai celui mai influent a se folosi de ele.

Când Caragea vine în București în 24 Decemvrie 1812¹¹, el găsește aice răspândite veștile cele mai favorabile despre înaintarea armatelor rusești asupra lui Napoleon. Ledoulx consulul francez din București scrie lui Otto de Marloy ambasadorul francez la Viena, că „au aflat orașul București plin de buletine rusești, care ar conține în fiecă rând cele mai ridicule absurdități. Consulul de Rusia deprins, de mult timp a înșela pe Greci și pe Valahi, îi ametește în toate zilele prin tot felul de minciuni și au parvenit a face pe încunjurimea domnului să creadă că amiralul Tschitschakoff ar fi la Varșovia, iar generalul Kutuzoff la Königsberg”¹². Consulul rusesc aveă interes a spori cât mai mult vaza împărăției sale spre a putea apăsa asupra domnului, și a’l sili la plata unei rămășiți de datorii a țarei Muntenesti, către amiralul Tschitschakoff în sumă de 2,000,000 de lei, și din care dacă o scotea, consulul eră să se împărtaşască cu o bună parte¹³.

Totuși până la 1814 când se restabilesc Burbonii pe tronul Franței, Caragea păstrează un soi de neutralitate, care se clătină când în spre Franța când în spre Rusia, după schimbătoarele vești ale izbânzilor războinice¹⁴, și atât principele cât și boierii săi aveau aceeași considerație atât pentru consulul francez cât și pentru acel austriac sau rusesc. Dela întronarea însă a lui Ludovic al XVIII-le, Caragea știind că restabilirea acestuia în tronul Franței, eră în mare parte datorită Rusiei, care singură eră de atunci înainte să determine și soarta domnilor din țările române, știind pe de altă parte plăcerea ce ar pricinui-o curței din Petersburg, dacă ar lovi și deconsidera națiunea franceză, își schimbă de odată purtarea sa față cu supușii acestei puteri, jertfind interesele lor, tăgăduindu-le dreptatea și tratându-i în deobște cu cel mai mare despreț. În sfârșit se insultă, nu știm în ce mod pe însuș consulul francez, care ra-

¹¹ Barbier însărcinatul de afaceri al consulatului francez din București. c. Otto, 26 Dec. 1812, *ibid m*, p. 700.

¹² Ledoulx c. Ott, 20 Ian. 1813, *ibidem*. p. 703.

¹³ Ledoulx c. Otto, 8 Fevr. 1813, *ibidem*, p. 704.

¹⁴ Amărăunțimi în Ureche, *Din domnia lui Ioan Caragea*, în *An. Ac. Rom.* II, tom. XXII, 1910, p. 180 (40).

poartă această gravă împrejurare ambasadorului din Constantinopol, iar acesta îi ordonă să protesteze și să părăsască capitala Munteniei ¹⁵.

Dacă însă domnul Munteniei se îndepărta de Franța a căreia greutate scădea pe zi ce merge în cumpăna politică a Europei, el se apropia din protivă de puterile acele ce începeau a juca un rol din ce în ce mai precumpenitor și mai ales de Austria, care alegându-și partea mijlocitoare a păcii europene, putea să devină cu deosebire un sprijin pentru domnul Caragea. El cere dela principele de Metternich, atot puternicul ministru dela curtea Vienei să-i recomande un personaj politic care să-l țină în curent despre mersul politicii europene. Ministrul

Pecetea Munteniei în timpul lui Ion Caragea
Stampă. Colecția Academiei Române

austriac se grăbește a răspunde la această cerere, dându-i pe D-l de Gentz care devine corespondentul titular al lui Caragea asupra politicii generale a Europei. În tot decursul domniei lui Caragea el primește regulat corespondențele lui de Gentz care-l țineau în curent cu întrebările cele mai delicate a le diplomației. Metternich și Gentz considerau pe Caragea ca devotat Porței otomane și-l puneau mai ales în cunoștință despre toate mișcărilor pe care Rusia le ținea asupra Porței otomane.

¹⁵ Ledouix c. principele de Benevent ministrul af. străine, 28 Iunie 1814. *Ibidem*, p. 751. Andréossy c. Talleyrand, 13 Sept. 1814, *ibidem*, p. 753. Nici Ureche în voluminoasa sa expunere a domniei lui Caragea nu cunoaște motivul insultelor, *l. c.*

Caragea deși căutase a se pune bine cu Rușii maltratând pe Franceji, totuși își baza domnia lui mai cu samă pe existența Porței otomane, așa precum toți Grecii care puseră interesul politic deasupra aceluia înjosit momentan al răsplăților bănești nu putuse niciodată privi cu mulțămire ca Rusia să devină stăpâna țărilor române, ceea ce ar fi însemnat tot atâta ca și sfârșitul în ele a stăpânirii fanariote.

În aceste timpuri însă de mare vâlmășag pentru Europa apusană, pricinuită prin răsturnarea lui Napoleon și reîntrarea Europei în matca ei din revărsarea în care fusese cuprinsă până atunci, Turcia este aproape ca și uitată de diplomația europeană. În zadar Poarta pune pe Caragea să stăruiască la d. de Gentz ca să facă pe principele de Metternich a aduce în congresul de Viena chestiunea retrocedării Basarabiei către Poartă. De Gentz răspunde lui Caragea că „principele de Metternich este pe deplin convins că orice încercare de a face pe Rusia a înapoi Porței teritoriul pe care dânsa i l'a zmulț în ultimul războiu ar fi astăzi fără scop și țintă”¹⁶.

În privirea lăuntrică începutul domniei e însoțit de o ciumă cumplită rămasă vestită sub numele de *ciuma lui Caragea*, care făcea cum spunea cronicarul „bucuria cioclilor ce numai eșiau de prin pivniți”¹⁷. Apoi în 1815 Muntenia are de suferit niște prădăciuni care păreau că reînosc timpurile lui Pasvan-Oglu, din partea Turcilor din cetatea Ostrovului, care revoltându-se contra Porței otomane, incurg în Muntenia și pradă cu mare vijălie județele Mehedinții și Gorjul. Turcii temându-se ca Rușii să nu regăsască iarăși în asemenea prădăciuni un motiv de intervenire, trimit un pașă în București cu oștire, care după obiceiul aceluia timp și mai ales al Turcilor, pradă țara tot atât de rău ca și acei de acăror jăfuiți vroiau să o apere¹⁸. În afară însă de aceste nenorociri căzute din afară, Caragea însuși este un domn lacom care urcă foarte mult dările asupra locuitorilor, și anume chiar din anii cei doi dintâi ai domniei lui, când țara cu toate aceste eră scutită de tribut către Poartă, după tratatul încheiat cu Rusia. Anume dela 12 lei la două luni (deci de 6 ori pe an) ce se luau de fiecare *lude* sau *modă*, pe vremile lui Constantin Ipsilanti în 1804, în 1815 și 1816 sub Ioan Caragea găsim dările urcate la aproape îndoi, 22 de lei de ludă sau modă. E drept că această sporire eră motivată prin scăderea spăimântătoare a numărului birnicilor care din 40.620 de lude se redusese pe timpul lui Caragea

¹⁶ De Gentz c. Caragea, Viena 7 Noemv. 1814 în *Dépêches inédites du Chevalier de Gentz aux hospodars de Valachie*, 1813—1828, Paris, 1876, p. 120.

¹⁷ Asupra grozăviilor ei vezi descrierea minunată făcută de Ioan Ghica în *Scrisori către Vasile Alexandri*, București, 1884, p. 24 și urm.

¹⁸ Dionisie Ecclesiarcul în *Papiu*, II, p. 233.

numai la 18.000¹⁹, împruținarea pricinuită prin jaful cel fenomenal căruia țara fusese expusă pe timpul Rușilor. Țara fiind astfel spărcuită și sărăcită, domnul este nevoit să întâmpine neapăratele ei nevoi prin împrumuturi, pe care le contractează dela Greci îmbogățiți tot în țările române, și anume împrumută 420.000 de lei dela chir Gheorghe Sekelarie la care se adaog procentele pe timp de 8 luni, în sumă de 37,800 de lei adecă aproape câte 12% pe an și *agiul* de 5% în sumă de 20,000 de lei; apoi alți 223,650 de lei dela biv vel vistierul Ioan Mosh²⁰. Domnul este nevoit să dea în veniturile țării două din dările sale, dijmăritul și vinăriciul; spre a nu pierde însă suma reprezentată prin ele, o trece în datoriile vistieriei către câmara domnească²¹. Zilot Românul spune deci „că acest domn în al doile an se desbracă de vicleana și lingușitoarea piele a vulpei și se imbracă cu fiorelnicul și fricosul (infricoșatul) cojoc lupesc și începù pe față a hrăpi și jăfui țara în feliurite chipuri, încă și sidosia, adecă iertarea dajdiei de către Poartă la încheierea păcei cu Rusia, o călcă și scoase dăjdii în țară mai înainte de vreme”²². Pentru a face pe boieri să tacă, urma mai departe sistemul introdus tot mai întins de Fanarioți, de a-i scuti de cele mai multe dări și de a revărsa pe aceste tot mai mult asupra poporului de jos. Fiind a se răspunde Rușilor încă un rest de datorie din vremile ocupației, în sumă de 1.508.150 de lei, boierii propuseră domnului prin o anafora că „fiind o datorie obștească, am chibzuit să se cisluiască cu dreaptă cumpenire pe *toate stările* țării, adecă mănăstiri, neamuri, postelnicei, mazili, ruptași, cumpaniști, negustori scutnici, poslușnici, bresle slujitorști și birnici cum și preoți”. Pe toate le înșiră *afară de boieri*, care și ei nu erau decât o stare a țării, una din breslele privilegiate. O nedreptate de acelaș fel se face prin propunerea unei dări asupra țării întregi, dar menită a sluji la repararea podurilor capitalei.

¹⁹ Anaforaua p. dăjdii, 1804 Oct. 30. *Condica de hrisoave ale lui C. Ipsilanti* în Papiu. *Tesaur*, II, p. 328; cf. alta a lui Caragea din 20 Mai 1814, *Ibidem*, p. 369. Cărți slobode p. așezământul din 1 Aug. 1814, *ibidem*, p. 369. *Lude* sau *modă* (Lude în slav. = om), la început însemna pe contribuabil. Mai târziu aplicat la o asociație de 4 familii p. a răspunde o dare. Vezi Wilkinson, *Tableau historique de la Moldavie et de la Valachie*, Paris, 1821, p. 55. În Moldova cuvântul lude însemnă om străin scutit de contribuție, scutelnic. *Uricariul*, VII, p. 72. VIII, p. 142, XI, p. 268 și XIV, p. 181. În Moldova asociația numită lude în Muntenia, se numea *cruce*. *Uricarul* IV, p. 26.

²⁰ Obștesc zapis de împrumutare dela chir Gheorghe Sekelarie, 1815, Noemvrie 19. Obștesc zapis de împrumutare dela dumnealui vistierul Ioan Mosh, 1805 Decemv. 5. Papiu, II, p. 391 și 394. *Agiul*, termen ce se află în acel timp este înțeles în sensul „de paguba ce zice că are să cerce cu trasul polițiilor din alte piețe”. *Ibidem*, p. 393.

²¹ Anaforaua pentru vinăriciul și dijmărit, 1813 Iulie 4, și socoteala de banii ce țara e datoare, 1816 Mai 10, *ibidem*, p. 305 și 399.

²² Zilot Românul, p. 108.

Baronul de Strogonoff ambasadorul rusesc din Constantinopole oprește ridicarea acestei dări ca una ce ar trebui a fi luată numai de la proprietarii și chiriașii imobilelor din București ²³:

Jafurile domnului ajunseră însă în curând la urechile Porței prin următoarea împrejurare. Caragea înlocui pe Brancovanu vistiernicul numai după 6 luni de slujbă, cu Filipescu, care îi stătu timp de mai mulți ani în ajutor la despoierea țării. Filipescu era și un jăcaș de frunte, cumpărând dregătoria vistierniciei dela domn cu mai multe sute de pungi de bani și apoi vânzând la rândul său boieriiile celor ce dădeau mai mult. Fiind însă că se întrodusesse obiceiul abuziv imitat dela muca-remeaua turcească ca să nu stee boierii mai mult de un an în slujbă, apoi cumpărarea dregătoriilor ajunse un adevărat mezat, în care cel ce dădea mai mult și deci fura mai puternic, era în totdeauna preferat. Se vede că dela o vreme prietenia între domn și vistiernic se strică, precum s'întâmplă mai totdeauna când prefăcuta prietenie ascunde o tovărășie de interese, și Filipescu care cunoștea toate manoperile domnului spre a-și chivernisi punga, începu să'l pârască la Poartă. Caragea simțind de aceste lucruri, surgunește pe Filipescu la moșia lui, Bucovul, unde pune să'l otrăvească. Jafurile lui Caragea și a dregătorilor și boierilor lui aduseră o răscoală a unor cete de panduri din Mehedinți și Jiul de sus, care răscoală imbinându-se cu prădăciunile Turcilor devine foarte primejdioasă. Era unul din revoluției lui Tudor Vladimirescu ²⁴.

În zadar căută Caragea a'și face față cătră Turci de domn bun și oblăduitor neinteresat, ordonând ca să se înlătore dela 1817 înainte carăle de sare și untul ce se cerea pentru cămara domnească. În zadar chiar păgubește el visteria într'un chip nesocotit, iertând într'un an mai mult de jumătate din birul țării, când am văzut pe de altă parte că era nevoit a se împrumuta pentru a'și întâmpina cheltuelile ²⁵.

Caragea nu era doar rău văzut de Poartă din pricina jafurilor sale, ci din alt motiv pe care nu'l putea acoperi cu prefăcutele sale dărnicii, Poarta fiind îndatorită prin tratatul cu Rușii a mănținea pe domni în scaun timp de 7 ani, ea vroia să zădărnicească atare condiție, prin retragerea voluntară a domnului după 3 ani. lucru pe care Caragea îl promisese. Caragea însă la sfârșitul celor 3 ani, refuză de a părăsi domnia,

²³ Anaforaua dumnealor velișilor boieri pentru plata proviantului, 1814, Mai în 28. *Condica lui Caragea* în Papiu, II, p. 368. Asupra jafurilor lui Caragea vezi și Ioan Ghica, *Scrisori c'tră Vasile Alexandri*, 1884, p. 32. Darea p. poduri în Militiz c. rege, 25 Apr. 1818 N. Iorga *Acte și Frag.*, II, p. 512.

²⁴ Zilot Românul, p. 110—111. Revoluția pandurilor în Ureche, *l. c.* (Nota 14 bis) p. 195 (55).

²⁵ Anaforaua dumnealor vestișilor boieri pentru scăzământul dăjdiilor, 1817. Ian. 5, *Condica lui Caragea*, în Papiu II, p. 357.

ceeace indispune pe Turci în contra lui în chipul cel mai deplin. Către acest motiv de adâncă nemulțămire a Porței cu purtarea lui Caragea, adăogându-se pretextul dorit al unei ocârmuirii jăfuitoare, înțălegem la ce pericol se expunea Caragea față cu firea pornită a Turcilor. Chipul sângerând al lui Ghica și Mavrogheni începu a-i turbura neliniștita conștiință și în curând teama de a suferi o pedeapsă, pe care până la un punct o meritase prin purtarea lui, dobândi în mintea-i o putere atât de mare încât îl împinse să fugă din scaun. El se duse într'o țară mai neutră și mai indiferentă față cu pasiunile orientale, în Italia, unde trăi o viață plăcută cu ajutorul bogatelor comori stoarse din sudorile Muntenilor. În o frumoasă metaforă este îmbrăcată această fugă a lui, de Zilot Românul. El zice : „în ce chip când se apropie de ziuă încep a cânta cucușii și jigăniile temându-se să nu le apuce lumina zilei prin locuri primejdioase pentru dânsese, fug de se ascund în viziunii, într'acest chip și Caragea petrecând ca în întunerecul nopței în cei cinci ani trecuți ai domniei lui, slobodă hiară nesățioasă, hrăpind din țară și fățiș și curmeziș și dosiș întru al șeselea începând a se lumina de ziuă, adecă a se descoperi a le lui fapte toate, se temu nu atât de mazilie, fiind că sorocul de 7 ani ai domniei după trataturi se împlinia, cât de capul lui, căci simțise că Poarta are socoteală a'l pierde, își chivernisi scăparea vieței prin fuga din scaun la alte curți străine cu toată familia. Părăsirea tronului de Caragea și retragerea lui în Austria fu privită de Turci ca un delict invederat care motivă deci, chiar după textul tratatelor, destituirea și înlocuirea lui. Baronul de Strogonoff întâmpină însă că delictul *invederat* nu poate rezulta decât din o cercetare, căci el crede că fuga lui Caragea fusese datorită intrigilor lăuntrice și că în orce caz până la împlinirea termenului de 7 ani nu se poate numi alt domnitor, ci trebuie ca ocârmuirea să fie condusă de un Caimacam. La sfârșit și Rusia consimte la numirea lui Alexandru Suțu cu condiția ca anii care mai lipseau lui Caragea să se adaoge la anii ce trebuia să-i aibă Suțu, de unde se vede cu câtă stăruință țineau Rușii la respectarea tratatului care le asigura amestecul în principate.²⁶

Mai contribuie la fuga lui Caragea și amestecul său în mișcările eteriei grecești care se dezvoltau tot mai mult și care adăugeau încă în falșa poziție în care el se afla față cu Turcii².

²⁶ Zilot Românul, p. 111. Mai multe rapoarte ale lui von Miltitz c. rege în N. Iorga, *Acte și Frag.*, II, p. 525—536.

²⁷ Introducerea la *Dépêches inedites du chevalier de Gentz*, p. VII, nota : „ne voulant pas manquer à sa parole et redoutant non moins d'encourir la disgrâce du sultan que de se compromettre vis-à-vis de la Russie et de l'Hé-tairie, prit le parti de se soustraire par la fuite aux conséquences de cette complication. Il se réfugia en Italie où il passa le reste de ses jours”.

Scarlat Calimah în Moldova, 1812—1819. — În acelaș timp cu rânduirea lui Caragea în Muntenia, se face și cea a lui Calimah în Moldova, care numit în 9 Sept. în Constantinopole, intră în Iași abia prin postul Crăciunului în 1812²⁸. Poarta ceruse dela Calimah ca să aibă o purtare cu deosebire blândă față cu toți locuitorii Moldovei și mai ales cu boierii spre a-i împăca despre cedarea Basarabiei către Ruși, și a-i împiedeca de a se haini la dânșii.

Rusia anume în timpul ocupației principatelor făcuse pe un număr înșămnat de locuitori, cu deosebire din Moldova, să se pună sub protecția rusască, și consulii rusești se folosise de împrejurare, spre a face averi înșămnate din negușitoria acestei protecții. Așa consulul din București adunase o avere de vr'o 300.000 de lei. De îndată ce țările române reintra sub oblăduirea turcească, Poarta luă măsuri energice pentru a desființa atare încălcare a rivalei sale, ordonând sechestrul asupra averii tuturor supușilor săi care adoptaseră protecția rusască. Asemene măsură readuse o sumă de oameni la prima lor stare, de raiete otomane²⁹.

Se răspândise vestea între boierii acei ce trecuse pe timpul Rușilor în partea lor, că i-ar aștepta soarta Moruzestilor, și că domnul Calimah aducea cu el firmanul pentru a lor descăpăținare. Cei mai mulți se deșțărără, parte din ei prefăcându-se a călători prin Europa apusană, parte căutând pe față o scăpare în Rusia. Calimah trebui să-și dee mari silinți spre a împiedeca sporirea emigrării, și numai prin o purtare foarte blândă în tot decursul domniei lui, izbuti a mai liniști spăimântatele spirite³⁰.

Calimah avea însă de luptat cu greutățile ivite din executarea tratatului de București. Art. 7 prevedea ca locuitorii din părțile cedate să aibă voie a se retrage în Turcia până în termenul de 18 luni, desfăcându-se însă de proprietățile lor. Boierii care nu puteau să-și înstrăineze în pagubă moșiile, preferară „să se despartă fii de părinți, frați și alte rudenii, trecând unii la acele de peste Prut moșii, iar alții rămânând dincoace³¹. Țăranii, din potriva, care nu aveau nimic de pierdut,

²⁸ Drăghici, II, p. 92. El fusese numit în Constantinopole pe la 4 Septembrie acest an. Andréossy c. ducele de Bassano 9 Sept. 1812. Hurm. *Doc. Supl.* II, p. 731.

²⁹ Fornetty c. Otto, 1812; Andréossy c. ducele de Bassano 4 Ianuarie 1813; Andréossy c. af. străine 27 Fevr. 1813, *ibidem*, p. 701, 739 și 743.

³⁰ Drăghici, II, p. 93.

³¹ Anaforaua asupra poronței pentru moștile de peste Prut ca să se desfacă, 1815 Noemvrie 5, *Uricarul*, IV, p. 192. Comp. Andréossy c. ducele de Bassano 23 Iulie 1813. Hurm. *Doc. Supl.*, II, p. 749: „il est a présumer que les boyards seront forcés de passer de l'autre côté pour prévenir leur ruine et la Russie profitera de ce surcroit de population”.

temându-se de ocârmuirea rusască, după cece se arătase în cursul ocupațiunei Moldovei din 1812, vroiau să se strămute în partea rămasă sub Turci. Rușii pentru a împiedeca atare emigrare, închid granița Prutului sub pretext de ciumă, dărâmand însuș podurile de peste râu și lăsând-o închisă chiar și după încetarea molimei. Mai multe părți din Moldova și cu deosebire Iașii, care și trăgeau mai înainte mijloacele de existență din partea cedată, erau aproape să fie expuse foametei prin închiderea comunicației, și numai prin stăruinți energice izbuti Calimah a dobândi învoirea introducerii proviziunilor trebuitoare³². Mijlocul întrebuițat fu acel al lui Caragea din Muntenia, răua trătare a Francejilor³³.

Domnia lui Calimah nu samănă cu cea a lui Caragea în privirea ocârmuirii interne. Pe cât cealaltă s'au arătat jăcașă și păgubitoare intereselor obștei, pe atât de îngrijitoare se vede a fi fost cea a lui Calimah. Pe când l'am văzut pe Caragea încasând banii tributului, de și acesta fusese rădicat pentru doi ani de pe țară prin pacea din 1812, Calimah respectă această scutire și iartă locuitorilor birul cât timp ținu „asidosia”. Numai pentru întâmpinarea plăței lefilor dregătorilor se ieu câte 15 parale la leu, în folosul casei răsurilor după analogia birului ce'l plăteau locuitorii mai înainte. Cu acest prilej se arată și în Moldova tendința însămnată în Muntenia, de a se scuti tot mai mult de dări clasa boierească. Făcându-se socoteala venitului casei răsurilor esă 531.537 de lei, iar cheltuețele de întâmpinat 810.000 de lei. Golul de umplut în sumă de 278.463 de lei, se hotărăște a se ridica sub numele de lipsa casei răsurilor dela *toată țara*, ca una ce era datoare a plăti lefile slujbașilor ce se osteneau în interesul tuturor. Când veni însă la enumerarea stărilor țărce care trebuia să contribuie la umplerea acelu gol, se înșiră : mazilii, ruptașii și ruptele vistieriei, jidovii, hrisovoliții și neguțitorii, iar *boierii nu*, care cu toate aceste dispuneau pe socoteala altora asemenea orânduiri³⁴. Numai la atâta se învoesc boierii a contribui cu suma de 10.000 de lei pentru cheltuiala lazareturilor spre apărarea de ciumă în 1815. Și încă această contribuție este orânduită pe cinurile boierești dela agă în jos, asupra spătarilor, banilor, comișilor căminarilor, paharnicilor, sârdarilor, stolnicilor, medelnicerilor,

³² Mai multe rapoarte ale lui Fernetty c. Otto din Dec. 1812, 3 Ian., 22 Fevr. și 9 April 1813, *ibidem*, p. 701, 702, 706 și 708. In acest de pe urmă cetim : „la communication du Pruth a entièrement cessé pour empêcher l'émigration des paysans qui ne veulent point vivre sous la domination de la Russie. Déjà quelques familles avaient réussi à passer de ce coté. En conséquence tous les ponts sur le Pruth ont été levés”.

³³ Fernetty c. Otto, 23 April 1813, Ledoux c. principele de Beavevent 28 Iunie 1814, *ibidem*, II, p. 708 și 751.

³⁴ Anafora din 1812 Iunie 24, Uricarul, III, p. 118.

clucerilor, sulgerilor, pitarilor, jîtnicerilor, şatrurilor şi pe jumătate din suma impusă acestora asupra jupâneselor văduve a unor astfel de boieri, fiind deci scutiţi chiar şi de această dare, boierii cei mari precum logofeţii, vornicii, postelnicii, hatmanii şi vistiernicii³⁵. Dările în deobşte erau însă în destul de uşoare, chiar dacă luăm în considerare uriaşa zdruncinare ce trebui să se facă în economia finanţelor Moldovei, prin pierderea a jumătate de ţară. Suma totală a dărilor ei, în afară de acele ale domnului, se urca numai la suma de 1.260.000 de lei, pe când ale Munteniei se urcau la 5.230.000, fără îndoială cu mult mai mari în proporţie decât întinderea relativă a Munteniei faţa cu Moldova, de 2 ori, nu de 4 ori mai mică decât dânsa. Calimah mai încearcă o reformă în interesul fiscului, dat care ese tot în favoarea boierilor. Anume domnul dispune ca scutelnicii să nu mai fie de loc scutiţi de dări precum erau mai înainte, când nu plăteau, când nu plăteau decât două şferturi pe an, ci să fie daţi la bir cu ţara, rămânând ca boierii ce-i posedase să primească o despăgubire în bani din visterie, pentru fiecare scutelnic câte 2 lei pe lună, din care boierul să răspundă birul scutelnicilor. Boierii însă tot-deauna iscoditori când era vorba de a-şi ocroti interesele lor, aduseră la lumină alt aşezământ, acel al *poslušnicilor* care înlocuiau pe desfiinţaţii scutelnici.

O singură dare deşteptă protestări din partea consulului rusesc, anume aceea de 1.250,000 de lei trebuitoare pentru acoperirea rămăşişelor trecute, dare pe care Calimah o arată neapărată şi compensată prin uşurările făcute la alte capitole. Această protestare a Rusiei dă prilej Porţei de a voi să schimbe pe Calimah înaintea împlinirii celor 7 ani de domnie, încât supărarea Ruşilor făcea jocul Turcilor dar Rusia nu se lăsă şi opreşte şi ridicarea dării şi destituirea domnului înainte de timp³⁶.

Deşi ocărnuirea lui Scarlat Calimah nu era de feliu a provoca nemulţumiri, totuşi în anul depe urmă al domniei lui se face în Iaşi o răscoală, îndestul de serioasă care aduce moartea mai multora din pricina închidere oraşului dinspre Tătăraşii, cu o fringhie sub pretext de boală, în realitate spre a lua bani dela cei ce treceau peste ea. Tătăraşenii se revoltă, trag clopotele şi scoală tot norodul capitalei, care punând pe mitro-

³⁵ Hrisov. şi anafora din 1815 Sept. 22, Uricarul, IV, p. 121.

³⁶ Comp. Anaforaua boierilor Moldoveni şi hrisovul lui Calimah din 1814 Mai 15 în Uricarul I, p. 24—42 cu Anaforaua boierilor Munteniei şi hrisovul lui Caragea din acelaş an Mai 28 în Condica lui Caragea. Papiu, II, p. 369-376. Chestia cu darea p. rămăşişe. V. zi în rapoartele lui von Miltiz c. rege, 25 Apr. şi 14 Sept. 1818 în N. Iorga *Acte şi Frag.*, II, p. 513 şi 524.

polit în frunte merge la palat unde domnul aflând despre cauza răscoalei, destituie pe boierii ce o provocase și redă liniștea poporului.³⁷

Domniile lui Calimah și Caragea mai au și o însemnată culturală și prin redactarea a două condici de legiuri și prin crearea de școli despre care se va vorbi mai la vale.

2. LEGIURILE LUI IOAN CARAGEA ȘI SCARLAT CALIMAH

Nevoia unei codificări a dreptului fusese simțită de mai multe ori în țările române, și am văzut în Muntenia pe Mateiu Basarab îndeletnicindu-se cu o asemenea lucrare, iar în Moldova pe Vasile Lupu³⁸. Aceste încercări nu isbutise a face pe popor să se deprindă cu ascultarea de normele scrise, și dreptul obicinuielnic rămăsese tot în picioare, făcând să se uite în curând legile acele promulgate pe hârtie. Pricina de căpitenie a unei asemenea neisbutiri stătea mai ales în natura culegerilor făcute, ce se îndeletniceau mai cu osebire cu dreptul penal și bisericesc.

În decursul epocii fanariote întâlnim iarăși încercări de legiuri, adevă de introducerea unor norme obștești care să slujască pentru regularea daraverilor omenеști, și anume de astă dată, pe tărâmul dreptului propriu zis și anume a celui până acuma neatins decât în treacăt de vechile legislații, adevă dreptul civil. Încă înainte de legiurile lui Caragea și Calimah găsim în Muntenia condica pravilnicească a lui Alexandru Ipsilanti din 1780 și în Moldova soborņicescul hrisov al lui Alexandru Mavrocordat din 1785.

Cea d'întâi este o lucrare mai întinsă care are de scop a regula întregul domeniu al dreptului civil; A doua, a lui Mavrocordat, țânțește numai la orânduirea câtorva punte speciale.

Hrisovul de punere în lucrare a condicii lui Ipsilanti redactat de banul Enăchiță Văcărescu, care tradusese și textul grecesc pe românește, ne spune că „pe acea vreme judecățile se hotăriau uneori după pravilele împărătești adevă Vasilicalele, alte ori după obiceiul pământului. Dar cu toate aceste nici pravilele nu se păziau nici vechimea obiceiurilor nesmintite țineau; ci când cu pravilele stricau obiceiurile, când iarăși cu obiceiurile se împrotiveau pravilelor”. Alexandru Ipsilanti, pentru a îndepărta acest neajuns, spune că „au strâns din pra-

³⁷ Drăghici, II, p. 100 Comp. o scrisoare a lui Lazăr Bucoveneanu Arhim. Sofronje din Slatina, 1819 Iunie 23. Urñariul, VII, p. 73—86.

³⁸ Vol VII, p. 137.

vili cele ce sunt mai trebuincioase spre povața judecăților, iar din obiceiuri au ales cele mai adesa urmate în țară, asemănându-se oareși cum cu pravilele”³⁹.

Condica pravilnicească a lui Ipsilanti conține și dispoziții privitoare la procedură, nu numai de acele consfințite prin organizarea judecătorească admisă de obiceiul pământului ci încă și înoirile făcute de voevod. În partea ei de fond este alcătuită în deobște după principiile dreptului roman, cuprinse în legile bizantine. Totuși chiar aici se întâlnesc modificări care provin sau din obiceiul pământului sau din părerile domnului care se vede a fi avut o minte îndestul de ageră în cugetările juridice. Așa în § 10 de sub capitolul „pentru zestre”, el spune că întru cât bărbatul dobândește în proprietatea sa pe copiii Țiganilor de zestre, ca fond dotal, el să fie dator a împlini din el la restituirea dotei lipsa întâmplată, „care măcar că este împotriva pravililor, care pravili zic apriat că lipsa robilor spre muiere caută, dar am socotit domnia mea că barbatul de nu va avea despre o parte mângâerea împărțășirei rodului și despre alta grijă pentru scăderea ce se va întâmpla a Țiganilor ce se cuprind în foaea de zestre, poate să se lenevească spre a nu căuta de Țigani”.

O altă modificare a pravililor împărătești, datorită obiceiului pământului, este conținut în § 1 al capitolului „pentru moștenire” care glăsuște împotriva legilor romane că „după ce se va înzestra fata de părinții ei, să nu aibă nici de cum voie după moartea părinților ei să între în moștenirea lor, cu cuvânt ca să puie și zestrea ei la mijloc, ci să rămână mulțumită cu zestrea ce va fi luat”.

Legile bizantine și dreptul roman prescriau din potrivă că dacă părintele înzestrându-și fata ar fi tocmit ca ea să rămână mulțumită cu zestrea dată și să nu mai vie la moștenirea lui, o atare *toctmală nu avea nici o tărie*⁴⁰.

Tot o noire a domnului legiuitor ne pare și dispoziția (§ 3 de sub titlul „pentru moștenire”) prin care numai copiii de partea bărbătească aveau dreptul să moștenească moșia

³⁹ *Hrisovul de întoccare al pravilniceștii condici* tipărit în fruntea *Facetei*. Ediția originară din 1780, București, tipografia Mitropoliei. A doua ediție scoasă de M. Bujoreanu în *Colecțiune de legiuirile vechi și noue ale României*. Reproduș hrisovul și în *Istoria țirei Românești* de Frații Tunusli, p. 120—125.

⁴⁰ „Si pater suam dotans filiam pactus est ut dote pro se data, sit contenta, neque in hereditate ipsius parte.m habet, hoc pactum non valet, neque prohibetur succedere patri intestato obeunti filia, dum dotem fratribus, qui in potestate remanserant confert”. *Manuale legum five Herabiblos cum appendicis et legibus agrariis* Constantini Harmenopoli's Illustravit Gustavus Ernestu, Heimbach. Lipsiae, 1851, Lib. IV, Tit X de iure dotis. Manualul lui Armenopol a fost alcătuit înainte de 1320 când moare autorul. Are și astăzi valoare în părțile grocești.

din care se trăgea numele familiei, rămânând fetelor dreptul de a împărți cu frații lor numai moșiilec elelalte, întru cât am arătat că la Români în vremile vechi nu era cunoscută o deosebire între moștenirea bărbaților și a femeilor ⁴¹.

Nu se poate tăgădui superioritatea condiceii lui Ipsilanti asupra celor ale lui Mateiu Basarab și Vasile Lupu. Pe când acolo am întâlnit numai legi bisericesti și penale, aici găsim o condică civilă, fără îndoială o parte mult mai înaintată a legislației decât acea penală, cu care încep toate rudimentele concepțiilor juridice. Apoi condica lui Ipsilanti conține și o parte însemnată din obiceiul pământului, pe când acele a lui Mateiu Basarab și Vasile Lupu împrumutase dispoziții străine chiar și la regularea daraverilor plugarilor ⁴².

Sobornicescul hrisov al lui Alexandru Mavrocordat, deși nu are întinderea și însemnatatea condiceii lui Ipsilanti, totuși este și el o legiuire și nu un hrisov individual, după cum erau în deobște atare acte. El este dat asupra două anaforale ale divanului din anul 1785, din care una oprea dăniile făcute de persoanele sărace celor bogate pe temeiul că asemenea acte nefirești nu ar fi decât niște vânzări ascunse, care ar înlătura dreptul de protimis pe care rudele și corăzășii l'ar putea avea la caz de vânzare pe față; de asemenea oprea stipulația prin care obiectul zălogit trebuia să rămână în proprietatea creditorului, la caz de neplată a datoriei, fără intervenirea unei hotărâri judecătorești. Mai dispune ca schimburile de moșii să nu se poată face fără o prealabilă cercetare a valorii lor respective, tot în scopul de a înlătura trecerea pe ascuns a proprietăților din o mână în alta. A doua anafora era privitoare la Țigani, orânduind mai mult reguli mai omenoase în privirea stăpânirii lor, precum că să nu se facă despărțire copiilor de părinți; apoi oprea cu desăvârșire căsătoriile între Țigani și Moldoveni, ascuțând această oprire într'un chip nu prea înțelept prin aceea că copiii născuți din atare căsătorii să rămână „în partea țigănească”. Oprirea căsătoriei între robi și Moldoveni era sprijinită de anafora pe condica lui Armenopol titlul al XII-lea.

Atare legiuiri însă sau speciale ca sobornicescul hrisov sau chiar mai generale, precum era condica lui Ipsilanti, erau prea scurte și aplicabile numai prin deduceri la cazurile practice, lucru foarte greu de ajuns în starea de atunci a cunoștințelor juridice. De aceea obiceiul pământului tot rămânea norma cea mai obștește hotărâtoare a daraverilor juridice și după alcătuirea acestor noue legiuiri. Un hrisov din 1817 (Uricarul II, p. 5) spune: „Domnia mea în puterea *vechiului obicei al țării* și al pravilei, hotărâm a rapui (vrâncean) să stăpânească mcșie

⁴¹ Vol. VII, p. 91.

⁴² Vol. VI, p. 141.

(munții Vrancea)”. Partea țigănească în Uricarul II, p. 72 (sobornicescul hrisov) Comp. *Manualul administrativ* I, p. 49.

Pe lângă atare codificări se mai aplicau însă și alte legiuri luate de a dreptul din izvoarele greco-romane, când judecătorii erau în stare să o facă. Așa ne spune hrisovul de introducere al condiceii lui Calimah că „și după Vasile Lupu, a căruia condică cuprindea numai dispoziții penale, domnitorii se slujiau din nevoie și de izvorul din care legile lui fuseseră extrase adecă de Vasilicale, novelele lui Iustinian⁴³, Leon și a celor după dânșii împărați, de introducerea legilor lui Teofil Anticensor, de legea greco-romană și în sfârșit de manualul lui Armenopol⁴⁴, din care împrejurare, adaoge hrisovul, și codul lui Vasile Voevod ca unul ce era necomplet a rămas de mai mulți ani în nelucrare și a devenit cu totul rar”⁴⁵. De asemenea în Muntenia ne arată porunca domnească de punere în lucrare a legiurii lui Caragea că „ținându-se de trei întocmiri de pravili adecă a obiceiurilor, a condiceii lui Mateiu Basarab și a Romanilor, urma a nu avea nici o pravilă, căci obiceiurile prefăcându-se în multe chipuri, adesa se împotriveau pravililor romane, și acestea iarăși unele fiind primitive de două tâlcuiri și altele cu totul împotrivoare între ele, surpau una pe alta, încât dreptățile tuturor apurarea erau în primejdie, ca cum ar înnota în noianuri de ape turburi ce se tălăzuesc de multe valuri împotrivoare”⁴⁶. Nici legiuirea lui Ipsilanti, cu atâta mai puțin sobornicescul hrisov nu putuse însă înlocui lipsa unei legislații scrise, lipsă lăsată aproape întreagă în privirea dreptului civil, de codificările lui Mateiu Basarab și Vasile Lupu.

Alexandru Moruzi Voevod întreprinsese el tămăduirea acestei stări de lucruri, însărcinând pe paharnicul Toma Cara a traduce în limba moldovenească hexabiblonul lui Armenopol, traducere săvârșită de el în 1804⁴⁷. Mai pe urmă însă Moruzi

⁴³ Numite *Nearale* în românește de la grecescul νεάδαι = novellae. Așa spun boierii în anaforaua pe care o fac pentru arătarea pravilelor după care se ocărnuia pământul Moldovei din vechime: „au întrebuințat pravilele împărătești împreună cu legiuirile *Nearale* a le lui Iustinian și Leon”.

⁴⁴ În un hrisov al lui Alexandru Calimah din 1796, se vede aplicat Cap. 3, § 5. din Armenopol. Erbiceanu. *Istoria Mitropoliei Moldovei*, p. 42. În o anafora din 1765 se văd invocate mai multe texte din Armenopol. Cartea I titlul 12 81, 83; cartea V, titlul 5 233. *Uricarul*, III, p. 45—53.

⁴⁵ Hrisov pentru promulgarea condiceii lui Calimah tradus de pe originalul grecesc, *Uricarul*, IV, p. 303.

⁴⁶ Porunca de punere în lucrare a condiceii lui Caragea, tradusă din grecește în Bujoreanu, *Colecțiune de legiurile României*. București, 1873, p. 42).

⁴⁷ Manuscriptul original curat scris, gata de a fi tipărit al acestei traduceri, fomând un mare volum de 766 de pagini mare în 4°, se află în biblioteca d-lui T. Burada sub titlul de: *Indămōnoasi adunare a pravililor ce se numește* Ἐξάβιβλος adunată din toate pravilele cu alegere și în scurt și așa alcătuită de prea cinstitul păzitoriu a pravilelor și judecător al Tesalonicului

se răsândi că hexabiblonul lui Armenopol nu ar putea constitui o carte de legi, precum era de trebuința țării Moldovei, și însărcină tot pe Cara să alcătuiască el un codice de legi atât civil cât și penal după metoda institutelor, adică a introducerii legilor de Teofil Antici censor. Cara săvârși cartea întâi din această nouă lucrare numită Pandecte în April 1806, după care urmând intrarea Rușilor, el fu împedecat de a urma mai departe și muri puțin timp după aceea.

Ambii legiuitori al Munteniei și al Moldovei, întocmesc condicile lor de legi după chipul celor bizantine care le slujesc de model. Pe când însă legiuirea lui Caragea este o compilație mai de rând, aceea a lui Calimah, este în mai multe puncte o traducere a condicei civile austriace, ce conține și dânsa dreptul Vasilicalelor. Dar condica lui Calimah conține și multe dispoziții ce lipsesc din cea austriacă ce conține numai 1502 articole pe când legiuirea lui Calimah numără 2032. Așa bunăoară licitațiile sunt luate după obiceiul pământului. Legiuirea moldovenească este mult mai deplină și mai bine întocmită decât cea muntenească. Asupra modului alcătuirii condicei sale ne spune însuși Calimah, că la mai multe cărți a socotit de cuviință a schimba orânduiala, „aducând mijloace din noue condici europenești a cărora și metoda au îmbrățoșat ca unul ce i s'a părut cel mai nimerit”⁴⁸. Alcătuirii legiurii scrise după cererea Domnului în limba grecească, voiau s'o pună și pe românește, însă nu se știe din ce împrejurări nu putuse săvârși traducerea ei⁴⁹. De aceea în introducerea la traducerea română făcută pe la 1833, sub ocârmuirea lui Kisseleff, de către logofătul Constantin Sturza, se spune: „că nefiind condica lui Calimah publicată în limba națională precum se cuvine unei legiuri, nu era în deobște cunoscută și înțeleasă”⁵⁰. Condica lui Caragea fusese pusă pe românește încă din anul 1819, precum se vede de pe însămnarea logofătului Constantin Bălăceanu în fruntea acelei condici⁵¹.

Constantin Armenopol cel mai întâi între judecători, care acum întâi din luminată poruncă prea înălțatului și mult milostivului nost u stăpân și domn a toată Moldavia. Măria Sa Alexandru Constantin Moruzi VV, s'au tălmăcit din limba elinească pre această moldovenească de către Toma Cara pah. dându-i ajutor la limba moldovenească Ioan Duca sardar, Toma Duca și sulg. Constantin Nègre, iar scriitor Neculai Diac la anul de la Hr. 1804 Mai în 10". In introducere traducătorii întrebunțază frumoasă rostire că „au răs dil condica lui Armenopol din limba elinească în cea moldovenească.

⁴⁸ Hrisovul lui Calimah în *Uricarul*, IV, p. 307. Asupra Pandectelor vezi lucrarea lui Al. Papadopol Calimah.

⁴⁹ Notițe publicate în *Albina românească* pe 1853; p. 245.

⁵⁰ *Prefața la codul Calimah*, ediția din 1862, p. VI.

⁵¹ *Bujoreanu, l. c.,* p. 430.

Cum se face de aceste cărți de legi fură la început redactate în limba grecească, când am văzut mai sus că Alexandru Ipsilanti, Fanariot și el, scrisese condica lui în limba română iar Alexandru Moruzi pusese pe Cara să traducă în românește pe Armenopol? Se vede că țările române se grecizase din ce în ce mai tare, bine înțeles în clasele lor superioare, acele cu care domnul venia în atingere. Calimah și Caragea, văzând că în încunjurimea lor se vorbește grecește, își închipuiau, în nepăsătoarea lor neștiință, că limba lor era pretutindene răspândită la Români, și că judecători pe cât și împetricinați ar cunoaște-o numai decât. De aceea Calimah spune în hrisovul de promulgare: „astfelu s'a desăvârșit acest al nostru cod politicesc, alcătuit mai întâi în obicinuita aici în țară limbă neolinească și apoi tradus în acea românească”⁵², traducere care precum am văzut-o nu se îndeplini pe timpul lui, și din care pricină în Moldova legiuirea lui Calimah rămase ca și neexistentă până la 1833. Manolachi Drăghici arată asupra acestei împrejurări că legiuirea lui Calimah „nu se întrebuița la pricină, că nu o înțălegea mai nici unul din judecătorii cei vechi și nici se obicinuia a se pune paragrafuri în hotărâri, întemeindu-se diecii divanului, care scrieau cărțile de judecată și anaforalele mai mult pe obiceiul pământului ca să iee îndreptare. Eșind apoi înaintea domnului, el cerceta pricina după pravila sa și arăta boierilor deosebirea unei hotărâri legiuite de acele făcute fără nici un temei după simpla socotință a judecătorilor”⁵³. La 1819 venind Mihaiu Suțu în domnia Moldovei, boierii care simțiau atât binele unei legiuiiri ca cea a lui Calimah cât și piedica aplicării ei, fiind scrisă într'o limbă străină, spun prin o anafora către domn că „această condică s'au tipărit în limba grecească precum este știut înălțimei tale; dar fiind neapărată trebuință de a se tipări și a se publicarisi și în limba moldovenească, rugăm pe înălțimea ta ca să deie poruncă de a se tipări câtă până acum s'au tălmăcit, fiind ca la jumătate, și de a se urma tălmăcirea, care cu neîndoire va lua sfârșirea sa până se va tipări acea tălmăcită”⁵⁴. Mihaiu Suțu însă răpit de vârtejul eteriei, avea altă ceva de lucru decât a se gândi să pună pe românește legiuirile grecești, și de aceea dorința boierilor rămase neîndeplinită. Domnii legiuitori fuseseră ajutați în lucrarea lor de primii jurisconșulți ai țărilor române; logofătul Ștefan Nistor Craioveanu în Muntenia iar în Moldova o pleiadă întregă de oameni cunoscători de legi ca Anonia, . . . , grec de neam, Constantin Skeleti, Kristian

⁵² *Uricarul*, IV, p. 308.

⁵³ Drăghici, II, p. 106.

⁵⁴ Anafora din 1819 Noembrie în *Uricarul*, IV, p. 210.

Flechtenmacher sas din Brașov ce fusese adus de boierii Lascarachi și Grigore Sturza ca învățător pentru copiii lor și mai ales Andronachi Donici cel mai de seamă jurisconsult al acelor timpuri ⁵⁶.

Logofătul Nistor pe care Caragea îl de om iscusit în știința și praxa pravilelor fusese profesor la Academia grecească în anul 1816. La el învățase bursierul de mai târziu al Mitropolitului Dionisie Lupu, Constantin Moroiu. Nistor ajută mult pe Caragea la alcătuirea condiceii lui, ⁵⁶ cum pe de altă parte Andronachi Donici pe acel care dădu mai mare concurs la aceea a lui Calimah. Andronachi Donici se pregătea de mai înainte pentru această lucrare, tipărind în 1814 în Iași, o *Adu nare cuprinzătoare în scurt din cărțile împărăteștilor pravile*, menite a sluji pe de o parte pentru învățătura legilor iar pe de alta „de mare întrebuințare pentru un judecător fără chiar după promulgarea condiceii lui Calimah în 1817 pravila lui Donici tot se păstra, cu atât mai mult că legiuirea lui Calimah fiind redactată numai în grecește și de cei mai mulți judecători; vechili (avocați) și împricinați aplicau uneori texte juridice ce putea face numai din pravila lui Donici ⁵⁷. Această întrebuințare se păstră până la introducerea condicilor noi în 1865 care explică publicarea unei a doua ediții a pravilei lui Donici.

Scarlat Calimah însă adaugă încă și alte legiuiri mai amărunte la condica obștească civilă a Moldovei. Așa el luând în privire dărăpănarea ce se aducea în averile orfanicești, institue așazământul comisiilor epitropicești, cu niște organe de privighere asupra averilor celor orbi de părinți ⁵⁸. Tot el mai înființază și postul de jurisconsult în Moldova, a căruia căderi erau privigherea păzirea celor orânduite de domn prin pravila lui, asistarea la toate pricinile aduse înaintea divanului, darea de răspunsuri în scris la întrebările pe care autoritățile i le ar face asupra înțelesului sau tălcuirii legilor, arătarea lipselor sau îmbunătățirilor de făcut în legiuirile existente. El era oprit de a da consultații juridice fețelor particulare. Era după cum se vede un soi de consiliu de stat concentrat în o singură persoană. Cel întâi jurisconsult al Moldovei fu stolnicul Constantin Scheliti, pe care documentul îl numește bărbat erudit și experiențiat în legi. El avea leafa însemnătoare de 400 de lei pe lună,

⁵⁶ *Din istoria legislației moldovene* de A. Papadopol Calimah, în *Arhiva din Iași*, VII, 1896, p. 151.

⁵⁶ Vezi Andrei Rădulescu, *Logofătul Ștefan Nistor*, în *Revista de drept legislație și jurisprudență*, 1910, p. 7, 10, 11 și 12.

⁵⁷ Prefața la ed. II-a a Pravilei lui Donici, editată de Constantin Moruzzi în 1858.

⁵⁸ Hrisovul grecesc din 1817 Iunie pentru înființarea lor, reprodus în traducere de Uricarul V. p. 25.

fără nici o scădere, era numit pe viață, primise odată cu dfe gătoria și rangul de boierie, de căminar, avea 21 de scutelnici și dreptul de a purta barbă „pentru ca venerabilitatea dragătoriei sale să fie rostită și prin exteriorul său”⁶⁰.

Calimah mai ie și măsuri administrative spre înălțarea bunei stări a poporului. Astfel afară de acele rânduite pentru stârpirea ciumei, în care se văd poate pentru prima oară întrebuințate mijloace de apărare contra lățirii acestei cumplite boli⁶⁰, el mai îngrijește de refinoarea și întreținerea podurilor de lemn care alcătuiau pe atunci paveluirea capitaliei Moldovei⁶¹, regulează modul întrebuințării în comun a moșiei încunjurătoare Bârladului, cumpărată de orașeni⁶², sporește veniturile episcopiei Hușilor dându-i dreptul pe lângă dijma din vii și livezi, și la oarecare taxe asupra locuitorilor din vatra târgului⁶³, restatornicește întinderea imasăului din jurul Iașilor după semnele vechi de hotare, desființând asupririle ce se făceau locuitorilor din pricina pășunatului vitelor lor⁶⁴, în sfârșit lucru ce poate părea mai afară din cale pentru un domnitor fanariot, orânduiește că dreptul la cei 2 lei despăgubiri de scutelnici să fie păstrat numai boierilor pământeni cu excluderea Grecilor⁶⁵. Domnul însă fiind nu de mult venit în scaun, și boierii, strămtorați prin răpirea Basarabiei, cerând anume dela domn acest drept, el crezu de cuviință a nu le răspinge cererea, cu toate că era îndreptată în potriva conașionalilor sei.

Astfelu fu domnia acestor doi domni gemeni din neamul Fanariotilor, aducând aminte, dacă nu prin altă ceva, cel puțin prin timpul egal al zăbovirei lor în scaunele țarilor române și prin încercările lor identice de legiuiri, alte două domnii mai vechi și mai strălucite, ale lui Mateiu Basarab și Vasile Lupu. Și cu toate aceste câtă deosebire între aceste două epoci? Pe timpul lui Basarab și a Lupului țările române, deși decăzute mult din antica lor vârtute, totuși păstrase măcar încă o urmă a vechei vrednicii, dovedită, dacă nu prin lupte contra dușmanilor comuni, cel puțin printr'o energică și crâncenă rivalitate lăuntrică, care deși ruina totuși afirma existența lor. Acuma căzute într'o prea timpurie bătrânețe sufereau numai cât înrăuririle încunjurătoare, fără a dovedi prin nici o reac-

⁶⁰ Titula domnească din 1818 Ian. 1, în grecește, publicată în traducere rom. în *Uricarul*, V, p. 396.

⁶¹ Titula domn ească c. clucerul Alexandru Popovici Ureche din 1818 Noemv. 13 *Uricarul*, V, p. 191.

⁶² Hrisovul și anaforaua din 1815 Sept. 21, *ibidem*, p. 434.

⁶³ Hrisovul din 1816 August 20 *ibidem*, p. 199.

⁶⁴ Hrisovul din 1813 Iunie 13, *ibidem*, p. 1.

⁶⁵ Hrisovul din 1816 Maiu 4, *ibidem*, II, p. 22.

⁶⁶ Hrisovul și anaforaua din 1814 Aug. 9, *ibidem*, IV, p. 183.

țiune, că viața tot mai licărea în sufletele lor. Pe timpul lui Mateiu Basarab și Vasile Lupu găsim grecismul la începutul împlântării sale în țările române, servind prin ura ce inspira, de treapta de înălțare a domnilor în scaunele lor; simțământul național însă viu și luptând din răspuțeri pentru răspingerea acestui element cotropitor. Sub Caragea și Calimah, după un veac și jumătate de neîncetate încălcări, aflăm neamul grecesc pe deplin înrădăcinat în țările române, umflându-și vițele împletite și încălcite din cele mai hrănitoare sucuri ale pământului românesc, conștiința națională înădușită, ne mai rostindu-și împotrivirea în lumea faptelor, ci protestând cel mult în domeniul cugetărei și al teoriei.

O mare transformare se îndeplinise dela Mateiu Basarab și Vasile Lupu până la Ioan Caragea și Scarlat Calimah. Elementul grecesc căpătase în țările române poziția acea tare pe care timpul o întipărește tuturor stăpânilor. El credea că are dreptul la dominarea și exploatarea poporului român, că țările române sunt un nou pământ menit a întinde prea îngusta patrie a poporului grecesc modern, după cum coloniile cele vechi lățise puterea străbunilor săi. De aceea videm bună oară în sfera legiuirilor, că pe când Mateiu Basarab și grecitul, dacă nu chiar grecul Vasile Lupu întocmesc pravilile lor în limba românească, Ioan Caragea și Scarlat Calimah cred că pot, ba că trebuie chiar, să le publice în limba grecească.

Și cu toate aceste poporul român nu murise. Sub apăsarea tot mai cruntă se aduna și se concentra tot mai mult materii zbuclnitoare și care aprinse la ciocnirea revoluției grecești, dădură foc unei lungi dăre de lumină, ce străluci în adâncul întunecimei ca un fulger ce spintecă negrul orizont. Conștiința națională se redeșteptă chiar sub domnia Grecilor din Fanar, și împrejurările politice ce interveniră la momentul favorabil schimbă slabul pârău în un șivoiu de munte iute și pornit.

Ciocnirea se pregăti în timpul ultimilor domnii ale Fanarului, la a căror istorie avem să pășim, pentru a scânțiea apoi cu o putere covârșitoare în timpul eteriei grecești din 1821.

3. ULTIMII DOMNI FANARIOȚI

Alexandru Suțu în Muntenia, 1818—1821. — Acesta este rânduit domn după fuga lui Caragea în urma stăruințelor Rusiei. Boierii care ceruse restabilirea domniilor pământene și recomandase chiar pe bătrânul Prescovanu din Craiova, văzând că Turcii trimit pe Alexandru Suțu, se grăbesc a-l primi și a mulțami Porței pentru rânduirea acestui domn bun, care asigurase liniștea publică în timpul năvălirei lui Pasvan-Oglu

„adunase pe fugari, mijlocise a se împăciui pe răsculatul pașă și făcuse mai multe îmbunătățiri și ajutoare săracei raiele a prea slăvitului Devlet”⁶⁶.

Indată ce Suțu veni în scaun, el se puse pe cercetat mănăcătoriale făcute de predecesorul său, spre a descoperi cât luase el mai mult de cum îi se cuvenea. Apoi pentru a mulțami Rusiei despre sprijinirea candidaturii sale, el caută să lămurească cât rămăsese țara datoare Rușilor din ocuparea Munteniei în anul 1812, dispunând după aceea confiscarea și vinderea moșiei lui Caragea, Ciorogârla, spre a despăgubi pe Ruși cu banii prinși din vânzarea ei, de oarece Caragea rămăsese dator țarei din jafurile sale⁶⁷.

Ocărnuirea de astădată a Suțului nu se deosebește însă prin nimic de cea a lui Caragea. Și el jăfua țara cât îi stătea prin putință, mai ales că presimțând izbucnirea revoluției grecești care putea să-i primejduiască tronul, se silea a aduna averii cât mai în grabă spre a-și asigura viitorul. În curând vestea abuzurilor sale ajunse în Constantinopole, și sultanul îi trimise un ordin de a încetă cu ele. Suțu prefăcându-se clu el le-ar provoca, ci ispravnicii, dă la rândul lui un strașnic ordin cătră ei, ca să stârpească fără-de-legile ce se comiteau asupra poporului⁶⁸.

Suțu vroi să mai adaugă câteva nouă ajutoare la veniturile domnului, cerând pentru aceasta învoirea ambasadorului Rusiei din Constantinopole. Baronul Strogonoff îi răspuse că consimte la cererile lui, cu condiție însă ca reformele proiectate să nu fie potrivnice drepturilor legitime ale boierilor și poporului⁶⁹. Răspunsul fiind echivalent cu un refuz, Suțu se gândi a-și mări starea punând mâna chiar pe averile private de oarece acele publice nu ajungeau pentru a umplea cu destulă grabire flămânda lui pungă, și el încearcă de a depozeda de moșia lor pe cetățenii din Târgoviștea, luându-le prin silnicie documentele. Târgoviștenii se revoltă și vin cu toții în București, când tocmai Vodă Suțu moare. Divanul le înapoiază hârtiile care-i fusese remise de văduva Suțului, și astfel își scapă cetățenii Târgoviștei moșia lor amenințată⁷⁰.

⁶⁶ Arz din condica arhivei statului No. 122, p. 340, reprodus de Aricescu, *Istoria revoluției române dela 1821*, Craiova, 1874, I, p. 10.

⁶⁷ Două ordine ale lui Suțu c. divan din 26 Ianuarie și 26 Martie 1819, *Condica Arhivei*, No. 96, p. 7 și 27, *ibidem*.

⁶⁸ Ordinul sultanului în *Condica arhivei* No. 123, p. 306 : acele ale lui Suțu c. ispravnicii în *Condica* No. 96, p. 19, 43 și 131 Aricescu, p. 11.

⁶⁹ Scrisoarea lui Strogonoff în Colson. *De l'état présent des principautés*, Paris, 1839, p. 41.

⁷⁰ Actul divanului din 18 Februarie 1821. *Condica arhivei* No. 96, p. 195. Aricescu, p. 12. În deobște am urmat în expunerea domniei Suțului pe Aricescu care expune puținele științli ce se află asupră-i după documentele originale din arhiva statului.

Suțu simțise de mișcarea eteristă care pe timpul lui ajunsese însămnată. El era însă dintre acei Greci ce nu vroiau să-și compromită poziția prin o răscoală în contra Turcilor. El se opune deci pe cât se poate mișcării eteriste, cu toate că în această opoziție el trebuia să păstreze ca Grec oarecare rezervă. Deocamdată el crezută că face mult în privirea ordinii, impunând tuturor autorităților să nu mai îngăduie pe nimene a purta arme, precum nici a cumpăra gloanțe și praf de pușcă fără *răvașul sfântinrii*⁷¹. Eteristii însă nu erau oameni a da îndărăpt înaintea unei piedeci pusă chiar de un Grec planurilor lor. Ei însărcinară pe Căpitanul Iordache să omoare pe Suțu. Bravul dar cinstitul căpitan deși luă asupra-și această misiune uricioasă, nu putu să o îndeplinească, și lăasă să-i cadă pistolul din mâini în momentul când trebuia să-l îndrepte asupra lui Suțu⁷². Această împrejurare făcu chiar de se amână izbucnirea revoluției ce fusese fixată pentru ziua de 20 Noembrie 1820, întru cât nu era cu puțință ca ea să-și facă loc în principate, când în fruntea tocmai a țării mai apropiată de Turcia domnia un principe dușman gândului eterist. Revoluționarii se hotărâsc atunci a întrebuița veninul spre a înălătura atare piedecă, și pun pe medicul lui Suțu, Depalte, a otrăvi fântâneaua pe care o avea la braț⁷³. Domnul simțindu-se rău, institue el singur o căimăcămie care imediat după moartea lui, întâmplată în 18 Ianuarie 1821, trebuia să fie pusă în față cu revoluția.

Mihaiu Suțu în Moldova, 1819—1821. — Dacă Alexandru Suțu fu potrivit revoluției grecești, colegul și rudenia lui din Moldova, Mihaiu Suțu, îi dădu din potrivă un ajutor cu atâta mai prețios cu cât mișcarea începând din Basarabia, avea să caute primul ei sprijin în Moldova. Încă înainte de izbucnirea ei, Mihaiu Suțu văzând că dregătorii ruși ajută întreprinderile Grecilor, și deci așteptându-se ca ele să găsească un razim în Ruși, începe a le favoriza și el, puțin timp după întronarea lui. În 15 Noembrie 1820 Ipsilanti trimite din Odesa, la Mihaiu Suțu, pe generalul său Gheorghe Cantacuzino, care se întâlnește cu domnul la Sculeni pe malul Prutului, mijlocind Rizu ministrul Suțului și eterist înfocat înțălegerea domnului

⁷¹ *Condica arhivei* No. 96, p. 29 și 126 în Aricescu, p. 12.

⁷² Aricescu, l. c., I, p. 82.

⁷³ După Laurençon. *Nouvelles observations sur la Valachie, etc.*, suivies d'un précis historique sur les événements qui se sont passés dans ces provinces en 1821, p. 60. (Asupra acestei scrieri, vezi Aricescu, I, p. XXIX). Ilie Fotino, *Tudor Vladimirescu și Alexandru Ipsilanti*, traducere de Georgescu, București, 1874, p. 3, spune că doctorul Cristari ar fi otrăvit pe Suțu care chiamă îndată pe Dr. Depalte amicul său dela Craiova, dar care sosi prea târziu.

cu trimisul lui Ipsilanti ⁷⁴. Solia avea de scop a determina pe Suțu să învoiască lui Ipsilanti recrutarea de oameni și adunarea de proviant din Moldova. Ipsilanti trimite după aceea în Iași pe secretarul său Lassane, spre a îngriji de interesele eteriei. Mihaiu Suțu dă în toate modurile concurs lui Lassane, ordonând pretutindene adunarea de provizii, depunând în casa eteriei 130.000 de lei, și promițând a mai vărsa peste puțin timp alți 100.000 ⁷⁵. El însărcinează apoi pe unul Parisiade a forma o trupă de 300 de Bulgari și 200 de Greci pe spesele sale ⁷⁶. Mihaiu Suțu interveni chiar și pe cale diplomatică în favoarea eteriei; el scrie către împăratul Alexandru și-l roagă să iee sub protegierea lui o țară, care în diferite epoce a datorit mântuirea ei ajutorului și îndurării lui. Identificând interesele Moldovei cu acele a le eteriei, Suțu adaoage apoi că Grecii din Moldova au fost electrizați la arătarea lui Ipsilanti care se bizue mai ales pe sprijinul țarului; că el Suțu va sta la postul său neclintit ca să apere țara de pericolul unei năvăliri turcești, și se roagă la sfârșit ca împăratul să deie ordin trupelor din Basarabia să treacă Prutul. Tot așa scrie Suțu și către compatriotul său Capodistria ministru de externe al Rusiei, cerându-i să stăruiască călduros pe lângă împăratul Alexandru, ca să trimită lui Ipsilanti un ajutor armat. Mai cere încă ca să se roage de împăratul a-i încuviința la caz de nenorocire un adăpost în Rusia ⁷⁷.

După ce Ipsilanti trece în Moldova în ziua de 20 Februarie 1821, el nu stă în Iași decât puțin timp și pleacă în jos, spre a merge către București. Mihaiu Suțu se însărcinează el atunci cu înrolarea oamenilor în armată, pe care o începuse Ipsilanti ⁷⁸. Boierii văzând acest amestec fățiș al domnului lor în favoarea Grecilor, se îngrijesc de o năvălire a Turcilor și o implicare a Moldovei în răsbunarea lor. Încă din 19 Fevruarie, înainte de a fi intrat Ipsilanti în țară ei se duc în grămadă la domn, întrebându-l ce are de gând să facă în potopul ce se prăbușia asupra lor? Domnul le dă numai răspunsuri îngăimate. A doua zi chiar, în acea a sosirei lui Ipsilanti, Suțu chiamă la curte pe mitropolit și șese din boierii fruntași, și roagă întâi pe mitropolit apoi jură pe toți că vor păstra taina; după aceea le spune că mari evenimente sunt în momentul de a izbucni și că în niște împrejurări atât de grele ar trebui ca boierii să-i deie sprijinul lor, și că toți boierii pot să se razime pe el. Domnul

⁷⁴ Φιλίμων, Δοκίμιον ιστορικόν περι της ελληνικής ἀναστασίας, ἐν Ἀθήναις 1859—61, I, p. 88.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 110.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 86.

⁷⁷ Prokesch-Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen vom türkischen Reich*, III. p. 62—65.

⁷⁸ Pestel c. Kisseleff, *Uricarul*, VIII, p. 379.

mărginind la atîta numai destăinuirile sale, frica începe a cuprinde pe toți. Cum sosește Ipsilanti, omul lui, Caravia, ce fusese

Mihail Grigore Suțu, Domnul Moldovei 1819—1821. Desen de *Louis Dupre*
Colecția Academiei Române

trimis de șeful eteriei încă de mai înainte la Galați împreună cu

Ramadan ispravnicul, Grec din Galați, atacă pe cei 80 de neguțitori turci ce petreceau acolo, și-i măcelăresc pe toți ⁷⁹. Când boierii auziră despre această groaznică întâmplare, înțalesără prăpastia în care vroia să-i târască Suțu. Moldovenii tot mai stăteau la gânduri fiindcă eteriștii se lăudau cu sprijinul Rusiei. După ce însă consulul rusesc dezaprobă pe față mișcarea eteriștă, boierii încep a părăsi pe domn, fugind cu grămada peste Prut sau în Bucovina. Suțu el însuși își luă atunci de samă, și văzu că fusese înșălat prin făgăduințele ajutorului rusesc, arătate ca așa de sigure de Alexandru Ipsilanti. El se hotărâște să părăsească calea cea primejdioasă pe care se alunecase și a se retrage în Rusia ⁸⁰. El protestează chiar, pentru a-și putea acoperi răspunderea lui față cu Turcii, și a-și păstra chiar un mijloc de a reintra în grația lor în cazul când eteria nu ar izbuti, în o scrisoare către boieri, că este nevoit să părăsească scaunul, neputându-se împotrivi lui Ipsilanti, și nevroind a părea că se răscula alături cu el contra Porței otomane ⁸¹.

Astfeliu luară sfârșit domniile lui Alexandru și a lui Mihaiu Suțu în țările române, una curmată prin sfârșitul silnic, cealaltă retrăgându-se înaintea fricei, ambele însă moarte pentru totdeauna și îngropând cu ele și epoca fanariotă.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 373. Comp. Drăghici *Istoria Moldovei, pe 500 de ani*, II p. 114.

⁸⁰ Relația scrisă de Iacob Rizu asupra evenimentelor din 1821. Erbi-ceanu, *Istoria mitropoliei Moldovei*, p. 139.

⁸¹ Adresa lui M. Suțu c. mitropolit 29 Martie 1821 și *ibidem*, p. 110.

II

RĂSTURNAREA DOMNIILOR FANARIOTE

1. ETERIA GRECEASCĂ

Grecii care căzuse sub Turci, mai ales dela cucerirea Constantinopolei, suportase totdeauna cu silă și cu răspingere jugul sub care erau încujbați. Nici odată nu-i părăsise speranța că va veni un timp când vor putea redobândi pierduta libertate, cu atâta mai mult că politica marei împărății rusești se arătase în deosebite rânduri favorabilă țintei urmărite de ei. Dintre creștinii ortodoxi, pe simpatiile cărora Rusia își întemeia mijlocul său cel mai energetic de surpare a împărăției mahomedane, nici unii nu se arătau cu drepturi atât de mari la sprijinul imperiului moscovit ca moștenitorii statului bizantin. Petru cel Mare, începătorul politicei de surpare a domniei otomane, arătase pe față gândurile sale favorabile Grecilor, când sub portretul său gravat în Amsterdam pusese inscripția : *Petrus I Russo-Graecorum* monarcha. El întreprinse războiul din 1711, cu siguranță că va cuceri Constantinopolea și că oasele sale vor odihni acolo. Mai lămurit încă fu proiectul grecesc al împărătesei Caterina a II-a, prin care tindea a restatornici împărăția bizantină și a întrona acolo pe nepotul ei Constantin, hrănit înadins pentru acest scop cu laptele unor doice aduse din Grecia. În timpul războiului care se sfârși prin pacea dela Kuciuc-Kainargi, 1774, Grecii încercară chiar o răscoală în Peloponez, care fu însă înecată de Turci în sângele cel mai scump al răsculaților¹.

De și prin tratatul de Kainargi Rusia fu nevoită a se lepăda de planurile asupra Constantinopolei, ceea ce fu pentru Greci o mare dezâncântare, totuși ei păstrară nu numai puțin visurile și speranțele lor. Ele se adăosară în curând prin deosebitele re-

¹ Poucqueville, *Voyage dans la Grèce*, Paris, 1824, p. 336 Gervinus *Insurrection de la Grèce*, trad. franc., Paris, 1863, I, p. 39.

voluții lăuntrice, care veniră pe rând să izbească în împărăția Mahomedanilor : Ali-Pașa din Ianina, Mehemet-Ali din Egipt, Pasvanoglu din Vidin și Vahabiții din Arabia. Mai puternic însă decât aceste mișcări a le Turcilor însuși, care cel mult ar fi condus la o schimbare a dinastiei domnitoare, dar nu ar fi răsturnat chiar puterea otomană, lovi în vaza Turcilor și încuraja pe Greci. dobândirea neatârării din partea Muntenegrenilor în 1745², apoi autonomia administrativă obținută de Sârbi în urma răscoalei lor sprijinite de Ruși, prin tratatul de București 1812 și mai mult încă prin alegerea lui Miloș de domn al Sârbiei în 1817. Toate aceste izbânzi reputate de creștini ridicau moralul Grecilor și împingeau pe mai mulți din ei la căutarea mijloacelor de a-și scăpa poporul de asuprirea în care zăcea.

Acel care dădu cel întâi semnul mișcării ce nu trebuia să înceze decât cu neatârarea Greciei, fu Românul macedonean grecizat *Riga Veleștiniui*³. Devenind secretarul lui Alexandru Ipsilanti, el înființă în București pe la 1780, societatea amicilor „*ἑταιρία τῶν φίλων*“ care avea de principiu : *ζῆτω ἡ φιλογεγεια* „,adecă trăiască iubirea de țară“⁴. Ducându-se la Constantinopole cu domnul dimisionat, el reveni în Muntenia în 1786 cu Mavrogheni, care-l rândui caimacam al Craiovei. După ce esă și din această dregătorie, se apucă de lucrat pentru liberarea Grecilor intrând în corespondență cu ministrul Kaunizt, care însă nu-l duse la nici un rezultat⁵. Se aștepta ca Rușii să stipuleze ceva pentru Greci în tratatul din 1792, dar și atare speranță a lui rămase de greș. El se convinse în curând că Grecii trebuiau să se razime mai întâi pe ei înșii, și când vestea revoluției franceze ajunse în București în 1791, ideea lui Riga căpătă o nouă întărire. Riga care cunoștea pe deplin limba franceză, își procură din Paris toate proclamațiile, scrierile și cântecele revoluționare, le traduce în grecește și le trimite la Viena spre a fi tipărite, introducându-le apoi iarăși în București ascunse prin lăzile cu mărfuri, și împărțindu-le aici la toți partizanii libertăței Greciei. Tot de atunci datează și vestitul cântec de deșteptare a poporului Grec, imitat după Marseileza franceză⁶. Riga era ajutat în silințele

² Gervinus, I, p. 67.

³ Originea română a lui Riga dovedită de I. Caragiani, *Studii istorice asupra Românilor din peninsula Balcanilor*, p. 263.

⁴ Gion-Ionescu, *București în timpul revoluției franceze*, *Revista nouă*, III, p. 243.

⁵ Ubcicni, *La grande carte de la Grèce par Rhigas*, *Revue de Géographie* de Ludovic Drapcyron, Paris, 1881, p. 247.

⁶ El începe cu cuvintele :

Δεῖτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων Ὁ Χαιρος τῆς δόξης ᾗ ᾔδαν ; adică :

Sculați copii ai Elenilor

Vremea gloriei a sosit ; analog începutului Marselezei :

Allons enfants de la patrie

Le jour de gloire est arrivé.

lui de compatrioții săi Turnavitu și Perchaibos și de boierii români cei mai învățați ai timpului și înflăcărați și ei pentru cauza grecească : Grigore Brancovanu, Dudescu, Scarlat Cîmpineanu și Ioan Cantacuzino ⁷.

Francezii căutase, de îndată ce guvernul republicei pusese mâna pe putere, după tăierea capului lui Ludovic al XVI-le, să schimbe tot personalul ambasadurilor și consulilor lor din Răsărit, însărcinând pe noii lor reprezentanți a se sili să propage adevăratele principii printre concetățenii lor stabiliți în acele climate⁸.

Constantin Ipsilanti, Domnul Moldovei, 8 Martie 1799—Iulie 1801
Domnul Munteniei, 1 Septembrie 1802—August. Octombrie—Noembrie 1806
Stampă. Colecția Academiei Române

Cei mai mulți din Franceji așezați în Răsărit, fiind neguțitori sau profesori, printră cu drag învățăturile agenților, și în curând orașele Turciei numărară aproape tot atâți republicani înfocați câți Franceji adăposteau în zidurile lor.

În București însă și Iași nu erau încă înființate consulate franceze, care după cum am văzut se primesc de Turci după multe stăruinți de abia în 1798. Cu toate aceste nici aici nu lipsiau agenții voluntari ai propagării principiilor revoluționare.

⁷ Gion, *l. c.*, p. 245.

⁸ Memoriul lui Brugnère și Olivier, 7 August 1793. Hurm. *Doc, Supl.*, II, p. 89.

Printre cei 25 de Francezi ce reșideau în București se aflau și proprietarii unei case de comerț sub firma Magasin universel, anume Pellet și Hortolan. Se vede că cetățeanul Hortolan ce ședea în București, luase asupra-i rolul desemnat agenților oficiali, de a răspândi ideile republicane, și că el se ocupase mai mult de împrăștierea lor decît de interesele lui comerciale, de oare ce casa ce reprezintă este nevoită în curând să închidă operațiile ei. Hortolan ne spune într'o interesantă scrisoare că „spatarul principelui Alexandru Moruzi care ar avea un caracter cu totul republican și fără ceremonii, îl primise de minune; că cu toată mulțimea supușilor ruși ce s'ar afla în oraș nu este decît un glas pentru republica franceză, că oameni de înăna întâi se ocupă de ea cu seriozitate și cauza noastră câștigă pe fie ce zi prozeliți. Mai toți negușitorii din Ianina și Albania stabiliți aici sunt sanculoți și au tradus drepturile omului, pe care cu toții le știu pe de rost. Câți-va mi-au cerut cântecele cele noue spre a fi traduse în grecește; dar nu am îndrăznit a le da, spre a nu face să vorbească de mine. Ei se interesază mult de propășirea Polonilor. Consulii străini răspîndind înadins vestea că tu (Marie Descorches, ambasadorul republicei la Constantinopole) ai fi fost închis, aș fi vrut să fi fost tu martur chipului cum ei răspingeau niște vești atît de absurde. S'ar fi întîmplat un valmașag, dacă supușii rușii cu care vorbeau nu ar fi cedat”. Și dacă Hortolan lucra în chip mai ascuns pentru răspîndirea ideilor republicane, nu tot atît de cumpătat va fi fost prietenul său Ruffray în momentele când, stăpînit de beția cătră care era aplecat, cânta în gura mare la Carmagnole, Ça-ira și alte produceri poetice a le sălbătăciei jacobine⁹.

Tot pe atunci la Iași era ca secretar al principelui Mihai Suțu un grec Codrica care este atît de plecat către republica franceză, încît cetățeanul Stamati, Grecul pe care republica vroia cu orice preț al face consul în țările române, cerea guvernului din Paris să-i trimită ca dar un exemplar din Enciclopedie¹⁰. Iașii primise în sânul lor pe mai mulți Francezi din Rusia care fusese obligați de guvernul acelei țări a face un jurămint contra republicei, între alții pe înfocatul Ledoux care în o scrisoare a lui cătră Descorches zice că „am preferat mizeria bunei mele stări, și am părăsit teritoriul acestui despot spre a mă retrage la Iași, capitala Moldovei, unde mă ocup cu darea de lecțiuni. Inima mea nu aspiră decît la momentul cînd aș putea duce iarăși pe copiii și pe soția mea în sinul patriei, unde

⁹ Hortolan c. Descorches 15 Oct. 1793, *ibidem*, II, n. 93. Ruffray era secretarul lui Al. Moruzi Descorches c. af. străine, 24 Decem. 1794, *ibidem*. p. 101.

¹⁰ Raportul lui C. Stamati din Ianuarie 1794, *ibidem*, p. 113.

suntem gata a jură pe altarul ei credință până la ultima picătură de sînge a întregii noastre familii”¹¹.

Vaza Franței sporind cu izbînzile cîștigate de republică și uneltirile acesteia contra Rusiei prin Polonia și a Austriei prin Ungaria alegându-și Bucureștii ca centru de operații, ideile revoluționare sporind mereu și întărindu-se, pătrundeau tot mai adânc în grămada de străini ce se refugiau în capitala Munteniei.

Pe la anul 1798 Napoleon pregătindu-se a ataca Egiptul și temându-se de o opunere din partea Turciei, cu toate că el își dădea toate silințele pentru a convinge pe Poartă, că ar lucra în a ei interes, se gândi a da acesteia de lucru, cu o răscoală a Grecilor, și chiemă pe Riga la Veneția. De-și nu se cunoaște nimic asupra convorbirii dintre Riga și viitorul împărat, totuși este destul de însemnător faptul că îndată după întălnire sosesc în București teancuri întregi ale unui manifest în limba greacă tipărit la Viena în tipografia lui Vendoti, prin care să făcea un apel călduros către poporul grecesc să se scoale, să înceapă lupta, să învingă sau să moară pentru libertate, și care manifest sfârșește cu Marseleza lui Riga. Iși poate cineva închipui ce fierbere năprasnică stărnî între Grecii din București atare provocare, ce după împrejurările în care venia, părea inspirată de omul fenomenal ce concentra tot mai mult în mâinile sale destinele Europei.

Eodată însă după această veste atît de înbucurătoare pentru patrioții Greci, vine o alta care îi deprimă tot pe atîta pecăt cealaltă le ridicase inima. Riga fusese prins de autoritățile Austriace și predat pașei de Belgrad, care’l pusese la închisoare. Societatea amicilor din București caută să-i dobîndească eliberarea, ceea ce împinge pe Turc a-l ucide. Neputându-l dovedi spre a-l duce la spânzurătoare, fu împușcat. Se zice că el căzând ar fi rostit cuvintele „așa mor giganții, ce am sămănat eu alții să culeagă”¹². Și într’adevăr, deși mișcarea fu oprită pentru moment, ea se trezi din nou mai târziu, până ce izbucni ca un puhoiu neoprit în anul 1821.

Un alt călduros partizan al eliberării Greciei fu Constantin Ipsilanti, fiul lui Alexandru, al aceluia domn fanariot care se ilustrase în Muntenia prin ocârmuirea lui înțeleaptă și îngrijitoare de interesele poporului. Constantin își pusese în minte de a înființa, ca domn al Munteniei, o armată română, deocamdată menită a apăra țara de pustiirile lui Pasvan Oglu, dar care mai târziu să-i slujească spre îndeplinirea scopurilor sale. Neizbutind cu acel prilej a obține învoirea sultanului, el refn-

¹¹ Ledoux c. Descorches 27 Iunie, 1794, *ibidem*, p. 98.

¹² Gervinus, *l. c.*, p. 87.

cepe stăruințele sale cu acele al revoltei Sârbilor, sprijinind pe deoparte mișcarea lor prin transmiterea banilor și a armelor rusești, pe de alta cerând de la Turci voia de a întocmi o armată pământescă spre a le veni lor în ajutor. Poarta însă, în loc de a asculta de cererile lui Ipsilanti, se dă în partea lui Napoleon, și destituie pe înfocatul Grec din tronul Munteniei. Ipsilanti se duce la Petersburg, unde împinge și mai mult pe Ruși la războiu contra Turcilor, care curând după aceea și este pornit, în 1806.

Idea emancipării poporului grec cuprinsese toate mințile mai deosebite ale neamului întreg, dela bărbații politici până la învățați. Celebrul Corais, filolog și învățat grec trăitor la Paris, se ocupa, pe lângă numeroasele editări de autori clasici, și de ideea mântuirii poporului său, susținând părerea că activitatea intelectuală a Grecilor era semnul cel mai sigur al deplinei lor regenerări. Și într'adevăr că cultura minții luase la Greci un zbor însemnat. Părăsind ei discuțiile gramaticale, retorice și teologice care constituise până atunci fondul învățăturii lor, ei începuse a se îndeletnici cu studiul istoriei, filosofiei, dreptului și științelor politice, care deși le erau trebuitoare din pricina posturilor ce mulți din ei ocupau în împărăția otomană, dădură în curând și alte roade decât acele practice pentru care erau întreprinse. La cultura și deșteptarea inteligenței grece contribuiri mai ales școalele din țările române, pe lângă acele din Veneția și din insulele Mării Mediterane (mai ales Creta), cât timp ele fură sub ocârmuirea venețiană, căci în imperiul mahomedan propriu zis nu se putea aproape de loc dezvolta cultura grecească.

Grecii însă erau încurajați și de întreaga Europă învățată a scutura jugul turcesc. Profesorii și erudiții tuturor țărilor nu vedeau în Grecii timpului lor de cât coborătorii acelor regi ai cugetării, din scrierile cărora ei supuseseră cea mai mare parte a cunoștințelor lor, acelor modeluri de virtute și de patriotism pe care măiastra lor pană le zugrăvisese în trăsături atât de neperitoare.

Față cu atâtea înboldiri și încurajări, și adânc convinși că ortodoxa Rusie nu-i va părăsi la momentul hotărîtor, cum nu era să se nască între Greci încercarea de a pune în lucrare gândirile și năzuințele lor?

Ca mijloc de răscoală, ei se sprijineau mai ales pe puternica rasă a armatolilor din țările muntoase ale Turciei europene. Acești armatoli sau căpitani erau *cu toții de origine română*, pe care Turcii încă dela prima lor intrare în Europa îi găsiseră acățați pe vârfurile munților, așezați în niște sate sau orașe ce păreau mai curând aninate de cer decât așternute pe pământ, și care rămăsese cu locuința în acele regiuni, ce păreau

a nu putea fi călcate de picior omenesc, tocmai din pricina năvălirii otomane ce reîmprospătă pe acele vechi dinaintea cărora ei se rătrăsese. Toți acești armatoli păstrase în văgăunile lor o neatârnare aproape deplină de puterea turcească; dar mulți din ei, supuși înrăuririi poporului grecesc, în a căror apropiere trăiau, își schimbaseră naționalitatea din română în grecească, devenind cei mai buni patrioți greci și jărtfindu-și viața pentru cauza grecească, precum am văzut că o făcuse Riga din Veleștin¹⁸. Pe lângă ajutorul Românilor din preajma propriei lor țări, Grecii mai dispuneau și de puterile principalelor române de la Dunăre, grecizate în mare parte și puse sub ocârmuirea unor oameni din neamul lor, așa că revoluția grecească fu susținută mai ales pe umerele poporului românesc și neatârnarea lor răsări cu deosebire din sângele Românilor.

Revoluția Grecilor, productul redeșteptării lor intelectuale, începu prin debateri literare și sfârși printr'o mișcare politică. În 1810 Mitropolitul Ungro-Vlahiei, Ignatie, întemeie în București, unul din cele două mari centre ale Elenizmului în Răsărit, o societate literară, având de scop activarea culturii în poporul grecesc, și în anul următor începe a se edita la Viena revista *Iercuriul învățat* *Δόκιμος Έρμης*, organul mișcării noue culturale a Grecilor. În 1814 se înființează în Atena societatea Filomuzelor care avea de scop crearea unei biblioteci și a unui muzeu precum și a mai multor școli, societate ce-și găsi sprijin în lumea învățată și chiar în cea politică și diplomatică a Apusului.

Paralel cu atare întovărășire științifică și literară sădită în sânul Greciei, se mai naște o alta, cea numită *eteria* (*εταιρία* —asociație), în cuprinsul împărăției rusești și anume în Odesa, întemeiată de unul Neculai Scufos din Arta și anume pe baze francmasonice, cu statute și organizare secretă. Scopul ei era „unirea armată a tuturor creștinilor împărăției turcești pentru a face să izbândească crucea asupra semilunei”. Eteria se ramifică în curând, cu deosebire printre Grecii țărilor române, între care am văzut pe Mihail Suțu domnul Moldovei dedându-se cu totul intereselor ei. După aceea ea se întinde în Grecia, ba îndrăznește chiar a lăși uneltirile sale în Constantinopole sub mâna autorităților turcești.

Ajungerea lui Alexandru Ipsilanti în fruntea eteriei determină izbucnirea mișcării, în Februarie 1821. Alexandru Ipsilanti era fiul lui Constantin, fostul domn al Munteniei. El intrase de timpuriu în armata rusă, și după ce pierduse

¹⁸ Originea română a armatolilor și deci aproape a tuturor capilor războiului pentru neatârnare a Grecilor a fost pusă pentru prima oară în lumină în eminențele cercetări ale d-lui Ioan Caragiani citate în nota 3 mai sus.

o mână în bătălia dela Dresda, fusese înaintat la rangul de maior. Noul cap al eteriei își pusese dela început toate speranțele sale în ajutorul Rusiei, cu atâta mai mult că pe atunci Grecul, comitele Ioan Capodistrias, era ministru de externe al imperiului rusesc (1816—1822). Capodistrias fiind totodată și președintele onorar al societății Filomuzelor din

Alexandru Ipsilanti șeful eteriștilor greci
 Stampă. Colecția Academiei Române

Atena, se răspândi în curând știrea că el ar fi și organizatorul secret al Eteriei, ceea ce contribuă nu puțin la lățirea mișcării, întrucât toți Grecii credeau, că împăratul rusesc era să le ajute în a lor întreprindere. Nu se poate tăgădui că poporul rușilor era cuprins de cele mai vii simpatii pentru cauza Gre-

cilor, împărtășind, deși din cu totul alte motive, sentimentele ce se manifestau și în apusul Europei pentru soarta Grecilor, și însuși împăratul Alexandru nu putea în fundul inimei lui decât să compătimizească pentru suferințele lor. De aceea și agenții ruși nu se sfiau de loc a ajuta mișcarea Grecilor. Așa comitele Capodistrias deși reținut prin poziția lui oficială de a se rosti într'un chip hotărît pentru întreprinderea Grecilor, și care chiar printr'o scriere a lui, îi sfătuisese să fie prudenți, ¹⁴ declară totuși eteristului Xantos că se roagă lui Dumnezeu pentru fericita ajungere a scopului comun ¹⁵. Deși guvernul rusesc se vede silit tot din motive politice a trimite peste graniță pe agenții Grecilor, Perhaibos și Galatis, el dă cu toate acestea ordin consulului rusesc din Moldova, Pizani, de a le încuviința protegierea lui și a le da bani, „ca fiind ei membrii unei asociațiuni al căreia scop era sfărâmarea jugului turcesc” ¹⁶. Tot cu paspoarte rusești se duc la Constantinople Neculai Suțu fratele lui Mihai, Ioan Schina cumnatul lui, frații Hangerli și principele Caragea. Tot din atare tolerare pentru Greci a Rușilor se explică împrejurarea cum de ei păstrau în slujba lor, în posturi politice, eteriști adeveriți, precum pe Leventie, dragomanul consulatului rusesc din Iași, și consulul trebuind chiar să lipsească câțva timp trebile cancelariei, pe atunci atât de importante tocmai din pricina mișcărilor eteriste, ele rămân pe mâinile Grecului ¹⁷. După o asemenea purtare îngăduitoare a Rușilor față cu întreprinderile eteriste, Grecii puteau crede cu tot cuvântul că mișcarea lor va fi sprijinită și cu armatele împăratului. De aceea și pusese ei în sigiliul eteriei literele A. K. care se credea că înseamnă Alexandru și Capodistrias ¹⁸.

Cu toate acestea împăratul Rusiei era nevoit din motive politice superioare, să caute a reține pe Greci dela o mișcare turburătoare și să-i desanrobe oficial, în cazul când ei ar fi întreprins-o. Anume împăratul Alexandru încheiease încă din 1815 cu regele Prusiei și cu împăratul Austriei, încă de pe când se aflase împreună în Paris, așa numita sfânta alianță, acea legătură ipocrită care sub masca religiunii vroia să apere absolutismul contra dreptelor revendicări ale revoluției. Intrucât după toate probabilitățile, Alexandru al Rusiei fusese propunătorul acestei legături, el nu putea acuma să patroneze o revoluție, ori unde ea s'ar fi ivit, fie chiar în contra urgișilor Turci, din partea iubitului său popor grecesc. Cu atâta mai puțin

¹⁴ *Observations sur les moyens d'améliorer le sort des Grecs*. Corfou, 9 avril 1819.

¹⁵ Gervinus, I, p. 164.

¹⁶ *Ibidem*, p. 148.

¹⁷ Aricescu *Istoria revoluției române de la 1821*. Craiova 1874, I, p. 75

¹⁸ Ubcini, *Lettres sur la Turquie*. II, p. 94.

putea învoi Alexandru răscoala în 1821, cu cât în 1820 izbucnise mișcări turburătoare în Spania și Italia, pe care le înăbușise, conformându-se sfintei alianțe, Franța în Spania și Austria în Italia.

Trebuie deci făcută o deosebire hotărâtă, când e vorba de rolul Rușilor în revoluția grecească din 1821, între acel privat al poporului și chiar uneltirile dregătorilor tolerate de ocârmuirea centrală și acel oficial al acestei ocârmuiri însuși. Din punctul întâi de vedere, nu fără temei să jeluiau Turcii „despre partea ce avuse agenții rușii la revolta Grecilor, învinuindu-i chiar cu deadinsul că ei ar fi fost adevărații autori ai acestei nenorocite afaceri”¹⁹.

În actele oficiale ale timpului nu putem însă găsi nici cea mai mică îndreptățire a unei atari învinuiri. Împăratul Alexandru descuviințează întreprinderea Grecilor într'o declarație solemnă rostită în congresul dela Laibach, spunând că „victorii de rău învinuesc fără cuvânt pe Rusia că ar avea cugetări dușmănești asupra Porții”²⁰, și comitele de Kiseleff arată că împăratul cugetă că revoluția grecească era tot atât de primejdioasă pentru liniștea obștească ca și revoluția din apus. Mai mult însă decât această rostire împărătească vorbesc faptele netăgăduite îndeplinite de Ruși în contra mișcării eteriste. Împăratul răspunde prin Capodistrias într'un chip cu totul desaprobător la scrisoarea lui Ipsilanti²¹. Tot el ordonă ca Ipsilanti să fie șters din cadrele armatei rusești, ca generalul Wittgenstein să nu iee nici o parte directă sau indirectă la turburările ivite în principate, și ordonă ca aceste dispoziții să se comunice ambasadorului său din Constantinopole, spre a le da în cunoștința Porții²². Mihaiu Suțu domnitorul Moldovei, cerând apoi adăpostire în Rusia, când amestecul său în mișcarea Grecilor era obștește cunoscut, primește un răspuns dojenitor în care între altele se spune că „nici odinioară această vinovată revoltarisire nu va putea să cheme numele Rusiei întru ajutor,

¹⁹ *Dépêches inédites du chevalier de Genz aux hospodars de Valachie, publiées par le comte de Prokesch-Osten fils*, Paris, 1877, II, p. 142.

²⁰ Și boierii moldoveni aveau cunoștința de declarația lui Alexandru și trăgeau din neamestecul Rușilor argumente în contra revoluției grecești. Vezi o scrisoare a boierilor c. mitrop. Veniamin din 3 Iulie 1821, în Erbiceanu, *Istoria mitropoliei Moldovei și Sucevei*, București, 1888, p. 127. Adaoge Generalul *Pavel Kiseleff*, de A. Papadopol Callimah în *An. Ac. Rom.*, II, Tom. IX, 1886, p. 70.

²¹ Scrisoarea lui Ipsilanti și răspunsul lui Capodistrias în Prokesch-Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen vom türkischen Reich*, Wien 1868, III, p. 61—67. Reprodușă în traducere de Aricescu, II, p. 102—107.

²² Document reproduș după Gazeta de Augsburg din 10 Maiu 1821, de Codrescu, în *Uricarul*, VI, p. 33. Gazeta de Petersburg din 22 Septemvrie și Les Débats din 10 Septemvrie acelaș an publică decretul îndepărtării lui Ipsilanti din armata rusească *Uricarul*, *ibidem*, p. 34.

mai ales acuma când partea cea de miază-zi a Europei privește urmând una după alta din toate părțile cântirile cele de revoluție”²³. Consulul rusesc din Moldova somează în 28 Fevruarie pe Ipsilanti ca să se retragă în Rusia și să nu mai turbure liniștea Porței²⁴. Tot el comunică mitropolitului Veniamin cartea de blestem zmulă de Turci de la patriarhul grec contra revoluției grecești pe care mitropolitul ordonă să se citească în toate bisericile²⁵. În sfârșit îndeamnă pe Moldoveni în numele împăratului să mențină supunerea către legiuita stăpânitoare²⁶.

Intreprinderea lui Ipsilanti, părăsită de Ruși în voia întâmplării, nu putea să aibă nici un sorț de izbândă, căci cu cele câteva mii de oameni adunați sub steagurile lui și cu 1.500.000 de lei bani contribuiți de patrioții greci, din care însă 600.000 luați cu deasila dela vestitul banchier din Moldova din aceste timpuri, Andrei Pavili²⁷, nu se putea răsturna împărăția otomană.

Revoluția grecească pornită deci fără timp, într'un moment când politica marilor puteri îi era așa de potrivnică, trebuia, cu toată simpatia de care se bucura la *popoarele* europene, să sfârșească într'o *jalnică tragedie*, cum o numește în bătae de joc vornicul Alexandru Beldiman. Bătuți la Drăgășani în Muntenia, sfărâmați desăvârșit la Sculeni în Moldova, Grecii trebuiră să sfârșească în curând în țările române visul lor de libertate, și dacă el reinvie în Grecia însuși, aceasta fu datorit în cea mai mare parte brațului energetic al armatolilor români ce interveniră în lupta pentru ceea ce ei credeau a fi patria lor. Evenimentele posterioare, de care nu avem a ne ocupa aici, aduseră prin tratatul dela Adrianopole recunoașterea neatârării Greciei și constituirea ei în regat, în 1829.

2. ȚĂRILE ROMÂNE FAȚĂ CU REVOLUȚIA GRECEASCĂ

Care fu purtarea Românilor față cu revoluția ce izbucnise în țările lor pentru interesul cauzei grecești?

Dacă mișcarea Eteriștilor ar fi fost sprijinită de Ruși, precum pretindeau la început acei ce o conduceau, fără îndoială că și Români s'ar fi dat în partea ei, întrucât ar fi putut

²³ Ră punsul reprezentantului Rusiei c. M. Suțu, din Martie 1821. Erbiceanu, p. 112. Traducere veche.

²⁴ Erbiceanu, *ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, p. 114. Ordinul mitropolitului pentru cetire, p. 116. În cartea de blestem cetim: „și însuși elciul (ambasadorul) Rusiei a dat încredințare că nici o știință sau împărtășire are rosienasca stăpânire în această pricină”.

²⁶ Proclamația consulului rusesc din Iași Pizani, dată din carantina de la Sculeni, 28 Martie 1821, *ibidem*, p. 111.

²⁷ O scrisoare a lui Pestel c. Kisselef, reproducă de *Uricaru*, VIII, p. 378.

spera să scape de sub jugul turcesc alături cu Grecii. Românii însă se convinseseră în curând, atât din veștile venite de peste hotar, cât și din faptele petrecute în țară, că Rusia descuviința întreprinderea lui Ipsilanti; că chiar dacă din unele împrejurări petrecute mai înainte se părea că Rușii vor sprijini mișcarea, la momentul hotărâtor împăratul nu vroi să se amestece în turburările iscate.

În asemenea condițiuni ar fi fost o nebunie ca Românii să sprijine revoluția grecească, și de aceea chiar de la început găsim o mutuală neîncredere între Greci și boierii români. Aceștia nu erau inițiați în secretul conspirației și nici nu aveau de gând să se răscoale contra Turcilor ²⁸.

Ipsilanti cunoscând simțimintele Moldovenilor față cu scopurile sale, și tratează pe boieri cu totul altfel de cum ar fi făcut-o, dacă s'ar fi așteptat ca interesele Grecilor să fie îmbrățișate de ei. El îi primi în Iași cu o mândrie rece, după ce-i făcuse să aștepte mult timp în anticameră ²⁹.

La început însă Moldovenii trebuiră să se prefacă în fața Grecilor, care încălcase înarmați o țară lipsită de orice apărare. De aceea vedem pe Mitropolitul Veniamin încingând sabia lui Ipsilanti în biserica Trei-Erarhilor ³⁰, și dăruindu-i un soldat înarmat pe a sa cheltuială, precum și 4 telegari și o sumă de 10.000 de lei ³¹. Mai târziu însă, după plecarea lui Ipsilanti din Iași, același mitropolit se rostește contra revoluției, dând urmare cererii consulului rusesc de a face să se citească în toate bisericile anatema patriarhului contra întreprinderii eteriștilor ³². Și întoarcerea mitropolitului nu eră încă decât semnul întoarcerii întregii țări.

Și într'adevăr că Moldovenii aveau temeieri puternice, de a nu merge alături cu răscoala grecească. Mai întâiu ei se expuneau fără nici un sorț de izbândă unei lupte cu Turcii, care putea aduce asupra capetelor lor cele mai cumplite nenorociri; apoi adunătura de toate neamurile ce se îngrămădiseră în jurul lui Ipsilanti comitea, cu toate făgăduințele lui de înfrânare ³³, tot felul de nelegiuiri, încât Moldovenii răspingând pe Greci din sânul lor scăpau de două rele de odată, unul actual, prădăciunile și jafurile, și unul eventual, răsburarea turcească.

²⁸ Ιωάννης Φιλίμων, Δοκίμος ιστορικόν περί της ελληνικής ἀναστασεως, ἐν Αθῆναις, 1859—61, I, p. 90.

²⁹ Gervinus, I, p. 185.

³⁰ Φιλίμων, p. 88. Ordinul trimes mitropolitului de locotenentului lui Ipsilanti Gheorghe Bal n, 26 Februarie 1821. Erbiceanu, p. 105.

³¹ Scri orile de mulțămire ale lui Ipsilanti c. mitrop. Veniamin din 28 Februarie și 12 Martie 1821, *ibidem*, p. 105—106.

³² Apostila mitropolitului pe cartea de blestem, *ibidem*, p. 76.

³³ Proclamația lui Ipsilanti din 23 Februarie, Aricescu, II, p. 92, reproducă în facsimil de N. Iorga, *Studii și Doc.*, VII, p. 84.

Grecii anume instituiseră în cele mai însemnate din orașele Moldovei ocârmuiri eteriste, cu scopul de a supune toate puterile vie ale poporului interesului lor. În Iași, Ipsilanti lasă, după ce-l părăsește, spre a se îndrepta către București, ca guvernator pe unul Penededeca sub privigherea Trei-Sfetitanului, un arhimandrit grec, capul eteriștilor din Moldova și a unui diacon grec, anume filosoful Ștefan, om erudit ce venise în Moldova cu mult mai înainte pentru învățătura copiilor dela școala domnească, rânduind agă de oraș pe alt dascăl, Hrisochefal și ispravnic pe paharnicul Pomerul, administrând țara cu sabia în mână prin Mavrofori și Arnăuți ³¹. În Botoșani Penededeca rânduise de ispravnic pe Grigore Rizu, ajutat de doi comandanți eteriști, căpitanul Balașu și căpitanul Spiru. Galații îi încredințase lui Caravia care săvârșește, ca întâiul act al ocârmuirii sale, un măcel tot atât de crud pe cât și de fără scop asupra neguțitorilor turci ce trăiau aici ³⁵.

Administrația orânduită de Greci nu eră decât organizarea unei prădăciuni sistematice a țării. „Drumurile se împănau de eteristi, colindând satele după cai, arme și hrană ce strângeau de pe la locuitori, în cât nu știau oamenii în țara lor unde s'ar adăposti, ca să scape de prădăciuni și de primejdia vieții, mult mai siguri fiind acei pe care vremile îi apucară în fundul pădurilor și în munți, de cât prin orașe și sate. Toată lumea o rupea de fugă” ³⁶.

Cel întâiu care izbuteste a încunjura strașnica pază cu care eteriștii încinsese Iașii, tocmai spre a împedeca desgolirea lui, este vistiernicul Grigoraș Sturza. După coborîrea în jos a lui Ipsilanti, împutinându-se însă străjile în Iași, o mulțime de alți boieri părăsesc orașul, unii din ei trecând în Bucovina, alții în Basarabia ³⁷. O seamă din ei însă mai inimoși se duc în jos, încotro mergeau și eteriștii, dând jâlbi la pașii dela Dunăre, și rugându-se a trimite oștiri turcești în țară, spre a-i scăpa de focul în care încăpuse. Intre aceștia se deosebea mai ales, prin ținta lui energică și nespăimântată, vornicul Tudor Balș, alăturarea cu el mai fiind vornicul Ioniță Sturza, spătarul Petrache Sturza, boierii Cuzăști, căminariul Iordache Rîșcanu, cămi-

³¹ Drăghici, *Istoria Moldovei pe 500 de ani*, II, p. 117.

³² *Ibidem*, p. 120. Ge vinus, p. 184.

³³ Drăghici, p. 118. Arătarea lui Drăghici întărită prin scrisoarea boierilor, către pașa de Brăila, fără dată, Erbiceanu, p. 99: „Fuga întâmplată fără veste și împrăștierea de pretutindeni dela Focșani până la Iași, a târgurilor și a satelor de pe la drumuri din cauza fricei panice”. Penededeca roagă în 15 Mai pe arhimandritul Giușcă să liniștească pe leșeni ca să nu fugă, *idem*, p. 375. Mitropolitul liniștește pe locuitorii mai multor sate, despre trecerea caretelor și butcelor cu boierii fugari, 21 Martie, *ibidem*, p. 108.

³⁴ Vezi o scrisoare a boierilor din Basarabia, 20 Martie 1821, Erbiceanu p. 108. Alta a celor din Bucovina, 2 Iunie, *ibidem*, p. 128.

nariul Cerchez și sardariul Iancu Stavăr. Mergând o deputăție din ei la pașa de Brăila, compusă din Tudor Balș și arhimandritul Ghenadije Ruset, ei cad la întoarcere în mâinile Grecilor, și numai ca prin minune scapă de a nu plăti cu sângele lor trădarea făcută către cauza grecească prin chemarea Turcilor³⁸. Deputăția moldovenească ducea cu ea la pașa de Brăila un arz către Portă, în care se ruga să se hărăzească Moldovenilor „prin înalt vrednic de închinăciune hatîșerif, pronomiile obiceiurilor ce din vechi au avut norodul Moldovei, care din în vreme și-au pierdut mai de tot ființa lor, din întrebunțările cele rele ale domnilor greci, ce au fost orânduți oblăduitori pământului”, cerând ca să se învoiască Moldovei următoarele drepturi: luarea în stăpânire a moșilor mănăstirilor închinată sub în datorirea de a răspunde embaticul către locurile sfinte; purtarea trebilor în lăuntru țării să fie încrîdînată boierilor pământenii, și în sfârșit să se orânduiască domn dintre pământenii, precum și capuchihaiia din Constantinople”³⁹.

Eteriștii cu Ipsilanti în frunte aveau cel mai mare interes a nu spăimânta populația țării române, fără de ajutorul căreia i se lua cu totul puțința împotrivirii. Ipsilanti crezând că ocârmuirea lui Penededeca era de vină la pribegirea în masă a locuitorilor, trimite în Iași pe generalul său Gheorghe Cantacuzino spre a liniști pe orășeni⁴⁰. Cantacuzino cum vine în capitala Moldovei caută să împrăstie temerile pământenilor, și retrage lui Penededeca ori-ce autoritate ocârmuitoare⁴¹.

Văzând însă că toate silințele lui de a însuflă încredere Moldovenilor sunt zadarnice, și că aceștia au cerut ajutorul Turcilor, se trage din Iași, chip pentru a nu expune orașul grozăviilor unei lupte; în realitate însă, fiindcă nu se credea în siguranță în sânul unei populații dușmane⁴².

În curând însă opoziția Moldovenilor contra Grecilor trebuia să ia o formă mai rostită. „Înștiințându-se anume boierii din țara de sus prin vornicul Tudor Balș, că Turcii erau să vină în principate ca să bată pe Greci, s’au întâlnit și ei la hotar cu acei din Cernăuți, ce fugise mai înainte și unindu-se hatmanul Răducanu Ruset vistiernicul Alecu Balș și alții, au pus la

³⁸ Drăghici, II, p. 118—119, Boierii c. pașa de Brăila, fără dată, Erbiceanu, p. 99.

³⁹ V. A. Ureche, *Documentele re'ative la anii 1820—1831*. Memoriile Academiei române, Tom. X, p. 306.

⁴⁰ Proclamația lui Ipsilanti din Târgoviștea, 18 Mai 1821, *Uricarul*, VI p. 41.

⁴¹ Proclamația lui Cantacuzino din Iași, 25 Maiu, *ibidem*, V, p. 83. Ordinul c. Penededeca din lagărul dela Stfnca, 8 Iunie, *ibidem*, p. 85. Un alt ordin ca să nu se iee caii locuitorilor din 23 Maiu, *ibidem*, p. 77.

⁴² Proclamația lui Cantacuzino din 1 Iunie, *Uricarul*, V, p. 83. Invinuirile aduse de el pământenilor că s’ar fi aliat cu Turcii, *ibidem*, p. 79 și 84.

cale să ridice satele și să pornească asupra Grecilor cu războiul, punându-i între două focuri, până vor curăți țara de ei. Pornindu-se deci capii partidei moldovene, care erau căminariul Ștefanachi Gherghel și paharnicul Istrati dela Zvorăști, au început a ridica pușcașii și locuitorii cu arme, propășind tot pe malul Siretului în jos, până s'au strâns ca la 3.000 de oameni sub steagurile lor. Înștiințându-se Botoșănenii de apropierea lui Gherghel și a lui Istrati cu atâta popor, s'au înarmat și neguțitorii cu oamenii boierești de prin ogrăzi, și mergând la ispravnicie au luat administrația din mâinile Rizului, izgonindu-l din târg și rânduind ocârmuitor pe Varnav; apoi au pus orașul în apărare despre Greci, întărindu-l cu străjii la toate drumurile". Aceste începuturi de răscoală pornite de boieri, nu au însă urmări mai serioase, din pricină că țărani văzând că nu pot trage vre-un folos din asemenea mișcare, expunându-se numai la pericole și suferinți, pentru interesul boierilor, se împrăștiară⁴³.

Tot pe atunci aflăm pe ispravnicul ținutului Neamțul, spătarul Sturza, îndemnând pe locuitorii de sub ocârmuirea lui a se răscula contra Grecilor. Din proclamația dată de el, se vede că eră pe deplin conștiut de relele și primejdiile adunate pe capul țarei lui, prin mișcarea eteristă. După ce spătarul „arată cum acești făcători de răle, Greci, sub cuvânt de a-și aduce în slobozenie patria și țările lor, ne-au robit pe noi, pricinuind în toată starea nenumărate rele și pătimiri cu feliiuri de silnicii și prădăciuni, jacuri și cruzimi, încât spaima cuprinzând pe toți, s'au spart sate, târguri și ținuturi întregi și număr nenumărat de oameni s'au împrăștiat, lăsând și case și averi; cu un cuvânt țara întreagă s'au hrentuit; până și cei mai întâi boieri, razimul țării și părinți a toată obștia, au fost siliți a se împrăștia, el adăugă că peste toate aceste nenorociri, ne vedem îngroziți de o alta și mai mare și mai înspăimântătoare și care cu totul e nevindecată, anume vom putea cădea în prepus către prea puternicul nostru stăpân, că am fost hrăniți în același cuget de răzvrătiri, de bună vreme ce-i privim și suferim întru tăcere și supunere". Spătarul Sturza știind apoi că „acești răi sunt urgisiți de toți împărații Europei și prea puternicul nostru stăpân îi are hotărâți sabiei", îndeamnă pe concetățenii săi să nu peardă prilejul ce le-a mai rămas de scăpare. „Inarmați brațul vostru dela cel mai mic, începând cu ori-ce fel de arme aveți: pușcă, coasă, lance, topor și să mergem unde ne vom

⁴³ Aceasta îmi pare adevăratul motiv al neurmării revoluției și nu lipsa de mâncare arătată de Drăghici, II, p. 119—121, cel totdeauna pătinitor boierilor. Mâncare ar fi găsit trupele lui Gherghel și Istrati, precum au găsit acele a lui Vladimirescu.

întâlni cu alți simpatrioți, și să izgonim numai decât pe tâlharii aceștia din pământul nostru⁴⁴.”

Prin pana eloquentă a spătarului Sturza se rosteau limpede și horărit cugetările, temerile și conștiința mijlocului de înlăturare a primejdiei simțite în deobște de poporul român. Se vede din ea că revoluția grecească era privită de partea inteligentă a poporului ca o împrejurare ce putea aduce asupra lui urgia turcească, și că singurul chip de a o înlătura eră ca țara să arate că nu este împărțășită la asemenea nebunească întreprindere.

Iată deci cum era privită în Moldova, unde ea se ivi întâi, revoluția grecească. Să cercetăm cum se petrecură lucrurile în Muntenia.

Aici protestarea apucă pe o cale deosebită sub conducerea unei însemnate figuri, cea a lui *Tudor Vladimirescu*.

Acesta era un fiu al poporului, născut în comuna Vladimир, județul Gorj între anii 1770—1780⁴⁵.

El învățase puțină carte la preotul din satul lui, mai târziu în Craiova. După ce fusese câtva timp îngrijitor la moșia unui boier de peste Olt, Tudor intră întâii în însușirea de vătaf la plaiul Muntelui de sus, apoi se puse cu prilejul războiului dintre Turcia și Rusia, dintre anii 1806 și 1812, în slujba acesteia din urmă, înrolând sub el mai multe sute de voluntiri. Se vede că Rușii făcură să i se dea un rang de boierie, întrucât îl aflăm curând după 1812 arătat cu titlul de sluger. El mai fu decorat și cu ordinul Vladimirului, și ridicat la rangul de parucic sau ofițer în armata rusească⁴⁶. Compromis în țară prin participarea lui cea energică la lupta în contra Turcilor, el trebui să fugă la Viena, după încheierea păcii. Intorcându-se mai târziu în Muntenia, el devine în 1815 vataful plaiului Cloșanilor. Până la această vreme, Tudor adunase ceva avere și anume o moară pe vadul Topolitei cumpărată în 1808 și o alta la Cloșani făcută de Tudor în 1820; apoi o casă cu vie în dealul Govorii, două mari case și prăvălii în Cerneț, moșie și alte acareturi la Vladimир, aceste din urmă moștenite dela tatăl său și mai multă avere mobilă, prețeluite toate împreună prin diata

⁴⁴ Proclamația publicată după original de Th. Codrescu în *Urticaru* XV p. 254.

⁴⁵ Numele de Vladimirescu îi vine de la locul na terii sale, de și împrejurarea că a fost decorat cu ordinul Vladimirului ar putea aduce și explicarea lui din vru țării acelei decorații, cum face Gervinus, I, p. 170.

⁴⁶ Cronica revoluției din 1821 de Ioan Dârceanu biv serdar în *Trompeta Carpaților*, 1868, p. 1575, spune că ar fi dobândit gradul de maior. Vezi N. Iorga *St.-dnl și Doc.*, XII, p. 511.

Slugerul Tudor Vladimirescu, care în fruntea pandurilor a făcut revoluția din 1821 contra Grecilor din Muntenia.
Litografie. Colecția Academiei Române.

făcută de el pe la anul 1817, la suma de 12.350 de lei⁴⁷. Averea lui și-o mărise atât prin prada dobândită dela Turci cât și prin comerțul de boi în țara Ungurească.

Se vede că Tudor deși se înălțase în rangurile boerimeii, nu încetase de a simpatiza cu clasa din care își trăgea obârșia. El păstrase, cu toată ridicarea lui, ura cea neîmpăcată ce ferbea în inima țăranilor contra asupritorilor lor, și-și făcuse atât prin ocrotirea intereselor lor, în însușirea lui de vătaf de plai, cât și prin vitejiile sale în luptele cu Turcii, un renume întins între locuitorii Olteniei. Despre țința lui mândră față cu boerii, se raportează că el mergând să vadă adeseori pe prietenul său Urdăreanu, nu se punea nici odată jos cât stătea el, ci se preumbla necontentin prin casă spre a nu fi silit „să se scoale dacă ar veni cumva vr'o putoare de ciocoi”⁴⁸. Simțimintele sale către clasa privilegiată le arată el într'o zi la masa episcopului Ilarion unul din personajele timpului cu care el eră în legături, spunând „că de va trăi va face 12 perechi opinci din pielea a 12 boeri divaniți”, vorbă cu atât mai de crezut, că el pierduse cu puțin timp mai înainte un proces la divan⁴⁹.

Din aceste câteva trăsături caracteristice, Tudor ne apare înainte de revoluția la care el trebuia să iee o parte atât de însemnată, ca un om din poporul de jos, ridicat prin meritele sale la ranguri și onoruri: dar deși privilegiat, nu încetase de a ură clasa acestora, ci împărtășia încă în noua lui condiție simțimintele poporației împilate contra tagmei apăsătoare. El posedea oarecare cultură, adaosă prin călătoriile sale în Austria și în Rusia. Era cunoscut în toată Oltenia cu reputație de om viteaz, bun și îndurător. În privirea politică, Tudor Vladimirescu trebuia să dea o mare însemnătate poporului rusesc, sub a căruia steaguri se înălțase în gradele militare, și eră îndestul de priceput spre a vedea că deși se bătuse cu Turcii, nu putea să iea parte alături cu Grecii în contra lor, de îndată ce Rusia nu venea acestora în ajutor.

În aceste câteva trăsături, scoase din trecutul și caracterul lui Tudor, stă cheia întregii sale purtări în mișcarea în fruntea căreia se puse.

După moartea lui Alexandru Suțu, domnul Munteniei, întâmplată cum s'a spus în ziua de 19 Februarie 1821, frânele

⁴⁷ Diata lui Vladimirescu reproducă de Aricescu, II, p. 14 Comp. Iorga *ibidem*, VI, p. 512 și lorilipsis de toată cheltuiala moșiei dela Cloșani, *ibidem* VII, p. 7: „săpatul și ziditul erugei (canalul de curgere a apei. Eruga vine dela latinescul Irigo) 1057 de lei zile de lucru 2114 câte 20 de parale (½ de leu) ziua; 120, 2 perechi pentru de la Vai-de-ei (?): 25 de lei iarbă de pușcă cu care s'a spart piatra sub moară și pe eruga. Totalul cheftuelilor 1982 de lei.

⁴⁸ Aricescu, I, p. 25 după spusele lui Niță Izvoranu din Severin.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 36, după arătările arhtiereului Evantias Ioanichie, care se afla și el la masa lui Ilarion.

ocârmuirii fură apucate de căimăcămia cea instituită de domn în prevederea morței sale, alcătuită din 7 boieri din care unul grec, postelnicul Rizu; Turcii nu apucașe să rânduiască domn în Muntenia până la izbucnirea mișcării eteriste (20 Favruarie). Văzând ei atunci fuga hainului Mihai Suțu din Moldova, rânduiesc domn în această de pe urmă țară, ce eră mai periclitată prin izbucnirea în ea a revoluției grecești, pe Scarlat Alexandru Calimah, ce mai fusese domn aici înaintea Suțului, însărcinându-l după ce revoluția cuprinde și Valahia cu domnia și în acea țară, și autorizându-l a se înlocui în Moldova printr'un caimacam, ceace Calimah face în persoana lui Ștefan Vogoride. Calimah însă neîndrăznind a călca nici în Muntenia în timpul focului mișcării, rânduiește și aici un alt caimacam anume pe Costache Negri⁵⁰, care înlocuește ocârmuirea celor 7 boieri instituită de Alexandru Șuțu. Puterea reală însă, de îndată ce izbucnise turburările, ceace în Muntenia se întâmplă din pricina lui Tudor puține zile după moartea Suțului, stătea în mâinile celor doi căpitani ai gardei de Arnăuți ai curții: Iordache și Sava.

Căminariul Sava era Grec, originar din insula Patmos și slujise sub mai mulți domni în garda de Arnăuți, trecând din Muntenia în Moldova în 1801, unde Alexandru Suțu îl face cap al ei, poșt în care rămâne cu întreruperi până la eșirea lui Scarlat Calimah în anul 1819. Atunci trece iar în Muntenia unde ajunge, când revine Alexandru Suțu domn în această țară, capul cavaleriei de Arnăuți. Sava era, ca și domnul sub care slujia, dintr'acei Greci ce nu înțelegeau să piardă foloasele de care se bucurase sub oblăduirea turcească pentru zadarnice visuri de libertate. Văzând el că Rușii nu ajută lui Ipsilanti, se hotărăște a sprijini pe noul domn rânduit de Turci în Muntenia, Scarlat Calimah, și toată purtarea lui în timpul revoluției, va fi întocmită numai în vederea acestei ținte⁵¹.

Cu totul altfel căpitanul Iordache Olimpiotul, care se hotărâse a jertfi totul pentru scumpul ideal a liberării Greciei. Mic de statură, de o fire slăbănoagă, el ascundea sub o aparență cârcită o bravură din cele mai mari, de care dădu probe atât înainte cât și în timpul luptei pentru neatârnare, și moartea lui cu arma în mână în mânăstirea Secului, pune pecetea eroismului pe bântuita lui viață. De un caracter nobil, el nu putu aduce la îndeplinire însărcinarea pusă asupra-i de comitetul eteriștilor din București, de a omorî pe Alexandru Suțu, înțelegând a mânuî numai arma cinstită nu și cea trădătoare.

⁵⁰ Firmanul Porții pentru rânduirea lui Calimah în domnia ambelor țări române din 25 April 1821, Erbiceanu, *l. c.*, p. 377. Rânduirea lui Vogoride în Moldova din 21 Maiu, *ibidem*, p. 381.

⁵¹ Aricescu, I, 65.

Acest tip, unul din cele mai atrăgătoare ale revoluției grecești, nu eră însă Grec, ci Român din muntele Olimpului. Și el era căpitan de Arnăuți ⁵².

Cum moare Suțu, Tudor Vladimirescu pleacă cu vre-o 25 de panduri peste Olt, spre a răscula poporația de acolo. Chiar în proclamația lui cea dintâi din luna Ianuarie, puține zile după eșirea lui din București, el începe prin a întreba pe locuitorii către care se îndreptă, că până când vor suferi ei, „veri din ce neam ar fi, balaurii care i-au înghițit de vii, căpiteniile lor, atât cele bisericești cât și cele politicești; până când vor suferi să le sugă sângele?” Aduagă apoi că „vechilul lui Dumnezeu, prea puternicul împărat, vroeste ca noi ca niște credincioși ai lui să trăim bine; dar nu ne lasă răul pus peste capetele noastre. Veniți dar fraților cu toții, ca cu răul să pierdem pe cei răi, ca să ne fie bine, și să se aleagă din căpiteniile noastre, cari pot să fie buni, aceia să fie ai noștri. Nu vă leneviți, ci siliți de veniți în grabă cu toții, care aveți arme, cu arme, care nu, cu furci de fier sau cu lănci. Și iarăși să știți că nimeni dintre noi nu e slobod ca să se atingă măcar de un grăunte de binele sau de casa vreunui neguțitor, orășan sau țăran, sau de alt al vr'unui locuitor decât numai binele și averile cele rău agonisite ale țărănilor boieri să se jăfuiască, însă ale celorla ce nu vor urma nouă, precum suntem jăgăduiți, numai ale acelora să se iee pentru folosul de obștie” ⁵³.

Chiar din fulgerarea primului gând de răzvrătire prin mintea lui Tudor se vede că el țintea la reforma unor fără-delegi de care suferea poporul, la răsturnarea regimului politic numai întrucât era autorul acelor suferinzi. Revoluția lui avea un caracter social, nu unul politic, și de aceia nici în proclamația amintită, precum nici în cele mai multe din actele emanaate dela el, nu se vede pomenit numele de Greci. Mișcarea lui Tudor era împinsă de aceeași îmboldire care sculase în 1784 pe Românii din Ardeal, și dacă aici ea luase și un caracter național, aceasta provenise din împrejurarea că în Ardeal, o deosebire națională despărția pe apăsători de apăsați, pe când

⁵² Aricescu, I, p. 61. Vezi dovedirea românismului căpitanului Iordache în Carașiani, I. c.

⁵³ Reprodușă de Dârzeanu în *Trompeta Căpitanilor*, 1868, p. 1575. O altă versiune a acestei proclamații publicată mai târziu de A. Bina *Pindul I* nu știm după ce izvor, schimbă astfel una din frazele ei: „Balaurii sunt, precum fi cunoașteți prea bine. Grecii și boierii noștri, atât partea bisericească cât și cea politicească”. *Uricarul* XII, p. 90. Noi bănuim autenticitatea acestei de pe urmă versiuni și nu stăm la îndoaială a primi de adevărată pe acea dată de Dârzeanu, cap de masă la visterie în vremea tocmai a revoluției și în ărcinat anum: cu corespondența celor 5 județe de peste Olt și cel mai în stare de a-și procura copii de pe toate numeroasele acte ale revoluției, publicate în mult înfămnatul său memoriu.

în Muntenia ambele clase erau de aceeași origină, de și una din ele fusese amestecată cu elemente străine.

Acest caracter social al revoluției lui Tudor se vestise de mai înainte prin mișcări premergătoare. Ele începuseră întâi prin calea cea mai blajină a em'grărilor. Așa din Muntenia pe cât și din Moldova am văzut de mai multe ori cum așupririle și nedreptățile împingiau pe țărani a căuta mântuirea lor peste hotare, în Rusia, Bulgaria și Transilvania. Alt mijloc pe care-l îmbrățișară țărani de la o vreme eră de a se pune în țările române chiar, sub protecția Austriei, înscriindu-se ca supuși austriaci ⁵⁴. Nemulțumirile țărănilor proveneau de la încărcarea lor la muncă și la d'jmă, din care tânguiri mai multe vin în judecata autorităților țării. Se înțelege că țărani erau mai totdeauna dați rămași: alt' neînțelegiri veneau din falșa măsurătoare a pogoanelor de lucru; apoi de la dreptul de cârciumă, de la folosirea pădurilor. Numai prea rare ori câștigau fărani drepturile lor, cum au fost bunăoră în procesul pentru moșia Slătioara ⁵⁵. Adesea ori însă reclamáriile se rezolvau în bătăi, precum o suferiră țărani din Gherghița care primiră câte 200 de toege pentru stricarea pădurilor Mitropoliei ⁵⁶. Se pomenesc însă și răzvrătiri țărănești când cuțitul ajungea la os. Un document vorbește de țărani care „nu numai nu se supun la plata dăjdiilor dar dau și pilde rele celorlanți locuitori”. Pe unii ca aceștia, Domnul Caraga dispune „ca să fie strămutați prin alte sate îndepărtate ca de șase ceasuri ca să nu mai poată avea atingere unii cu alți” ⁵⁷.

În Moldova de asemenea se naște în anul 1805, între țărani o frământare care face pe Mitropolitul Moldovei Veniamin Costache să se teamă de o răscoală a lor ce devenia amenințătoare. Țărani refuzaseră să facă cele 12 zile legiuite ale boierescului. Un trimis la Sf. Petersburg al fostului mitropolit Iacob Stamati, boierul *Vasile Mălinescu*, probabil tatăl aceluialt Vasile Mălinescu care împreună cu M. Koșălniceanu apară în divanul adhoc drepturile țărănilor, scrie următoarele: Mitropoli'ul Veniamin, asupra într'barei ce i-o făcuse Mitropolitul, că „în ce chip să se urmeze la pricina *dihoniei* boerilor cu țărani și la pricina *nesupunerei* țărănilor spr'a împlini datoria lor cu lucrarea celor 12 zile boierescului”? Mălinescu, pentru a pune și mai bine lucrul în lumină, lămurește întrebarea Mitropolitului așa, că „amclia (lcnea) și căderea lucrării pământului și de alta grija de *răvoluție* aceasta sunt cele două

⁵⁴ Uicche *Societatea sub Caragea, An. Ac. Rom.,* II, tom. XXIV: 1905 p. 51 (36).

⁵⁵ *Ibidem*, p. 19—28 (1—18).

⁵⁶ *Ibidem*, p. 40 (22).

⁵⁷ *Ibidem*, p. 36 (18).

sfârșituri ale întrebării ce mi s'au pus înainte. Iar între dânsese în mijloc ticăloșia sau căderea boierilor. Dar fac întrebarea : putease-va îndreptă lucrarea pământului numai cu sila, spre împlinirea celor 12 zile ale boierescului? Mălinescu propune Mitropolitului mai multe măsuri foarte drepte, de luat în favoarea țăranilor, măsuri pe care le vom cercetă mai la vale, când vom trată despre ideile nouă ce apar în mințile românești în aceste timpuri. Aici numai reproducem încă o ultimă cugetare a lui Mălinescu, care întărește tot faptul existenței unor tendințe revoluționare în țăranul român, anume observația, că „pentru a puteă întâmpină toate urmările cele rele, se cade a deschide un drum legiuit spre descoperirea voințelor și a nevoilor a fiește-care stare de oameni; că toată răvoluția să cuibărește în inimile oamenilor care nu au drum legiuit de a-și arăta ahturile și necazurile sale, ca o scântee ce se tănuiește în cenuse”⁵⁸.

În loc însă de a urmă sfaturile boierului patriot și cu vederi largi găsim pe Mitropolitul Veniamin unindu-se cu divanul și îngreuind încă și mai mult munca țăranului, punând-o sub apăsătorul urbar al lui Moruzi din 1805, prin care se hotărește ca țăranul să îndeplinească, în cele 12 zile legiuite, un nart de muncă așa de mare de nu se puteă săvârși nici încă în 40.

Mai găsim și alte urme de revolte țărănești în 1819. Trei sate; Sarga, Stăncești și Aninișul din Județul Gorj se răsvrătesc. În anaforaua boierilor către domn se spune că „aceste sate strigă cu obrăsnicie că toți se spărgălucesc și se strămută din siliștele lor; iar a clăcui mai mult decât a fost obiceiul înainte nu ne *supunem*, și fiindcă am luat plioratorie că nesupunerea și semeția aceasta o fac din *învăful și îndemnarea frunțașilor satelor*, nădăjduind cu acest fel de tertipuri să dobândească privilegii, ca să *le dee stăpânii moșiilor cele ce vor ei*, deaceea altă urmare nu am putut face, ci am socotit că până nu se vor pedepsi câte 1—6 frunțași din fiecare sat, izbrânire nu se poate da la unele pricini ca acestea, nici înțelegători și cunoscători pravilei pământului nu vor fi”⁵⁹.

Alte sate anume Islazul, Racovicioara, Racovița, Moldovenii și Verdea din jud. Romanați proprietatea banului Brâncoveanu se revoltă de asemenea în 1820 și, lucru indestul de

⁵⁸ Prea interesanta corespondență a lui Mălinescu, publicată din nenocire numai în extracte, în *Istoria Românilor*, XI, 1900, p. 24—27 de V. A. Ureche, care nu prea cruță hârtia pentru o mulțime de documente fără nici o însemnătate. Oricum ar fi însă lucrul, trebuie să fim recunoscători lui Ureche ca și lui Codrescu că prin publicațiile lor, atât de expuse criticei în toate priverile, ne-au păstrat o mulțime de documente importante, cum este între altele această prețioasă corespondență a lui Vasile Mălinescu cu Mitropolitul Veniamin.

⁵⁹ Anaforaua boierilor către Alex. Suțu, 6 Iunie 1819. V. A. Ureche *Istoria Românilor*, XII, 1898, p. 267.

straniu, raportul lui Gheorgache Filipescu vel-logofăt arată că aceasta „revoluție fusese pusă la cale de vameșul aceluia județ”⁶⁰

Dacă ar fi să dăm crezare unei știri așa de afară din cale, ar trebui să ne gândim la o răzbunare personală a vameșului, contra banului Brâncoveanu.

Mai aflăm apoi pe unul Ioan Bărbătescu din județul Vâlcea „oșândit la temniță, pentru că au lucrat zavistie între locuitorii satelor aceluia județ”. Acest Bărbătescu, îmbolnăvindu-se greu în închisoare, este ertat de osândă, după stăruințele lui Barbu Văcărescu vistierul⁶¹.

Aceste împrejurări ne arată deci seria istorică din care a ieșit revoluția lui Tudor Vladimirescu și dacă ar fi să urmărim această serie în sus până la originea ei, ne-am urcă cu începuturile ei la acele ale țarilor române.

Se explică deci mișcarea țărănimii contra boerimii muntene, și acuma trebuie să căutăm a ne da seama de elementul personal în această revoluție, acel datorit conducătorului ei. El se arată favorabil unei părți din boerime pe care caută să o scoată din ținta urgiei poporane. Ce lucru împingea pe Tudor la această alegere? Ce împrejurare îl făcea să repete de mai multe ori în proclamațiile sale ca țărani să atace numai averile boierilor tirani, cele rău agonisite, iar nu pe ale celor ce vor merge alături cu el? Chiar din proclamația lui reese că Tudor nu numai *se aștepta* că are să găsească boieri ce vor simpatiza cu mișcarea lui, *ci de mai înainte îi cunoștea, căci se înfelesese cu ei*. Căci cum s'ar putea de altfel explica rostirea însemnat din primii acte al revoluțiunii sale, ca să excepteze din învoirea de jaf, averile aceluia din boieri care „*vor urma nouă, după cum suntem făgăduiți*”?

Înțelegerea lui Tudor cu boierii nu aveau însă acea înșămănare, ca el să le fi slujit de instrument, după cum slujise satele din Moldova, pornite de boierii ei asupra Grecilor. Tudor își păstra o poziție bine determinată față cu interesul boierilor; el reprezenta pe acel al maselor și unirea cu boierii o făcuse numai spre a da răscoalei sale o mai mare greutate. De aceea chiar în proclamația lui se simte omul care vorbește din propriul lui gând, și nu este reflexul unei cugetări streine. Știea el doară că fără de ajutorul maselor, boierii nu pot face nimic, și de aceea el, capul acelor mase, se privea de conducător al mișcării, lăsând boierilor numai un rol de a doua mână și rămânând la a lui alegere, ca acei ce'l *vor urma pe el*, să fie apărați de urgia mulțimii. El primise apoi dela boeri făgăduința de a stă alături cu el, încât Tudor printr'un atare sprijin a

⁶⁰ Raportul lui Filipescu, *ibidem*, p. 248.

⁶¹ Actele din 1819, *ibidem*, p. 248.

boerilor nu perdea nimic din a lui neatârnare, și întărea numai poziția lui de conducător al unei mișcări de răzvrătire.

Boierii din partida națională și împotrivoarele Grecilor care se unise cu Tudor Vladimirescu erau : Grigore Băleanu, episcopul Ilarion, Filipescu Vulpe, Scarlat Grădișteanu, Neculai Văcărescu, Sc. Câmpineanu, Mihăiță Filipescu, Grigore Filipescu, Ștefan Bălăceanu, mitropolitul Dionisie Lupu și alții ⁶².

Tudor însă trebuî să se convingă în curând, cât de greu eră de a menține gândul lui răsbuător în cercul strâmt însămnat prin a lui proclamație, îndreptată numai contra tiranilor boieri. Adunătura ce-l înconjura, pe fiecă zi mai numeroasă, nu eră alcătuită din oameni deprinși cu ascultarea. Chiar paudurii, acel chip de oștire ce înlocuise pe vechii darabani și călărași, desființați sub domnia Fanarioților, care însă nu mai slujiau la apărarea țării, ci numai ca paznici la prinderea hoților, chiar plășii păzitorii graniților, oameni de o bravură neasemănată, vânătorii de urșii de prin bârloage, erau departe de a se deosebi printr'o ținută disciplinară ; dar încă grămada cea mult mai mare de țărani năcăjiți, săraci, care sperau să-și câștige viața, să-și refacă averile din jaf și despoiere. Nu numai atâta ; chiar hoții din temniță fusese eliberați de acei însărcinați de Tudor cu adunarea oștirilor și înrolați în ele ⁶³, ceea ce nu putea decât să coboare și mai jos nivelul moral și disciplinar al bandelor lui Tudor. Toată această adunătură de elemente atât de deosebite eră unită printr'un singur gând și îmboldită de un singur interes, acel al jăfuirii și anume nu numai a boierilor celor răi, precum spunea Tudor, ci a tuturor, și nu numai a boerilor, dar chiar și a locuitorilor, împotriva voinței sale anumite. Era destul ca cineva să poseadă ceva avere, pentru ca oamenii lui Tudor să o privească drept *rău agonisită* și să o jefuiască ⁶⁴.

Atare perspectivă, unită cu scutirea de contribuție pe care Tudor o încuviința tuturor celor ce veniau după el, făcuse a se îngrămădi în juru-i mai multe mii de oameni, ceea ce-l puse în curând în poziție de a se împotrivi cu izbândă tuturor măsurilor luate de căimăcămia din București spre a-i stămpără mișcarea. Masele poporului aveau încredere în *Domnul Tudor*,

⁶² Aricescu, I, p. 37. Eram deci două „tarafuri” (partide) de boieri în Muntenia, și nu cum crede G. Meitani *Acti nea diplomatice a E ropet in Prințepatele Române*, p. 7. Că aceași boieri cari ccrușeră înnăbușirea răscoalei fură mai târziu constrânși de Tudor să-l apere.

⁶³ *Ibidem*, I, p. 37.

⁶⁴ Recordon *Lettres sur la Valac'ie*, écrites de 1815—1821, Paris, 1821, p. 141 : „beaucoup de partisans de Théodore Vladimiresco étaient amorcés par l'appât du pillage qu'ils pensaient pouvoir faire impunément sous leur nouveau chef dont ils ne connoissaient point entièrement le caractère et les intentions”

Lupta eteriştilor greci, sub comanda căminarului Sava, contra Turcilor, în Bucureşti, la 19 August 1821
Gravură în aramă din timpul aceia. Corecţia Academiei Române

cum îl numeau ele, și față cu mișcarea obștească, ce puteau face ispravnicii, a căroro trupe ele însă-și treceau la răsculați ⁶⁵.

Astfelu ajunsesse Tudor stăpân peste cele cinci județe din Oltenia, și începu să se pregătească spre a veni la București.

Înainte de a o face, Tudor trebuia însă să-și asigure poziția lui politică față cu puterile ce aveau asupra Muntenici drepturi de amestec. El scrie lui Derviș pașa, muhafizul Vidinului, o carte din partea a tot norodului Valahiei, în care se jăluște cum, „domnii țarei împreună cu boierii greci și români unindu-se cu toții ne au prădat și ne au despoiat, încât am rămas numai cu sufletele rugându-ne să se trimită jalba noastră către prea puternica împărăție, pentru ca să se milostivească asupra ticăloșiei noastre și să trimită un om credincios împăratească să vină aici în țară la București, să cerceteze să vadă nevoile care le tragem de către acești lupi nemilostivi și să ne facă dreptate; și iară să fie știut înălțimei tale, că ridicarea noastră ne este pentru altă ceva nici într'un chip, decât numai asupra boierilor care ne-au mâncat dreptățile noastre” ⁶⁶. Tot astfel trebuia să fi fost formulată și tânguirea lui Tudor către împărăția rusască ⁶⁷.

Acelaș motiv al răscoalei este repetat de Tudor și în toate învinuirile ce el le aduce în scrisorile sale către reprezentanții ocârmuirii muntene. Așa în aceea trimisă clucerului Constantin Ralet, ispravnicul județului Mehedinți. Tudor intrabă pe boieri: „dacă nu le ajunge cât au prădat și despoiat pe ticăloșii țărani, până când au rămas mai jos decât morții din mormânturi? Că norodul cel ars și fript de boieri este amărât și înfocat asupra lor” ⁶⁸. În altă scrisoare a lui Tudor către boierii divaniți el spune că: „de capul lui nici cum nu a plecat, fără cât tot norodul cel amărât și dosădit al acestei ticăloase țări, văzând că stăpânirea sub care sunt încredințați i-au adus la cea mai desăvârșită prăpădenie și ne mai putând suferi arzimea focului care le-au pus peste capete cu toții într'un gând s'au hotărât ca să se scoale” ⁶⁹. De asemenea în adresa lui către zabetul dela Romanai, arată cum: „toată raiaoa împărătească dintr'această țară, nemai putând suferi prăzile și jafurile ce li s'au făcut de

⁶⁵ Așa bunăoară Arnăuți din trupa lui Solomon. Aricescu, I, p. 29.

⁶⁶ Jăluirea către Derviș pașa și arzul către Poartă în Dârzeanu *Trompeta*, 1868, p. 1579, reproducă și de Aricescu, II, p. 31.—32. O altă formulare a tânguirilor norodului, vezi în memoriul anonim asupra revoluției din 1821 publicat în revista d-lui Gr. Tocilescu, II, p. 385.

⁶⁷ Aceasta nu s'a păstrat; este însă amintită în o depeșă a comitelui Capodistrias c. Pini din Fevruarie 1821, reproducă de Prockesch-Osten, III, p. 58, și de *Uricarul*, II, p. 117.

⁶⁸ Din 28 Ianuarie 1821 în Dârzeanu, *Trompeta*, p. 1577, Aricescu, II, p. 47.

⁶⁹ Din 4 Fevruarie, Dârzeanu, *idem*, Aricescu, p. 52.

către mai marii lor, s'au sculat împotriva⁷⁰. Tot așa declară Tudor și bulibașilor (ofițerilor) boierești, trimiși asupra lui, că „eu fraților și cu cei de neamul meu nu m'am sculat împotriva împărăției, ci văzând necazul săracilor locuitori și obidindu-mă de suspinurile lor, și privind tirania în care-i ținea nemilostivirea boierilor, n'am mai putut suferi și de o parte am jăluit la înaltul Devlet, iar despre altă parte pentru ca să punem mâna pe boieri, ne-am sculat cu armele”⁷¹. De nicăieri însă cugetarea lui Tudor nu reese mai limpede și mai eloquentă ca din scrisoarea lui către vornicul Neculai Văcărescu, cel trimis de căimăcamii din București, pentru înădușirea cu orice preț a răscoalei. Respingând învinuirea că el ar fi pricinuitorul mișcării, Tudor spune vornicului: „ci pre semne dumneata pre nord, cu al cărui sânge s'a hrănit și s'a poleit tot neamul boieresc îl socotești nimic, și numai pe jăfuitori îi numești patrie, și cum nesocotești că pre mine mă categorisesc numai tagma jăfuitorilor, iar pe jăfuitori îi categorisesc toate neamurile? Dar cum nu socotești dumneavoastră, că patria se cheamă norodul, iar nu tagma jefuitorilor și cer ca să-mi arăți dumneata ce împotrivire am arătat eu asupra norodului? Că eu altă nu sunt decât numai un om luat de nordul cel amărât și dosădit din pricina jăfuitorilor, ca să le fiu chivernisitor în treaba cererii dreptăților, iar tagma jăfuitorilor, căci nu le place una ca aceasta, a ridicat arme de moarte asupra patriei și a ticălosului norod”⁷².

Din aceste deosebite și repetate rostiri se vede deci cum Tudor, cu toată înțelegerea lui cu parte din boieri, mențineă neatins scopul mișcării sale, care eră de a îndreptă fără-de-legile sub care gemea încuijbat poporul în Muntenia de către acei pe care el îi cuprindea sub denumirea de tagma jăfuitorilor. Boierii însă care se deprinsese a nu vedea în despoierea țaranului decât dreptul lor și care nu erau căpabili de a se convinge că apăsarea locuitorului ar putea fi un păcat și o nedreptate, considerând în răscoala lui Tudor numai neorânduelile comise de bandele lui tratău de tâlhari atât pe șef cât și pe a lui întovărășire și imputau lui Tudor că: „învață pre toți cu mic cu mare ca să se scoale asupra boierilor, să-i piarză și să le iee averile”⁷³.

E drept că jafurile tot mai dese comise de bandele lui Tudor dădeau până la un punct dreptate boierilor. Mai toți cei ce-l încunjurau și anume nu numai oamenii de rând, dar chiar dintre căpitanii lui, erau cuprinși de ideea că acuma le-av venit timpul să se îmbogățească, că precum luase până atunci

⁷⁰ Aricescu, p. 77.

⁷¹ Memoriul anonim în *Revista Tocilescu*, II, p. 386.

⁷² Fără dată. Dârzeanu, *Trompeta*, p. 2003. Aricescu, II, p. 74.

⁷³ Memoriul anonim în *Revista* lui Tocilescu, II, p. 384.

alții de la ei, așa acum trebuiau să iee ei dela alții. „In fiecare district se formau cete, parte de Sârbi și Bulgari, parte de săteni armați unii cu puște, pistoale și săbii luate dela proprietari, alții cu topoare, coase și lănci, făceau rechizițiuni de cai, arme și bani, despoind pe călători, jăfuind chiar bisericile. Ochiul lor era mai ales țintit asupra proprietarilor și arendașilor”⁷⁴. Tudor văzând că oștirea lui amenința a se preface într’o bandă de hoți, începù a pedepsi cu asprime abaterile ei, ucigând pe mai mulți din căpitaniii lui pe care îi prindea cu jafuri, între alții pe doi căpitani bulgari, a căror capete le trimite boerilor ce fusese prădați de ei, și care se adăpostise în satul Bucești⁷⁵. In scrisoarea de îndreptare cu care Tudor însoțește trimiterea capetelor căpitaniilor, el spune că „de-și nu este din sânge evghenist, totuși simte durerile celor evgheniști, că cu-gctul său nu a fost nici este a se urma unele ca acelea, că a tăiat pe acei doi, trimițându-le capetele, spre încredințare, pe care să poruncească a le pune la răspântii spre pilda și a altora”⁷⁶.

Mulți din tovarășii lui Tudor, văzând măsurile luate de el spre a menține orânduiala între ei, se desfac de oștirea lui și se apucă de pradat în voia lor în toate părțile. Tot așa fac însă și panduri ocârmuirii trimiși sub căpitaniii lordache și Farmache spre a combate răsvrătirea lui⁷⁷. Tot pe atunci și oștirea eteristă sub Ipsilanti intrând în hotarele Munteniei, se încinge în toată țara un foc cumplit, dinaintea căruia fuge din toate părțile populația înspăimântată⁷⁸.

Eră greu a se deosebi în vălmășagul neorânduiei, tendințele deosebite ale elementelor pornite, și nu eră lucru prea afară din cale ca răscoala lui Tudor să fie amestecată cu aceea a Grecilor, de-și Tudor își dăduse toate silințele spre a arătă țintele lui deosebite : acea a Grecilor de un caracter politic îndreptată contra stăpânirii otomane ; a lui proprie, pornită contra boerilor jăfuitori, cu anume arătare că nu este îndreptată împotriva ocârmuirii turcești.

⁷⁴ Aricescu, I, p. 135, după memoriile lui Dârzeanu și Cloranu.

⁷⁵ Vezi memoriul lui Iordache Oteteleşanu, unul din boierii prădați. Aricescu, II, p. 77. Mai multe amărunțimi în *Istoria lui Tudor* de Izvoranu, *Revista lui Tocilescu*, II, p. 400.

⁷⁶ Din 3 Martie 1821, Aricescu, II, p. 89.

⁷⁷ Dârzeanu, în *Trompeta*, p. 2008.

⁷⁸ Amărunțimi asupra prădăciunilor vezi în Aricescu, cap. : Desordinile Arnăuților și a Pandurilor, I, p. 134—142. Despre fuga locuitorilor vezi cartea divanului, c. vornicul Samurcaș, 11 Fevruarie, *ibidem*, II, p. 73. Anaforaua divanului cătră Callimah 16 Fevruarie, *ibidem*, p. 67—72. Laurençon p. 87, spune despre trupele lui Ipsilanti: „Les bandes d’Arnautes d’Ipsilanti battaient les campagnes et ramenaient chaque jour des troupeaux de boeufs, de moutons, de cochons et quantité de volaille de tous genre. Les paysans pilés maltraités voyant leurs habitations ruinées, leurs meubles brisés, leurs bestiaux devenus la proie de ces bandits, fuvaient dans les bois et sur les montagnes avec leurs femmes et leurs enfants, traînant après eux la misère et le désespoir”.

Lupta celor 97 de eteriști greci contra a 1500 de Turci în mănăstirea Slatina la 25 și 26 Iulie 1821
Gravură în aramă din timpul acela. Colecția Academiei Române

Rusia însă care, din pricina îndatoririi luate asupra-și prin sfânta alianță, fusese silită să descuviințeze chiar revoluția grecească, a căreia țintă convenia tendinței generale a politicei sale, cum eră ea să primească pe acea a Vladimirescului, care tocmai eră pornită numai dintr'un spițir de răzvrătire contra unei legiuite ocărmuiri și intra cu atât mai mult în prevederile acelei alianțe?

Impăratul Alexandru, ce fusese încunoștiintat despre scopul mișcării Vladimirescului, din însuși scrisoarea acestuia, trimite prin ministrul Capodistrias către consulul rusesc Pini din București, un ordin în care arată că el nu vede în mișcarea lui Tudor decât „o funestă asemănare cu evenimentele ce au prăvălit Spania în cariera sângerândă a revoluțiilor și care atrag în acest minut asupra regatului ambelor Sicilii nenorocirile nedespărțite de serioase măsuri represive, poate chiar biciul războiului”. Impăratul aprobă măsura luată de consul care somase pe Tudor a veni la București, și declară pe Vladimirescu degradat din rangul de ofițer ce-l ocupa în armata rusească, retrăgându-i și ordinul Vladimirului cu care îl decorase; ba chiar autoriză pe consul ca în cazul când răscoala ar luă proporțiuni amenințătoare, să îndemne pe căimăcami a cere ajutorul oștirilor turcești, ceace tocmai boierii, nepricepându-se ce să mai înceapă, pretînsese dela consulul împărătesc ⁷⁹.

Dacă însă Rușii aveau interes a înăbuși mișcarea lui Tudor, Turcii trebuiau să fie conduși de alte gânduri față cu dânsă. Tudor înștiințase cum am văzut chiar dela început pe Poartă că nu țintește de loc a se răscula alătura cu Grecii în contra stăpânirii, ci a protesta numai contra vitrigei ocărmuiri a Munteniei, care tocmai fiind în mâinile Grecilor, protestul lui Tudor trebuia să apară ca îndreptat împotriva lor. Tudor eră deci aliatul, nu dușmanul Turcilor și aceștia înțalesese adevăratul caracter al mișcării Românilor. Astfel pașa de Vidin raportează sultanului pricinile răscoalei, adăogând că sunt adevărate

⁷⁹ Nota din Fevruarie 1821 către consulul Rusiei în Prokcsch-Osten, III, p. 58. Aricescu, II, p. 117. Vezi și o scrisoare a lui Pini c. Samurcaș, caimacamul Craiovei în care îi spune că întreprinderea lui Tudor este desaprobată de Impăratul, Lahovari *Hărții vechi*, *Conv. lit.*, XX, p. 937. Dacă Pestel c. Kisselef, *Tricarul*, VIII, p. 372, spune că Pini s'ar fi împotrivit la cererea boierilor, aceasta nu s'a putut în ampla decât înainte ca el să fi primit ordinul împăratului. Cererea boierilor pentru învoirea chiemării Turcilor. Aricescu, II p. 119. Un act diplomatic asupra negocierilor dintre Ruși și Turci din 1821 spune că Rusia „cereă chiar intervenirea armatelor otomane, dar pentru a împiedeca abaterile lor, pretindea ca ele să fi însoțite de agenți rusești (Wortgetreuer Auszug aus den in dem Jahre 1821 zwischen Russland und der Pforte aufgekomenen Differenzen, Paalzow, *Altenstücke zur orientalischen Frage*. Berlin, 1854, II, p. 1). Nu se poate pune deci nici un temei pe versiunea ce umbla pe la 1821 că Tudor ar fi fost împins de Ruși la răscoală, Memoriul lui Izvoranu, *Revista* lui Toculescu, II, p. 399.

plângerile lui Vladimirescu contra boierilor ⁸⁰. Păreră obștească în Constantinopole eră că nu stăteă nici o legătură între mișcarea lui Tudor și cea a lui Ipsilanti, dintre care cea din urmă eră întreprinsă de Greci și cea dintâi în contra lor ⁸¹. Totuș se pare că după întâlnirea lui Tudor cu Ipsilanti, Turcii începură a se îndoi de scopurile Românului, întrucât se află o notă trimisă de guvernul turcesc căimăcamului Moldovei, Ștefan Vogoride, în care se spune despre Tudor că ar fi un om rău ce ar fi ridicat steagul răscoalei, alături cu Alexandru Ipsilanti și Mihai Suțu ⁸². În deobșteie însă Turcii, mai ales la începutul răscoalei, erau convinși de neîmpărtășirea la ea a Ro-

Eteriști greci din armata lui Alexandru Ipsilanti. Cel din față (stânga) cu părul mare este Carabuli aghiotantul Căpitanului Iordaki
Gravură în aramă. Colecția Academiei Române

mânilor. După un moment apoi de îndoială, ei revin iar la convingerile lor, și dacă se întâmplă neorândueli, jafuri și neomenii comise de oștirile turcești în țările române, aceasta se face de trupele lor, care nu ascultau de ordinele severe și repetate de a cruța raiaua împărătească.

După ce Tudor pune stăpânire pe județele de peste Olt el se pregătește a plecă spre București, unde „adunarea poporului” trebuia să aștepte sosirea omului împărătesc cerut de el prin scrisoarea către Poartă.

Apropierea lui de capitală însuflă o groază nespusă celei mai mari părți din boierimea muntenească și chiar multor orășeni, groază îndestul de îndreptățită, întrucât toate neorânduile comise de bandele înarmate ce cutreeră Muntenia erau puse în socoteala lui Tudor, cu toate silințele sale de a le înfrână. Fuga Bucureștenilor era cu atâta mai firească, cu cât tot pe

⁸⁰ Raport din 13 Aprilie 1821, Erbiceanu, p. 373.

⁸¹ Gervinus, I, p. 187.

⁸² Ordinul fără dată în Erbiceanu, p. 97.

atunci și Ipsilanti cobora din Moldova către capitala Munteniei. Dintre boierii ce se credeau amenințați, se grăbiră a pune hotarul între ei și țara lor, spătarul Brâncoveanu, banul Grigore Ghica, banul Barbu Văcărescu, logofătul Ștefan Belu, vistiernicul Ioan Manu și mai mulți alții. Acei înțelesi însă cu Tudor, anume vornicul Grigore Băleanu, vornicul Mihai Manu, vornicul Iordachi Slătineanu, logofătul Scarlat Grădișteanu, vornicul Neculai Golescu, logofătul Fotachi Știrbei, logofătul Alexandru Filipescu, vornicul Alexandru Nenciulescu și alții până la numărul destul de însemnat de 56, rămaseră în București, între ei câțiva de origine greacă, de acei ce nu vroiau să iee parte la revoluția lui Ipsilanti, precum M. Vilara, Dionisie Fotino istoricul și Neculai Cațacatu.

Parte din popor văzând fuga boierilor se lua după ei și în curând drumul către Brașov înfățișa un lung șir de fugari, care pe întrecutele căutau să apuce granița ⁸³. Fuga făcându-se pe un timp de zăpadă, vânt și ploaie, pe drumuri defundate, pline de cete de hoți, bieții fugari întâmpinau în goana lor rele mai mari încă decât acele de care se temeau a fi cuprinși în București. Un document contemporan, scrisoarea unuia Ștan Popovici refugiat în Sibiu spune că „cine ar putea să afle ce este, fiind multă amestecătură de oameni? Cel mai rău este că multe cete de hoțomani sunt cu cuvânt că s' ai unuia și ai altuia și pe cine întâlnesc pe drumuri îi jăfuesc de arme, haine, cai. A ajuns vremea că cine se scoală mai de dinainte, acela e mai mare” ⁸⁴.

Tudor cum se apropie de București, trimise încă din 8 Martie o înștiințare către poporul bucureștean ca toate stările mari și mici să se alipească de mișcarea lui. Până la 16 însă când ajunsese în preajma capitalei, nici un răspuns nu-i se făcuse. El dădu în acea zi o proclamație în care spunea că „de la o vreme încoace *d'n pricina unirei pământenilor boieri cu cei dură vremi trimiși domni* cu totul s'au stricat dreptățile poporului, avându-le numai spre folosul lor”. Invită deci pe toți a se uni cu obștescul norod; căci acei ce vor urma astfel, nici cum nu vor rămânea căiți sau *boieri sau oștași* sau ori cine a fi, iar care se va împotrivi, în viață se va căi ⁸⁵.

⁸³ Aricescu, I, p. 182. după Dârzeanu. Comp. memoriul anonim în *Revista Tocilescu*, II, p. 387—390.

⁸⁴ Recordon, p. 143. Scrisoarea din Sibiu în *Iorga Studii și Doc.*, VIII, p. 142.

⁸⁵ Aricescu, II, p. 121 spune că publică această proclamație după originalul păstrat de Cesar Boliac. O altă versiune dată de *Albina Pindului*, reprodusă în *Uricarul*, II, p. 52, pune în locul frazei din text cea mult mai energică: din pricina mârșavei legături a boierilor pământului cu trimiși după vrenii de către Poarta otomană domni greci. Noi credem că versiunea Albinei a fost anume parafrazată spre a potrivi mai bine răscoala Vladimirescului cu ideile noastre, cu atât mai mult că acea dată de Aricescu, ca luată de pe original, se

Sava, deși avea sub el 2000 de Arnăuți, nu se opune la intrarea lui Tudor, ci seretrage numaidecât în Mitropolie care eră întărită, așteptând ca evenimentele să-i deie puțință de a lucra după cum îl povățuia interesul său, sprijinirea lui Calimah ⁸⁶.

După ce Tudor intră în București în fruntea unei trupe de mai bine de 5000 de oameni, el dă în 20 Martie o a doua proclamație, în care spune că scopul său este de a ocârmui pe toți cei ce au încins arma din partea tot norodul, spre zdrobirea și încetarea ori căruia jaf și ori cărei nedreptăți ce au cercat până acum, din pricina oblăduitorilor domni ce au stătut mai dinainte; că cea mai de temeiu hotărîre a lui este ca nici într'un chip să nu înceteze din cererea dreptăților țării, făgăduindu-le a vărsa sânge împotriva oricărui vrăjmaș ce se va arăta călcăr acelor dreptăți; eu „*găsind în București mulți patrioți boieri întru asemenea bune cugetări cu ale norodului asemănat, am hotărît ca un voitor de dreptăți să recunosc vremelnica stăpânire a țării, supuindu-se toți cei ce au încins armele la legile și pământestile obiceiuri ce li se vor arăta de către stăpânire prin mine, dacă voi cunoaște că sunt într'adevăr folositoare patriei și de mare trebuință obștei norodului*”. Ordonă deci tuturor locuitorilor a se supune ocârmuirii și cei care vor vroi dintre ei, să vină sub steaguri, „cunoscând însă și aceasta că aveți să slujiți ca niște ostași numai pentru dobândirea dreptăților voastre iar nu pentru vre-o folosire de bani”. Pe mazili, bresle, companiști și străini îi îndeamnă a-și „răfui rămășițele tetraminiei (4 luni) lui Ghenarie, iar pe birnici a istovi rămășițele din Fevruarie și Martie, po talere 18 de lude; ale diminiei lefilor tot pe aceste luni po talere 12 și 60 de bani de lude și banii mezel-hanelei de primăvară po talere 17 și 60 de bani de lude, și cu toții de orice treaptă și orânduială să slujiți izbăvitoarelor oștiri ale țarei, după cum se va orându, cu dări și cărături de trebuincioase zaharele”. Exceptează bineînțeleles dintre birnici pe toți acei ce veniau în oaste, având a se „scădea sătenii din lude cu analoghia cislilor lor, iară după ce veți istovi toate aceste rămășaguri (rămășițe) spre întâmpinarea trebuincioaselor ale izbăvirei, să știți fără îndoială că mare ușurință are să vi se facă, nu numai întru răspunderea dăjdiilor, ci și întru toate celelalte dări și orândueli, cum și jafurile vor lipsi cu totul, și veți înțelege înșivă scăparea robiei întru care v'ați aflat până acum” ⁸⁷.

potrivește aproape din cuvânt în cuvânt cu traducerea germană contemporană, publicată de *Gazeta de Augsburg* 28 Aprilie 1821, reprodusă de Uricarul, VI, p. 26. În ambele aceste din urmă nu se află cuvântul de Greci.

⁸⁶ Laurençon, p. 72—76.

⁸⁷ Dărzanu în *Trampela*, p. 2221, reprodusă și de Aricescu, II, p. 129.

Această din urmă proclamație a lui Tudor vădește înțelegerea lui cu boierii din partida națională, care de aceea nici nu fugiră din București, precum o făcură ceilalți. Alte acte însă pornite chiar din tabăra boierească, întăresc și mai mult atare înțelegere, și fiindcă întreaga manifestare a acestui fapt se întâmplă numai *câteva zile* după intrarea lui Tudor în București este invederat că nu a putut interveni o *împăcare* a lui Tudor cu boierii, ci a trebuit să existe o *înțelegere de mai înainte*. Adevărate erau deci cuvintele lui Tudor din întâia lui proclamație, că avea făgăduită din partea unor boieri conlucrarea lor la mișcare.

Am văzut într'adevăr că Tudor intrase în București în 16 Martie, și 4 zile numai după aceea, în 20 a acelei luni, el dă proclamația prin care declară că boierii patrioți i-au îmbrățișat cauza. Chiar încă din 18 Martie, adecă numai 2 zile după ocuparea capitalei de Vladimirescu, boierii rămași aici trimit o tânguire către cabinetul de Petersburg, în care ei caută să îndreptățească răscoala lui Tudor, spunând că poporul împins la desperare prin jafurile *domnilor străni*, cei mai mulți din contribuabilii României Mici fură siliți a se revolta, ne mai putând suferi nedreptățile și neomenoasele cereri și plăți ⁸⁸. În 23 Martie boierii toți, în număr de 56 dau lui Tudor o carte de adevărire, prin care recunosc „că pornirea dumnealui sulgerului Tudor Vladimirescu nu este răă și vătămătoare, nici în partea fiecăruia, nici patriei, ci folositoare și izbăvitoare, pe care ca pre unul de binele țării voitor și de trebuință obștiei norodului l-am primit toată politia București cu drag și cu brațele deschise, și-i făgăduim sub jurământ că nici odată nu vom cugetă împotriva vieței și a cinstei lui”⁸⁹.

Prin venirea lui Tudor în București în mijlocul boierimei aliate cu el, mișcarea pornită de dânsul trebuia să sufere o adâncă schimbare în al ei caracter. Ea nu se mai putea menține ca răscoală pornită în contra elementului boeresc pentru revendicarea drepturilor poporului, întrucât chiar boierii decazați de Tudor cu numele de patrioți tot boieri erau, și dacă ei vroiau să sprijine mișcarea lui Tudor, erau să o facă *pentru un interes al lor propriu* și nu numai dintr'un simțimânt de omenie către țărani apăsăți.

Acest interes era mai întâi apărarea însuși a capetelor lor de urgia turcească, arătând că mișcarea Românilor nu avea nimic comun cu aceea a *Grecilor*. Se adăgea însă o a doua împrejurare care schimbă cu totul caracterul mișcării și-i dădea din unul social ce-l avuse până atunci unul politic și mai

⁸⁸ Publicată după original de Aricescu, II, p. 126.

⁸⁹ După *Condiția Arhivei Statului* No. 93, *ibidem*, p. 132.

ales național: *răspingerea Grecilor din capul țărilor române și răsturnarea regimului fanariot.*

Am văzut cum încă în tânguirea boierilor către Rusia se atribuia pricina turburării, jafurilor comise asupra poporului de către *domnii străini*. Acest gând reese încă și mai limpede din jalba trimisă de boieri în 27 Martie către Poartă, unde ei spun, că „dacă țara își pierduse privilegiile ei și dacă poporul în desperarea lui alergase la arme, aceasta o făcuse nu din *pricina boierilor pământeni precum bănuia norodul*, ci din aceea a obləduitorilor domni ce au stătut, cărora din slăbiciune și de nevoie trebuiă să ne plecăm; că boierii băștinași au fost siliți acuma după datorie a asculta dreptele plângeri ale ticălosului norod”. Boierii deși nu îndrăzneau să spună gândul lor pe față, rugându-se numai ca „puternica împărăție să *se milostivească* a le învoi să facă despre el o arătare mai deplină”⁹⁰, totuș din opoziția între boierii pământeni și obləduitorii domni ce au stătut, care cu toții erau *Greci*, se vedea prea bine încotro le mergea gândul.

Tudor el însuși își schimbă purtarea după noua fază în care intrase revoluția începută de el. Proclamația lui din 20 Martie este semnul cel mai văzut al acestei prefaceri. Capul revoluției devenise acel al ocărnuirei boerești, omul anarhiei trebuiă să devină acel al ordinii. În loc de asmuțare a poporului în contra boierilor, el declară pe aceștia de patrioți; în loc de scutire de dări el îmbie pe popor a-și îndeplini toate datoriile după *vechiul obicei*, punând numai în perspectivă o ușurare viitoare. Și în actele lui exterioare se simte că un gând nou îi ocupă mintea. El învâța pe panduri să spună Turcilor, trimiși în cercetare de pașii dunăreni, „că se răsculase *pentru gcnirea Grecilor din țară* și pentru ușurarea poporului de dăjdiile cele multe și grele”⁹¹.

Atunci Tudor rosti pentru prima oară cu conștiință numele de *Grec* în manifestările cugetării lui; atunci și pornirea lui se îndreptă contra regimului străin. Că ținta adevărată a răscoalei lui, îmbunătățirea soartei poporului de jos, se întuinea în gândul lui cine o va putea tăgădui? Dar cine știe, poate că în mintea lui Tudor lucise, odată cu schimbarea rolului său, speranța ademenitoare de a-și însuși cu deadinsul titlul cu care până atunci poporul numai îl salutase?

⁹⁰ Reprodușă după *Condica Arhivei statului* No. 123, p. 196, de Aricescu, p. 134.

⁹¹ După spusa lui P. Poenariu, răposatul membru al Academiei române, traducătorul cărților grecești ale lui Tudor, Aricescu, I, p. 210—211; II, p. 139. de aceia se explică cum de von Miltitz c. rege 21 Ap. 1821 scrie că „Vladimiresco prétend seulement éliberer la Valachie de la se vitude des Grécs”, N. Iorga, *Acte și Frag.*, II, p. 576.

Mișcarea lui Tudor, socială la început, fu împinsă de boerii cu care el se aliase pe tărâmul politic și național.

Schimbarea caracterului mișcării lui Tudor trebuia însă să-l pună în vădită dușmănie cu Ipsilanti. Acesta coborâ către București tocmai în timpul când Tudor ocupase orașul. El intră în capitală 9 zile după Tudor, în 25 Martie, oprindu-se în mahalaua Colentina, și găzduindu-se în casele lui Vodă Ghica ⁹².

Am văzut că Tudor dela începutul mișcării sale, încă înainte de a fi lucrat alături de boierii, rostise limpede gândul său față cu puterile suzerane și proteguitoare, că răscoala lui nu țintește la nimic contra puterii otomane. Cu atâta mai mult se legase el în acelaș sens după ce intrase în București și devenise capul puterii executive în ocârmuirea boerească. Cum s'ar fi putut el înțelege cu Ipsilanti, a căruia răscoală tindea tocmai la răsturnarea puterii turcești? Deși trebuia să fie convins că între el și Grec apropierea eră peste puțință, totuș nevroid să se încaere cu el acuma, când nici poziția lui față cu puterile străine nu eră asigurată, și când o luptă cu Ipsilanti putea să-i ruineze mica oștire ce o adunase în jurul său, se hotărâ să-l întâmpine cu destulă curtenire. Când Ipsilanti, venind către București, poposi la satul Vărăști, Tudor ordonă ispravnicului de Ilfov ca să-i pregătească gazdă și tain, ceea ce ispravnicul îndeplini prin zapciul plășei de Dâmbovița de jos, Constantin Izvoranu, care ne raportează împrejurarea în memoriul lăsat de el ⁹³. Capii răscoalelor Românilor și ai Grecilor trebuiau să se întâlnească, și din cea dintâi schimbare de vorbe eră să reeasă adanca divergență a scopurilor lor. Deși felul convorbirei dintre Grec și Român este redat în deosebite chipuri de deosebitele izvoare, totuși este învederat că înțelesul vorbelor preschimbate nu poate fi altul decât acela, că Tudor trebuie să fi spus lui Ipsilanti că întrucât Rușii, de care Grecul se fălise că va fi ajutat, îi dezaprobase chiar întreprinderea, Românii nu puteau să-și primejduiască interesele lor cele mai scumpe pentru revoluția grecească, gândire cuprinsă în cuvintele mai scurte, atribuite poate cu drept cuvânt laconismului lui Tudor; că „în Grecia este locul Grecilor, iar în România acel al Românilor” ⁹⁴.

⁹² Φιλῆμων p. 112. Ilie Fotino, *Tudor Vladimirescu și Alexandru Ipsilanti*, traducere de T. M. Georgescu, București, 1874, p. 62.

⁹³ Memoriul lui Izvoranu în *Revista* lui Tocilescu, II, p. 402.

⁹⁴ Variantele asupra acestei convorbiri vezi reproduse după izvoarele contimp rane de Aricescu, I, p. 201. Față cu asemenea mîrturii și mai ales cu logica lucrurilor, nu putem considera decât ca apocrif și inventat de Greci pretinsul discurs al lui Tudor către Panduri și pe care Aricescu II, p. 51 și I, p. 139 pare a-l da ca adevărat, prin care Tudor declară oștrei sale încă înainte de a veni la București când deci nici nu intrase în atingere cu Grecii, că „răscoala lui este din porunca împăratului rusesc și că privește nu numai la mântuirea noastră ci la a întregului neam grecesc”. Acest pretins discurs se și află numai la scriitorul grec Ilie Fotino, *l. c.*, p. 48.

Dacă Tudor întâmpina cu hotărît gând de respingere pe revoluționarul grec, elementul grecesc din București îl îmbrățișa dimpotrivă cu o mare căldură. Dascălii dela școala domnească organizară o procesiune religioasă în care vestitul dascăl C. Aristias, devenit mai târziu unul din sprijinatorii renașterii Românilor, purtă steagul, și care străbătu străzile capitalei spre marea spaimă a locuitorilor, care vedeau în ea numai o provocare a cumpliților Turci ⁹⁵. Căpitaniii Iordache și Sava trecură la Ipsilanti; cel întâiu, Românul grecizat, cu toată inima, luptând până la urmă ca un erou pentru liberarea Grecilor; cel al doilea, Grec adevărat, numai de formă, rămânând și după aceea tot omul lui Calimah, domnul rânduit de Turci pe ambele țări române și care era un Fanariot potrivit din interes de căpătuială revoluției pornite de propriul său popor.

Sava însă trebuia să se prefacă a fi măcar deocamdată cu Ipsilanti. El și făcù o slujbă însemnată. Asume trădătorul cauzei grecești slujă de instrument și trădărei ce puse un capăt vieții Vladimirescului. El păstrase încă poziția întărită dela Mitropolie; Tudor eră la Cotroceni, iar Ipsilanti la Colentina, încât Bucureștii înfățișau atunci priveliștea cea stranie de a fi adăpostul unei întreite revoluțiuni, fiecare cu alt caracter și alte scopuri, dușmânindu-se în ascuns, deși în formă trăiau în pace ⁹⁶.

Ipsilanti, după ce stătu câteva zile la București, se retrase, când auzi despre venirea Turcilor, la Târgoviște, spre a fi într'o poziție mai apărâtă și într'un loc mai apropiat de graniță, peste care să poată găsi scăpare la caz de nevoie. Dar și Tudor fu nevoit să părăsească Bucureștii, căci cum am văzut întâlnirea lui cu Ipsilanti îl pusese într'o lumină cam îndoioasă față cu Turcii; apoi el trebuia să iee în băgare de seamă și sentimentele unora din căpitaniii săi, Bulgari și Sârbi, care credeau că mișcarea lui Tudor eră îndreptată în contra Turcilor, pe care îi urau din instinct și din dorința de a procura neatârnuarea cât mai deplină popoarelor lor. Se mai temea în fine Tudor și de Sava omul lui Calimah, care trebuia să-l dușmănească, mai ales dela alipirea lui către boierii munteni care cereau înlăturarea Fanarioților și deci pe aceea a lui Calimah, domnul căruia Sava înțelegea să slujească. Tudor avea de gând să treacă Olțul spre a se întări în caz eventual în mânăstirile din Muntenia mică, pe care le cuprinsese încă dela începutul răscoalei. Cu toate acestea crezând el că la sfârșit tot va izbuti a convinge pe Turci că nu este dușmanul ci aliatul lor în contra Grecilor,

⁹⁵ Memoriul anonim în *Revista* lui Tocilescu, II, p. 392, comp. Aricescu I, p. 199, care culese știri de la gura lui Aristias. Mai vezi și Iile Fotino, p. 71 și Φι·ημων II, p. 134.

⁹⁶ Comp. Laurençon, p. 79.

nu apucă în linie dreaptă către Olt, ci se îndreptă către Pitești, spre a putea lovi pe Greci în coastă, la caz de înțelegere a lui cu Turcii. Înainte de a pleca din capitală, Tudor puse pe boieri să subscrie un protest către capetele încoronate ce se aflau într-unite pe atunci în congresul dela Laibach, contra încălcării Munteniei de Turci și a jafurilor comise de eteriști într-o țară ce nu avea nimic de împărțit cu dâșii ⁹⁷. După aceea plecară cu toții, în ziua de 15 Maiu, și anume Tudor către Pitești, iar boerii spre hotarele Austriei, unde căutară adăpost contra loviturii turcești ce se aștepta pe fiecă zi.

Sava se folosi îndată de retragerea lui Tudor în direcția arătată, spre a pârâ gândul aceluia lui Ipsilanti ⁹⁸. Sava lucră astfel ca un meșter în trebile intrigei; căuta să scape de Tudor prin Ipsilanti; pe acest din urmă erau să-l respingă Turcii, și așa pe drumul curățit de piedici era să vină Calimah în domnie, care eră bine înțeles să încarce cu onoruri și binefaceri pe acel ce-i înlesnise calea. Ipsilanti nu stătù la gânduri pentru a pierde pe capul Românilor. Relațiile în care Tudor se află cu subalternii săi îi înlesni îndeplinirea țintei sale. Am văzut cum chiar dela început Tudor avuse de înfrânat abaterile ostașilor săi, și acele abateri nu făcură decât să sporească, cu toate asprele pedepse impuse de Tudor celor ce le comiteau. Când Tudor ajunse în București, nedisciplinatele sale trupe comiseră o sumă de jafuri, vânzând apoi pe prețuri de nimic obiectele prădate. Laurençon ne spune că el însuși a cumpărat pentru 40—50 de lei șaluri care valorau 1200—1500 ⁹⁹. Tudor pedepsea mereu cu moartea pe toți cei ce-i prindea cu asemenea fapte; dar fiecare pedeapsă înstreină mai mult de el pe cei rămași, a căror gând umbla tot după jaf și despoiere, căci aceasta fusese singura îmboldire care-i adunase în jurul lui Tudor, mai ales dacă luăm în considerare că o bună parte din pandurii lui erau Bulgari, Sârbi și Albanezi, oameni străini de țara și de interesele popoului, pe care se prefăceau a le apăra. Tocmai pe când primejdia se apropia de el, în drumul său către Pitești, Tudor mai prinzând pe câțiva ostași și căpitani cu fapte nelegiuite îi dăduse morței și pe aceștia. Oștirea lui întreagă începuse a murmura, semn că simpatiile care o adunase în jurul său se stinsese că nemulțumirea îi luase locul, și că dacă Tudor se mai menținea în fruntea ei, eră numai prin efectul deprinderii și a autorității căpătate, a căror ultime fărâməturi amenințau a fi rapite de cruzimile lui Tudor cu proprii săi tovarăși.

⁹⁷ După arătările lui P. Poenaru în Aricescu, I, p. 224.

⁹⁸ Chiriac Popescu în Romănul, 1862, No. 307; asupra motivului retragerii lui Tudor către Pitești vezi Laurençon, p. 92—93.

⁹⁹ Laurençon, p. 76: „plusieurs Pandours m'offrèrent pour 40 ou 50 piastres des shalls qui en valaient bien 1200 à 1500, des bijoux des montres pour rien”.

Ipsilanti însărcină pe Iordache cu prinderea lui Tudor și aducerea lui înaintea sa. Căpitanul eterist ajungând în tabăra lui Tudor mai desprinsese pe ultimii ofițeri ce mai țineau cu Vladimirescu, arătându-le corespondența lui cu Turcii, ceea ce horă pe toți să dea pe capul lor pe mâna eteriștilor. Iordache luă prins pe Tudor din mijlocul oștirii sale, fără ca un singur glas să se ridice pentru el și-l duse sub pază la Târgoviște. Tudor știa ce-l aștepta aici. Se împlinise gândul pe care deseori îl rostise el în grelele încercări prin care trecuse : „că de când s'a îmbrăcat cu cămașa morței, nu se mai teme de ea, ci o așteaptă în fiecare zi”. Nu este probabil că printr'o judecată, fie chiar de formă, Tudor să fi fost osândit la moarte, întrucât modul cum el fu trecut peste hotarele vieții semăna mai mult unui omor decât unei osânde. După miezul nopții îl scoaseră afară din Mitropolie, îndreptându-se cu el afară de șanțurile cetății. Ajunși lângă iazul unei mori, aici îl așteptau doi Greci, Varnava și Parga, care trebuiau să îndeplinească sarcina de omoritori. Când i se spuse să-și facă ultima rugăciune, Tudor văzându-i înarmați numai cu săbii și pumnale îi întrebă cu durere : „n'aveți măcar un pistol”. De abia sfârșise, și ca fiarele se repeziră asupra lui cei doi sicari, lovindu-l fără alegere în toate părțile fără ca nici una din lovituri să curme nodul vieții. Corpul lui Tudor era forfecat în bucăți și el tot încă răsuflea ¹⁰⁰.

Cu Tudor se stinse mișcarea românească și în Muntenia, și rămase lupta încinsă numai între disperaiții Greci și înfuriații Turci.

Figura acestui martir al nevoilor poporului de jos este fără îndoială din cele mai interesante. Eșit din sânul său el avuse la început în vedere mântuirea țaranului din robia boierului, fără alegere dacă acesta era Român sau Grec. Luptând însă contra ocârmuirii sub care gemea, el se răscolase implicit contra regimului neomenos al domniei fanariote. Dela început însă Vladimirescu înțelesese că răscoala lui nu are nimic de împărțit cu aceea a Grecilor, și că ar fi expus țara lui fără nici un scop răsbunării turcești dacă ar fi luat parte la mișcarea grecească. De asemenea el căuta să ferească pe cât se putea mișcarea lui de abateri nelegiuite, căci el dorea trainica îndreptare a reuelor, dela schimbarea stărei legale, iar nu numai momentan dela patimile răsbunătoare. De îndată însă ce Vladimirescu începe a lucra alături cu boierii, el inspirându-se de interesul lor, dă mișcării sale un caracter mai rostit contra domniei fanariote, schimbând ținta revoluției sale din socială în națională și politică.

Și eră firesc lucru ca să fie astfel. Clasa boierească, oricât de degenerată eră ea, mai păstrase singură conștiința încălcării naționalității române de către elementul grecesc.

¹⁰⁰. Vezi amănunțimile în Aricescu, I, p. 242—257.

Această opoziție a clasei boerești contra Grecilor nu eră doar o izbucnire neașteptată. Ea coceă de mult în inima ei și se manifestase de mult în decursul timpurilor.

Recapitulăm pe scurt această prea însemnată serie istorică a căreia rezultat conduce acum la emanciparea țărilor române de stăpânirea grecească.

Cea dintâi rostire a nemulțumirii poporene, provocată prin apăsarea grecească, se întâmplă în Muntenia sub domnia lui Radu Mihnea, 1616 și de acolo răscoalele se repetă sub Alexandru Iliș, 1618 și Leon Tomșa 1633, acest din urmă răsturnat de capul partidului național, Matei Basarab. În Moldova întâlnim de asemenea revoluții contra Grecilor pe timpul lui Radu Mihnea, cel strămutat aici după răscoala din Muntenia, apoi sub Moise Movilă, ceea ce aduce în scaun pe Vasile Lupu,¹⁰¹ chip reprezentant și el al partidului național. Dar Vasile Lupu fiind el însuși partizan al grecilor, este răsturnat printr'o nouă revoltă națională sub Gh. Ștefan. Mai târziu ceva, în 1679, întâlnim în Moldova răscoala cea primejdioasă pentru Greci a lui Mihalcea Hâncu și Durac Sardarul, pornită contra lui Duca Vodă în a doua lui Domnie ¹⁰².

Cu cât însă se întărește elementul grecesc, cu atâta scade puterea de împotrivire a Românilor, și pe timpul Fanarioților se întâlnesc din ce în ce mai puține răscoale propriu zise, înlocuite fiind ele cu mișcări mai puțin expunătoare; comploturi și trădări. Așa, pe lângă desele pribegiri și pâri la Constantinople, întâlnim numai răscoalele, după cât se vede nesângeroase ale boierilor contra lui Constantin Mavrocordat, când cu încercările lui de reformă, trădarea boierilor contra lui Nicolae Mavrocordat, pe care-l dau în mâna Nemților, și o răscoală a Tătarășenilor contra lui Scarlat Calimah, care are însă un caracter eu totul altul decât o revoluție contra Grecilor ¹⁰³. Opoziția contra copleșitorilor străini tot stârnește, dar se retrage din domeniul faptelor în cel intelectual, în cronicarii Țărilor Române, care încorporează în rostiri vii puternica antipatie ce o simțeau pentru Greci.

Partidul național înjghebat la Români din reacția minții tot mai redeșteptată a poporului contra stăpânirilor străine, austriacă, rusească și grecească, va repurtă acuma la 1821 cea întâi a lui izbândă aducând izgonirea acestora din urmă și punând iarăș conducerea destinelor românești în mâna.... Totuș mișcarea boierimii pentru revendicarea vieței neatârinate nu ar fi avut nici un răsunet, nici o însemnătate fără sprijinul maselor care dă tuturor revoluțiilor acea culoare energică și ame-

¹⁰¹ Mai sus, vol. VI, p. 85.

¹⁰² *Ibidem*, VII, p. 245.

¹⁰³ *Ibidem*, vol. X, p. 18.

nițătoare, îmbinată totdeauna cu manifestările puterii brutale. Fără revoluția lui Tudor Vladimirescu, cererile boierilor ar fi fost puse la o parte precum se mai făcuse.

Când Turcii însă văzură că un popor întreg cerea restornicirea vechei sale stări, ei se hotărâră să o încuviințeze, spărieți de răscoala Grecilor și nevoind să mai provoace după înădușirea ei, o nouă turburare între Români pentru redobândirea domniilor naționale. De altfel să nu credem că numai faptul răsculării Grecilor ar fi împins pe Turci a le retrage încrederea și a înlătura regimul fanariot. Rămăsese doar destui Greci credincioși Porței, și Turcii încredințase domnia Moldovei, părăsită de Grecul trădător Mihai Suțu, unui altui Grec în care aveau încredere, Calimah, instituind de căimăcamii în Moldova pe Grecul Ștefan Vogoride și în Muntenia pe Grecul Constantin Negrea.

Numai teama de revoluția românească care oprise totdeauna pe Turci de a preface țările române în pašalăcuri, îi împinse și acum a asculta de dorințele lor. Iși aminteau doar Turcii ce puteau Românii când erau aduși la desnădăjduire, și atunci aceștia culeseră roadele sămânțelor bătrâne sădite de mării domni ai trecutului lor.

De aceea are revoluția lui Tudor Vladimirescu o însemnătate atât de mare în mișcarea de regenerare a poporului român și cu drept cuvânt se datează de la acea epocă o nouă perioadă a istoriei neamului românesc.

3. RESTABILIREA DOMNIIILOR PĂMÂNTENE

Coborîrea lui Ipsilanti către Muntenia avuse același efect asupra locuitorilor pe care l-am întâlnit în Moldova. Pretutindeni oamenii o rupeau de fugă de frica zavergiilor, și Ipsilanti căuta în zadar să asigure lumea și să împiedice a ei risipire.

În 17 Martie încă pe când se afla la Roman, Ipsilanti scrie Mitropolitului Ungro-Vlahiei că rău fac locuitorii Buzăului și a Râmnicului de fug, căci Wittgenstein a primit ordin de a conduce trupele rusești la graniță ¹⁰⁴, despre neadevărul căreia vești nimene nu putea fi mai bine convins decât însuși Ipsilanti.

A doua zi el scrie locuitorilor bucureșteni, sfătuindu-i a nu avea nici o teamă și a se întoarce la căminele lor ¹⁰⁵. Cu

¹⁰⁴ Proclamația lui Ipsilanti din Roman, 17 Martie 1821, *Uricarul*, VI, p. 38.

¹⁰⁵ Proclamația din Mizil 18 Martie 1821, *ibidem*, p. 27. Bănuim o eroare în citirea datei, întrucât era greu, dacă nu imposibil, a ajunge de la Roman la Mizil într-o zi.

toate atare încredințări, jaful și despoierea poporului muntean din partea eteriștilor întrecea încă, dacă se putea, pe acel căruia fusese expus, acel al Moldovei. Toate izvoarele timpului se întrec în a arăta desbrăcarea cumplită a țăranilor și târgoveților din partea oardelor de vagabonzi, vântură țară și oameni fără căpătâi din care se alcătuiau așa numitele oștiri ale lui Ipsilanti, cu singura excepție a batalionului sacru, corpul Mavroforilor, compus din tineri greci plin de entuziasm și care înțelegeau într'adevăr să se jertfească pe altarul patriei. Tot restul umblă numai după jafuri și prădăciuni, fiind însă, în deosebire de ceea ce făcea Tudor, învoiți de capul lor a comite toate nelegiuirile, în speranța de a-și îngroșa rândurile prin atare criminală îngăduire. Zaverzii luau fără seamă și fără socoteală, proviziuni câte vroiau pentru oameni și cai, dând în schimb celor despoieți chitanțe, care știau prea bine că nu vor fi niciodată plătite. Pe lângă aprovizionare mai făceau și risipă din curată răutate, slobozind puști și pistoale în buțile cu vin din care se îmbătase. Netemându-se nici de Dumnezeu, prădau bisericile, luând odoarele sfinte, desbrăcând icoanele de argintul, aurul și pietrele scumpe cu care erau împodobite. Dar nu numai atentate la avere erau comise de aceste bande sălbatece și nedisciplinate. La cea mai mică împotrivire loviau de moarte. Când se îmbătau ucideau spre a-și desmorti mâinile. Femeile erau apoi expuse la tot felul de râs și batjocură. Un adevărat biciu al lui Dumnezeu se abătuse pe biata țară, și cum spune un autor contemporan, suferințele Românilor din partea Grecilor pana nu le poate descrie ¹⁰⁶. Față cu asemenea sălbăticiei, înțelegem cum de locuitorii păraseau casele lor și se infundau cu copii și femei în munți și păduri, iar cei cu dare de mână treceau peste hotar, nedând nici o ascultare minciunoaselor asigurări ale lui Ipsilanti.

Dar, afară de batalionul sacru, adunătura de vagabonzi ce se fălia cu numele de oștire eră alcătuită în cea mai mare parte din oameni netrebnici și fără de inimă care la prima veste a înaintării Turcilor o rupseră de fugă în toate părțile. Căpitaniilor lor apoi erau vecinic în ceartă, în ură și zavistie unii asupra altora. Nici o ținută, nici o disciplină; pretutindenea o anarhie și o deslănțuire ne mai pomenită a tuturor pornirilor celor mai rele ¹⁰⁷. Cum putea o asemenea adunătură să țină măcar un moment piept cu organizata armată turcească?

În luna lui Mai, Turcii trecură Dunărea pe trei puncte deodată, la Galați, la Giurgiu și la Calafat în Oltenia, spre a în-

¹⁰⁶ Laurençon, p. 89, care caracterizează astfel revoluția lui Ipsilanti. „Cette pré endue guerre n'était qu'un prétexte dont se colorait la rapine et le brigandage”.

¹⁰⁷ Amărunțimi în Aricescu, I, p. 236—271.

cinge pe Greci din toate părțile. Lupta aprinzându-se mai ales în orașele ce erau ocupate de Greci, ele fură expuse la prăzi, ucideri, devastări și focuri, care puseră pe fugă și pe ultimii locuitori ce mai rămăsese în sânul lor. Căpitanul Sava, cum intrară Turcii în București, merse să li se închine, trădând cauza eteriei, pentru care până atunci se prefăcuse că luptase, spre a putea doborî pe Tudor prin Ipsilanti. Acuma vroia să piardă pe acesta prin Turci, spre a lăsa astfel locul liber pentru întroarea domnului său.

De îndată ce Turcii intrară în țările române, o grozăvie nemai pomenită se abătu asupra lor. O scrisoare a lui Stan Popovici din Sibiu din 1 Iunie 1821 ne-o descrie astfel: „Până unde sunt Turcii, taie oameni, muieri, copii, ce le iesă înaintea, ard sate, orașe, tot. De alta iarăși unde ajung hoțomanii, despoae oamenii până și de cămașă, ard, pivnițe sparg și buțile cu vinuri le desfundă de cură vinurile și de întălesc neguțitori ori măcar cine mai puțini (sic) le ieau ce au, fi taie și fi aruncă în ape sau gropi cu pieile goale. Ci numai Dumnezeu să-și facă milă și să dea gând bun împăraților ca să trimită o putere în țară, a scăpa de astfel de urgie Dumnezeiască. Altă mântuire nu este și de va țineă multă vreme această prăpastie, vor să moară de foame acei ce au fugit pe aici (Sibiu), că au scăpat numai cu viața, iar ce au avut în țară, case, acareturi, vite, bucate, haine, toate le-au prăpădit”. Pe când această vijelie se abătea asupra întregii populații, aflăm pe părintele Macarie cântărețul că întreba la Sibiu „cât l'ar costa tipărirea a trei cărți de cântări bisericești ale căror slove și note le are gata?”. Acord blând răsunând în șuiul aprigei furtuni¹⁰⁸.

În curând însă alte nenorociri, mai mari, părăsiri mai însemnate, erau să lovească în cauza Grecilor și să o facă să cadă. În ziua de 7 Iunie se întâmplă ciocnirea hotărîtoare între întreaga armată lui Ipsilanti și Turcii, câți se adunase până atunci, lângă orașelul Drăgășani din județul Vâlcea. Deși armata grecească era de trei orimai numeroasă decât cea a Turcilor, ea fu cu totul bătută, mai ales din pricină că printr'o împrejurare care pune într'o tristă lumină curajul capului eteriei, Alexandru Ipsilanti stătu în tot timpul bătăliei la o îndepărtare de 3 mile de locul unde se petrecea aproape de hotarul țării, spre a nu fi primejduit prin neizbânda oștirea sale. El are însă nerușinarea a insulta a doua zi printr'o proclamație pe armata lui învinsă, numind trădător nu numai pe Sava, care merita acest nume, dar chiar și pe ceilalți căpitani ai lui. Cere cel puțin luptase și nu privise ca el¹⁰⁹. După aceea arată lui Iordache că ar avea de gând să treacă în Austria. În zadar protestă ini-

¹⁰⁸ N. Iorga, *Studii și Doc.*, VII, p. 144 și 149.

¹⁰⁹ Proclamația în *Urtearu*, V, p. 35.

mosul căpitan contra unei asemenea trădări a unor oameni pe care mai ales Ipsilanti îi vărâse în peire. Iscodind felurite manoperi care să mai acopere rușinea fugii sale, el trecu granița, necinstind și numele grecesc și acel pe care îl purtă. El se refugii în Viena unde muri aproape în mizerie, în 1828. Conducerea împotrivirei, ce eră acum atât de compromisă, nu pregetară totuș să o iee căpitanii Iordache și Farmache, și acest din urmă tot Român din Macedonia ¹¹⁰.

Puțin timp după ce oștirea de căpitanie a eteriei fusese bătută la Drăgășani, Turcii intrară în Iași în ziua de 15 Iunie 1821, în număr de vr'o 3.000 de pedestri și 4.000 de călări, având și vr'o opt tunuri. Eteriștii de aici se trăsese încă de mai înainte la Stânca, dar oștirea lor, care număra numai vr'o 700 de oameni hotărâți, păți ceea ce se întâmplase celei din Muntenia. Și ea fu părăsită de capii ei, Cantacuzino și Penedeca, care fugiră peste Prut în ajunul bătăliei, pe când turma vagabonzilor umpleau luncile pe de marginea Prutului. Cu toate această deplină desorganizare a armatei, cei 700 de bravi se hotărâră să lupte, nu pentru a câștiga, ceea ce eră acuma cu totul peste putință, dar cel puțin pentru a nu atrage asupra întregului lor popor hula ce o meritau conducătorii lor. Inconjurați de o putere de șapte ori mai mare „într'o tabie ticăloasă de pământ, cu singurul tunișor al Moldovei, ei susținură o luptă disperată aproape de 6 ceasuri, sub focurile artileriei turcești cele necurmte, până s'au zdrobit de tot, măcelărind pe cel din urmă Grec din tabie, și deci așa s'au încheiat începutul eteriei Grecilor din Moldova în ziua de 17 Iunie” ¹¹¹.

Stârpirea eteriei din Moldova mai avu încă un episod interesant, ilustrat prin moartea într'adevăr eroică a celui mai brav căpitan din armata eteristă, Iordache Olimpiotul.

Acesta împreună cu tovarășul său Farmache, după pierderea bătăliei dela Drăgășani, se îndreptă cu cei ce scăpară din măcel către Moldova, unde după mai multe rătăcirii se adăpostii la sfârșit în mânăstirea Secu. Aici cu o mică trupă de 150 de oameni el susțină în contra turcilor un asediu de 15 zile. Farmache însă văzând că nu mai este nici o scăpare, și ademenit prin făgăduințele cancelarului consulului austriac Udrițchi, ce însoția pe Turci și care îi făgăduia o tratare onorabilă și trecerea lui în Austria, se hotărâră să se predee. Iordache însă, care știea cum se țin Turcii de făgăduințele făcute Ghiaurilor, și care prefera o moarte bărbătească ștreangului călăului, după ce căută în zadar să convingă pe Farmache despre zădărnicia speranțelor sale de scăpare, făcù un apel la mica trupă ce mai

¹¹⁰ Gervinus, I, p. 203. Asupra românității lui Farmache, vezi Caragiani, *Studii istorice asupra Români or din peninsula Bale nulii*.

¹¹¹ Manolache Drăghici, II, p. 124.

rămăsese, că cine vroește să rămână să moară cu el? Zece inși se desfăcură din grămadă. Ei se închiseră împreună cu Iordache în clopotnița mănăstirei, și după ce împrăștiară cât putură mai mult moartea în rândurile Turcilor și sfârșiră gloanțele puseră foc la butoiul de praf ce le mai rămăsese și săriră cu toții în aer ¹¹².

Înădușirea revoluției grecești prin trupele otomane aduse asupra locuitorilor din ambele țări române cele mai crude suferinți. Deși comandanții aveau ordine anumite de a nu se atinge de Români, despre a căror neparticipare la răsccoală se convinsese la sfârșit și ocărnuirea turcească, totuș cum ar fi putut opri conducătorii neorânduelile armatei, fiind dată nedisciplina soldaților turci și ura lor nu numai contra Grecilor, dar în deobștie în contra Ghiaurilor ? ¹¹³.

Chihaia Bei, capul oștirilor turcești din Muntenia, care se slujise de trădătorul Sava spre a răpune mai ușor pe Ipsilanti, puse de-l măcelări după izbânda dela Drăgășani împreună cu întregul corp de armată ce avea sub el.

Pașa, pentru a stârpi cu totul acest element, pe care-l credea că în ascuns simpatizează cu eteriștii, promise câte 15 lei de fiecare cap de Arnăut ce i s'ar aduce.

„Cine poate povesti, exclamă un martur ocular al scenelor îngrozitoare provocate prin acea răsplată, cine poate povesti această groaznică întâmplare și multa vărsare de sânge ce s'a făcut, stând leșurile de trupuri atât pre podurile cele mari cât și pre uliți în toate părțile, precum și jafurile întâmplare mai pela toate casele din București, spărgându-se și multe biserici și ținând atare înverșunare timp de trei zile, fiind mare jale în politia Bucureștilor, încât tot norodul se închisese pre la hanuri și pre la consulaturi, în zarva acestor nepomenite și jalnice întâmplări“ ¹¹⁴. Turcii, înfruptați dela acea dată cu jafurile și prădăciunile, nu mai încetară de a le comite, de toate pedepsele cele aspre impuse pentru a-i înfrână dela ele. Scuză lor eră de îndată găsită : acei prădați, jăfuiți, uciși, erau Greci sau le fusese arătați ca atare. Jidovii mai ales își făcură o meserie din pâra oamenilor avuți ca eteriști ¹¹⁵.

¹¹² Φιλημων p. 207. Laurençon, p. 199. Comp. o scrisoare a lui Dimitrie Sturza c. mitrop. Veniamin, 26 Noemvrie 1821. Erbiceanu, p. 178, și alta a ierom. Gherontie c. același din 22 Noemvrie, *ibidem*, p. 175.

¹¹³ Așa o relație a lui Isaia Giușcă arhimandritul c. mitrop. Veniamin 18 Iulie 1821. Erbiceanu *Istoria mitropoliei*, p. 144, spune : „Ienicerii fac prădăciuni și pașii nu le pot veni de hac”. Vezi mai multe ordine ale sultanului c. comandanții oștirilor turcești ca locuitorii țărilor române să nu fie supărați. Aricescu, II, p. 44—48.

¹¹⁴ Dârzeanu în *Trompeta*, p. 2857, Ilie Fotino, p. 146.

¹¹⁵ Fapt arătat de Drăghici, II, p. 126 pentru Moldova și de Izvoranu, *Revista Tocilescu*, II, p. 405 pentru Muntenia, întărit și de Laurençon care spune, p. 92 : „Les Juifs servaient d'espions aux Turcs et leur dénoncèrent beaucoup d'individus qui furent mis à mort”.

Pela Octomvrie după stingerea răscoalei, oștirea turcească în loc de a se micșorâ, se mai adauge, trimițându-se la Iași un corp de 6000, la București unul de 4000 și altul la Craiova de 2000 de Manafi, soldați renumiți chiar între Turci pentru cruzimea și nedisciplina lor. Fărădelegile comise de ei nici că se pot descrie, mai ales pentru a sătura mârșavele lor pofte, pentru care nu cruțau nici cea mai crudă vârstă ¹¹⁶. În afară de jafurile comise de soldați, țările române mai erau supuse și la grele contribuții pentru întreținerea oștirilor turcești, ca și când înădușirea eteriei grecești tot în interesul țărilor române ar fi fost întreprinsă. În București tainurile ce se luau de Turci erau însemnate, și numai porumb se consuma pe lună 2.200 de chile și lemne câte 6000 de cară, în timpul iernei din 1821—1822 pe care Turcii o petrecură în Muntenia. În Moldova cererile erau încă și mai urcate: 7500 de chile de popușoiu, 40.000 de cară de lemne și tot atâtea de fân, 4.500 de oi și 7.500 de vaci, zaharea însumând în totul o cifră de trei milioane de lei, cerută de Turci ca provizie de iarnă, pe lângă că mai luase, dela intrarea lor în țară până la căderea frigului, 120.000 de chile de grâu, cel mai mult fără plată de pela privați, așa între altele dela vistiernicul Alecu Balș 1.400 de chile, dela vornicul Tudor Balș 800 de chile și așa mai departe ¹¹⁷.

Când se apropie însă timpul ridicării oștirilor din București (22 April) și Iași (28 Iunie 1822), prădăciunile se îndesară și sporiră într'un grad neauzit, de oarece Turcii nu vroiau să iasă necăpătuiți din țările Ghiaurilor. Pentru a putea prădă în tot largul lor, fiarele sălbatice ce purtau nume de oștiri împărătești întrebuintează focul, pentru ca la înspăimântătoarea lui lumină să se poată deda jafului fără nici o oprire. Mai în fiecare zi izbucnea câte un foc într'o parte a Iașilor, și tot așa și în București. Un martor ocular spune în 16 Decemvrie 1821, că „focurile în Iași care mai încetase de câteva zile, iarăși au început, adăogindu-se și prădăciunile, mai vartos acum de când au început a se ridică oștirile împărătești” ¹¹⁸. Mănăstirile, care devenise ca totdeauna adăpostul averilor celor scăpate prin fugă, fură jefuite pe întrecutele de Turci, spre a răpi tocmai comorile ce ascundeau. Astfel, afară de Secul a căruia atac eră oarecum îndreptățit prin adăpostirea în el a rămășiților

¹¹⁶ Mai multe amănunțimi în Aricescu, I, p. 325. Comp. Isaia arhim. c. paharnicul Constantin, 6 Iulie 1821, Erbiceanu, p. 130: „o sută de Turci au fost în Sănești Duminică; răzlic au făcut în destul; femei, fe e, copii ș-au făcut răs”. Vezi tot în Erbiceanu la p. 162, 167, 169, 201, 204 și 209 mai multe alte dovezi despre jafurile Turcilor.

¹¹⁷ Von Miltitz c. rege, 25 Apr. 1822. N. Iorga *Arte și Frag.*, II, p. 639.

¹¹⁸ Aricescu, I, p. 325 Arhim. Leon Asachi c. mitrop. Veniamin, 15 Decemvrie 1821 în Erbiceanu, p. 187.

eteriei, mai fură prădate fără nici un motiv Slatina, Râșca, Văratecul și Agapia ¹¹⁹. Ba Turcii se amestecă chiar în religia țărilor române, oprind toaca și clopotele pela biserici a căror sunet jignea auzul lor cel drept credincios ¹²⁰. Turcii tăgăduiau însă aceste grozăvii și ambasadorul englez Lord Strafford pentru a ieși din nedumerirea veștilor contrazicătoare trimite o cercetare la București care constată neorânduile îngrozitoare pe care Ienicerii le comit în Principate în desprețul ordinelor Sultanului, precum și stoarcerile făcute de pași în unire cu caimacimii. Lordul Strafford muștrând pe Reis Effendi pentru contrazicerile între asigurările Porței și realitatea lucrurilor, dregătorul turc nu se supără de loc și răspunde cu un cinism neauzit că „dacă ar fi dat ordin public de retragere a trupelor turcești pe care le cunoaștem mai bine decât Excelența-Voastră, ele s'ar fi putut opune sau mai rău decât atâta ar fi înecat țările în foc și sânge înaintea de a le părăsi” ¹²¹.

Față cu atare purtare barbară și neomenoasă a Turcilor, Români se văzură siliți, cu toată experiența de mai înainte despre rodirile protecțiunii rusești, a întoarce cugetele lor iarăși către Rusia, așteptând dela ea izbăvirea lor din nenorocirile în care zăceau cufundați ¹²².

Dar cel puțin acuma Români și dacă suferiră, plătiră prin suferințele lor un bine nespus : mântuirea lor de copleșirea fanariotă și reintrarea domniilor lor în calea națională, pe care trebuia în curând să pășească întreaga lor desvoltare.

Am văzut cum poporul român, și mai ales clasa cea mai cultă a boierilor, se folosise de revoluția Grecilor spre a cere dela Turci reintroducerea domniilor pământene; și am arătat totodată cum energica sprijinire a acestei cereri prin revolta Vladimirescului silise pe Turci a o încuviința de astă dată; dar pentru ca o atare năzuință să iasă la lumină, ea trebuia să fie vie în sânul poporului român. Nu se trezi atunci pentru prima oară ideea revindicării vieții naționale: ea existase în tot timpul domniei fanariote, de și se retrăsese înaintea copleșirii, tot mai mult din lumea practică în aceea a cugetării. Dacă sunt numai slabe urmele protestărilor violente contra stăpâ-

¹¹⁹ Paharn. Constantin c. mitrop. Veniamin, 16 Decemvrie, *ibidem*, p. 188. La 20-a dată s'a ridicat numai o parte din Turci; cei mai mulți rămaseră în București și Iași până la datele indicate mai sus. Pentru Iași vezi un doc. din 11 Iunie 1822 care amintește pe Turci în capitala Moldovei, *ibidem*, p. 207.

¹²⁰ Pahar. Constantin c. mitrop. Veniamin 30 Decemvrie 1821, *ibidem*, p. 198.

¹²¹ Alta din 26 Decemvrie, *ibidem*, p. 194.

¹²² Iordache Roset Rosnovanu c. mitrop. Veniamin, 30 Septemvrie 1821, *ibidem*, p. 157. Comp. și o tânguire a locuitorilor din Muntenia c. consi. lul rusesc 21 Iunie 1821. *Uric rul*, VI, p. 50.

nirei Grecilor în decursul chiar al epocii fanariote, găsim din potrivă manifestate în destul de viu porniri potrivnice în gândurile oamenilor, care numai aveau puterea trebuitoare spre a deslănțul faptele. Opoziția teoretică contra elementului grecesc, păstrată în mișcarea literară națională din decursul epocii fanariote, și pe care o vom studia mai la vale, își are rădăcina ei, ca orice mișcare literară, în simțământul poporului întreg.

Pe când în Muntenia biserica fusese copleșită de Greci încă dela începutul constituirii ei ¹²³, în Moldova ea păstrează cu statornicie, chiar sub domnii fanarioți, principiul că nu puteau fi arhipăstori decât membrii clerului românesc. De aceea se și manifestă o opoziție în contra uzurpării tronului mitropolitan de către un Grec, în singura dată când o asemenea se întâmplă. Anume în timpul războiului dintre Ruși, Austriaci și Turci în anii 1738—1739, mitropolitul Moldovei Anton ducându-se, la eșirea oștilor, împreună cu Rușii, se alege în locul lui Grecul Nichifor „spre acoperirea numelui de hainlăc a lui Anton”. Soborul Moldovei însă prevăzuse ca condiție anumită la această alegere, ca pe urma lui Nichifor să vină iarăși un pământean. Nichifor însă, după ce stătù câțva timp mitropolit vroi să vândă scaunul unui altui Grec. Soborul atunci se opus⁴ cu energie și alege în 1750 pe Iacob Putneanu, Român de obârșie, care făcu să se hotărască printr'o carte sobornicească din 1752, că de acolo înainte să nu se mai aleagă mitropolit străin ¹²⁴. Pe această carte se întemeiază apoi soborul pentru a respinge în 1786 pe episcopul de Roman, care eră Grec, dela scaunul arhipăstoresc, la care fusese desemnat de mitropolitul Leon, la moartea acestuia ¹²⁵.

Din atari împrejurări reesă în chip lămurit că conștiința națională a poporului român nu perise în epoca Fanarioților; că din potrivă ea ținând pasul cu redeşeptarea omenirei, care împingea până la Dunăre valurile sale reînviatoare, se treziă tot mai mult cu cât domnia fanariotă părea că se împlântă mai adânc în sânul ei. La 1821, tocmai când eră să se prilejească o împrejurare din cele mai priincioase pentru a ei manifestare, ea fierbea cu deosebită putere în mintea oamenilor, și de aceea își și găsi rostirea dela primul semnal al revoluției grecești, căutând să facă începutul prin reintroducerea domniilor pământene.

Astfel, precum împlântarea stăpânirii fanariote fu un efect al unei lungi desvoltări anterioare și nu productul unor evenimente momentane, și răsturnarea ei fu provocată de o

¹²³ Vol. III al acestei istorii, p. 194 și urîn.

¹²⁴ Erbiceanu, *Istoria Mitropo'lei*, p. 24. Gavril Calimah pus mitropolit după Iacob în 1758, de și grecizat, era Român de neam frate cu domnul Ioan Calimah.

¹²⁵ Carte fără dată în Erbiceanu, *Istoria Mitropo'lei*, p. 38.

mişcare înceată dar neconținut propășitoare a ideii naționale, care își avea originea ei în deșteptarea minții românești prin marele avânt literar și cultural din veacul al XVII-le și care fusese numai comprimat, nu înădușit, prin domnia Fanarului.

Manifestarea simțământului național în sfera politică nu fu decât efectul cultivării lui în sânul poporului și al reacțiunii lui contra unei forme culturale care-i primejduia existența. Substratul lui trebuie deci căutat în cultura românească din epoca Fanarioților, și el va fi expus când ne vom îndeletnici cu această întrebare.

Nu numai însă izvorul, din care trebuia să iasă ca o bogată vână roditoare cererea înapoerii domniilor pământene, adunase undele sale chiar în timpul stăpânirii fanariote, ci însuși această vână țâșnise din când în când chiar în domnia grecească. Așa încă de pe timpul lui Mateiu Basarab, când domnitorul partidei naționale ajunsese la cârma țării, boerii ceruseră ca el să fie întărit de Poartă spunând cu hotărâre că „nu vor mai primi de acolo înaintea Grec să le fie domn”. Lucrul se repetă la alegerea Brâncovanului când boierii cer iarăși „domn din pământ”. Tot așa urmează boerii când cu încheierea păcii dela Passarowitz 1718 când se roagă de Austriaci că dacă țara lor ar fi să rămână tot sub Turci, să se prevadă un tratat că Voevodul pe viitor să nu mai fie strein ci Român¹²⁶. În urma păcii dela Kuciuk-Kainargi în 1774, prevăzându-se prin art. 8 al tratatului ca Români să se bucure de poziția pe care o aveau pe timpul lui Mahomet al IV-lea, Muntenii crezând că li s'au înapoit dreptul de a alege domni pământeni aleg pe Ștefan Prescovanu din Craiova, cerând confirmarea lui și de la Romanțov. Generalul rus care știea că Poarta nu înțelesese astfel concesiunea făcută Rusiei, le dă un răspuns îngăimat. Boierii se gândesc atunci să trimită o deputație la Constantinopole, pentru a cere dela ea confirmarea alesului; dar nici unul nu îndrăznește a merge în atare misiune și ei primesc dela Turci iarăș un domn fanariot, pe Alexandru Ipsilanti. Tot așa și cu prilejul încheierii păcii dela Șiștov, un raport venețian ne spune că „înțefinerea oștirii austriace care ocupă Muntenia nu costa mai nimica pe visteria țării căci boerii și nobilii valahi o susținură din darurile lor, în așteptarea de a fi eliberați de grelele stoarceri făcute de principii greci. Boierii deci se așteptau la înlăturarea Fanarioților¹²⁷.

În timpul când Napoleon ajunsese Prim-Consul, partidul național din Muntenia compus din Scarlat Câmpineanu, Știr-

¹²⁶ Mai sus, vol. VII, p. 9—10, 369 și vol. IX, p. 39.

¹²⁷ Enkel, *Geschichte der Walachei*, p. 36. Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Dakien*, II, p. 90 și 364. Kogălniceanu, *Histoire de la Dacie*, Berlin 1856, p. 411. Asupra păcii dela Șiștov vezi Daniil Dalfus c. doge, 8 Mai 1790 Hurm. Doc. IX, 2, p. 180.

heiu, Grigore și Dimitrie Ghica, Neculai Dudescu și Văcărescu, unit cu câțiva boeri moldoveni; Catargiu, Sturza și Beldiman, hotărâsc să ceară sprijinul stăpânului Franței.

Ei trimit pe Neculai Dudescu la Paris, care nu izbutește la nimic, dar se ruinează în prezenturi și cheltueli nesăbuite, cauză pentru care i se vinde toată averea din Muntenia, ¹²⁸ făcându-se o pensie din care să poată trăi. Dar Napoleon se gândea pe atunci să dea Principatele Austriei, pentru a interpune această împărăție între Poartă și Rusia ¹²⁹. Ce puteau să fi cerut boerii, prin Dudescu, viitorului stăpân al Europei? Numai presupuneri putem face, de oarece documentele sunt multe în această privire. Dacă luăm un raport al lui St. Luce, consul francez din București, din anul 1803, care spune, că „boierii sufer cu anevoie ca un Grec să-i ocârmuiască și emigrarea lor neconținută este o vie dovadă a acestei împrejurări, ¹³⁰ am putea închipui că misiunea lui Dudescu fusese de a căuta să redobândească dreptul la domnie al pământenilor.

Tendința aceasta ca boierii băștinași să devină iarăși stăpâni în țările lor se vede sporind fără încetare. Așa când cu întronarea lui Constantin Ipsilanti, firmanul dat cu acest prilej care fixase tot odată domnia la 7 ani, încuviințase boierilor români întâietatea la numirea în slujbe asupra boierilor greci care pot fi rânduiți în dregătorii numai prin excepție. Domnii mai sunt îndatorați a pedepsi pe Grecii care vor face țării vre-o supărare și a-i mazili” ¹³¹.

Boerii din Brașov și de aiurea din Transilvania fac un nou demers pe lângă Napoleon, trimițându-i o tânguire prin Champagny, ambasadorul lui din Viena. Suplica s'a pierdut.

¹²⁸ Dovada cea mai bună a călătoriei lui Dudescu la Paris pe vremile lui Napoleon cel Mare, nu este nici în Pégnauld, nici în scrierile lui Ion Ghica aduse de Pompiliu Eliade, *De l'influence française*, p. 231; căci sunt mărturii posterioare — i în însuși arătarea lui Dudescu făcută lui Kreuchely consul prusian din București. Vezi Kreuchely c. Miltitz, 6 Ian. 1822 Hurm. *Doc. V*, p. 132: „Un seul voyage à Paris du temps où Bonaparte y tenait encore son ménage, coût un logotête Dudesco la somme de 75000 ducats comme il me l'a déclaré lui même”. Comp. alte rapoarte ale aceluiași c. acelaș, din 15 și 29 Mai 1822, *ibidem*, p. 182 și 220. Un document publicat de Ureche, *Ist. Românilor*, XI, p. 297, arată cum s'a vândut întreaga avere a Dudescului pentru datorii, dându-i-se o mică pensie. Mai este încă o dovadă a călătoriei Dudescului la Napoleon în memoriile lui Lagarde: *Voyage de Moscou à Vienne par Kieu, Odessa, Bu'arest, Herm ns'adt*, Paris 1824, p. 329—50, citat în N. Iorga, *Extraits*, în Hurm. *Doc. mente*, X, p. 549.

¹²⁹ Memoriul lui *Felix de Beaujour*, 16 Ianuarie 1802, Hurm. *Doc. Supl.* I, 2, p. 209.

¹³⁰ Raportul lui S-te Luce din 30 Aprilie 1803, *ibidem*, p. 282. Nu este exact însă că boierii fugiseră de frica lui Ipsilanti. Ei fugiseră din cauza Pasvangiilor: Zilot Românul, p. 81, Dionisie Ecleziarhul în Papiu, *Tezaur*, II, p. 203, Ruffin c. aff. streine, 26 Mai 1802. Hurm. *Doc. Supl.*, I, 2, p. 223.

¹³¹ Firmanul în Papiu, *Tezaur*, II, p. 307—314.

dar a rămas o urmă a existenței ei în corespondența lui Napoleon I care răspunde cam răstit lui Champagny, că „nu înțelege ce *vrau acei indivizi*, și ca ei să-i facă cunoscut ce ar putea face pentru dânșii”¹³².

La moartea lui Alexandru Suțu în Muntenia, înainte ca Alexandru Ipsilanti să fi făcut pasul hotărîtor, prin trecerea Prutului, o parte din boerii munteni voiau să ceară restatornicirea domnilor pământenii, pe când altă parte, acea legată cu Grecii susținea pe Fanarioți¹³³.

În timpul răscoalei Grecilor speranțele pentru a obține în sfârșit mult dorita înturnare la viața și ocârmuirea națională întinseră iarăși cu putere aripile lor. Boerii de și cu mult respect formulează către Poartă cererile lor de reforme, arătând în tânguirea ce o trimite nevinovăția lor în răscoala întâmplată, și rugându-se „ca să le întindă mâna cea puternică, miluindu-i cu punerea în bună rânduială, ca să viețuiască sub umbrirea pragului prea puternicei împărății în sânul păcii și liniștei și să poată cu înlesnire împlini toate datoriile către puternica și hrănitorea împărăție”. Se mai roagă de sultan „ca să se milostivească să asculte glasurile nevinovatului norod și să-i hărăzească prin alt vrednic de închinăciune hatîșerif pronomiile și obiceiurile ce din vechi le-au avut, care din vreme în vreme și-au pierdut mai de tot ființa lor *din întrebunțările cele rele ale domnilor greci* ce au fost orânduieți oblăduitori pămîntului”. În urma acestei fierbinți și umilite rugămînți, care trebuie să răsune cam straniu la urechile noastre, deprinse a vorbi un alt graiu cu statele ce ne înconjoară, boierii aștern însămnatele lor cereri care sunt :

Să fie despăgubiți de daunele suferite din pricina revoluției grecești.

Grecii și Arnăuții să nu mai aibă voie a agonisi vre-o proprietate.

Să se reîntoarcă moșiile mănăstirilor închinat ocârmuirii pământești, care să fie îndatorită a răspunde o sumă ca embatic către locurile sfinte.

Să se alcătuiască pravile în limba patriei.

Reprezentanții țărilor române la Poartă să fie boeri români, și în sfârșit punctul de căpetenie :

¹³² Pompiliu Eliade, *De l'Influen e française*, p. 234, spune că se vorbește de suplica boierilor în dosarul dela *Arhivele naționale*, din Paris, AF, IV, 204, No. 3869. Răspunsul lui Napoleon în *Corespondența lui*, VII, p. 669. Compară Vaillant, *L'empire c'est la p'ix*, Paris, 1856, p. 121.

¹³³ Laurençon, *Nouvelles observations sur la Valachie*, 1822, p. 65. La p. 45 Laurençon, care spune că un boier l-ar fi arătat că țara ar dori un guvern național. Laurençon fusese adus profesor în București în 1819. Ureche, *Ist. Rom.* X, p. 3-6.

Să se orânduiască domni oblăduitori în neamul boerilor români ¹³⁴.

Rusia însă care doriă să reguleze pe cât se poate mai mult ea singură și fără amestecul Porței soarta țărilor române, muștră printr'o notă din 22 Ianuarie pe divanurile lor pentru tânguirea trimisă către Turci la care muștrare boerii răspund că ei nu au cerut dela Turci decât respectarea pronomiilor garantate de însuși Rusia prin tratatele ei cu Poarta, *adăgând numai aceasta ca să fie eliberați de jugul fanariot* ¹³⁵.

Mitropolitul Veniamin al Moldovei, care se refugiasc la satul Colincăuți din Basarabia, aflând despre dojana făcută de cabinetul rusesc divanului Moldovei pentru tânguirea trimisă către sultan, scrie fratelui său, vornicului Negel, bănuind boierilor că s'ar fi nemulțumit pe Rusia. Vornicul Negel caută să liniștească pe fratele său despre urmările boerilor, spunându-i între altele ca „să nu se turbure că au scris arz cerând lipsirea domnilor greci, de unde se vede că mitropolitul muștrase pe boeri și pentru acest punct. Anume Veniamin ce fusese cam compromis în ochii Turcilor prin împărțășirea lui la începuturile eteriei, pentru care și fugise în Basarabia la venirea Turcilor, își pusese toate speranțele sale în Rusia, și temându-se ca noile cereri ale boerilor către Poartă să nu nemulțumească pe cabinetul rusesc, bănuia boierilor chiar și cererea restatornicirii domniilor pământene ¹³⁶.

Mitropolitul Veniamin, acel prelat atât de însemnat pentru contribuirea lui la renașterea învățământului și în deobște chiar a culturii în Moldova, în politică se gândise prea mult la el și prea puțin la țară. La începutul eteriei fusese cu Grecii, încingând sabia lui Ipsilanti; după ce eteriștii se trag în jos, el urmează sfaturilor Rusiei și publică anatema patriarhului contra Grecilor. Apoi la venirea Turcilor, părăsește Moldova spre a-și pune persoana la adăpost; și în sfârșit nu vede că numai în restatornicia domniilor pământene stătea mântuirea neamului său, ci de teama a nu displicea Rusiei, descuviințează marele act politic săvârșit de boeri.

Deși mitropolitul Veniamin nu se învoia, boerii pribegi din Basarabia și Bucovina, înțelegând prea bine că atunci sau niciodată eră momentul cel mai potrivit spre a redobândi auto-

¹³⁴ Imi este cunoscut numai arzul boierilor moldoveni, Erbiceanu, *Ist. Mitropoliei*, p. 214 Altă formulare a lui poate un al doilea mai amărunit, în *Uricarul*, VI, p. 123—134. Acel al boierilor munteni tr buie să fi fost asemănător.

¹³⁵ *φαναριωτικόν ζυγόν* Iarășl posedăm numai protestarea Moldovei, Erbiceanu, l. c., p. 202. Este nostimă împrejurarea că această protestare contra domniei grecești este *redactată în grecește*.

¹³⁶ Răspunsul lui Negel c. mitropolitul Veniamin din 1822. Erbiceanu *Ist. Mitrop.*, p. 233, Fratele său îl muștrase și în alt rând pentru sprijinirea eteriei altă scrisoare a lui Negel c. Veniamin tot din 1822, idem, p. 223.

nomia țărilor române, se sfătuiesc între ei să nu se mulțamească numai cu arzul făcut, și să trimită o deputație la Constantinopole, care să reînnoiască și din viu graiu rugămintele lor. El însărcinează deci pe vornicul Tudor Balș a merge la căimăcamul Moldovei, Ștefan Vogoride, spre a-i cere o scrisoare de recomandare către seraschierul Silistrei, prin care trebuia să se mijlocească primirea deputăției la curtea sultanului. Ștefan Vogoride fiind însă dintre Grecii cei rămași credincioși Turcilor, spera să prefacă în domnie căimăcamia lui, și primește deci foarte rău pe Tudor Balș, expeduind seraschierului Silistrei, în locul unei scrisori de recomandare, o pără împotriva boerilor, în care arată că „ei gândindu-se numai la interesul lor ar cere să se orânduiască domn pe unul dintre ei, fără a căuta întâi la îndreptarea și desfacerea celor făcute, care cereri sunt numai de mărirea ce au în capul lor”. Mai învinovățește apoi pe „boerii cei mari al Moldovei și țării Românești că nu ar cunoaște stăpânirea și cea peste măsură milă a devletului de care ei n’au fost mulțumiți și au călcat pâinea ceace au adus asupra lor mânia lui Dumnezeu și blestemul sultanului”. Mai spune lui Balș „că nu este dat supușilor a se purta într’acest chip cu acest fel de teclifuri, șezând de ceea parte și cerând stăpânire dincoace; dar el nu s’a unit la zisele mele, ci văzând pre sine-și cu frumos boiu lung și gros și cu o barbă foarte lungă, s’au socotit pe sine vrednic a chibzul orice lucru și a ocărui pe alții”¹³⁷.

Vornicul Balș, om îndrăzneț, cu toată primirea cea desaprobatoare a lui Vogoride, se duce la seraschierul Silistrei împreună cu aga Ioan Greceanu, căminarul Costache Cerchez și Sărdarul Iancu Stavăr, în contra cărora pașa fiind prevenit prin scrisoarea caimacamului, îi întâmpină cu multă răceală, ceeace văzând boierii, „începură după cetirea jalbelor a-l ruga în numele patriei lor, care trebuia să o cunoască și el, locul nașterii sale de maică fiind Hotinul, cerându-i să le ajute ca să dobândească mila sultanului pe care în genunchi o cer, și acestea zicând *au închinat boierii* pe care îi ținea în picioare de cum intrase”. Seraschierul înduioșat desigur prin făgăduința câtorva pungi de bani își întoarce inima către ei. El mijlocul la Poartă primirea deputăției, și peste trei luni trimise încuviințare căimacamului ca să meargă boerii la Constantinopole. Ștefan Vogoride, care pusese în lucrare pungile cu bani spre a obține domnia după sistemul vechiu, merge până acolo încât îndrăznește a nu da în cunoștința boerilor chemarea lor la Constantinopole¹³⁸.

¹³⁷ Această scrisoare reprodusă de pe turcește în Drăghici, *Istoria Moldovei* pe 500 de ani, II, p. 133.

¹³⁸ Drăghici, II, p. 135—136.

Câştigase apoi Vogoride şi sprijinul câtorva boeri pământeni; între alţii al lui Ioniţă Sturza Pomerul, al lui Codreanu şi al unui visternic, probabil Sandulache. În cler avea sprijin într-o creatură a lui, ieromonahul Meletie, făcut de Vogoride episcop de Roman printr-o hirotonie nelegală din Târnova, în locul lui Gherasim, care se expatriase ca şi mitropolitul Veniamin, fugind în Bucovina. Meletie spre a-şi usura ajungerea scopului, acuzase pe Gherasim că ar fi eterist, luând pentru a dovedi aceasta, mărturie de la locuitorii Romanului¹³⁹. Vornicul Tudor Balş, care fusese cercat de Vogoride a fi câştigat în partea lui, prin făgăduinţa postului de visternic „cu slobodă voie de desbrăcat şi jac”, refuzase cu stăruinţă toate ademenirile, şi vroind să dovedească boerilor pribegi „că credincios patriot este”, îi îndemnă cu mare zor a trimite la Poartă tânguirii contra lui Vogoride, care ameninţau iarăşi cu pericolul unei noi răscoale¹⁴⁰. Vogoride la rândul său pără ca haini pe boerii ce stăruiau a rămânea afară de hotarele ţării, cu toate că Turcii îi rechemau la căminurile lor, că ar fi haini, încât astfel se încinsese o luptă energetică între boeri şi caimacam dela restabilirea domniilor pământene¹⁴¹.

În Muntenia, rânduitul domn, Calimah, nu îndrăsnise să vină spre a lua frânele ocârmuirii, ci numise şi acolo caimacam pe Constantin Negri, care fu omorât de Turci în timpul turburărilor din Bucureşti¹⁴². Mitropolitul Dionisie Lupu fugi şi el în Braşov¹⁴³, împreună cu o mulţime din boerii munteni, de unde începură, ca şi acei fugiţi din Moldova, a face stăruinţi pentru restatornicirea domniilor pământene.

Paşa de Silistra văzând că nu mai vin boerii pe care îi ceruse prin caimacamul spre a merge la Constantinopole, trimite o repetare a ordinului său, pe care Vogoride este nevoit a o da în cunoştinţa boerilor, şi se pornesc atunci în deputăţie către seraschierul Silistrei logofătul Ioniţă Sturza, vornicul

¹³⁹ Canta c. mitrop. Veniamin 4 Oct. 1821 Erbiceanu, *l. c.*, p. 160 Bucşănescu, c. Veniamin, *ibidem*, p. 208, Comp. Melchisedec *Cronica Romanului*, II, p. 187.

¹⁴⁰ Canta Veniamin 21 Oct. 1821, Erbiceanu, p. 167. Vezi şi energica scrisoare a lui Tudor Balş c. mitrop. Veniamin şi boerii pribegi, 27 Februarie 1822, *ibidem*, p. 211.

¹⁴¹ Scrisoarea citată a lui Balş. Ordin de reîntorcerea înstrăinaţilor la locurile lor din 12 Iunie 1821 de la paşa de Brăila Erbiceanu, *l. c.*, p. 122. Firmanul sultanului pentru repatrierea locuitorilor Olteniei, 11 August 1821, publicat de I. Lahovari în *Conv. lit.*, XX, p. 939. Austria sprijinise cererile Turciei, declarând Românii refugiaţi în Sibiu că nu le va da nici un ajutor, *ibidem*, p. 942—944. Consulul Austriei Wolf ameninţă chiar pe locuitorii fugiţi din Roman cu confiscarea averilor, 17 Iunie 1821, Erbiceanu, p. 123. Tot aşa locuitorii Iaşilor, *ibidem*, p. 125 şi 138.

¹⁴² Memoriul anonim în *Revista Tocilescu*, II, p. 387. Drăghici, *Istoria Moldovei*, II, p. 127.

¹⁴³ Mitrop. Veniamin c. Mitrop. Dionisie Lupu, Erbiceanu, *l. c.*, p. 150.

Gheorghe Cuza, vornicul Iordache Rășcanu, vornicul Ioan Tăutu, hatmanul Costache Cerchez și aga Greceanu, care sunt foarte bine primiți de pașa de Silistra, care le dă chiar bani de cheltuială, și împreunându-se aicea cu boerii munteni, anume banul Grigore Ghica, banul Bărbuceanu Văcărescu, vornicul Neculai Goleșcu, spătarul scarlat Mihăileșcu, clucerul Mihăiță Filipescu, clucerul Filip și căminarul Iancu Cocorescu, pleacă către Constantinopole. În tot drumul lor, până în capitala împărăției, boierii români fură întâmpinați cu dragoste și căutare de către poporația și dregătorii turci, și îndată ce ajunseră în Constantinopole, fură găzduiți prea bine și ospătați cu îmbelșugare. Vizita cea dintâi politică ce o făcură fu la Reis Efendi unde *săru'ară colțurile macatului de pe divanul pe care ședea*. Reis Efendi cercetă prin tâlmaci întâi pe Moldovenii apoi pe Muntenii despre rășcoala Grecilor, și apoi le citi tânguirea, dându-le voie a mai adăogi orice alte cereri vor mai găsi de făcut. După aceea boerii, se retraseră *sărutând iarăși colțurile macatului*. Bine înțeles că nu lipsiră cafelele și ciubucele atât la intrare cât și la eșire, pentru care dădură toți boerii împreună 39 de lei bacșiș cafegiului. A doua vizită fu la Ali-bei Hulubao-Nazâr, căruia îi sărutară părți mai apropiate de a lui persoană, *poala hainei și chiar mâna*, citind și el cererile atât ale Moldovenilor cât și ale Muntenilor. Acestea le fură înapoiate de vre-o două ori, spre a le preface nefiind formulate se vede în chip îndestul de respectuos. După mai multe zile de așteptare, deputații munteni și moldoveni căpătară răspunsul mult dorit, că *sultanul au încuviințat ca să înapoiască domnia pământenilor, hotărându-se după aceea de domn în Moldova Ioniță Sturza, iar în Muntenia Grigore Ghica*. Veni rândul vizitelor de mulțumire, care trebuind să fie făcute la persoane încă și mai înalte, erau să fie însoțite încă deși mai multe înjosiri. Merseră boierii cu toții întâiu la vizirul, dinaintea căruia după ce făcură „*trei temenele până la pământ, îngunchind, au sărutat colțurile macatului pe care ședea, și li se dădu cafea, însă din picioare*”. De aici merseră la Chehaia-bei, îi sărutară *poala* și șezură jos, bând iarăși o cafea. De aici merseră la Reis Efendi, care le făcu cunoscut oral că li s'au împlinit dorința, făcându-se domni pământeni iar nu Greci, sfătuind pe boeri să le fie credincioși și să iubească pe domnul lor precum și domni să iubească pe boeri și cu boerii dimpreună să ocârmuească țara cu dreptate. Și aicea fură tratați cu neînălăturata cafea, și luându-și ziua bună sărutară *colțurile macatului*. Apoi la Șeik-ul-Islamul, unde iarăși *sărutară colțurile, și care poști pe domn să șadă, iar boerii slătură în picioare*, bând iarăși câte o cafea, și ascultând din nou o lecție de purtare în povețele acele date lor și de Reis Efendi. După aceea pleacă către Moldova, *șără a*

fi dat ochii cu sultanul care nu se coborâse măcar a vedea și a vorbi cu aceia ce erau să fie domnii Munteniei și Moldovei¹⁴⁴.

Astfel ajunse la domnie Ioan Sandu Sturza în Moldova și Grigore Ghica în Muntenia. Se înțelege dela sine că și alții vânașe domnia, de îndată ce se ivise ideea de domni pământeni, întrucât toți boerii cei mari puteau năzui la ea. Așa în Moldova vistiernicul Roznovanu avea o partidă în destul de însemnată în care intrase vornicul Constantin Catargiu, vornicul Miclescu, vornicul Calimah, vornicul Dimache, postelnicul Palade, vornicul Grigore Ghica, vornicul Iordache Balș, vornicul Conachi, aga Petrachi Negrea, vornicul Plaghino și alții mai mici, mai atrăgând vistiernicul din cler pe acelaș episcop nou făcut al Romanului, Meletie, cu făgăduința de a-l face mitropolit, iar Meletie făgăduia sprijinul său și Roznovanului și lui Vogoride, numai să iasă de unde va fi cărja mitropolitană¹⁴⁵. În privința candidaturii vistiernicului lupta însă, în afară de Tudor Balș, și vornicul Negel fratele mitropolitului Veniamin, spre a apăra poziția acestuia. După cât se pare, Turcii, spărieți de revoluția grecească, nu umblară de astă dată după bani ceeace însă nu împiedică cheltueli însemnate cu dregătorii subalterni care nu înțelegeau să se lepede de acest izvor de câștig și pentru întâmpinarea cărora Domnitorii trebuiră să împrumute mai multe sute de mii de lei dela corporația zarafilor din Constantinople.

Și Turcii lucrară însă înțelept luând tot în mâna lor rânduirea Domnitorului, căci dacă ar fi fost să-i lase pe boeri să aleagă pe domn, părerea obștească era că o atare alegere, nu s'ar fi putut îndeplini fără vărsare de sânge, atât de râvnitori erau boerii după domnie¹⁴⁶.

Perspectiva reintroducerii domniilor pământene se înbina însă în mintea multor locuitori ai țărilor române cu ideea unei îndreptări a stărei desperate în care se aflau. Revoluția franceză care am văzut cât frământase și pusese în fierbere elementul grecesc din țările române, nu putuse lăsa neatins și pe o bună parte din cel românesc. Simpatizarea unora din Boerii munteni pentru cauza grecească eră provocată mai ales prin identitatea suferințelor sub jugul apăsător al Turcilor. Dacă însă boerii cei mari se gândeau cu deosebire la refacerea domniilor naționale în scopul de a se folosi ei din atare

¹⁴⁴ Descrierea călătoriei boierilor la Constantinople alcătuită de unul din boieri, nu se știe de cine, în *Uricitul*, V, p. 98—129. Reprodușă și de Drăghici, *l. c.* Deput ția plecase la 25 Martie și domnii se așezară în scaunele lor la 20 Septemvrie. Șase luni ținuse călătoria, din care vre o 4 petrecute la Constantinople. Vogoride fusese scos din călmăcămie la 11 Iulie, Erbiceanu, p. 240.

¹⁴⁵ Vornicul Negel c. mitrop. Veniamin, 12 Aprilie 1822. Erbiceanu, p. 223. Alta din 19 Aprilie, p. 229.

¹⁴⁶ Vornicul Negel c. Veniamin 1822 fără dată lunară, Erbiceanu, *l. c.*, p. 228.

schimbare, boerii cei mai mici, neșugătorii și în deobște elementul burghez, oricât ar fi fost el de slab reprezentat în țările române, căuta să se folosească și el din mișcarea ce se pregătea. De aceea ne spune Emile Gaudin consulul francez din București că curtea eră îngrijită de propășirea revoluției franceze, mai ales din pricina marelui efect pe care l'ar exercita asupra poporului mai de jos¹⁴⁷. Din acești partizani ai ideilor revoluționare se recruta opoziția contra privilegiilor exclusive ale protipendadei (clasei întâi a boierilor), încurajați în Iași bună oară prin ajutorul pe care'l aștepta dela ei candidatul la domnie vistiernicul Roznovanu. Ei făcuse chiar niște *pon-turi*, adică formulase pretențiile lor, între care se punea între altele revendicarea unor drepturi din partea boierilor mici asupra celor mari, mișcarea adusesese însă dela sine aceeași cerere din partea poporului în deobște asupra boierilor, cu atât mai mult că revoluția grecească, ca orice turburare violentă în masele poporane, trezise în ele un duh de nesupunere și de dorinți ne-țăr murite, care se manifestase cu atâta putere pe calea practică în primele cereri ale Vladimirescului. Acești boieri mici în sânul cărora se deșteptă mișcarea pentru prefacerea stărei țării erau tratați de novatori, Cărvunari, iar mișcarea lor de cărvunarismos cum spune Balș în o scrisoare către fratele său diu Cernăuți din 23 Fevr. 1822 că „eu sunt păzit în cât cărțile D-tale după ce le cetesc le arunc apoi în sobă. Acum m'am pliroforisit de *cărvunarismos* ce se alcătuește, unde sunt mulți : Andronachi Donici, Racoviță, Vârnav, ... N. Miclescu, Gh. Cuza vornicu., Lascarachi și Petrachi Sturza, N. Cerchez, Dancu Cănanău și alții în număr de 37 până acum, afară de Brăești”¹⁴⁸.

Astfel se îndruma pentru întâia oară o mișcare de *liberalism* în țările române, și este însemnătoare împrejurarea că ea se ivi odată cu mișcarea națională, că restatornicirea domniilor pământene fu îmbinată cu revendicările drepturilor poporului. Ambele curente, cel național și cel liberal, precum împreună se născuse, așa trebuiau să trăiască vecinic în unire și nedespărțite, împreună să cadă și împreună să se înalțe.

¹⁴⁷ Emil Gaudin c. C. Stamatii, 17 August 1756 (sic), Hurm. Doc. Supl. III, p. n. 35.

¹⁴⁸ C. Erbiceanu, *Ist. Mitropoliei Moldovei*, p. 210.

CAPUL X

REZULTATELE EPOCEI FANARIOTE

I

STAREA POLITICĂ, ECONOMICĂ, FINANCIARĂ ȘI SOCIALĂ A ROMÂNILOR DIN PRINCIPATE

1. STAREA POLITICĂ

Relo urmări ale stăpânirii turcești. — Stăpânirea turcească asupra țărilor române trecuse prin trei stadii, dela întâia ei manifestare până la așezarea ei desăvârșită.

La început ea fusese întâmpinată cu lupte violente, cu sabia în mână și cu speranță din partea Românilor, de a redobândi libertatea pierdută. Această ținută energetică a popoului, se întâlnește cât timp el fusese cotropit numai de din afară, cât timp încă miezul său nu fusese atins. Lupta împotriva apăsării păgâne deveni însă mult mai greu de sprijinit de îndată ce stăpânirea Turcilor asupra țărilor române luă o formă internă, de înadță ce elementul grecesc ce o reprezintă, întărindu-se neconținut în ele, începu a tinde să supună lui și celor care îi trimiteau toate puterile vii ale națiunii române.

Stadiul întâi, acel presurat de lupte și răsvrătiri contra împilării Turcilor, se încheie cu Mihai Viteazul, care ridică ultimul braț de erou contra copleșirii păgâne.

Dela Mihai Viteazul înainte, Grecii, care și până la el prinsese adânci rădăcini în țările române, încep a rosti tot mai cu putere tendințele lor de dominare. În prima perioadă a întăririi elementului grecesc, Româniii cred că vor putea scutura tot cu puterea această nouă și mai îngreuitoare manifestare a stăpânirii turcești, și întreprind contra elementului cotropitor un șir de revoluții, care se întâlnesc, de după domnia lui Mihai Viteazul, în Muntenia și în Moldova, atât înainte cât și după Matei Basarab și Vasile Lupu. Neamul Grecilor însă eșia totdeauna biruitor, fiind că pe deoparte poziția lui la Constantinopole se întăria pe fie ce zi, pe de alta fiindcă rădăcinile

sale se înfingeau tot mai adânc în mănosalul pământ al țărilor române.

Cu începutul veacului al XVIII-lea lupta cea serioasă și energică între Greci și Români au ajuns la capătul ei, și anume cu răpunerea totală a elementului de baștină. Deși Grecii nu devin mai iubiți fiindcă erau mai puternici, orice mișcare însemnătoare în contra lor încetează, și unda fanariotă acopere și înghite aproape cu totul viața românească. Stăpânirea Grecilor este primită de țările române ca ceva fatal și neapărat; protestările contra încuibărei lor în inima poporului român ia tot mai mult un caracter teoretic, și rar numai se mai înregistrează câte o asămăluire de răscoală, cu sfârșituri mai mult glumețe decât serioase. Incepe epoca fanariotă.

După ce am schițat în volumurile de mai înainte atât lupta directă purtată contra Otomanilor (Vol. al III-lea și al IV, V-lea), cât și cea indirectă îndreptată împotriva Grecilor, reprezentanților Porței în țările române (Vol. VII, VIII a), ne trage rândul a arăta aice ce soartă era păstrată poporului român sub stăpânirea neîmpărțită a neamului fanariot.

Observăm chiar dela pragul acestei cercetări că, dacă epoca fanariotă înseamnă cea mai adâncă cădere a țărilor române sub stăpânirea turcească, ea înseamnă tot odată și perioada cea mai degradată a stărei politice a țărilor române.

La început, după trădarea lui Cantemir, se părea că Turcii vor schimba sistemul lor de a vinde pe bani tronurile românești, că trecuse pentru totdeauna timpul în care toți veneticii lumii puteau să se așină la domniile române, acele timpuri când ele se ofeau spre plata rochiilor sultanelor din harem, putând umbla după ele toate neamurile, ca după lucrul nimăru: Nemți, Poloni, Italieni, Jidani și Tigani. În curând însă Turcii revin la sistemul exploatării bănești a scaunelor române, ca la ceva de care eră peste fire a se despărți. La început însă numărul oamenilor, în care Poarta socotea că poate să se încreadă, fiind mic, ea introduce o noire foarte folositoare pentru punga dregătorilor turci, fără a jărtfi interesul politic al împărăției: anume schimbarea și permutarea domnilor din un scaun în altul, punându-i să plătească această schimbare ca și o reînnoire a domniei¹. Moldova, care eră mai mare și mai bogată la început decât Muntenia, ajungând prin cumplitele vremi prin care trecuse în o stare mult mai rea decât sora

¹ Un raport al lui Devilleneuve amb. franc. la Poartă din 20 April 1735. spune cu prilejul schimbului de tron dintre Grigore Ghica și Const. Mavrocordat, din acel an: „Les ordres pour faire cet échange, qui jettera es prin es dans d'a ssi gr ndes dépenses que s'i's succéd ient à d'autres, ont été signifiés le 16 de ce mois”. Hurm. *Doct. Sup ement*, I, p. 486. Strămutarea se numea pe turcește *peut işi*. Analiza lui At. Commen Ipsilanti făcută de C. Erbiceanu în *An. Ac. Rom.*, II, Tom. XIII. 1900, p. 15.

ei, domnul din Muntenia era nevoit să dea neconținut spre a nu fi transferat în țara vecină, iar acel din Moldova da neconținut spre a pune mâna pe mai bogatul scaun al țării Muntenesci². Turcii însă văzând că la început concurența era restrânsă numai între familiile grecești ale dragomanilor lor, Mavrocordat și Ghica, mai mențin la concurență și pe familia română a Racoviștilor, cu toate că Mihai Racoviță dăduse bănueli de plecare către Rusia, și cu toate că nici unul din membrii ei nu fusese dragoman al Porței. Mai târziu, când se spori concurența între însuși familiile grecești, acele românești fură cu totul înlăturate.

Nu se poate tăgădul Turcilor o pricepere foarte mare în știința de a storce bani, și dacă ar fi arătat ei aceeași destoinicie în mânăuirea politiceii lor, desigur că nu ar fi ajuns acolo unde îi vedem astăzi.

Până la 1752 domniile fiind încredințate numai lui Neculai Mavrocordat și Racoviță, apoi lui Constantin Mavrocordat și Grigore Ghica, pe lângă care Racoviță tot se menține, înțelegem cum, concurența schiopătând, trebuia pusă permutarea în lucrare. De aceea am și văzut acele schimbări, care ar fi hazlii, dacă nu ar fi avut urmări atât de triste pentru țările în care se făceau, aducând pe Grigore Ghica de 2 ori în scaunul Munteniei și de 3 ori în acel al Moldovei, iar pe Constantin Mavrocordat de 4 ori în tronul Moldovei și de 5 ori în acel al Munteniei, ba chiar de 6 ori, dacă socotim și luna de domnie după moartea tatălui său.

Dela 1752 înainte însă murind Grigore Ghica și lăsând copii, de asemenea murind și Mihai Racoviță iarăși cu progenitură, în sfârșit mai adăogându-se noi competitori cu familia Calimah a căreia întemeietor ocupase marea dragomănie, concurența începe a se lărgi, și urmele acestei mai serioase aterdisiri la mezatul țărilor române se vedește în sumele mai mari ce eșau pentru dobândirea lor. Concurența însă menținându-se în cerul oamenilor pe care Poarta îi credea sinceri și devotați interselor ei, ea nu putea avea nici o teamă, încât astfel împăca interesul politic al împărăției cu acel la care țineau nu mai puțin dregătorii ei, umplerea cu bani a caselor lor.

După războiul din 1769—1774, purtat cu împărăția ruscă, Fanarioții încep din toate părțile a se ivi pentru postul de dragoman, și în consecvență pentru acel de domni în țările

² Neculcea în *Letopisețe*, II, p. 419: „țara Muntenească fiind mai bogată decât Moldova”. Vezi și cronicul lui C. Dapontes în Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre Români*, București, 1890, p. 9, unde Duca Vodă, spune lui Ghica: „Socotești pe Valahia mai jos decât Moldova? Mai ales este mai bună, fiindcă produce mai mulți bani și are mai multe venituri”. Tot așa spune și Enache Cogălniceanu, *Letopisețe*, III, p. 200: „Țara Românească cu veniturii mai mari”.

române. Întâlnim pe Ipsilanti, Caragea, Suțu, Mavrogheni, Moruzi, Hangerli, amestecați cu odraslele celor de mai înainte, precum Calimah, Mavrocordat și Ghica, și concurența mergând de minune, Turcii cred că nu mai pot avea nici o teamă de a harecilui țările române precum o făceau în timpurile de fericită memorie ale lui Petru Cercel, Iancu Sasul sau Petru Schiopul. Se înțelege dela sine că în timp de război Turcii băgau mai bine de seamă cui încredințau țările române; de îndată însă ce pacea se așază, ei lăsau iarăși libere frânela nesățioasei lor lăcomii³.

Acesta eră sistemul urmat de Turci în rânduirea domnilor în țările române, sistem vechiu, bun poate pentru timpurile de mărire ale împărăției otomane, când biruind pe toți își putea bate joc de toți; nu însă pentru aceste de slăbiciune și decădere, în care ar fi trebuit să se înconjure de tot ce aveă mai bun în împărăție spre a scăpa de furtuni pierdutul vas al statului lor. Dar lucrul este așa și nu se poate tăgădui: Turcii după o mică șovăire, se reîntorsese în curând la ideea lor primordială, că dacă profetul le dăduse stăpânirea asupra țărilor române, aceasta o făcuse mai ales spre a lor privată îmbogățire.

Este ușor de înțeles că sistemul vechiu al deselor schimbări de domni revenind la deplină înflorire, ba putem zice, față cu înlocuirea lui momentană cu acel al permutărilor, neîncețând nici odată, relele sub care țările române gemuse în trecut se menținură întregi și în epoca fanariotă. Boierii români din ambele țări protestară de mai multe ori în contra deselor schimbări ale Domniei și Rușii căutară de asemenea să le stăvilească prin tratatele lor, însă în zadar”⁴.

Fiecare domn cum venia în țară, încărcat de datorii și doritor nu numai de a se plăti de ele, dar încă de a mai adună bani spre a se pregăti la o nouă cumpărare când ar fi mazilit, trebuia vrând nevrând să jefuiască țara. Se impuneau birurile cele mai grele și toate împreună: dijme, goștină, desetină, oierit, vâcărit, prisăcărit, vâdrărit, vinăriciu, pogonărit, fumărit, și

³ Vezi ce spune însuși Constantin Mavrocordat ambasadorului francez-Desalleurs, pe când fiind surgunit, se refugiase în palatul ambasadei franceze. Desalleurs c. afacerile străine, 20 Iulie 1753 în Hurn. Doc. Supl., I, p. 632: „Il me dit que la famille de Duca (? Ghica) et celle de Racovitz, les deux seules qui, avec la sienne fussent en droit d'aspirer aux principautés, étaient étroitement unies pour le persécuter et l'éloigner de la concur ence; que tous les Grecs attachés à ces deux familles étaient extrêmement liés avec les ministres de Russie et de Vienne et qu'animés par ces ministres, ils poussaient vivement la persécution; qu'il la craindrait peu si les Turcs avaient la guerre, son expérience et sa fidélité étaient connues, il se flatterait d'être préféré, malgré toutes les cabales mais qu'en temps de paix, la brigade et l'argent l'emporteraient plus facilement”.

⁴ Unul din cele mai de seamă proteste este acel reprodus în *Viteza Mi-tropoiiului Filaret* de N. Iorga în *Conv. Liter-re*, XXXV, 1905, p. 118.

câte altele nenumerate, afară de darea cea mare a șferturilor, care apăsa numai asupra țăranilor și care fusese introdusă doar de Mavrocordați, în îndoitul scop, de a desființa toate dările celelalte și de a arunca plata contribuțiilor numai pe spatel clasei muncitoare. Țăranii ne mai putând plăti sumele enorme ce li se cerea pe vitele lor, și care se urcau uneori la valoarea lor însuși, le ucideau, când nu puteau să le ascundă, spre a nu fi nevoiți să răspundă darea; de asemenea pentru a se mântui de fumărit, dărau oamenii hornurile, unii chiar casele, și se adăposteau iar prin păduri, ca în vremile preistorice.

Dar domnii erau foarte meșteri în arta despoierii. Ei impuneau contribuțiile cele mai grele tocmai în momentele când omul era mai legat de pământul ce-l muncise, câtva timp înaintea strângerei recoltei. De îndată ce darea era scrisă, se ivea o droaie de Greci cu pungile pline cu bani, călătorind din sat în sat și cumpărând dela oameni recolta încă pe picioare pentru prețuri de nimic, din care însă numai o fărâmă intra în mâna vânzătorului, iar cea mai mare parte în cea a dabilarului ce însoțea pe cumpărători. Dacă vreunui țăran îi perise recolta, Grecul îndurător se oferea totuși a plăti pentru el percepturii suma dăjdiei ce trebuia răspunsă, legând pe țăran a-i înapoia banii din recolta anului viitor, „astfel că în puțini ani țăranul se găsea în cazul de a munci și asuda toată viața sa pentru alții, putând abia a-și procura o păcătoasă hrană”⁵.

Am văzut la ce eșise încercările de reformă ale impozitelor făcute, cea dintâi de Constantin Mavrocordat, cea de a doua de Alexandru Ipsilanti, de a suprima toate dările indirecte ce se plăteau și de boeri și a se înlocui prin patru șferturi de bir ce se luau însă numai dela țărani. Ele avuse drept singur efect de a adăogi darea directă a țăranilor, fără a-i scuti de acele indirecte care fură reînființate de succesorii acelor domni, care menținură totuș șferturile ca o foarte bună iscodire.

Urmarea deci a sistemului pus în lucrare de Turci asupra domniilor țărilor române era stoarcerea și desbrăcarea pe întrecutele a locuitorilor, întâi de domn pentru el și pentru Turci, apoi de dregătorii lui și în sfârșit de toată acea puzderie de Greci care se lipseau ca praful de tălpile lui, când pleca către una din grădinile române.

Când ne mai amintim că nici o chitanță nu constata darea încasată, încât stătea în voia dabilarului de a apuca de câte

⁵ Balcevici, *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia*. Napoli, 1788, p. 127—128. Contribuțiile apoi se încasau adese ori înainte de termin. Baronul de Tott. *Mémoires sur les Turcs et les Tatars*, Paris, 1785. II, p. 29 spune: „Quand je traversais la Moldavie je vis du collecteurs percevant la onzième capitation de l'année, quoiqu'on ne fut alors que dans le mois d'Octobre”.

ori îi plăcea pe un om pentru plata dărilor ; că adesea ori cecece nu se găsea la un datornic se lua dela cel dintâi pe care se punea mâna, și mai ales chinurile și schingiuirile ce se puneau în lucrare pentru a face pe oameni să dea banii, „închizând bărbați și femei prin coșare și înecându-i cu fumuri de gunoi și de ardei, nedându-le de mâncare, legându-i cu mânilor îndărăpt și bătându-i cu bicile până la moarte, sau ținându-i cu picioarele goale ciasuri întregi în zăpada geroasă“⁶, atunci nu ne vom mira dacă nenumărați oameni se deșțarau pe fiecă an, pentru a căuta în alte regiuni mântuirea lor de asemenea chinuri îngrozitoare.

Fără îndoială că în timpul domniei fanariote se întâlnesc și câțiva domni care nu avură în vedere numai interesul personal, ci se îndeletniciră și cu binele norodului. Astfel este domnia însăși a celui întâi Fanariot, care dacă fu aspru și crud în unele împrejurări, aceasta se întâmplă numai atunci când avea de apărat interesele împărăției contra hainirei boierilor munteni. De altfel duce o purtare corectă, nelacomă și o ocărnuire înțeleaptă și prevăzătoare. De asemenea pot sluji ca modele de buni administratori Aleaxandru Ipsilanti în Muntenia, Constantin Moruzi și Scarlat Calimah în Moldova. Mai amintim și pe domnul reformator Constantin Mavrocordat, cel puțin în privirea scopurilor, dacă nu a rezultatelor dobândite, precum și iubitul de îmbunătățiri Grigore Alexandru Ghica.

Alături de acești câțiva domni mai neinteresați și cu scopuri bune, marea mulțime este însă, precum am văzut-o lacomă și jefuitoare, cecece eră cu atâta mai firesc cu cât în omenire în deobște naturile rele covârșesc pe cele bune, și mai ales în un timp și un mediu atât de favorabil dezvoltării patimelor egoiste. Dar chiar dacă toți domni fanarioti ar fi fost însuflețiți cu nobile gânduri, încă sistemul în care erau prinși îi silea să apuce pe căi reprobate poate de intima lor natură. Sistemul era mai rău decât persoanele, și dacă Turcii nu ar fi strâns de gât pe domni, mai mulți din ei nu ar fi gătuît pe popor. De aceea în epoca fanariotă noi nu vedem numai domnia grecească, ci pe aceasta căptușită cu cea turcească, fără de care Fanariotii nici nu pot fi gândiți. Că sistemul era vina de căpetenie a relelor suferite de poporul român, se vede din împrejurarea că chiar din domni cei buni sunt nevoiți a jefui poporul, spre a se conforma nevoilor timpului. Așa am văzut pe domnul cel cu idei din epoca fanariotă, Constantin Mavrocordat, că contribuie nu numai în contra vroinței lui la apăsarea popoului prin crearea șfeturilor, dar îl oprimă chiar în chip pozitiv, scoțând pe el greaua dare a văcăritului, și dând tocmai atunci o boală în vite, spre a nu-și subția venitul, ia văcărit și

⁶ Dionisie Eclesiarhul în Papiu, II, p. 193.

de pe vitele moarte, aceasta spre a putea mulțumi pretențiile bănești ale Turcilor. De asemenea Alexandru Ipsilanti în timpul liniștitei sale domnii de 8 ani în Muntenia (1774—1782), este silit spre a mulțumi cererile de bani ale Turcilor, de a scoate în anul al 2-lea darea haraciului, deși acesta fusese iertat țărilor române prin tratatul dela Kuciuk-Kainargi ⁷.

Dela cele câteva excepțiuni din rândul domnilor fanarioți au rămas în țările române unele începuturi, care au fost duse mai departe de vremile mai noue și au îndrumat o schimbare și o ușurare în traiul locuitorilor. Așa dela Grigore Ghica datează primele încercări de a întemeia industria în Moldova, precum și podirea stradelor capitalei cu drugi de lemn ⁸; dela Moruzi acea a velnițelor care începură a produce rachiul în țară în loc de a-l importa din Polonia; dela Ipsilanti datează prima încercare de a codifica legile civile, care încercare a fost reînnoită prin Scarlat Calimah în Moldova și Caragea în Muntenia; dela Grigore Ghica mai avem și aducerea aș ei prin conducte în Iași, de care încă astăzi se slujesc orașenii pentru a îndestula trebuințele lor, și alte câteva.

Dacă tragem bilanțul însă, fără îndoială că cu toate apucăturile acestor câțiva domni excepționali, el este cumplit în potriva epocii fanariote, și că atari figuri mai deosebite apar numai ca niște oaze în un pustiu întins și amar.

Astfel fiind trăsăturile generale ale tabloului cel înfățișează domnia fanariotă, de aceea întâlnim la toate persoanele ce au avut prilejul a vizita țările române în decursul ei, o prețuire conformă cu acea cuprinsă în rândurile de mai sus.

Mărturisirile stroinilor.—Astfel abatele Boscovici, în ziarul călătoriei sale din Constantinopole în Polonia, expune în cuvintele următoare întipărirea ce i-o lăasă priveliștea țărilor române: „Toți banii țarei merg în cheltuelile publice și mai ales în cele tainice pe care le fac principii pentru a obține postul de domn și a se menține în el. Afară de suma atât de însemnată de bani ce iese din provincie pe această cale, se mai scoate încă o câtime tot atât de mare câștigată sau stoarsă de ministrii principelui, și mai ales de Grecii ce sunt rânduiți în deosebitele slujbe. Aceștia toți se grăbesc a se folosi prin toate mijloacele putincioase de locurile lor, spre a-și culege oarecum viile, știind bine că schimbându-se domnul vor trebui cu toții să treacă

⁷ Vol. IX, p. 52 și 174.

⁸ De la care le vine numele de *poduri*; în București Podul Mogoșoaiei, în Iași Podul lui Ipsilanti. Podul verde, Podul roș. În 1793 Alexandru Moruzi luă măsura de a se împune 8 lei de trăsură ce intra în oraș pentru podirea stradelor. Vezi Ioseph Mikoscha, *Reise eines Polen durch die Mo.dau nach der Türkei*, Leipzig, 1793, p. 16.

trebile lor altora, care atârnă de domnul cel nou". Același observator își dă părerea lui asupra țărilor române că „ele ar cuprinde tot ce poate face pe o țară fericită, dacă nu ar fi atât de apăsate prin dări ordinare și extraordinare în mii de chipuri, pe care Grecii le întrebunțează spre a desbrăca poporul și a-l jupui“⁹.

Raicevici ce a fost consul austriac în țările române pe la sfârșitul veacului trecut, spune că : „ori ce domn aduce cu sine un mare număr de Greci, cărora le dă posturile cele mai aducătoare de câștig. Mulți din ei prin favoarea principelui contractează bogate căsătorii și devin proprietari de pământ. În un cuvânt Valahia și Moldova sunt adevăratul Peruviu al Grecilor”¹⁰. Ziarul lui Frangopol adaogă că „Fanarul din Constantinopole este locuința aceea ce se numește nobilimea greacă care trăește pe socoteala principilor Moldovei și Valahiei. Este o universitate de toate ticăloșiile și nu este nici o limbă atât de bogată pentru a reda numele a tot ce se comite aici”. Ambasadorul prusian Seufft de Pilsach adaogă la acest tablou încă urinătoarele trăsături : „Grecii din Fanar nu au alt mijloc de a eși din ticăloșia (avilissement) și sărăcia în care trăesc decât ajungerea la domnia Țărilor Române”¹¹. Carra spune că pe când era în Moldova ca preceptor al copiilor lui Grigore Ghica „stoarcerile nu ar mai fi cunoscut nici o margine”¹² și ca rezultat al acestei dărăpănări a țărilor române ne spune Bauer că : „ar tre ui un lung șir de ani pentru a înapoia Valahiei vechea ei strălucire, pentru a face să reinvie atâtea orașe altădată împoporate și înfloritoare, pentru a reîntocmi atâtea sate bogate și atâtea locuinți pustii, de a căror triste urme se lovește piciorul la fiecă pas”¹³. Pe lângă aceste despoieri oare cum regulate poporul era dat în fie ce zi în prada celui întâi Turc sau străin ce străbătea prin mijlocul lui. Mai mulți călători ce treceau prin țările române se mirau mult de sistemul despoierii ce exista în ele, de a se lua fără plată tot ce eră de nevoie, dela locuitori. Unul ne arată că dejunurile și mesele, plântarea corpurilor și darea cailor și a boilor se făceau de locuitori fără nici o despăgubire¹⁴. Altul se miră de obiceiul barbar ce ar fi în ță-

⁹ *Giornale d'un viaggio da Constantinopole in Polonia* dell'abate Rugier Giuseppe Boscovici, Bassano 1784, p. 122 și 125.

¹⁰ Raicevici, *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valahia e Moldavia*. Napoli. 1788, p. 164.

¹¹ 8 Dec. 1770 și 25 Iunie 1816 în N. Iorga *Acte și Doc.*, II, p. 150 și 504.

¹² Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, Neuchatel, 1781.

¹³ Bauer, *Mémoires, hist. et géogr. sur la Valachie, annexés a l'histoire de Carra*, p. 232.

¹⁴ *Reise eines jungen Rissen von Wien ueber Jassy in der Crim und ein außsührliches T gebuch des im Jahre 1793 von St. Petersburg nach Constantinopel geschickte russische Gesandtschaft*, Gotha, 1801 (Bibl. Acad. Col. Sturza No. 2028), p. 98.

rile române de a prădă pentru slujba publică fără nici o considerație și fără nici o plată tot ce se întâlnește : boi, cai, care, luându-le toate pe neîntrehatle dela locuitorii satelor și chiar ai orașelor. „Fie care sat unde se sosește e îndatorit a da proviziile de mâncare și toți caii și boii trebuitori pentru ziua următoare, și dacă nu-i are se iau din satele vecine în care s'au expediat ordinele de mai înainte. Dacă se întâlnesc trecători, li se iau caii, și dacă aceștia pier, paguba e a celui cui aparțin, și pentru trei cai ce pierise în ziua de mai înainte nu se plătise nimic stăpânului lor. Și aceste silnicii se fac nu numai la trecerea ambasadurilor cari sunt rari, dar fie care curier ce trece fie al domnului care trimete de aceștia pe toată săptămâna, fie al unui principe străin, comite aceleași abuzuri, și fiecare din ei e întovărășit de un ienicer, cu dreptul de a lua calul oricărui om întâlnește în drum, dacă'l află mai bun decât al său, sau mai odihnit, și se duce cu el ca și când l'ar fi cumpărat sau schimbat de bună voe”. Turcii din Vidin veneau în ținuturile de peste Olt pentru ca „unde vor găsi grâu să-l aridice și să-l ducă la dânșii și unde găseau oameni boerești îi băteau și-i legau ca să spue grâu unde este”¹⁵. Tot așa se scoteau oamenii cu sila din casele lor spre a găzdui în ele pe consulii străini sau pe alți musafiri¹⁶. „Miserabilă stare a unei țări apăsată de Greci cu un despotism fără nume”, exclamă Boscovici?¹⁷. Până la așa grad nu respectau Fanarioții chiar și simțimintele cele mai gingașe ale poporului, că unul din ei, Mihai Suțu, amanetează pentru o datorie de 30.000 de lei ce o avea către un neguțitor arman Hogeia Bogos Apicsade *biserica din Herța* cu toate averile ei, pe care apoi neguțitorul, spre a-și scoate banii, voește la rândul său să o vândă la sultan mezat !! Pe lângă că aceeași biserică mai fusese pusă amanet de acelaș domn la un neguțitor sudit austriac Evs atie Pelin Pencovici, care lucru găsindu-se de Alexandru Moruzi că ar fi „nepravoslavnic și fără cuviință și urât a se vinde lăcașul lui Dumnezeu”, se scoate din atare batjocură prin dăruirea ei către Sf. Spiridon care plătește în unire cu domnul suma ce apăsa asupra lui¹⁸. Într'un cuvânt domniã în Țările Române o samavolnicie fără de păreche și de pe atunci se aplică proverbul „cine poate oase roade”, spus de neguțitorul Ștefan Margulus către Dimitrie Aman, neguțitor macedonean, rãzând totodată de modul cum se aplicau legile „εις την Βγαχταν”. Chiar Țiganiii erau așa de jupuți

¹⁵ Boscovici, p. 108. *Correspondența lui Dtm. Aman* publ. de N. Iorga p. 69.

¹⁶ Doc. din 1806 în *Uricarul*, X, p. 257.

¹⁷ Boscovici, p. 109.

¹⁸ Acest prea interesant hrisov din 1804, Mai în 15, în *Uricarul*, VIII, p. 27—39.

de dregătorii domnești „ispravnici, poslușnici căpitani, zapcii, vătăfi de plaiu și alți slujbași” încât Țiganii domnești fugiau în alte țări și mai ales în Austria¹⁹.

Dacă cercetăm acum suporta poporul român atare regim al jăfuitorilor : Turci, domni, Greci și în deobște a tot ce avea în mână o porțiune din puterea ocîrmuitoare, va trebui să despărțim această întrebare în două părți, potrivit cu clasele poporului român de care poate fi vorba : boierii sau clasa de jos a poporului.

Efectul apăsării asupra poporului. — Nu este nici o îndoială că clasa muncitoare a urât în totdeauna elementul grecesc, mai întâi din instinct, ca element strein, apoi fiind că vedea în el pe exploatatorii ei cei mai neomenoși. Unde vedea Grec țaranul știa că banul trebuie să-i iasă din pungă, încât ideea de Grec se identificase la el cu cea de desbrăcare și jăfuire. De aceea în toate revoluțiile mai mari încercate de Români înaintea epocii fanariote pentru a se mântui de Greci, clasa de jos dădu totdeauna cu o deosebită râvnă ajutor boierilor. Ba chiar în timpul epocii fanariote, când boerii nu mai îndrăzneau să se pună în fruntea mișcărilor ce se mai încercau pe ici pe colea, poporul de jos tot se lasă a fi ademenit de ideea de a respinge pe Greci.

Dar aceste raporturi ale țăranilor cu Fanarioții nu aveau vre-o mare însemnătate și este mai interesant a cerceta legăturile acestora cu clasa politică, cu boerii ambelor provincii.

Elementul boeresc uria și combătea pe Greci, la început cu mișcări violente și turburătoare, în timpul epocii fanariote cu mijloace mai dămoi, precum pribegirea sau pârlile la Constantinopole. Opoziția se îndrepta bineînțeles în contra elementului nou grecesc, introdus proaspăt din Constantinopole, ceeace era firesc, întrucât multe elemente din acest neam intrând în încuscrire cu boerii pământului, iar alții romanizându-se, aceștia nu-i mai puteau privi ca oameni străini de țară, ba adeseori îi vedem luptând alătura cu Românii neaoși contra veneticilor streini.

Boerii și mai ales reprezentanții lor cronicari urmau și acum a aduce Grecilor cele două învinuiri pe care și mai înainte de epoca fanarioților le îndreptaseră asupra lor, anume că boerii de țară nu ar mai încăpea de răul lor la nici o pâne și al doilea că ar stoarce țările de bani prin meșteșugurile lor.

Asupra punctului celui dintâi se poate însă constata că și în timpul epocii fanariote, dregătoriile cele mari ale țărilor ro-

¹⁹ Vezi *Coroșdența lui Dimitrie Aman*, publicată de N. Iorga, 1913 pe. 8 și 24.

mâne rămăsese în mare parte tot pe mâna boerilor băştinaşi şi că acei de origine greacă erau totdeauna reprezentaţi în divan în o mică minoritate. Aşa chiar Neculai Mavrocordat, primul fanariot ce se urcă pe un tron românesc, îşi alcătueşte marele său divan din boerii următori : Ioan Buhuş vel logofăt, Neculai Costin vel vornic de ţara de jos, Ioan Sturza vel vornic de ţara de sus, Antioh Jora hatman, Ilie Catargiu vel spătar, Gavril Miclescu vel paharnic şi Ilie Cantacuzino vel vistiernic. Boeri greci are pe lângă el numai pe Ramadan vel postelnic, Spandoni căminar şi Sculi cămăraş²⁰. În a doua lui domnie întâlnim şi pe Grecul Manolache Hurmuzache comis mare²¹. Mihai Racoviţă domn român din epoca fanariotă, despre care cronicarul spune că adusese „câţiva Greci cu sine care l-au adus la stricăciune”, primeşte numai pe doi din ei în divanul ţarei, anume pe Constantin Ipsilanti vel postelnic, pe Dimitrie Macri vel ban, iar pe un al treilea Grec Panaiote îl face vel armaş²². Boerii ceilalţi ai lui Mihai Racoviţă erau : Ilie Catargi vel logofăt, Lupu Costache vel vornic de ţara de jos, Ioan Sturza vel vornic de ţara de sus, Dumitraşcu Racoviţă hatman, Ioan Palade vel spătar, Constantin Ruset vel paharnic, Constantin Costache vel vistiernic, Costandache cumnatul domnului vel stolnic, Iordache Cantacuzino Deleanul vel comis²³.

Grigore Ghica cel întâi domn al Moldovei cu acest nume, care era şi el Grec, de oarece cronicarul Neculai Mustea, spune despre el că „prea lesne au învăţat limba moldovenească²⁴” pune de asemenea boeri pe Românii Gavril Miclescu mare logofăt, Darie Donici vel vornic de ţara de sus, Constantin Costache hatman, Sandu Sturza spătar, Iordache Cantacuzino vel ban, Toader Palade vel vistiernic ; iar Greci numai pe Constantin Ipsilanti vel postelnic şi pe cumnatul său Andronache Vlasto comis²⁵. Şi aşa mai departe la toţi domnii fanarioţi, şi numai prin excepţiune de se întâlnesc în unele divanuri de odată câte 5 boeri Greci, precum sub Grigore Alexandru Ghica (1764—1767) în Moldova, când se aflau deodată alături cu boerii mol-

²⁰ Neculcea în *Letopiseţe*, II, p. 327. At. Comnen Ipsilanti.

²¹ *Ibidem*, p. 373. Familia Hurmuzache la originea ei grecească a devenit prin românizarea ei unul din stâlpii naţionalităţii române. În Muntenia am întâlnit acelaşi lucru pe o scară încă mult mai mare în famii la Cantacuzinestilor.

²² At. Comnen Ipsilanti l. c. N. 469 spune că la Racoviţă mai eră şi Ioan Ipsilanti agă.

²³ *Ibidem*. p. 387 şi 399. Rusetestii la început Greci, d'n familia Cupăreştilor, venind în Moldova de pe timpul lui Vasile Lupu. se românizase. Fost-au şi Costandache Grec?

²⁴ *Letopiseţe* III, p. 81.

²⁵ Neculcea în *Letopiseţe*, II, p. 402. Vezi o expunere mai amănunţită a acestor împrejurări în P. Râşcanu. *Leşile şi veniturile boerilor Moldovei în 1776. Documente de la Gr. A. Ghica voevod. Teză de licenţă, Iaşi, 1887. p. XXIII—XXX.*

doveni, postelnicul Balasache, stolnicul Firali, comisul Sulgeropol, cămărașul Panaiotachi și cămăinarul Panaiodor²⁶. Cu toate acestea pe timpul fanarioților veneau mulți Greci în țările române, și nu sunt neîntemeiate plângerile cronicarilor asupra neconținutei adăogiri a acestui element, și dacă ei chiar în acest răstimp nu ocupau cea mai covârșitoare parte din boeriile cele mari ale statelor române, ei se introduseseră în un mare număr de posturi mai mici, și anume mai ales în acele prin care se strecurau daraverile bănești, precum ispravnicile de pe la ținuturi, însărcinate cu strângerea dărilor și cu adunarea proviziilor cerute de Turci pe prețuri reduse și cu alte multe daraveri aducătoare de câștig²⁷. În aceste posturi mai mici, dar din care se puteau trage mai mari foloase, se grămădeau Grecii ce veneau după domni, precum pe de altă parte ei luau în întreprindere vămile, ocnelle și chiar unele dări indirecte când erau scoase în vânzare²⁸. Tot ei apoi speculau pe țărani cum am văzut cu cumpărarea timpurie a recoltei, plătindu-le datoriile către visterie; ei împrumutau pe domni cu banii trebuitori pentru căpătarea tronului și așa mai departe.

Eră obiceiul, mai ales în Muntenia, ca să se numească în județe câte doi ispravnici, unul chip pentru ocărnuire și finanțe celălalt pentru judecăți, în realitate însă unul Român și altul Grec. Așa alături cu Clucerul Socolianu care până a fost ispravnic 30 de ani în șir, 22 la Vâlcea, 7 la Gorj, și 1 la Romani, găsim pe rând Greci: Constantinidis, Iuchi, Parțeponis, Mavrodoglu, Chrisoscoleos Ștefan, toți cu titluri de boieri români²⁹.

Că dregătoriile ținutale erau mai cu deosebire ocupate de Greci, ne-o spune mai întâi Boscovici, care întâlnește la intrarea lui în Moldova în Galați un cărmuitor Grec, și la eșirea din țară la Cernăuți găsește de asemenea ca staroste de Cernăuți pe boerul Grec, de origine franceză, Milu³⁰. Potrivit cu aceste fapte raportate de Boscovici, ne spune și Neculcea la Domnia lui Grigore Ghica în Moldova 1727—1733, „că toate

²⁶ En. Cogălniceanu în *Lelopisește*, III. p. 261,

²⁷ Raicevic. p. 153 spune că grija principală a ispravnicilor este încasarea contribuțiilor și procurarea proviziilor cerute de Poartă. Tot așa și Thornton. *Etat actuel de la Turquie*, traduit par *** Paris, 1812, II, p. 499.

²⁸ Lahovary, *Hârtii Vechi* în *Conv. literare* XXVI 1893, p. 571.

²⁹ Vezi cum era luată în întreprindere darea untului din Județele Olteniei de Dim. Aman cu alți tovarăși, Greci și Români, cum și darea Vinăriciului și vămile. *Coresp. lui Dim. Aman*, de N. Ioiga p. 11, 28 și 80.

³⁰ Boscovic, *Giornale*. p. 127 și 153. Comp. p. 91: „La Moldavia una provincia tutta christiana, governata da un principe greco, scelto dalla Porta, il quale ha là piu gran parte dei suoi officiali parlamente Greci“ În 1798 găsim pe un Grec Armagu pârcălab la Galați, *Uricarul*, XI, p. 118.

dregătoriile dela margine tot Greci le țineau”³¹. Tot așa arată și Enache Cogălniceanu că „Scarlat Ghica aveă pela ținuturi tot oameni greci”³². Laurençon adaoge că în județe erau pretutindeni câte doi ispravnici, unul Român și celălalt Grec³³. Arzmagzarul (tânguirea) boerilor Moldovei din 1822 prin care cer restituirea domnilor pământeni, spune între altele că „cele mai mari și mai câștigoase boerii și cele mai multe isprăvnicii și celelalte slujbe ale țării le popreau Grecii”³⁴.

Dacă Grecii împănase țările române pe din jos de unde mai ales izvora sămânța banilor, și gura pe unde ei erau vărsați în lacomele ale Turcilor pungi, tot sub paza lor eră. Am văzut că postelnicia adică ministerul trebilor din afară era tot deauna pe mâna unui Grec³⁵, încă dinaintea epocii Fanarioților, și în timpul lor de sigur că lucrul nu putea să urmeze decât tot astfel. Deși postul de mare vistiernic eră în deobște încredințat unui Român, al doilea vistiernic, care conducea în realitate vistieria, era totdeauna un Grec³⁶. Mai important este însă că agenții domnului din Constantinopole erau recrutați tot dintre fanarioți³⁷. Intre aceștia și postelnicul grec se ferbeau însă afacerile bănești menite a sprijini și a întări domnia, și aceste afaceri erau tratate chiar în secret de toți ceilalți boeri³⁸, încât daraverile bănești a țărilor române erau lăsate în întregime pe mâna străinilor: domnul cu postelnicul, vistiernicul și capuchehaii săi de sus, ispravnicii, zaccii, creditorii și exploataorii de jos. Ne întrebăm ce mai rămânea din țară în propria ei îngrijire, mai ales când știm că vechea ocărnuire nu era decât o exploatare bănească a locuitorilor? Doară îndeplinirea poruncilor ce veneau din partea elementului domnitor. De aceea și boerii cei mai cu vază erau totdeauna postelnicii sau capuchehaii, precum era Ramadan sub Neculai Mavrocordat, care „era mai ales și mai la cinste decât toți”, și capuchehaia Stavarache sub Calimah și Stefan Racoviță despre care Stavarache cronicarul spune că „era ca al doilea domn”³⁹. Boerul muntean Hagi Stan Ziam biv postelnic spune în o scrisoare

³¹ *Letopiseșele*, II p. 413 și III, p. 240 Ținuturile de margine erau; Cernăuții, Soroca, Fălcium, Covașluc și Tecucium. Hrisovul Gr. Ghica din 1728 în *Uricarul*, I, p. 47.

³² *Letopiseșele* III, p. 240. Comp. p. 217.

³³ *Nouvelles observations*, p. 15.

³⁴ *Uricarul*, VI p. 127.

³⁵ Volumul VIII, p. 136.

³⁶ Laurençon, p. 17.

³⁷ Vezi o listă de mai mulți capuchehai greci din epoca fanariotă în P. Râșcanu, *op. cit.*, p. XXVI—XXVII.

³⁸ Ra'cev ch. *Osservazioni*, p. 151—152.

³⁹ Neculcea în *Letopiseșele*, II, p. 326; En. Cogălniceanu, *ibidem*, III, p. 244.

din 1786 că „postelnicia o aveau numai aproape boerii greci, fiind la Țarigrad cea mai cinstită boerie și aici în țară cu toată puterea”⁴⁰.

Iată deci adevărită pe deplin tânguirea cronicarilor, că Grecii ar lua pâinea din gura Românilor și ar schimba obiceiurile țării.

De aceea să nu ne mirăm dacă întâlnim în tot decursul epocii fanariote acea rivalitate neîmpăcată între Români și Grecii proaspăt veniți din Constantinopole. Am văzut în cursul expunerii istoriei domniilor fanariote de câte ori boerii pământeni căutau să dăuneze Grecilor, fie prin plângeri aduse la Poartă contra asupritoarei lor ocârmuiri, fie prin pribegire din țară care să documenteze Porței acelaș lucru, de oarece acuma nu mai îndrăzneau a recurge la mijloace de silnicie.

Grecii însă pe lângă jaful asupra țării mai zădăreau pe boeri prin mai multe acte pe cât de violente pe atât de batjocoritoare. La început găsim chiar sânge vărsat de domnii fanarioți, și mai mulți boeri pier în Muntenia, jertfa închinării lor către Nemți în timpul războiului acestora cu Turcii din 1716—1718. Această asprime era însă oare cum înțeleasă în timpul unui război⁴¹. Curând însă după aceasta fanarioții încep a nu mai pune sub cuțit pe acei ce se rânsulau, în care rezervă nu se poate vedea altăceva decât conștiința că fără nici un drept se introduceau ei în domniile acestor țări, căci cât despre cruzime n'avem decât să ne amintim pe acele sălbatece comise de Mavrogheni, chip pentru a înfrâna tâlhăriile și înșelătoriile din București. Afară de moarte însă câte alte necazuri și înjosiri! Așa Mavrocordat bate cu biciul la scară ca pe Țigani pe doi boeri mari ai Moldovei, slugerul Gavril Costache și postelnicul Ioniță Neniul, pentru a răsbuna ocara unui Grec, pe care ei îndrăsnise a-l îmbrăca în suman, spre a-și bate joc de el.⁴² Gheorghe Mitrea vistiernicul, sub invinuirea falsă că și-ar fi însușit bani obștești, este închis la Seimeni, legat cu frânghii și se pun puștile cele mari (tunurile) peste el⁴³. Sub Ioan Mavrocordat, fiindcă nu se aflau în vistierie banii trebuitori spre a plăti mucarelel domniei, după care tocmai un mare Turc se ostenise din Constantinopole, boerii Sandu Sturza și Andrei Ruset logofeți, Manolache Costache și Sandu Racoviță vornici, Teodor Paladi spătar, Lupu stolnic și mai mulți alții sunt duși

⁴⁰ Iorga, *Studii și Do.*, VIII, p. 12.

⁴¹ Cel de pe urmă boier ucis este spătarul Ioniță Cuza, spânzurat cu mare grabire „nepricestuit, încălțat, îmbrăcat și nu se știe dacă cu adevăr” Neculcea, II, p. 390 de un domn român d n epoca fanariotă Mihaia Racoviță, la 1718 în timpul războiului cu Nemții.

⁴² Neculcea, în *Letopise*, II, p. 326.

⁴³ *ibidem* p. 327.

la Beilic unde paşa conăcea, închişi şi ameninţaţi cu pierderea vieţii, dacă nu vor răspunde banii până a doua zi, ceea ce numiţii boerii sunt nevoiţi să facă din averile lor⁴⁴. Grigore Ghica bate pe Constantin Balş medelnicerul la tălpi şi cronicarul adaugă că „acest domn făcuse obiceiul de a bate pe boieri la tălpi turceşte”⁴⁵.

Am mai putea aduna încă multe de aceste asprimi suferite de boerii români dela domnii fanarioţi, din care, alătura cu pornirea totdeauna gata a boerimei pământene către pâri şi deştarare, se vede uşor că ţările române fuseseră într'adevăr copleşite de Grecii fanarului, dar nu înăduşite, că viaţa ce părea că amortise la suprafaţă, se mai mişca încă în adâncurile fiinţei lor. De aceea nu ne vom mira dacă cu toată apăsarea seculară a elementului grecesc, fu destul numai să se facă o ştirbitură în muntele ce acoperea elementul comprimat, pentru ca acesta să izbucnească ca un vulcan de mult încătuşat şi să arunce departe de el coaja străină.

Fanarioţii simţind adeseori puterea elementului boeresc, se sileau însă şi al câştigă prin blândeţe, nu numai a-l înfrâna prin asprime şi de această nevoie neapărată pentru liniştea lor se şi convinseseră tot mai mult cu cât înainta epoca fanariotă. Am văzut că Mavrocordaţii vroise să deschidă era fanariotă prin o politică democratică, căutând să-şi întemeieze puterea pe poporul de jos, în loc de stratul nesigur şi şovăitor al boerilor. Aşa făcuse Neculai Mavrocordat, aşa mai ales fiul său Constantin, prin plănuiturile sale reforme în favoarea ţăranilor. În curând însă ei înşii se convinseseră că zădarnice erau încercările lor, şi că elementul boeresc neputând fi suprimat, trebuia pe cât se putea câştigat. Fanarioţii următori Mavrocordaţilor se siliră, pe cât le permiteau grelele nevoi de bani în care se aflau a cruşa pe boeri dela unele dări indirecte, sau de a le da înapoi, sub formă de mile domneşti, pe cele luate precum face bună oară Mateiu Ghica şi apoi Hangerli cu acel văcărit cumplit, care deşi pierdu pe ţărani, îmbogăţi pe boeri. Şi Bauer ne spuse că boerii erau adese ori scutiţi de dări⁴⁶. Din aceste repetate scutiri singuratice boerii îşi formară în curând pretenţia la un drept de a fi apăraţi de dăjdii. În anaforaua îndreptată către domnitorul Ioan Sandu Sturza din anul 1827 boerii cer dela domn, ca să le

⁴⁴ En. Cogălniceanu, *ibidem*, III, p. 204.

⁴⁵ Neculcea, *ibidem*, II, p. 441.

⁴⁶ *Mémoires*, p. 265: „Les boyards sont tous exempts de vinarit et de dismar't et paient l'olerit sur le même pied que les ecclés ast'ques, anciennement tous les trois ans, plus tard tous les ans, mais exempts souvent de la p'le”. Fanar oţi nu lipsiau însă de a împodobi răpitoarea lor ocărnuire cu principii economice. Ei susţineau că este bine a se întei poporul la muncă prin grele dări, spre a împiedeca a lui lenevire. Zallony, *Essai*, p. 54). Munca boierească nu prea vroiau Fanarioţii s'o trezască căci ea şintea numai la răsturnări.

întărească privilegiile de care s'au bucurat în toate timpurile, și falsificând istoria într'un chip vădit, îndrăznesc a spune că „neamul boeresc și toți boefii, după dreptățile cele din început legiuite și în urmă dobândite dela o învechime a anilor, pentru jertfire, au fost și sunt osebiți și în veci vor rămânea sub acest pronomion *de a nu fi nici od'noară supărați cu nici un fel de dare și îndatoriri sub orice cuvânt, nume și închipuire*; căci nu numai persoanele lor slobode de toate dările, dar încă și casele și dobitoacele lor toate și viile și livezile cu pomăt *nu au să dee ocârmuirei nimic*, nici supuse la vre un fel de plată, precum din învechime s'au și legiuit”⁴⁷. Tot fanarioții au introdus sistemul vânzării boerilor pe bani la oameni din popor. Cel întâi cunoscut ca aducând această innoire este Matei Gheno despre care At. Comnen Ipsilanti spune că „a creat prin postelnicul său Alexandru Suțu în timp de 3 luni, în București, 30 de Stolnici, 20 de paharnici și 30 de serdari dintre oamenii proști și neștiutori”⁴⁸.

Politica externă a Fanarioților. — După ce am schițat sistemul de ocârmuire turcească căptușită cu cea grecească în țările române și am arătat cum Fanarioții erau priviți atât de țara nepolitică cât și de cea politică, ne rămâne de atins încă o însemnată întrebare pentru a caracteriza pe deplin sistemul de ocârmuire al elementului fanariot, anume conducerea politicii exterioare a împărăției turcești care-i încăpuse pe mâni, și urmările ce o asemenea conducere le avu asupra soartei țărilor române.

Fanarioții ajunseră să pună în mâinile lor conducerea politicii externe a Porței prin următoarele împrejurări. Turcii în tendința lor de stăpânire numai prin putere, tendință ce se moștenise din generație în generație, nu se îndeletniceau cu învățătura limbilor străine. După scăderea energiei lor primitive: puterea turcească venind însă în legături cu acele europene, ea fu silită a primi unul după altul ambasadori dela deosebitele puteri creștine, care ne știind nici ei limbile Mahomedanilor, trebuiră să se slujească de tâlmaci⁴⁹. Grecii aflați în Constantinopole practicase de mult această meserie în daraverele comerciale ale Turcilor, și ei se arătară gata de a mijloci și acele politice. Cel întâi dragoman oficial oarecum al Porței otomane este Panaite Nicusia în 1669, după moartea căruia obținu marele dragomanat Alexandru Mavrocordat Exaporitul, care știu să dee acestui post, prin canalul căruia se lucra mai ales politica din afară a Turcilor, rolul ce i se cuvenea, acela

⁴⁷ *Urlicarul*, II, p. 198.

⁴⁸ *l. c.* mai sus (p. 42 nota 52), p. 478.

⁴⁹ Zallony, *Essai*, p. 14—17.

de a fi alături cu marele vizirat dregătoria cea mai însemnată a curții otomane. De atunci înainte politica exterioară a împărăției turcești fu monopolizată de Grecii din Constantinopole, care căutau să obțină prin toate mijloacele postul de dragoman, spre a trece apoi din el, ca mulțumită pentru slujbele aduse, în domniile române. Aice transferând ei deprinderile din postul ce ocupase, se îndeletniceau mai departe cu politica exterioară, trimițând iscoadele lor la toate curțile europene, ceace-i punea în puțința de a transmite Porței totdeauna veștile cele mai nouă și cele mai sigure. Un raport venețian ne spune anume că „domnitorii din Moldova și din Muntenia susțin pe însăși a lor cheltuială corespondenți la toate curțile vecine și încă la unele dela nord, pentru a informa Poarta despre toate noutățile. Ei întrețin corespondenții lor prin neconținute trimiteri de Tătari ca curieri, expunând Turcilor deși nu totdeauna și'n chip temeinic, faptele și presupunerile politice pe care le culeg din deosebitele părți, cu mult mai înainte ca știrile să ajungă la Poartă prin miniștrii înșiși”⁵⁰. Alt raport francez atrage luarea aminte asupra faptului că „cele două curți din Moldova și Valahia exercită o mare înrăurire asupra guvernului turcesc prin aceea că sunt posturile cele mai înaintate și mai bine luminate ale Împărăției Otomane”⁵¹.

Înainte de a intra în cercetarea felului politice externe a Fanarioților, trebuie să facem o băgare de seamă care ne va explica întreaga lor purtare față cu împărăția ce avea naivitatea a le încrede conducerea intereselor ei celor mai de seamă.

Nu trebuie să uităm anume că Fanarioții erau de altă rasă și credință decât stăpânii cărora slujeau, ba că erau chiar coborătorii generației zdrobite prin cucerirea otomană, ei înșiși supuși unei stăpâniri străine și barbare, și că în inima lor trăia însă puternică și vie amintirea trecutului lor liber și de sine stătător. Silit plecase elementul grecesc grumajii sub stăpânirea otomană și acuma căuta cel puțin să se folosească din supunerea lor. Pentru ce ar fi lucrat Fanarioții cu sinceritate la mărirea și întemeierea împărăției turcești? Doar spre a o așeza și mai trainic pe capetele lor. Ei nu erau deci legați prin nici o fibră a inimei către stăpânii lor, ci numai calculele interesului îi împingea să le presteze neapăratele lor slujbe. Interesul acesta care putea fi altul, pentru un neam desmoștenit de țara lui, urgisit în a lui închinare, desprețuit în a lui ființă, decât acel element, fără patrie și el, al banului. De aceea să nu ne mi-

⁵⁰ Girolamo Giustiniani c. do e 17 Martie 1769 Hurm. *Doc.* IX, 2, p. 67. Exemple N. Barti agentul lui Caragea la Viena care scrie grăcește, Iorga, *Studii și Doc.*, VII, p. 57.

⁵¹ Pasant c. Talleyrand 1 Oct. 1806 Hurm. *Doc.* XVI, p. 761.

răm dacă vedem pe Fanarioți trădând pe întrecutele monarhia mahomedană, și anume pentru răsplata aceea pe care ne-am obicinuit a o privi ca cea mai înjosită, banul, cu atâta mai mult când ei aveau înaintea lor exemplul Turcilor chiar, care și ei vindeau *propria lor țară* iarăș tot pentru bani.

Sunt pozițiuni nenorocite în viața individuală ca și în istoria popoarelor, în care împrejurările împing la fapte degrădătoare. Fanarioții erau puși prin situația lor în mijlocul imperiului otoman, în o asemenea stare, că trebuia ca noțiunile onoarei, conștiinței, credinței în toate ale lor ramificări să se înstrăineze de a lor conștiință, și ei să devină niște oameni egoști, calculatori, meșteri în arta de a înșăla, doritori de câștig și socotind cea mai degrădătoare faptă omenească, trădarea, o nimicică lângă luciul aurului.

Istoria are menirea de a înțelege și a explica trecutul. Toate faptele omenești își au cheia lor și toate îndată ce le-am înțeles ne par că așa au trebuit să fie, și zadarnice sunt plângerile sau mustările unor fapte acuma îndeplinite nu e vorba de a..... lumea prin istorie, ci de a înțelege cele ce au fost. Sunt popoare întregi care trăesc din prădăciuni. Oare numai lipsuri morale îi împing la aceasta, și nu mai curând pricini economice? De asemenea ar fi cu totul neistoric a imputa caracterului personal al Fanarioților, trădarea neconținut reimpătrătită a intereselor turcești, precum și jaful pus în lucrare de ei asupra țărilor române. Dacă erau trădători *trebuiau să fie așa*, căci nu puteau lucra pentru ei sau neamul lor decât trădând pe Turci; dacă jefuiau țările române *trebuiau să o facă*, de oarece și ei erau jăfuiți de Turci, și dacă Turcii erau lacomi de bani, iarăș *trebuiau să fie așa* întrucât viața lor era întocmită prin fundamentala ei constituție, a trăi pe socoteala altora, și ne mai având acuma virtutea a răsbi prin arme pe statele de o potrivă lor, jăfuiiau pe întrecutele pe acele pe care nenorocirea le aruncase în a lor stăpânire. Apoi Turcii uitau așa de lesne.... ci eră acoperit cu luciul aurului. Așa cunoșteam din vremuri mai vechi cum Grigore Ghica domnul Munteniei, după ce trădă pe Turci în bătălia dela Leva este iertat prin stăruințele însoțite de bani ale dragomanului Panaite Nicusia⁵². Apoi am văzut cum Turcii deși destitue pe Mihai Racoviță din a doua lui domnie în Moldova sub bănuială de plecare a lui către Ruși, ducându-l încărcat de fiere la Constantinopole, îl iartă puțin timp după aceea și'l însărcinează cu o nouă domnie tot în Moldova⁵³. Cu toate că Turcii taie pe Alexandru Ghica dragomanul lor pentru trădarea făcută de el în timpul războiului din 1738—1739, fiii

⁵² Mai sus volumul VII, p. 197.

⁵³ Volumul VIII, p. 90 și Vol. IX p. 37.

lui ce ar fi trebuit să rămână urgisiți din cauza faptei părintelui lor, se reafără în favoruri și capătă domnii în țările române. Mihai Suțu este disgrațiat când fuge în Rusia, după aceea iertat și investit iar cu dragomânia, apoi cu domnia. Frații Moruzești prinși de asemenea cu uneltiri viclene, sunt surguniți, apoi rechemați din surgun și investiți ca domni și dragomâni, ba unul din ei este chiar numit conducător al negocierilor în delicatetele daraveri dela București, și numai după a doua lui trădare i se taie capul⁵⁴.

Apoi când vedem pe Turci atât de nepăsători de propriile lor interese, încredințându-le din nou unor oameni pe care îi știau și-i dovedise de trădători, să ne mirăm că sămânța acestora încolțea neconținut din nou? Totuș dela o vreme Poarta se convinsese că familiile grecești începuse a gravita către Rusia, pricepând însfârșit și ei ceeace nu mai era acuma de mult timp un secret pentru nimene. Ei luară măsura de a nu mai încredința posturile de dragoman și domni în țările române decât la patru familii grecești, pe care ea el credea cu deosebire devotate intereselor împărăției, anume acele a lui Scarlat Calimah, Alexandru Suțu, Mihail Suțu și Alexandru Moruzi⁵⁵.

Tocmai însă când Turcii crezuse că și-au asigurat slujbele credincioase ale celor patru familii privilegiate; tocmai când acestea credeau că au monopolizat bogatele venituri ale țărilor române, trebuia să se întâmple catastrofa care să pună un capăt întregii comedii.

Dar să intrăm în cercetarea politice externe a neamului fanariot. Ori în ce parte vom urmări atare politică sprijinită de dragomanii și domnii fanarioți, nu vom afla altă ceva decât întrebuițarea ei la apărarea propriilor lor interese.

Alexandru Ghica dragomanul Porței în unire cu fratele său domnul Moldovei, Grigore, în timpul războiului Turcilor cu Rușii din 1738, lucrează în contra intereselor turcești și numai în vederea de a-și păstra neatrinse pozițiile lor ceeace descoperindu-se de Turci, ei taie capul dragomanului, iar Grigore scapă de moarte numai prin un dar de 100.000 de lei⁵⁶.

Am văzut apoi cum Grigore Ghica pentru a-și face nume bun la Turci, falsifică veștile politice ce le transmitea Porței otomane, privitoare la războiul încins între Austriaci și Ruși pe de o parte, Svedeji și Francezi de alta, colorând astfel înștiințările sale încât ele să fie întotdeauna plăcute Turcilor, fără a căta dacă prin asemenea schimbare a situației adevărate

⁵⁴ Vol. IX p. 28'.

⁵⁵ Regulare împărătească pentru așezarea celor patru familii grecești ce au a domni pe rând în Moldo-România, hrisov tradus din grecește în *Uricarul* I, p. 107.

⁵⁶ Vol. IX p. 63

a părților răsbitoare nu făcea Turcilor o slujbă din cele mai rele; dar ținta lui eră de a se pune bine cu Poarta ca să-și păstreze domnia.

Tot acel Ghica după ce este mazilit și se duce la Constantinopole devine cel mai aprins sprijinitor al intereselor suedeze și prusiene, care tindeau la învrăjbirea Turcilor cu Rusia și Austria, pentru ca Svedia să poată răsbună căderea lui Carol al XII-lea, iar Prusia să se întindă pe socoteala Austriei. Ghica fără a se ocupa deloc dacă interesele streine ce reprezinta erau sau nu folositoare puterii pe care o slujia, se făcuse organul lor, numai fiindcă prin mijlocirea puterilor nordice spera să-și procure iar un tron în țările române. Și că numai atare mobil și nu alte considerații dictau a lui purtare, se vede de pe aceea că îndată ce el simte că Poarta nu intră de loc în vederile Prusiei și a Svediei, ci din potrivă se apropie de Rusia, el părăsește pe acele puteri și caută să-și ajungă scopul umblând să înșele pe Constantin Mavrocordat domnul Moldovei sfātuindu-l a urma el politica părăsită de dânsul, spre a compromite pe acel domn în ochii Porței ⁵⁷.

Dacă mai târziu găsim pe fiii lui Grigore Ghica, Scarlat și Matei, partizani ai Austriei iar pe Constantin Mavrocordat și Constantin Racoviță ai Francezilor, Prusienilor și Polonilor ⁵⁸, atare alipire a domnilor fanarioți de interesele unor puteri anumite nu se face doar din pricină că ei ar fi fost atrași către ele prin deosebirea principiilor și a unei linii de purtare politică, ci numai din aceea că fiecare putere își avea Grecul ei la Constantinopole, pe care-l menținea alipit de interesele ei prin repetate bacșișuri și făgădueli de sprijin în dobândirea râvnitelor posturi de dragoman sau domni ai țărilor române.

Și prea fericiți erau Turcii când jocul purtat de Fanarioți cu politica exterioară a împărăției lor le aducea numai greutateți ce se puteau descurca, și nu le pricinuia pierderi nevindecabile. Adese ori însă Fanarioții vindeau chiar interesele reale ale împărăției ce reprezintau și trădarea lor se rezolva de astă dată în pierderi uriașe pentru Poarta otomană, bucăți întregi de teritoriu ce se deslipeau de corpul ei și mergeau să se adauge către întinderea dușmanilor ei. Așa luceafărul Fanarioților, Alexandru Mavrocordat Exaporitul vinde pentru bani Austriei în pacea de Carlovitz 1699, însemnata pentru Turci provincie a Transilvaniei, cu toate că, după bazele tratatului de pace, starea ocupației militare ei nu ar fi trebuit să o piardă ⁵⁹. Dacă Neculai Mavrocordat se arată din potrivă în tot decursul vieții lui credincios Turcilor, nu tot așa urmează și fratele său Ioan

⁵⁷ *Ibidem*, p. 89.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 116.

⁵⁹ Vol. VIII, p. 45.

care, după ce înșală pe boerii munteni luându-le 400 de pungi spre a face pe Turci să *nu* cedeze Oltenia Nemților, dă acestora concursul său cel mai călduros spre a le ajuta să pună mâna pe acea regiune și cere dela Nemți învoirea de a se putea retrage în Austria la caz de disgrăție⁶⁰. Dragomanul Dimitrie Moruzi însărcinat cu negocierile dela București, vinde Rușilor Basarabia când o întârziere numai de câteva zile ar fi pus pe Turci în poziție de a putea cere ei ceva dela Ruși, din cauza în-dușmănirii acestora cu Napoleon cel Mare, și chiar Grigore Alexandru Ghica, dacă nu au vândut Bucovina, desigur că au compromis apărarea ei prin nehibacea lui alipire de Rusia, pe lângă că din scrisorile lui către rășluitoarea Moldovei, se vede că el ținea mai mult la domnia lui pe țara chiar știrbită decât la ferirea Moldovei de ciuntirea ce i se făcea.

Nu se poate deci tăgădul că, dacă în privirea ocârmuirii lăuntrice Fanarioții n'au făcut decât a continua trecutul cu toate relele, nedreptățile și jafurile lui, politica lor externă, trădătoare către Turci, avu pentru țările române efectul de a le desmembra după ce le despoiese.

2. STAREA ECONOMICĂ

Regimul turcesc. — Starea economică a unei țări va atârna în mare parte dela legăturile de daraveri în care ea se află cu țările cealalte. Ea va fi cu atât mai înapoiată cu cât va avea mai puțină atingere cu viața celorlaltor țări. Munca națională ca și cea individuală nu capătă o valoare mai spornică, decât atunci când poate fi preschimbată pentru produsele altei munci; căci în lumea materială ca și în cea intelectuală, scânteia progresului nu răsare decât din atingerea și frecarea elementelor deosebite. O țară deci care va fi închisă comerțului exterior, va li lipsită de cel mai puternic izvor de înavuțire, și tocmai în acest punct suferiau mult țările române în epoca de care ne ocupăm.

Comerțul exterior al țărilor române se restrânsese mult, sub stăpânirea turcescă, din ceeace eră în vremile mai vechi⁶¹. Calea mării fiind închisă țărilor române prin cucerirea porturilor lor prin Turci, comerțul grânelor cu statele maritime italiene se stânse, și Turcii confiscară în folosul lor toate izvoarele de producție ale țărilor române. Ei considerau aceste țări ca *Ke-lerul* (grânariul) împărăției lor.

Poarta otomană pretindea întâiu să-și îndestuleze trebuințele ei, și numai dacă mai rămânea ceva locuitorilor, să fie vólnici a

⁶⁰ Vol. IX p. 32.

⁶¹ Vol. VI, cap. *Starea Economică*.

vinde și în alte părți. Pe fiecare an veniau cumpărători greci cu firman dela Poartă pentru a cumpăra 5—600,000 de oi, a căror carne este dintre toate mai pe placul Turcilor, plătindu-le, bine înțeles, în puterea firmanului atâta cât le convenea. Dacă principele se opunea, de îndată eră denunțat că uneltește o răscoală cu Rușii sau cu Nemții. Capanliii amestecați din Turci și Greci, veneau după neguțitorii de oi, și cumpărau cu același sistem brânza, untul, săul, mierea, carnea afumată, pe prețurile ce le plăcea să dea. Și eră foarte primejdios a ascunde bucatele, căci Turcii trimiteau adeseori ca mijloc de iscoadă neguțatori de alt neam care să nu pară emisari de ai lor și care dădeau prețuri bune. Atunci însă vai de țări dacă să vândă ce ascunsese de vânzare turcească⁶². Tot așa și Lajii. Aceștia erau un fel de neguțatori *sui generis* din Trapezunt, toți foști Ieniceri, și cum îi caracterizează consulul austriac Raicevici, „cea mai obraznică canalie ce se poate închipui, în stare de a comite tot felul de neorînducli, făcându-și o glorie din ucidere și trădare”⁶³. Speculau mai ales grâne, pe care le cumpărau iarăși pe prețurile ce le convenia. Toți acești neguțatori specialiști se asemănau într’un punct, acela că în loc de a cumpăra dela producători îi dezbrăcau de produsele lor. Adeseori mai aduceau ca poclon în țară, ciuma după ei.

Dacă Galațul și Brăila înfățoșau oarecare mișcare aceasta provenia din neguțitoria impusă poporului român, și nu din o desvoltare comercială a acestor două orașe. Prin ele nu se mijlocea nici un comerț liber cu niminea, Marea Neagră fiind pe atunci un lac turcesc, închis corăbiilor tuturor națiunilor, nu numai celor de războiu, dar și celor de negoț. Așa Brăila este descrisă ca un port turcesc în care ar veni multe caice cu grâne, care apoi se încarcă spre Constantinople. De asemenea Galații sunt arătați ca un port îndestul de mare, în care s’ar afla totdeauna multe vase⁶⁴.

Totuși Galații erau departe de a avea întinderea și însemnătatea pe care o au astăzi. Ba de când țările române căzuse sub regimul turcesc, desigur că acel port pierduse din ceea ce fusese mai înainte, bună oară pe timpul lui Ivancu Rotislavovici, pe când mijlocea comerțul cu Mesembria. De când însă Turcii sugrumase împreună cu domniile și toate arteriile de viață ale țărilor române, Galații (și Brăila) căzuse la rolul unor locuri de încărcare pentru neguțitoreștele prădăciuni ale Turcilor. Așa Iezuitul Philipp d’Avril, care a vizitat Moldova pela 1692, nu-

⁶² N. Iorga, *Studii și Doc.*, VI, p. 501.

⁶³ Raicevich, *Osservazioni*, p. 115, 120 și 122.

⁶⁴ Boscovich, *Giornale*, p. 91. Un raport din 1813 al amb. prusian spune : „Tandis que le despotisme turc pèse sur ses sujets en les forçant de vendre leurs productions . . . pour Constantinople.

mește Galații „un orașel mic așăzat pe Dunărea“⁶⁵, și tot așa îl caracterizază Jules de Hagemeister, cu câți-va ani înainte de a începe înflorirea lui. El spune despre Galați „că ar conține numai 12,000 de locuitori, dar ulițele sale strâmte, glodoase și murdare reamintesc pururea obârșia sa turcească”⁶⁶. Dela deschiderea mărei Negre prin tratatul dela Adrianopole, 1829, și apoi dela declararea Galaților de porto-franc în 1834, orașul se desvoltă cu o mare repejune. Pe când în 1836 nu număra decât 1450 de case, 10 oteluri, 2 banchieri, 43 comercianți și 14 samsari, în 1841 el numără 2882 de case, 32 oteluri, 8 bancheri, 62 de comercianți și 31 de samsari⁶⁷. Dar Galații tot sufereau din pricina greutății plutirei pe Dunăre. Iată ce spune Hagemeister asupra acestui punct: „Intrarea Dunărei din mare este destul de grea. Fiind malul mărei foarte jos, năsipurile aduse de vânturi umplu uneori gura Sulinei, ceace silește chiar pe corăbiile mai ușoare a descărca o parte din sarcina lor. Iată pentru ce cacele ce staționează la gurile fluviului iau uneori până la 1.000 de lei turcești pentru transportarea unei singure încărcături. Incovăieturile Dunărei învoind rareori plutirea cu vânt, foarte adese corăbiile sunt suite în susul apei prin tragerea cu frânghii, operație care cere prea multe brațe; apoi fiind că toate năvile ce plutesc pe Dunăre sunt presupuse infectate de epidemii, nu le este învoit a se ținea aproape de coastele Basarabiei, Moldovei sau Munteniei, care sunt mai joase și mai puțin pietroase decât coasta turcească; afară numai dacă este pe ele câte un păzitor sanitar”⁶⁸. Toate aceste piedici au fost înlăturate de la așăzarea comisiunei europene prevăzută prin tratatul de Paris din 1856.

Intreaga desvoltare a porturilor dunărene române datează deci din vremuri de tot apropiate și în tot timpul epocii fanariote aceste însemnate centre mijlocitoare ale comerțului român erau ca și neexistente din pricinile ce am arătat.

Cu toate piedicile puse de Turci comerțului țărilor române, acesta nu înceta de a fi însemnător către regiunile acele ce aveau nevoie de produsele naturale, atât de bune și de frumoase, ce creșteau pe bogatele lor ogoare. Grâul nu se putea exporta pe uscat din pricina greutății transportului, și apoi el nu era cerut de statele continentului european, mult mai puțin poporate pe atunci, și producând atâtea grâne câte se cereau de consumația lor lăuntrică. De aceea agricultura eră foarte puțin întinsă, și

⁶⁵ Phillippe d'Avril, *Voyage en divers états d'Europe et d'Asie*, în Papiu Ilarian, *Tesaur de monumente*, III, p. 192.

⁶⁶ Jules de Hagemeister, *Mémoires sur le commerce des ports de la nouvelle Russie, de la Moldavie et de la Valachie*, Odessa, 1835, p. 80.

⁶⁷ N. S. utzo. *Notions statistiques sur la Moldavie*, Jassy 1849, p. 144.

⁶⁸ Hagemeister, l. c., p. 74.

toți călătorii se miră de puținătatea pământului cultivat din Moldova și Muntenia⁶⁹. Cu atât mai mult se exportau însă vitele și caii din țările române, acești din urmă mai ales din Moldova, păstrându-și până târziu în epoca fanariotă reputația lor cea din vechi stabilită. Vitele cornute erau de o nespusă frumuseță, așa că ele loviau atenția călătorilor ce se întâmpla să le vadă păscând în libertate în grasele pășuni din bătrânele păduri. Așa Boscovici ne spune că trecând prin codrul dela Bordea către Iași, rămase înmănat de mărimea și frumuseța arborilor, prin care circulau o mulțime de vite, a căror mărime, grosime și putere extraordinară nu se mai sătura a admira. Caii vestiți de buni, mai ales prin iuțeala lor, erau căutați pentru cavaleria ușoară din Austria, Prusia, Germania, Polonia, Transilvania și, lucru destul de curios, chiar și de Imperiul Mahomedan, care cu toate acestea posedea regina rasei, cea arabă⁷⁰. Bine înțeles către această din urmă piață erau expediți tot după sistemul cunoscut al vânzării silite, ba uneori chiar impunând fără altă formă țărilor române o dare în cai. Numărul cailor exportați către țările cumpărătoare varia între 6—20.000 pe an, prețul lor fiind de la 13—35 lei.

Boii și vacile se exportau din Moldova către Polonia prin mijlocirea neguțitorilor armeni, de unde apoi treceau în Silezia, Moravia și Brandenburg. Din Muntenia prin Bosnia către Veneția; apoi în Ungaria și Transilvania. Numărul capetelor ex-

⁶⁹ Boscovich, *Giorna'e*, p. 113. Chiar Polonii trimiteau boi la pas-ut în Moldova. Un raport al lui Fotok c. amb. prusian Stübsch, N. Iorga în *An. Ac. Rom.*, II, tom., XXXII, 1910, p. 52 (4).

⁷⁰ Raicevich, *Osservazioni*, p. 84 și 124. Del Chiaro, *Sulle moderne rivoluzioni della Valacchia*, p. 5. Carra, *Histoire*, p. 122. Bauer, *Mémoires*, p. 241. Un călător, Joseph Bohrer, *Berner ungen auf einer Reise von der tschechen Gränze über die Bukovine, durch Ost- und West-Galizien, Schlesien und Moldau, nach Wien*, Wien, 1802, (Bibl. Academiei, col. Sturza, No. 4118), p. 55, care a vizitat țările române pe la începutul secolului nostru, spune că Austria ar cumpăra cea mai mare parte din caii de remonță din Bucovina și Moldova. Cail moldovenești își păstrase în tot timpul vechia lor reputație. Amintim cele ce spune Blaise de Vigenère. *La description du royaume de Pologne et pays adjacents*, Paris, 1573, p. XXXIX verso: „la plus grande richesse qu'ils aient sont les chevaux, bons et ellement et de grande valeur”. Reischersdorff în *Chorographia Transilvanica*, 1550, p. 28 spune: „eadem quoque regio alit insignes equos”. Vezi și: Cürfürst Beschreibung von der Moldau und Wallachey etc. 1599, (Bibl. Acad. col. Sturza, No. 4.329), cap. XI: „Wie denn dieses Land (Moldau) schöne Pferde ziele”. Acte pentru procurarea cailor de remonță din partea Prusiei în N. Iorga, *Studii și Doc.*, II, p. 135, 148, 152, 154, 158, 160, 196, 200, 202. La aceste din urmă pagini raportul lui Diez c. rege; „C'est ainsi que les Autrichiens, les Hollandais et tous les... (sic) tirent annuellement des milliers de chevaux sans aucun empêchement”. Din Muntenia nu se cumpăra cal „parce qu'ils sont trop petits et trop faibles”, *ibidem*, p. 204. De aceea aflăm pe Constantin Brancovanu răspunzând lui Iordache Cantacuzino care-i ceruse să-i trimită un cal bun, că „nu îmi se mai întâmplă cal ca acela, căci și cail țării s'au sfârșit acum, de nici noi nu avem de treabă, ci tot pe cal turcești umblăm”. *Doc. Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, p. 168.

portate pe an ajungea dela 20—40,000, dar prețul unei părechi de boi grași era dela 25—30 de lei ⁷¹.

Berbecii bătuți și oile erau vindute mai cu osebite în Turcia, din pfcidă gustului deosebit al Turcilor pentru carnea de oaie. Puțini numai, ca la 100.000, se vindeau pe apucatele în Transilvania. Pe când Turcii nu plăteau decât cel mult un leu de oaie sau berbece, Ungurii dădeau de la 1½—2½ fiorini ⁷² de bucată; dar pe atunci nu mergeau lucrurile după legile concurenței, ci după legea celui mai tare.

În afară de animale, țările române mai exportau produse de ale acestora, precum brânză, unt, seu, carne afumată, toate acestea împreună cu mierea de la albine pe care Turcii o gustau foarte, iarăși pe prețuri de nimic în Constantinopol. Ceara parte eră luată de Turci, parte se exporta înspre alte țări ⁷³.

Lemnele fiind mai trebuitoare Turcilor, care obicinuesc a construi casele lor din acest material, nu puteau produce nici un folos țărilor române. Din potrivă ele trăgeau câștig din vânzarea sării, din care trimiteau pe fiecare an în Polonia câte 10.000 de droburi de câte 100 de ocale fiecare ⁷⁴. Vinul de asemenea se exporta, și anume acel din podgoriile încă de pe atunci renumite dela Odobești, către Ucraina, ajungând cel mai bun până la îndepărtata Moscovă; acel din Valahia către Transilvania și Ungaria.

Evreii din Brodi în Polonia mai cumpărau din Moldova până la 200.000 de piei de iepure pe an, câte 50 de lei suta ⁷⁵.

Un călător olandez de pe la sfârșitul veacului al XVI-lea mai adaogă pe lângă acești străini ce mijloceau cea mai mare parte din comerțul țărilor române, pe Saxoni (probabil din Transilvania) și pe Raguzani ⁷⁶.

⁷¹ Asupra comerțului boilor vezi aceleași izvoare.

⁷² Florinul valora 90 de aspri, leul 120. Vezi regulamentul monezilor din 1719 făcut în Constantinopole în Hurm. Doc., VI, p. 285.

Mémoire de Croix 1670 în N. Iorga, *Acte și Frag.*, I, p. 82: „quoy qu'il en vienne quantité au Serail, 40.000 livres de cire jaune, 60.000 livres de miel”. Un alt raport venețian *ibidem*, I, p. . . . din 1607: il miele del quale si consumi gran quantità alla Porte perche si inopera alli minestre (supă) quasi in tutti li cibi et nelli vorbetti”.

⁷³ Asupra cerei vezi: Raicevich, p. 87 și 124; Carra, p. 184 Comp. Peyssonnel, *Sur le commerce de la Mer Noire*, Paris, 1787, II, p. 185: „La cire est le plus considérable article du commerce de sortie de Valachie, elle est de belle qualité et la quantité en est immense”.

⁷⁴ Carra, p. 184.

⁷⁵ Carra, p. 181; Bauer, p. 241; Raicevich, p. 124.

⁷⁶ Korte, *be nopte en nette Beschri ving von den Koningri'len Hungrien, Da'm'tien en Morea mit den Vorstendommen Zuvenbergen, Walachien Moldavien Bulg rien*, etc. Amsterdam 1687 (Bibl. Acad. col. Sturza, No. 2919), p. 48: De voornaameste Handel die hey de Inwonders des Landes mit de Armeniers Jooden, Saxen, Hungaren en Raguzanern wert gedrieven, bestaat in Koorn, Wijn, Wac s, Honing, Huiden, Vellen. Leer, Erten, Boonen en Botter dat door de zelve voor dat meeste gedeelte na Constantinopolen wert gebracht”.

Din ambele țări române se mai exportau mascuri, lână țâgae și bârsană și pește sărat ⁷⁷.

Dacă ne gândim că față cu un comerț de export destul de însemnat, acel de import eră cu totul slab, mărginindu-se aproape la procurarea obiectelor de lux pentru desfătarea celor bogăți, atunci vom înțelege de unde izvoriau, ca din o fântână fără fund, neconținut averile în țările române, cu toate că Turcii, domnii și Grecii făceau tot ce le stătea prin putință pentru a le sărăci.

Comerțul lăuntric al țărilor române care tot aducea un bun câștig în mâinele acelora care-l practica era în cea mai mare parte în mâinele străinilor; Nemți, Armeni, câți-va Evrei și mai ales Greci. Așa în corespondența lui Dimitrie Aman (tatăl pictorului Teodor Aman) neguțitor de origine Macedonean însă grecizat se văd în toate părțile împărțându-se la trebi neguțitoresti pe cât și la întreprinderi publice aproape numai greci. În afară de Aman, găsim pe greci.

După cum am văzut, producția de căpitenie a țărilor române nu se câștiga din cultura pământului, ci din cealaltă lucrare îngemănată a agriculturii, creșterea vitelor. Toți străinii care vizitară Muntenia și Moldova în decursul veacului trecut, laudă într'un glas bogăția și frumuseța pășunelor lor, iar în privirea pământului cultivat cu toții îl arată ca necuprinzând decât o mică parte din întregul teritoriu. Așa Carra ne spune despre Moldova că abia a 40-a parte din pământul ei ar fi supus plugului ⁷⁸. Tot așa spune și lordul Baltimore în descrierea unei călătorii făcute de el prin Moldova în anul 1764, că ar fi trecut dela Galați până la Hotin mai mult prin pământuri nelucrate ⁷⁹. Și poate că nici atâta nu s'ar fi cultivat, dacă nu ar fi trebuit a se îndestula Turcii cu provizii de grâu, pe care vai de țări dacă n'ar fi fost în stare să-l procure.

Turcii consumau cel puțin câte 300,000 de chile de grâu pe an ⁸⁰. În afară de acest grâu cultivat cam cu de-a sila pentru Turci, țările române mai sămăneau grâu sau mălaiu, cât le trebuia pentru consumația lor internă. În timpul Fanarioților se desvoltă însă cultura unei noue plante ce se introdusese întâi în Muntenia, din vremea domniei lui Șarban Cantacuzino (1678—1688), anume aceea a porumbului sau popușoiului, cultură ce se lățește apoi și în Moldova și ajunge de pela jumătatea veacului al XVIII-le a înlocui tot mai mult mălaiul și grâul în hrana poporului de rând în ambele țări române. Iată ce spune, asupra introducerii acestei noi plante, după cum se știe de proveniență americană, Genealogia Cantacuzineștilor : „În domnia lui Șer-

⁷⁷ Corespondența lui Dim. Aman, publicată de N. Iorga.

⁷⁸ Raicevich, p. 124.

⁷⁹ Carra, p. 173.

⁸⁰ Reprodusă în *Arh. Ist.*, I, p. 184.

ban Vodă ar' adus întâiu în țara Românească de au sămănat porumb, ce-i zic Moldovenii popușoiu, cu care mare ajutor este țării atât spre hrana norodului celui prost cât și spre hrana dobitoacelor, și mai mult ajutor în vremea nerodirei grâului sau mălaiului"⁸¹. Și Del Chiaro, care scrie pe la 1718, spune că „cultura porumbului, care s'a introdus *nu de mult* în această provincie a luat un mare avânt din pricina ușurinței culturai și a siguranței recoltelor"⁸².

Conform cu aceste arătări mai găsim pe cronicarul Neului Mustea însămnând în timpul domniei a treia a lui Mihai Racoviță în Moldova (1716—1727) scumpetea obiectelor de hrană prin prețul merței de *malaiu*, care ar fi ajuns la suma neuzită încă de 10 lei⁸³. Și alt cronicar, Alexandru Amiras, care descrie anul de îmbelșugare ce urmă celui de foamete din domnia lui Racoviță, măsoară de asemenea tot în mălaiu această îmbelșugare. El spune că : „cine a sămănat un sac de mălaiu a luat 100 de saci, iar mai puțin de 50 nimene n'a luat"⁸⁴. Hrana de căpitanie eră deci încă pe la jumătatea veacului al XVIII-le mălaiul, nu popușoiul.

Cultura acestei plante în țările române nu este deci așa de veche precum s'ar putea crede în primul moment. De abia pe la sfârșitul veacului trecut ea ajunge a constitui hrana obștească a țaranului⁸⁵.

Numărul populației. — Potrivit cu indeletnicirea mai mult păstorească a poporului român, găsim numărul locuitorilor din țările sale necomparabil de mic față cu întinderea și mănșia lor. În acel timp când țările celelalte europene erau ele însăși departe de a fi populate în desimea în care le găsim astăzi, Muntenia și Moldova tot apăreau străinilor ce treceau prin ele ca foarte puțin împoporate. Așa Bauer observă că Muntenia și Moldova ar putea hrăni cu ușurință un număr de 5 sau 6 ori mai mare de locuitori⁸⁶.

⁸¹ Boscovich, p. 124. În 1819 se exportă grâu în Transilvania în timpul unei lipse de acolo, dar cu învoirea Porței. Hurm. *Doc.*, X, p. 10.

⁸² *Genealogia Contacuzinilor* (vezi titlul întreg în vol. VII, p. 168, nota 49) p. 312.

⁸³ Del Chiaro, p. 56.

⁸⁴ *Letopisețele*, III, p. 76.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 126. Că mălaiu nu însămnă cumva popușoi, se vede din următorul loc al lui Enache Cogălniceanu, *ibidem*, III, p. 220 : „Pe unde se punea lăcusta rămânea loc negru, sau grâu de era, sau mălaiu, sau popușoi, sau pădure.

⁸⁶ Pe la 1793 ne spune *Reise der russisch-kaiserlichen auserordenlichen Gesandtschaft an die ottom nische Porte im Jahre 1793*, Petersburg 1803, (Bibl. Acad. col. Sturza, No. 4504), p. 81 : „der Kukuruz wächst überall und bildet einen Hauptartikel für die Nahrung der Bevölkerung.

Cifra acestor locuitori nu se poate stabili cu precizie din pricina lipsei unei numărări oficiale a populației țărilor române. Din datele deosebite însă lăsate de izvoarele timpului, se va putea determina cu o destulă aproximație la cât se urca această populație, și se va vedea ce mică era ea în raport cu ce este astăzi, de și chiar în timpurile noastre suntem departe de a fi ajuns la numărul acela pe care întinderea țărilor române l-ar putea cuprinde.

Carra socotește numărul total al contribuabililor țărilor române la 170.000, și anume 70.000 pentru Moldova și 100.000 pentru Muntenia, iar acel al locuitorilor, evident prea jos, la 500.000 pentru ambele țări române⁸⁷; căci este cunoscut că se pune în de comun 5 suflete la o familie, și apoi pe lângă contribuabili mai erau în epoca fanariotă și mulți scutiți de dăjdii. Raportul ambasadei rusești din 1793 dă Moldovei 250.000 de locuitori și Munteniei 500.000⁸⁸. Raicevici crede că ambele țări române ar hrăni un milion de oameni. Tot la atâta urcă și Thornton în 1812 populația ambelor principate⁸⁹. La ceva mai mult s'ar urca numărul populației după chipul de recensiment făcut de Constantin Mavrocordat în Muntenia cu prilejul prefecerei dărilor în anul 1745, când atunci ar fi împărțit 147.000 de peceți de contribuabili dela visterie⁹⁰, ceea ce ridică numărul locuitorilor Munteniei, împreună cu acei scutiți, la 800.000 de oameni, și de unde ar urma că pentru ambele țări populația să fi atins cifra de cel puțin 1.300.000 de oameni.

O evaluare mai precisă a ei se află pentru timpul ocupației germane, măcar pentru cele 5 județe de peste Olt. Am văzut⁹¹ că numărul sufletelor din Oltenia, după statisticile germane, se urcă aproape la 200.000. Socotind celelalte 12 județe ale Munteniei mari la un număr numai îndoi de populație, întrucât Oltenia a fost totdeauna mai deasă în oameni decât Muntenia mare, aflăm 600.000 de suflete ca număr al locuitorilor Valahiei în timpul epocii fanariote, și tot această cifră reiese ca mijlocie a datelor lăsate de deosebiții scriitori; încât ne putem opri la ea fără teamă de a sta departe de adevăr. Moldova, fiind mai puțin locuită, va fi avut între 400—500.000 de oameni, în cât populația totală a țărilor române se va fi urcat la 1.000.000—1.100.000 de oameni, adică *de 7 ori mai*

⁸⁷ Bauer, *Mémoires*, p. 230.

⁸⁸ Carra, *Histoire*, p. 172.

⁸⁹ *Reise der russischen Gesandtschaft* citată în nota 23, p. 112 și 119 Dapontes în *Căta ogul istoric al Romelor*, Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. 179, spune că pe vremea lui adevărat pe la jumătatea veacului al XVIII-lea ar trăi în Muntenia numai 70.000 de familii.

⁹⁰ Rai cvich, p. 209. Thornton. *Etat actuel de la Turquie* tradit par Paris, 1812, II. p. 412.

⁹¹ Vol. IX 82.

puțin decât astăzi. Același rezultat îl dobândim, dacă cercetăm numărul locuitorilor orașelor. Așa Iașii aveau pe la 1793 la 14.000 de locuitori, adică a șasea parte din ceace au azi ⁹².

Sunt mai multe urme că poporația țărilor române, de când cu începutul jafurilor și al regimului neomenos introdus odată cu atotputernicia Turcilor, scăzuse și se împuținase. Despre aceasta stau dovezi vii în mulțimea de sate ruinate prin războaie și pustieri și care nu se mai ridicară din cenușile lor. Așa încă Montalbanus, care vizitează țările române după cumplitele vremuri ale lui Mihai Viteazul în Muntenia și ale Movileștilor în Moldova, cam pe la 1620, spune din întipărirea ce i-o lăsase aspectul nenorocit al țărilor române, că „mai înainte cu 50 de ani, Țara Românească, afară de cetăți și orașe, număra mai bine de 4000 de sate; iar Moldova cu mult mai multe. Acuma însă, din pricina multelor războaie și a deselor răsvrățiri ale pricipilor și indigenilor, atât sunt de pustiite aceste țări, încât abia le-a mai rămas jumătate din locuitorii lor” ⁹³. Aceiași observație e făcută de Bauer pentru epoca fanariotă și dânsa nu mai puțin destrugătoare de familii și gospodării ca și cumplitele vremuri ce o precedase. „Ar trebui un lung șir de ani, zice el, spre a înapoiă Valahiei vechea ei strălucire, pentru a reinvia atâtea orașe altădată împoporate și înfloritoare, pentru a restabili atâtea bogate sate și atâtea locuinți acuma pustii, pe care străbătând țara le întâlnești la fie ce pas ca niște triste rămășițe” ⁹⁴. Poporația fiind astfel tratată, se destăra mereu, strămutându-se din Moldova peste Nistru în guvernământul Chersonului, unde se află și astăzi o numeroasă mulțime de Români; din Muntenia, în Serbia și Bulgaria, ale căror maluri dunărene sunt pline de ei ⁹⁵.

Pricina de căpetenie care împingea pe Români la destărare eră lipsa de statornicie în așăzarea dărilor, Constantin Racoviță domnul Moldovei (1756—1757) trimițând niște boieri la locuitorii fugiți spre a-i întreba de pricina pribegirii lor, „venind dela ei trei preoți și 4—5 oameni din cei mai de ispravă au arătat că tot temeiul stricăciunii lor este din pricina *vremelniceii nestări, adică neștiind și nefiind hotărât ce să dee bir pe an, și de aceea s’au strămulat și s’au dus în țări străine*” ⁹⁶.

⁹² Vol. IX 65.

⁹³ Tancoigne c. Montmorncy Noembr. 1822. Hurm. Doc. XVI, p. 1078 socotește ceva mai mult, 1.186 000 de oameni pentru Muntenia. E drept că el dă această știre pentru anul 1722. Bucureștii numărau 65.000 de suflete.

⁹⁴ Montalbanus, *De Turccrum moribus sommentarius* citat de Papiu l’arian în *Tesaur*, II, p. 143.

⁹⁵ Bauer, p. 232.

⁹⁶ Asupra Românilor din guvern. Chersonului vezi Burada în *Convorbiri literare*, XVII, p. 281. Asupra celor din Bulgaria iată ce zice Ksunitz, *Donau-*

Înainte de a merge mai departe și a analiza starea economică a țărilor române în timpul epocii fanariote, să rezumăm științele adunate până aici. Pe o întindere imensă de pământ, prevăzut cu toate bogățiile pe care natura poate să le răspândească asupra lui, trăia o populație rară care se îndeletnicea mai ales cu creșterea vitelor și a albinelor și-și trăgă hrana ei mai mult din dărnicia roadelor firești decât din a omului încordată muncă. Desfacerea produselor câștigate cu îndestulă ușurință pe mănوسul pământ al țărilor române era îngreuiată prin regimul economic impus lor de puterea stăpânitoare, încât numai ce scăpa din ghiarele răpitorilor sau produsele de care ei nu aveau nevoie puteau fi preschimbate în bani în țările vecine. Pentru trebuințele de atunci însă, care erau prea mici în ceea ce privește consumația lăuntrică și care sporeau numai prin jafurile Turcilor, a domnilor și a acelor de sub ei, se vede că veniturile țărilor române erau îndestulătoare, ba chiar prisoselnice, deoarece cu toate prădăciunile, devastările, stoarcerile și jafurile cele mai neomenoase, locuitorii erau totdeauna în stare de a face față la ori ce cereri noi.

Valoarea obiectelor — În o asemenea stare economică creată țărilor române prin producția și relațiunile lor cu statele vecine, cum era traiul populației lor? Ce raport era între valorile deosebitelor obiecte trebuitoare vieții și cum își putea satisface omul nevoile sale?

Și în țările române ca și în lumea întreagă și în toate timpurile se adevărea legea economică, care spune că într'o stare înapoiată a societății prețul obiectelor de hrană și munca omului sunt slab plătite, pe când din protivă produsele industriale au prețuri foarte mari. Condițiile vistieriei Moldovei ne arată prin numeroase și interesante date care era raportul între aceste două clase de valori.

Pentru a putea stabili o asemănare între costul deosebitelor obiecte din epoca Fanarioților, trebuie să-l raportăm la o unitate statornică, pentru care luăm ca normă prețul ocalei de făină de grâu pentru valorile mai mici și acel al chilei de grâu pentru cele mai mari ⁹⁷.

Bulgarien und der Bal'an, Leipzig, 1882, I, p. 63; „Verschiedene Ursachen und namentlich das bauernfeindliche Regiment der wallachischen Bojaren begünstigen die Entstehung und rasche Zunahme der rumänischen Colonien auf dem bulgarischen Donauufer”.

⁹⁷ Hrisov din 1756, în *Uricarul*, I, p. 153.

Făina de grâu valoră pe atunci 7 *bani vechi oca*. Raportând la acest preț acel al altor obiecte de hrană, aflăm următorul tablou :

	Prețul obiectelor după condiții în bani vechi	Raportul la prețul făinei de grâu
Făina de popușoi, oca	1	$\frac{1}{7}$
Carnea de vacă	15	2
Sarea	4	$\frac{4}{7}$
Untul	30	$4\frac{1}{2}$
Găina	9	$\frac{9}{7}$
Curca	30	$4\frac{1}{2}$
Ouăle pentru 20	3	$\frac{3}{7}$

Asemănând prețul de astăzi al acestor deosebite obiecte cu prețul tot de astăzi al făinei, vom afla, luând ca mijlocie prețul făinei de grâu de calitatea a 2-a, 50 bani noi oca :

	Prețul actual al obiectelor în lei și bani noi	Raportul cu prețul făinei de grâu
Făina de păpușoi, oca —	15	$\frac{1}{3}$
Carnea de vacă. . . „	1	2
Sarea „	20	$\frac{2}{5}$
Untul „	4	8
Găina „	1	3
Curca „	5	10
Ouăle, pentru 20 . . . „	1	2

Această asemănare ne arată că toate obiectele de hrană erau mai ieftine decât astăzi raportate la aceeași măsură, valoarea ocăei de făină de grâu, afară de carnea, ce avea pe atunci, ca și azi, o valoare egală în raport cu cea a făinei de grâu, adică de 2 ori cea valoare. Acest obiect de consumație fiind căutat și în străinătate pe atunci, prin exportul vitelor, se explică cum de eră îndestul de scump, dacă-l comparăm cu untul, găinile, curcile, ouăle, făina de păpușoi etc.

Dacă din potrivă cercetăm prețul băcăniilor importate, atunci vedem îndată cum prețurile devin din potrivă enorm de mari în asemănare cu acele actuale, raportate tot la aceeași măsură, oca de făină.

	Prețul după condici în lei și bani vechi	Raportul cu prețul făinei de grâu
Masline, oca „	45	6 $\frac{1}{2}$
Orezul „ „	42	6
Untuldelemn bun, oca 1	„	17
Cafeaua, oca 1	70	27
Zaharul, oca 1	70	27 ⁹⁸

Astăzi aceleași obiecte ar valora față cu prețul unei oca de făină de grâu :

	Prețurile de astăzi în lei și bani noi	Raportul cu prețul făinei de grâu
Masline, oca 2	„	4
Orezul, oca „	75	1 $\frac{1}{2}$
Untuldelemn, oca . . . 4	„	8
Cafeaua, oca 5	50	11
Zaharul, oca 1	50	3

Nicăeri nu reese mai clar deosebirea nemăsurată între obiectele de hrană aduse din afară decât la zahăr, care pe atunci costa oca cât 27 de oca de făină și astăzi nu costă decât prețul a 3; eră deci de 9 ori mai scump.

Aceeași scumpete mare se va putea observa și la obiectele industriale procurate tot de țări străine, întrucât industria din țară nu alcătua un obiect de comerț, ci slujea la mulțumirea trebuințelor casnice. Pentru valorile în deobște

** Prețuri ceva deosebite pentru Muntenia. O condică domnească din Arhiva Statului adusă de N. I. Angheliescu, *Tariiful vormal și nrutul lucrurilor* din 1776, 1907, p. 18. Mai notăm următoarele prețuri care pot să ne deie o idee despre valoarea banilor din acel timp: Eliad Manasse vestitul cascâl grec de la Academia din București în niște însemnări din 1762 pe o carte a lui arată că „la 15 Mai a început a se nutri la mine fiul boierului Constantin Lăzăreanu pentru 3 lei pe lună; 1762 Mai me am învoit cu Hagi Geoni Balitoglu pentru nepotul său Dimitrie să se nutriască la mine pentru 50 de lei pe an. Un bucătar pe an 20 de lei și nimic a ta; Nastasia baba bucătăreasa 1 leu pe lună; bărbierul pe an 9 lei „să vie la casa mea să mă bărbierească”, spălătoreasa 1 ½ lei pe an. *Bîrbații culți grați și Români*, de Const. Erbiceanu în *An. Ac. Rom.*, II, tom. XXVII, 1905, p. 162 (22).

mari, trebuie luat drept termin de comparație prețul unei chile de grâu, care pe la sfârșitul veacului trecut valora 6 lei :

	Prețul după condiții în lei și bani vechi	Raportul la chila de grâu
O blană de samur . . .	500	83
O blană de singeap . . .	150	25
Un ceasornic de aur . . .	$\left\{ \begin{array}{l} 100 \\ 120 \\ 150 \end{array} \right.$	17
		20
		25
Un ceasornic cu lanț . .	250	42
O bucată pânză de Olanda	60	10
1 $\frac{1}{2}$ carate diamant . . .	100	17
O oacă de cofeturi	6	1
O oacă de praf de pușcă .	5	1
Geamul	—70	$\frac{1}{9}$

Lăsând la o parte obiectele acele a căror valoare nu se poate determina cu precizie, constatăm numai împrejurarea ce poate părea extraordinară pentru timpurile noastre, că o bucată de pânză de Olanda costă cât 10 chile de grâu, când azi în mijlociu ar putea costa cât trei; oca de cofeturi eră tot atât de scumpă ca și o chilă de grâu, de asemenea oca de praf de pușcă, iar geamuri nu puteai cumpăra mai mult de nouă pentru valoarea unei chile de grâu, pe când azi poți cumpăra 50.

Din aceste câteva date prețioase păstrate de sămile vistieriei Moldovei putem încheia cu siguranță că traiul simplu oarecum animalic, al omului eră ușor și lesnicios; dar că el trebuia să dea o mare parte din munca produsă de el, de îndată ce dorea să-și ridice viața din hăugașul de toate zilele.

Valoarea banilor. — Până acum am văzut toate cifrele, aduse pentru a reda prețurile tuturor obiectelor de consumație în țările române, însemnate prin moneda *leului vechi*. Leul ajunsese de pe atunci o unitate monetară închipuită, fără reprezentare reală, cum eră și în timpurile din urmă înaintea introducerii sistemului monetar nou, când se spunea că irmilicul umblă 14 lei sau galbenul 37 lei, fără să existe o monedă divizionară de valoarea unui leu.

Această unitate monetară este cunoscută și în timpurile noastre, deși merge mereu spre uitare; ea valorează astăzi aproximativ *a treia parte din leul nou sau francul*, adică 33 de bani noi. Dacă am crede că și pe timpurile de care ne ocupăm, veacul trecut, leul vechiu aveă aceiași valoare ca și astăzi, am încăpea în cea mai mare greșală și am închide cu

totul puțința de a pătrunde în adevăratele valori indicate de acele timpuri.

Banul nu este decât un măsurător al valorii, măsurător nu e vorbă ce are o valoare intrinsecă, în cât odată cu funcția lui de a măsura valoare, el poate fi dat și în schimb pentru ea. Nu e mai puțin adevărat însă că moneda în sine nu are o valoare absolută, ci că aceasta se schimbă după timpuri și împrejurări. Dacă moneda este un măsurător de minune al valorilor unui timp, pentru două epoce deosebite ea pierde această însușire, și trebuie ea însăși măsurată cu altă ceva, spre a se judeca despre schimbarea operată în valoarea ei internă. Cu alte cuvinte valoarea de cumpărătură a monedei se schimbă cu timpul, și este învederat că cu aceeași câtime de argint sau de aur bătută în forma rotundă a monedei se cumpărau alte câtimi de aceleași obiecte pe timpul Romanilor, în Veacul de Mijloc, în epoca fanariotă și astăzi.

Unde să găsim însă la rândul său măsurătorul comun al valorii monedei, adică acel element mai constant încă în valoarea lui decât aurul și argintul?

Am putea mai la urmă să luăm orice lucru ca element de măsurare, bunăoară prețul unui ceasornic, și raportând la el toate celelalte nevoi ale vieții să le judecăm ca eftine sau ca scumpe. Această întrebuintare însă a unui lucru rar dintr'o țară ca element de măsurare al valorii ar fi ceva greșit; căci nu fiecare individ știe ce este un ceasornic, nici își dă seama de valoarea lui. Intâia cerință este deci ca lucrul luat drept măsurător al valorii să fie cunoscut obștește, a căruia osteneală de producere să fie ușor apreciată de oricine. Astăzi în unele comitate engleze, costul unei măsurii de fier, s'ar putea foarte bine să fie luat ca măsurător al valorilor și cu mult mai nimerit chiar decât prețul cerealelor, care sunt pentru populația Angliei niște lucruri ce se *cumpără* și nu se produc, deci a căror eftinătate sau scumpete relativă va fi măsurată după câștigul ce-l dă indeletnicirea sa obicinuită. În țările române însă, unde agricultura este și a fost în totdeauna munca poporului, nu putem găsi alt măsurător mai bun al valorilor unor timpuri deosebite decât prețul grânelor, al făinei sau al cărnei; de vreme ce poporul producând de aceste lucruri, știe ce valoare trebuie să le dea, câtă muncă a pus el, în pregătirea lor, și deci poate să prețuiască dacă e scump sau eftin ceeace i se dă în schimb. Elementul statornic al măsurii valorii va fi deci *munca*, adică *prețul lucrurilor produse de munca generală a unui popor*.

Rămâne acum să lămurim pentru ce nu luăm ca normă prețul făinei de păpușoi, ci pe acel al grâului, al făinei de grâu și al cărnei.

Făina de păpușoi pentru timpurile din care datează sămile Moldovei — sfârșitul secolului trecut — ajunsese pe atunci temelja hranei locuitorilor, și anume a clasei productive, a țăranilor. Este însă de observat că ei produceau și tot ei o consumau încât *ea nu avea o valoare de schimb*. Puținele cumpărături ce se făceau prin orașe pentru hrana clasei mai de jos, nu pot fi luate în băgare de seamă. Păpușoiul nu se exportă de loc, nici măcar către Constantinopol, încât prețul lui nefiind determinat de nici o piață de desfacere launtrică nici de una din afară, înțelegem cum acest preț trebuia să fie cu totul atârănător de întâmplare, și mai ales din lipsa concurenței, foarte neînsemnat.

Grâul, carnea și făina de grâu aveau din potrivă chiar în țară o valoare de schimb, prin faptul că fiind produse de câmp erau consumate de orașe apoi erau vândute și peste hotare încât aveau o valoare de schimb. Ele singure deci pot alcătui elementul de temelie al măsurii valorii în țările române.

În sămile Moldovei dintre anii 1786—1796, prețul mijlociu al unei chile de grâu era de 6 lei; oca de făină de grâu costa 7 bani, iar oca de carne de vacă 15 bani. Prin urmare cu o bucată de un galben de aur (6 lei) puteai cumpăra atunci o chilă de grâu, 100 oca de făină sau 48 ocale de carne. Astăzi nu poți cumpăra cu același monedă decât $\frac{1}{4}$ chilă de grâu care în mijlociu costă 4 galbeni; de asemenea nu poți plăti decât 24 oca de făină sau 12 oca de carne. Prin urmare puterea de cumpărături a galbenului la sfârșitul veacului trecut era de 4 ori mai mare decât astăzi, de oarece cu un galben puteai cumpăra pe atunci de 4 ori atâtea obiecte de acele luate drept măsurător comun al valorilor unor timpuri deosebite.

Pentru a stabili însă valoarea adevărată a banilor de atunci, exprimată în monezi actuale, nu este îndeștul a constata numai această putere mai mare de cumpărătură a galbenului, ci mai trebuie ținut seamă și de o altă însemnată prefacere, anume de raportul neconținut schimbător între aur și argint și anume între moneda de aur, galbenul, și cea de argint, leul.

Am văzut că pe vremile Brancovanului, galbenul cel care avea curs mai obișnuit în țările române, anume unghiul sau galbenul unguresc, valoarea $1\frac{1}{2}$ lei sau taleri. Cu timpul însă adăogirea neconținută a argintului pe piețele monetare europene, mai apoi și în Răsărit aduse scăderea neconținută a valorii leului în raport cu galbănelul. Așa pe timpul războiului din 1736—1739, Neculcea ne spune că galbănelul unguresc valora 4 lei; la 1775 el ajunsese la 4 lei și 8 creițari¹⁰⁰; în 1786

¹⁰⁰ *Cronograful* lui Dionisie Eclesiarhul în *Tezaurul de monumente al lui Papu Ilarian*, II, p. 106: galbănelul olandez valora pe atunci ceva mai mult, 4 lei 15 creițari și acei de Veneția 4 lei 20 cr. Mai târziu galbănelul austriac

valora 5 lei, în 1796, 7 lei, în 1802, 8, în 1821 15¹⁰¹, în sfârșit pe vremea regulamentului organic 31½ și mai târziu 37 de lei¹⁰².

Această scădere a banilor de argint și adăogire a galbănilor nu a scăpat de a fi observată de contemporani. Așa în anaforaua din 1802 se îndreptățește urcarea birului țarei și prin *scăderea banilor de argint și adăogirea galbenilor* „care scădere sau adăogire se socotește la alișveris în prețul mărfurilor ce vin de peste hotar to ate în această țară al treile”, adecă o treime¹⁰³. Dionisie Eclesiarhul arată că la data când scria el, 1815, banii s'ar fi suit la preț, „stambulul 8 lei, misirul 7 lei, funducliu 11 lei și cei mai mici asemenea s'au ridicat la preț, și de ce merge toate se suie din zi în zi, și până când nu se știe. Bine înțeles că o asemenea scădere a banilor față cu puterea lor de cumpărătură părea lumii contimporane ca scumpire a obiectelor, și de aceea același Dionisie adaogă aiurea că „scumpetea se tot înalță cu mare preț din zi în zi la toate celea, mai vârtos banii (adecă cei de aur) se ridică tot cu adaos”¹⁰⁴. Scrisoarea grecească de înștiințarea sosirei sale a lui Alexandru Moruzi către Divanul Moldovei din 7 Noemvrie 1802 vorbește de asemenea de adăogirea cheltuelilor (din pricina scumpetei lucrurilor) provenite din *stricarea monedelor*¹⁰⁵ (de argint).

sau unguresc și acel olandez erau privite ca una și același monedă. In *Manualul administrativ* întâlnim adeseori denumirea de galb'n austro-olandez, d. e., II, p. 143.

¹⁰¹ N. Sutz. *Notions statistiques sur la Moldavie*, p. 132 și *Sămile vistieriei Moldovei*.

¹⁰² *Regulamentul Organic* dispune prin art. 81 că: prețul tuturor monedelor de aur sau de argint ce vor intra în Moldova se va statornici după a lor de sine curată și adevărată valoare, potrivit cu acea a galbănilui de Olanda care cuprinde 60 de grăunțe de aur și 6⁹/₁₆ grăunțe de aliaj în preț de 31½ lei galbănilui sau 12 sorocoveți, după cursul de astăzi a galbănilui și a sorocovățului. De aici înainte încep în Moldova cele două cursuri: al vistieriei și al pieței Cel dintâiu păstrază în totdeauna nartul fixat prin *Regulament* de 31½ lei galbănilui; iar cel de al doilea urmând înainte deprețierea argintului, ajunge întâiu la 35 și apoi în 1848 la 37 de lei galbănilui. La fixarea cursului vistieriei prin *Regulamentul Organic*. acesta fusese luat după cursul pieței din acel timp, și de aceea fu impus ca obligatoriu. În 1852 leul suferind în piață o deprețiere și mai mare (galbănilui ajunsese 37 de lei), după tânguirea obștiilor cursul vistieriei rămase impus numai în daraverile cu statul, lăsându-se celor privați deplina libertate. Vezi jurnalul statului administrativ extraordinar din 19 Noemvrie 1852 în *Manualul administrativ*, II, p. 144.— În vremurile vechi din potrivă găsim argintul mai scump ca aurul sau leul în valoare mai mare ca galbănilui. Leunclavius, *Annales Sultanorum Othomanidorum*, p. 116—118, ne spune că coroana de aur valora 52 de aspri. sultaninul și zechinul (galbănilui) venețian 54 de aspri, iar leul de argint 60 de aspri și fiorinul german, tot de argint, 56 de aspri.

¹⁰³ *Uricariul*, I, p. 5. Comp. o alta din 1814, *ibidem*, I, p. 35.

¹⁰⁴ Papiu Ilarian, *Tesaur*, II, p. 224 și 234.

¹⁰⁵ Publicat în o traducere veche în C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei*, București 1888, p. 69.

Moneda țării române suferea deci o îndoită depreciere din pricina înmulțirii ei, mai întâi aurul el însuși se deprecia față cu obiectele, apoi argintul, care se producea în o câțime mult mai mare decât aurul se deprecia el însuși față cu aurul, încât pentru a pătrunde în adevărata valoare a banilor de atunci și a o exprima în monedă actuală, trebuie să ținem seamă de această îndoită depreciere a instrumentului de schimb. Galbă-nul de astăzi nu mai poate cumpăra decât $\frac{1}{4}$ de chilă de grâu, și el cuprinde 37 de lei, pe când galbenul pe atunci putea cumpăra o chilă de grâu întregă și cuprindea numai 6 lei. Moneda de atunci avea deci o putere de cumpărătură de $4 \times 6 = 24$ de ori mai mare decât astăzi; cu alte cuvinte *leul vechiu de atunci vatora cât 24 de lei vechi de astăzi, adică cât 8 lei noi*¹⁰⁶.

Dar pentru a nu greși cumva în niște calcule în care puținta eroarei este așa de aproape, să reducem cu a treia parte acest rezultat și să primim că leul vechi de atunci răspundea la 16 lei vechi de astăzi sau la ceva mai mult peste 5 lei noi¹⁰⁷. Să refacem acuma, după ce am arătat care eră adevărata valoare a banilor cu 100 de ani în urmă, sumele aflate și care ne păreau așa de mici. Rezultatul exprimat în monedă actuală va fi :

Veniturile Moldovei în 1796 erau, în fr.	4.614.485
Veniturile Domnului sau lista lui civilă	4.500.000
Veniturile totale ale Moldovei.	11.015.100
Venitul total al țării Munteneste	17.750.000
Turcii luau numai din venit țării Mold.	3.779.000
Turcii luau din Muntenia din venit. total	7.647.000

Prin urmare veniturile generale ale ambelor țări române se urcau la aproape 30.000.000 de lei noi, din care aproape jumătate intra în punga Turcilor, iar restul slujea mai ales pentru a căpătuți pe domn. De aceea de sigur nu exagerează Zalony când spune că fiecare domn din țările române se ducea din domnie cu cel puțin 10.000.000 de franci, chiar dacă nu domnise decât 2 ani¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Direct ne dăm ușor samă de acest raport. Chila de grâu costa pe atunci 6 lei vechi, astăzi 50 de franci; deci un leu vechiu de atunci = 8 franci sau 24 lei vechi de acum. Greutatea se ivește numai când considerăm bucata de aur, galbă-nul, cu care pe atunci se putea cumpăra o chilă, iar astăzi numai $\frac{1}{4}$ de chilă, și s'ar părea deci că moneda avea pe atunci numai de 4 ori puterea de cumpărătură de astăzi. Tocmai atare greutate s'a încercat a se lămuri prin considerațiile din text.

¹⁰⁷ Pe timpul lui Brancovanu chila de grâu valorând numai $1\frac{1}{2}$ lei am găsit că valoarea leului vechiu era pe atunci aproximativ 16 lei noi. Volumul VIII, p. 170, nota 45.

¹⁰⁸ *Essai sur les Phanariotes*, p. 64.

Dacă luăm în considerație că România astăzi, cu o putere de producție cel puțin de 50 de ori mai mare, nu are un buget decât de 500.000.000 adică de 16 ori mai mare decât în veacul trecut, atunci nu mai se poate face o idee despre jaful și despoierea cărora erau supuse țările române din partea domnilor fanarioți.

Indelungatele veacuri de nedreptăți și suferinți pe care le petrecuse poporul român ar fi trebuit dela o vreme să-i scătuiască puterile, să facă din el o turmă de proletari, să-l reducă cel puțin la starea cea mizerabilă în care se aflau frații săi din Transilvania.

Faptul însă că fiecare domn putea reînoi cu folos jafurile predecesorilor săi, că Turcii puteau să impună pe întrecutele dări și angării nouă peste cele vechi, ne arată că poporul asupra căruia asemenea despoiere sistematică se punea în lucrare, era un popor ce avea de unde să răspundă greutățile cu care era apăsător. Și într'adevăr, dacă cercetăm starea țăranului în privirea economică, vom afla sub o aparență de sărăcie exterioară, o bună stare materială care ne va pune în uimire.

Buna stare a poporului. — O anafora din anul 1805 prin care boierii cer de la domnul de atunci al Moldovei, Alexandru Moruzi, ca să reguleze din nou raporturile lor cu țăranii, ne arată între altele și ce sunt datorii a da stăpânii către țăranii așezați pe moșiile lor, spunându-se că proprietarul este îndatorit de obicei a pune la dispoziția plugarului: 8 fălci frunțașului pentru 16 vite, 6 fălci mijlocașului pentru 12 vite și 3 fălci codașului pentru 6 vite¹⁰⁹. Iată fără îndoială o bogăție în vite care astăzi nu se mai întâlnește la țăranul român, și vitele formând atunci articolul de căpetenie de export al țării, înțelegem cum posesiunea unor vite atât de numeroase trebuia să aducă buna stare și îndemânarea în casa țăranului.

Cu toate acestea, nicăeri în lume nu se întâlnea o populație în aparență, mai lipsită de cele trebuitoare zilnicului trai decât în Muntenia și Moldova. Casele lor erau în Muntenia mai adeseaori bordeie subterane, în Moldova constituite din părăți de nuele unse cu lut, fără garduri, fără puțuri, fără grădină¹¹⁰.

Și aceste locuințe mizerabile se aflau încă de obicei de parte de drumurile mari, care erau aproape lipsite de așezări

¹⁰⁹ *Uricarul*, II, p. 136.

¹¹⁰ Carra. p. 172 Comp. și *Voyage en divers états d'Europe et d'Asie entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine, contenant plusieurs remarques curieuses de physi ue de géographie d'hydrographie et d'histoire*, Paris 1639, par Ph. Avril de la Compagnie de Jésus (col. Sturza n. 3853), p. 2892: „tous ceux qui ne demeurent pas dans quelques villes de défense sont contraints de se faire des loges sous terre pour éviter la fureur de ces ennemis implacables du nom chrétien”. Se află și în *Tesaurul* lui Papiu Ilarian.

omenești în tot lungul lor, deoarece pe drumurile mari pe unde se purtau oamenii ocârmuirii, aceștia puneau în lucrare o rășuire sistematică a tuturor obiectelor de care aveau nevoie, fără nici o despăgubire pentru acel dela care le împlineau¹¹¹.

Agricultura se făcea de țăran numai strict atâta pe cât avea nevoie, știind bine că nici pe aceasta nu va fi stăpân, și că i-o va răpi ocârmuirea sau sateliții ei. Toată bogăția țăranului, vitele lui, erau înfundate la vremea dărilor în creerii munților, în păduri și văgăune neumblate, de unde numai puteau scăpa de ghiara răpitorilor. Această împrejurare se cunoștea de ocârmuire; de aceea când nu găsea la casa omului avere îndestulătoare spre a împlini dajdia impusă, se tortura individul până ce declara unde-și avea ascunsă averea, adică vitele lui. Dar cu toate siluirile, schingiuirile și caznele oamenilor *ordinei*, țăranii tot izbuteau a scăpa din mâinile lor cea mai bună parte din averea lor, și apoi această avere de sine mișcătoare se reproducea așa de ușor că, deși, distrusă într'un an prin execuția dărilor, ea se refăcea în curând pe grasele pășuni ce stăteau la îndemână tuturor. Tot de aicea se explică și desțărările oamenilor din Muntenia și Moldova. Dacă ei fugeau, o făceau mai ales spre a-și pune averea, adică vitele la adăpost. Dacă nu ar fi avut nimic ce pierde, pentru ce ar fi fugit?

Muntenia și Moldova ne oferă deci și în epoca Fanariotilor, ca și în acea ce o precedase imediat, tabloul unor țări cu locuituri înstăriți, peste care se năpusteau pe întrecutele bandede de hoți care sub numele de Turci, domni și Greci se sileau să-i despoaie și să-i desbrace.

Iată cum era țara și cum era ocârmuirea acelor timpuri.

Dacă însă ocârmuirea se muncea cu gândul cum să jăfuiască mai bine pe ocârmuiții ei, bine înțeles că nu-i rămânea nici timpul, nici mijloacele de a se îngriji de buna stare materială a poporului. În întreaga întindere a țărilor române nu se afla un pod sistematic, și numai unde era peste puțință de a trece apele prin vad, se întâlnea câte un pod umblător¹¹². Drumurile erau așa cum le croise nevoile primitive. În orașele chiar, de reședință de care domnii tot trebuiau să se îngrijească ca de capitalele lor, stradele principale erau acoperite cu niște bârne în curmeziș care le dădeau chipul unor poduri. Când ploua mult, bârnele se desprindeau și pluteau pe noroiu ca pe o gărlă

¹¹¹ Boscovich, *Giornale*, p. 108. Călătorul spune tot acolo că un misionar venind din Rusia cu mai mulți neguțători mari, făcea un mare încunjur, spre a ocoli drumurile mari și a-și apăra căruțele și cali lor de a fi luate în slujba domnească.

¹¹² Joseph Bohrer *Bemerkungen auf einer Reise von der türkischen Gränze*. (vezi nota 9). Boscovich, p. 112, ne spune că mergând către Vaslui, trecu apa Bârladului prin vad, sprijinindu-i trăsura un oarecare număr de țărani.

de lavă. Sub aceste bârne se adunau toate murdăriile și toate infecțiile. Adeseori animalele moarte putreziau sub ele¹¹³.

Înțelege oricine cum în asemenea condiții igienice, boalele molipsitoare trebuiau să se întinză în largul lor, și o descriere a ciumei din 1821, făcută de un martor ocular, va încheia în chipul cel mai potrivit această expunere a stărei economice a țălor române.

„Ciuma se lățise în Iași, casele erau închise; numai în ogrăzi ardeau movile de gunoi aprinse, spre afumarea tuturor lucrurilor ce se introduceau. Pe stradă, fiecare căuta să se ferească de celălalt, adese ori într'un chip de tot comic, spre a înlătura atingerile, și pe figuri se vedea expresia abaterei, a grijei și a fricei. Numai de departe vorbeau cunoscuții unii cu alții, comunicându-și vești despre ciumă și îngrozându-se mutual cu o secretă plăcere lăuntrică, exagerând înadins lucrurile. Foarte neplăcută eră singurătatea pe stradele, cele de obicei așa de frecventate. Ceea ce producea întipărirea cea mai respingătoare, erau carele de obicei înjugate cu boi care duceau morții, bolnavii sau pe cei presupuși molipsiți către mânăstirea Hîlncea. Din partea superioară a orașului aceste transporturi trebuiau să treacă pe Ulița Mare. Un arnăut călărea înainte și nu avea nevoie să strige de două ori ca oamenii să se ferească. Seriozitatea cărăușilor care se apucau pentru bani de o daraveră așa de primejdioasă, mai totdeauna erau beți, flamurile roșii și negre ce fâlfâiau pe cară, roșata cea închisă și arzândă a bolnavilor, expresia cea extraordinară și groaza din fața celor molipsiți și lacrimile tăcute ale celor ce întovărășeau pe morți sau pe cei ce trebuiau să moară, pe lângă care adesea ori cănele credincios mergea în tăcere — toate aceste sunt lucruri ce nu sunt făcute pentru a inspira veselia”¹¹⁴.

3. STAREA FINANCIARĂ

Am văzut că ținta întreagă a politicei turcești, urmată față cu țările române, rămase și în epoca fanariotă ceea ce fusese înainte, anume stoarcerea lor bănească, și că domnitorii fanarioti, uneltele Turcilor întru îndeplinirea acestei ținte, nu puteau chiar dacă ar fi vroit, să urmeze altă purtare; dar încă fiind ei înșii împinși de nevoile lor bănești a adăogi jafurile lor la acele a le stăpânilor ce-i trimeteau!

¹¹³ *Reise eines jungen Russen.* (Vezi mai sus, p. 100, nota 14), p. 103. Podirea străzilor cu lemn începuse înaintea epocii Fanariotilor. Vezi ... 1672 reproduc de N. Iorga în *An. Ac. Rom.*, II, tom. XXXII, 1910, p. 53 (19).

¹¹⁴ Kosmali, *Harmlose Bemerkungen auf einer Reise über Petersburg, Moskau Kiew nach Jassy*, Berlin 1822 (Bibl. Acad. col. Sturza No. 4144, p. 122).

Dacă cercetarea stărei politice și economice a dovedit această teză în chip obștesc, aceea a stărei financiare va adăogi puterea lămuritoare a cifrelor la expunerea mizeriilor aceluși timp.

Vom lua de bază la schișarea stărei financiare a țărilor române, țara Moldovei, despre care posedam cunoștinți mai amănunțite, prin aflarea câtorva condici ale vistieriei de veniturile și cheltuelile țării, îndeplinind apoi expunerea și cunoștințele ce ne-au rămas prin scriitorii timpului asupra Munteniei¹¹⁵.

Toate condicile vistieriei Moldovei sunt scrise în limba română curată și fără de greșeli, de unde se vede că țitorul lor a fost Român. Lângă fiecare total însă se vede o însemnare în limba greacă, care reproduce în cuvinte suma arătată în cifre, și provine de sigur dela domnul grec ce ocârnuia țara¹¹⁶.

Lucru ce poate părea cu atâta mai neînțeles, cu cât aceste condici sunt depe la sfârșitul epocii fanariote, este lipsa aproape totală a termenilor de origine grecească ce ele înfățișează, fiind pline dinpotrivă dela un capăt la altul de cuvinte de origine turcească, care îngreuea înțelesul lor, prin faptul că unele din aceste cuvinte au căzut chiar la Turci astăzi în deso-bișnuinta și că nu se mai poate ști ce ele înseamnă. Explicarea acestei împrejurări ne-ar părea a consta în aceea că partea oficială a limbei fiind străbătută de cuvinte turcești din vremuri vechi, de pe când Grecii încă nu putuse impune înrăurirea lor țărilor române, ea rămase tot astfel și în epoca fanariotă. În-răurirea grecească, venită mai târziu, se mărgini la părțile mai puțin înțelenite a le limbei, pătrunse în organismul ei cel viu, iar nu în acel mort și prăfuit din cancelariile domnești. Aceste păstră terminologia introdusă din vremile vechi care avea pentru sine autoritatea timpului și aceea a respectului către puterea suzerană. Așa suntem siguri că poporul de rând nu va fi întrebuițat, pentru cuvântul de „zile de lucru” acela de „ghiuzdelic” de la turcescul „ghiuz” = zi, și că clasei grecite îi va fi plăcut mai bine vr'un cuvânt grecesc corespu-nzător.

Dacă însă terminologia condicilor e turcească, răfuiala datorilor și luaturilor mai că am putea spune că este modernă prin talentul cel foarte vădit de echilibrare pe care'l arată. Mai toate cheltuelile acoper veniturile până la o para, și numai de

¹¹⁵ Condicile vistieriei Moldovei s'au găsit în arhivele palatului administrativ din Iași cu prilejul arderii aceluși palat în anul 1880. Ele sunt în număr de 9 conținând sâmile anilor 1777, 1786, 1795, 1796 1797 și 1798 (aceste patru din urmă legate împreună) alte două condicuși din 1797 și 1798 și una din 1804. Ele se află acuma depuse la biblioteca Academiei. Expunerea din text este scoasă din o lucrare a mea publicată în *Revista* lui Gr. Tocilescu *Finanșele în epoca Fanarioților*, I, p. 45—73.

¹¹⁶ Asemene însemnări lipsesc la condica lui Grigore Ghica din 1774—77 probabil fiind că domnul știa românește.

două ori întâlnim câte un prisos rămas în casa statului. Despre un neajuns, ceea ce se numește astăzi un deficit, nu putea fi vorba, întrucât pungile contribuabililor erau întotdeauna la dispoziția ocârmuirii, și la amenințarea unei lipse se scotea o nouă contribuție.

Veniturile țărilor române erau de 4 categorii: 1) veniturile țării, 2) veniturile domnului; 3) veniturile doamnei și 4) casa răsurilor pentru plata lefilor dregătorilor și a pensiilor.

Sistemul dărilor pe atunci era lăsat ca și mai înainte, la bunul plac al domnitorului, care *orânduia* dădiile după nevoie, adeseori după bunul său plac. Deși câțiva domnitori fanarioți, înțelegând cât de pierzător de averi și de gospodării trebuia să fie un asemenea sistem, se încercase a-l înlocui cu o determinare de mai înainte hotărâtă a dărilor de plătit, însuși autorii acestor înșirări trebuiau să se lepede de ele, față cu nevoile neapărate de bani în care îi puneia lăcomia turcească, precum am văzut-o bună oară la domnia lui Constantin Mavrocordat¹¹⁷. Cu încetul tot înmulțindu-se șferturile în Muntenia și Moldova, fără a se scădea însă nartul sumelor împlinite, ba uneori chiar adăogându-se în chip simțitor, se ajunge în Muntenia la 12 *șferturi* pe an, iar în Moldova la 7, plus niște alte dări care sub alte denumiri îmbrăcau într-o singură dată de 5 și chiar de 10 ori cifra unui șfert.

Condicile vistieriei moldovene ne arată că aceste șferturi se scoteau astfel: la Noemvrie șfertul I-iu; al II-le la April al anului următor, al III-le la Mai, al IV-le la Iunie, al V-le la Iulie, al VI-le la Septembrie și al VII-le la Octombrie. Lunile August, Decembrie, Ianuarie, Februarie și Martie par deci a fi fost scutite de dări. Ele erau într'adevăr scutite de șferturi; dar bani se luau și încă cu grămada, îmbrăcându-se darea cu un alt nume. În August se scotea ajutorința de vară, dare cu mult mai însemnată decât aceea a șfertului, de oarece pe când șfertul umbla între 36—50.000 de lei pentru toate ținuturile Moldovei, ajutorința de vară se urca dela 200—300.000 de lei. Cât despre cele 4 luni de iarnă ele erau întrebuițate pentru a jupeia pe popor în chipul cel mai crunt, luându-se de odată sub numele de ajutorință de iarnă, valoarea a 10 șferturi, dela 400—500.000 de lei. În anul 1798 neajungând însă nici șferturi, nici ajutorință a acoperi nevoile țării, se mai ridică în luna lui Mai pe lângă șfertul obicinuit o dare numită *ajutor*, în sumă de 163.000 de lei.

Aceste dări ale șferturilor, ajutorinței, ajutorului, și cum le mai numesc, se impuneau de vistierie în sume pe de-a întregul asupra satelor, lăsând apoi pe locuitori să-și sub-împartă ei

¹¹⁷ Vol. IX, p. 79: De Bauer, *Mémoires*, p. 301.

sumele de plătit, după puterile fiecăruia, adecă să se *cisluiască* între ei.

Bine înțele că asemenea dare directă era luată numai dela țărani și că boerii erau scutiți de răspunderea ei. A doua dare directă era aceea a *mazililor* și *ruptașilor*. Mazilii erau precum am văzut aiurea coboritorii acelor boieri care rămăsese fără slujbe; ei erau supuși la o dare directă, care însă nu era cisluită, ci impusă fie-căruia pe cap în chip personal. Ruptașii sau ruptele vistieriei erau oamenii străini care așezându-se în țară făceau tocmeală (*ruptoare* de unde numele de ruptași) pentru câtimea dărilor ce trebuiau să răspundă vistieriei. Darea ambelor acestor clase de birnici se răspundea în 6 șferturi, în loc de 7, fiind supuși pe lângă ele și la ajutorința de vară și de iarnă ¹¹⁸.

A treia clasă de contribuabili supuși dărei directe, de asemenea după sumi fixate în chip individual, erau neguțitorii, care răspundeau sumele cu care erau încărcăți, în două termine: unul la Sf. Gheorghe și altul la Sf. Dumitru.

Veniturile țării în Mo'dova erau, în cifre, următoarele pentru anul 1796 :

	Lei	Bani
Șfertul al II-le, April 1796	21.995	31
Mazili și ruptași, darea I-ia	3.369	81
Neguțitori, Sf. Gheorghe	8.591	—
Șfertul al III-le, Mai	41.907	97
Mazili și ruptași, darea a II-a	3.353	77
Șfertul al IV-le, Iunie	42.004	17
Șfertul al V-le, Iulie	38.388	86
Mazili și ruptași, darea a III-a	3.344	22
Ajutorința de vară, August	289.723	74
Mazili și ruptași la ajutor, de vară	8.356	60
Șfertul al VI-le, Septemvrie	42.654	12
Mazili și ruptași darea a IV-a	3.345	110
Șfertul al VII-le, Octomvrie	42.779	6
Mazili și ruptași, darea a V-a	3,350	103
Neguțitorii, Sf. Dimitrie	11.807	50
Șfertul I-iu, Noemvrie 1797	42.223	16
Mazili și ruptași, darea a VI-a	3.345	103
Ajutorința de iarnă, Decemvrie	504.003	60
Mazili și ruptași la ajutor. de iarnă	16.171	118
<i>Total</i>	1.150.656	23

¹¹⁸ Asupra mazililor, vezi volumul VI, p. 103 și mai jos sub No. 3. Pentru ruptași hrîsovol din 1812, *Urcarul*, XIV, p. 232. Adaogă un doc. din 1674 Ghi-bănescu *Ispisoace și Zapise*, III, 2, p. 155 a ată cum Domnul „a socotit a scoate un sat din cislă și -a face ca el să dea cu rupta: 24 de galbani într'un ani, 12 la Sfete Gheorghe și 12 la Sfete Dumitru.”

Din această sumă se scad banii scutelnicilor, adică a acelor săteni birnici, care nu plăteau darea cătră stat, de și erau trecuți în catastisele visteriei, ci răspundeau darea către boieri, fiind *scutiți* (de unde numele lor) de darea la ocărnuire, învoire făcută de Constantin Mavrocordat când cu încercarea lui de a desrobi pe țărani.¹¹⁹ Scăzându-se suma scutelnicilor care se urca pentru anul 1796 la 226.759 lei, 91 bani, rămâne pentru cheltuiala țarei 922. 897 lei, 52 bani.

Veniturile domnului eșiau din dările indirecte înșămbrate cu cuvântul turcesc de rusumaturi, și pe care le plăteau bine înțales și boierii. Pentru anul 1777 Carra ni le dă în următoarele sume :

	Lei
Vinăritul dela Odobești	140.000
„ de la celelalte podgorii	100.000
Oierit și văcărit	200.000
Dare pe cai	30.000
Desetina pe stupi	30.000
Vămi	200.000
Ocne	100.000
<i>Total</i>	800.000

Ținând samă de sporul ce se va fi urmat și în acest venit în răstimpul de 19 ani, până la 1796, putem socoti venitul domnului din acest an la o sumă egală cu acel al venitului țarei, dacă nu mai mare¹²⁰.

Cu toată această parte înșămbrată pe care domnul o încasa din veniturile generale sub numele special de venituri domnești, el mai subtrăgea încă mai multe zeci de mii de lei din banii atribuiți pentru întimpinarea nevoilor țarei, precum vom vedea la expunerea cheltuelilor.

Venitul special, al doamnei în Moldova, era acela pe care 'l trăgea din județul Botoșanilor, și care se va fi urcat la 30.000 de lei.

¹¹⁹ Vol. IX, p. 86. Vezi și alte condiții de socoteli cu cifre ceva deosebite din cauza timpului de când datează. Cea din 1818 publ. de Ureche în *An. Ac. Rom.* II, tom. IX 1886, p. 30; altele din 1786 publ. de N. Iorga în *Studii și Doc.* VI, p. 183 și urm. De altfel ele constată aceeași stare.

¹²⁰ În 1802 venitul țarei se urcase la 1.716.613 lei, (Hrisov al lui Constantin Moruzzi din 1802 în *Ur carul.* I p. 8). Acel al domnului ajunsese pe la 1810 la cifra de 1.190.000 de lei. Fotino, II p. 341). Totuși acest adaos nu provinca din o sporire a avuției țărilor, ci numai cât din schimbarea valorii monedelor. Este straniu de a nu se întâlni nici la veniturile visteriei, nici la cele ale domnului, cndeiul cel icarte însemnat ce provenea din vânzarea dregătorilor. Așa bună oară boeria de agă se vindea cu 2000 de galbeni, aceea de spătar cu 3000, iar aceea de vistiernic cu 25—30.000 de galbeni, locurile mai jos în proporție. Ledoux c. Campogny 15 Dec. 1820, Hurm. *Doc.* XVI. p. 885.

În afară de aceste trei clase de venituri, mai eră și acel al *casei răsurilor* care se alcătuia din un adaos de 14 parale la leu la întregul venit al țării și care slujiă a se rânduî din el lefîle boierilor pe lângă alte venituri de care se bucurau, cât și a se da o despăgubire celor care nu puteau încăpea la vreo dregătorie și se aflau în lipsă. Acest venit fusese atribuit unei case a parte, fără de amestec cu celelalte, de cătră Constantin Moruzi în Moldova, care prin hrisovul său din 1779, orînduește ca acest venit „să nu aibă nici un amestec cu celelalte venituri, nici să se numească venit al vistieriei, nici să se strîngă la visteria domnească, ci s' se numească *ghenicos*, strîngându-se în deosebită casă în sfînta mitropolie, sub epitropia domniilor sale vel logofăt, vel vornic, vel spătar și vel ban, care vor fi după vremi ; că nimene din cei ce au slujit să nu rămână păgubaș de osteneala lui, s'a făcut această osăbire a casei răsurilor, și când nu ar ajunge a se da deplin fiește-căruia, să se scoată încă un șfert pentru neajunsul lefîlor”¹²¹.

Insumând toate veniturile țării Moldovei, avem în cifre rotunde :

	Lei
Venitul țării	923.000
Venitul domnului	900.000
Venitul doamnei	30.000
Casa răsurilor	323.000
Scutelnicii dați boierilor . . .	227.000
<i>Total</i> . . .	<u>2.403.000</u>

Să cercetăm veniturile Munteniei. Pentru această țară științele păstrate de Bauer în memoriile sale se referă la o dată anterioară cu 30 de ani acelor culese pentru Moldova, anume la anii 1766 și 1767. De aceea de și țara Munteniei eră mai bogată și mai împoporată decât Moldova, veniturile ei generale se află pentru acel timp mai mici decât acele ale Moldovei din anul 1796. Spre a stabili deci o asemănare între veniturile ambelor țări, va trebui să urcăm cifrele dărilor muntene, luând de călăuz în această urcare sumele veniturilor țării Muntenești din anul 1817, pentru care timp ele au fost păstrate de istoricul grec Fotino.

Veniturile țării în Muntenia constau din cele 12 șferturi, plus mai multe pocloane și ajutorinți ; din șferturile iarăși în număr de 12 ale mazililor și ruptașilor plus pocloane și ajutorințele lor ; din darea preoților, pocloanele mănăstirilor, boierilor

¹²¹ Publicat de Kogălniceanu în *Arhiva Romnească*, II. p. 115. (145)

și slujitorilor. Ele se urcau pentru anul 1767, împreună cu banii scutelnicilor, la suma totală de	1.310.000 lei
Acele ale domnului, provenind ca și în Moldova din dările indirecte, se urcau la cifra de	865.000
Venitul doamnei, din Țiganii care spălau aurul de râuri și din darea de 5 lei pe cap de Țigan ursar	40.110
Casa răsurilor	458.500
<i>Total</i>	<u>2.673.500</u>

Urcând această cifră, dată de Bauer pentru anul 1767, cel puțin cu $\frac{1}{8}$, pentru anul 1796, avem ca cifra totală a veniturilor Munteniei pentru acest an : 3.564.000 de lei pe când cea a Moldovei se urca la 2.403.000. Aceeași proporție intervenită ambelor țări este dată și de Thornton, care-și culegea știrile sale ceva înainte de 1812, evaluând el în chipul următor veniturile Munteniei și ale Moldovei :

	<u>Muntenia</u>	<u>Moldova</u>
Birul	2.200.000	1.775.000
Mazili și bresle	200.000	25.000
Familii din Trans.	140.000	—
Mine de sare	300.000	300.000
Vămi	200.000	200.000
Pășuni	280.000	170.000
Albine	70.000	120.000
Vin	60.000	200.000
Tutun	60.000	50.000
Casa răsurilor	770.000	321.000
	<u>4.280.000</u>	<u>3.161.000</u>

Aceste cifre corespund sporiului ce a trebuit să se facă dela 1796 până la 1812, dar care provinea nu din o adăogire a producerei țării ci tot din deprecierea valorii leului constatată mai sus ¹²².

¹²². Thornton, *Etat actuel de la Turquie* traduit par . . . Paris 1812, II, p. 501. Comp. Raicevici *Osservazioni* p. 182. Alți autori dau cifre cam deosebite. Așa Bauer *Mémoires*, p. 301 dă venitul domnului pentru 1767 numai la 600 mii de lei tot așa îl evaluează și Fotino, II. 321. Nu posedăm pentru Muntenia exactitatea unor condici oficiale, cu toate că și în Moldova avem de aceste numai pentru veniturile țării nu pentru acele ale domnului, în totul însă cifrele date de scriitorii pentru Muntenia nu vor fi depărtate de adevăr. Așa Fotino ne dă pentru anul 1817, ca venituri domnești cifra de 237 000 de lei, natu'al dacă luăm în băgare de seamă anul pentru care este dată.

Dacă însă veniturile unei țări pot să ne arăte până la un punct puterea ei de producție, cheltuielile ei ne vor face să pătrundem mult mai adânc în întreaga ei stare politică și financiară, deoarece se va vedea la ce se întrebunțau banii luați din spina norodului. Condicile Moldovei ne arată într'un chip care nu mai lasă nici un soi de îndoială, că starea înspăimântătoare de robire în care țările române căzuse față cu Turcii, constatată pentru Muntenia din condicile vistieriei lui Constantin Brancovanu, se măntinuse pe deplin, dacă nu spori chiar pe vremile Fanarioților. Ambele aceste documente, despărțite prin un veac întreg, însă constatând o stare de lucruri așa de asemănătoare, întăresc părerea că în privirea neomenosului jaf căruia erau expuse țările române, epoca Fanarioților nu s'au lăsat mai pe jos de vremile anterioare.

Cifrele conținute în condici ne arată cum aproape tot venitul țării nu intra decât în pungile turcești, fie ale statului, fi a le privaților, și lămuririle ce le însoțesc ne pun adese ori în mirare când vedem până la ce grad de umilire poate să ajungă un popor ce nu mai are conștiința de sine. Condica pe 1796 ne arată ca cheltuite următoarele sume :

67.944	Harciul ¹²³ țării
60.000	Bairam peșcheș ¹²⁴
43.832	Polite din Țarigrad plătite în țară ¹²⁵
23.463	Politi pătite la Țarigrad
10.000	Manseturi a mai multor pași
4.365	Ramazamlıc-bairamlıc trimis la Bender
5.777	Daruri la Turci ¹²⁶
846	Chiria p. transportul unor tunuri
3.553	Repararea unui hambar la Isaccea
9.737	Catarguri și doage trimise la Țarigrad
27.465	Menzilul ¹²⁷
715	Conacile ¹²⁸
500	Evmiiaua ¹²⁹
1.600	Cheltuiala Belicului (conacul din Iași)
3.000	Mansetul lui Hasan pașa
6.538	Givergileaua ¹³⁰

¹²³. Tributul.

¹²⁴. Darul peste tribut la sărbătoarea turcească a Bairamului.

¹²⁵. Bani împrumutați de capuchehai în interesele domnului sau ale țării.

¹²⁶. Daruri.

¹²⁷. Poștile întrebunțate în Moldova pentru corespondența Turcilor cu Benderul, Hotinul, Cetatea Albă.

¹²⁸. Găzduirea Turcilor ce veniau prin țară.

¹²⁹. Cuvântul însumă plată zilnică. Nu se poate ști însă cum era făcută.

¹³⁰. Silitra ce se trimitea din Moldova în Constantinopole pentru fabricarea pulberii de tun.

3.034	Zahereaua Isacei
2.000	Cheltuiala căratului acelei zaherele
2.752	Daruri la Turci al 2-le rând
900	Evmiiaua al 2-le rând
1.324	Conacele
3.927	Beilicul
106.816	Bani gata la Țarigrad în al doile rând
38.850	Poliți din Țarigrad plătite în țară
195.718	Zahereaua : miere, grâu, orz și fân
5.000	Manseturile lui Hassan pașa
4,619	Ramazamlîc-bairamlâc al 2-le rând
7.300	Daruri la Turci al 3-le rând
9,744	Tocmitul unui hambar la Isaccea
1.800	Evmiiaua al 3-le rând
2,878	Musafirii turci
615.828	total.

Așa dar din 900.000 de lei care constituiau venitul țării,

600.000 adică $\frac{2}{3}$, erau absorbiți prin cheltuielile cu Turcii, și aceste erau acele făcute oare cum în interesul țării, domnul mai adăpându-le setea lor cea uscată de bani și cu cea mai mare parte din propriile sale venituri. S'ar înșala însă cine-va dacă ar crede că măcar restul de 300.000 de lei se cheltuia în folosul țării. Lipsind aproape ca totul oștirea, care mai absorbea unele sumi pe vremea Brancovanului, domnul mai întrebuița veniturile țării la întimpinarea următoarelor cheltueli, de o natură cu totul personală, și care nu pot intra în nici o legătură cu starea obștiei : *Camara gospod*, adică aprovizionarea ei cu de ale mâncărei ; *curtea gospod*, adică prevederea ei cu lemne, grijitul și curățitul palatului etc. ; *grajdiul*, adică aprovizionarea lui cu fân orz, ovăs și altele trebuitoare cailor ; *Pităria*, aprovizionarea ei cu făină, drojdii și unelte pentru coptul pâinei ; *ciubucceria*, prevederea acestei pentru acele timpuri însămnate instituțiuni cu ciubucile, narghilelele și tutunul trebuitor ; *Caftanele* ce se împărțau la boieri atât la întrarea domnului în scaun cât și la alte împrejurări ; *Botezurile* și *conuniile* făcute de domn, tot pe cheltuiala statului ; *sărbătorile*, cheltuelele făcute cu preoți, luminări tămâie etc. la sărbătorile cele mari ; *daruri la creștini* cutia milinelor și nostimul condeiu de *daruri la obraze știute*, pe care nu convenia domnului să le zică pe nume. Cheltuielile care în aparență se făceau pentru țară erau mărginite la câteva zecimii de mii de lei, anume pentru Lipcani¹⁸¹ călăreți de Țarigrad. Ișcihadărie¹⁸² cei trimiși cu trebi, întreținerea capuchihailor

¹⁸¹ Corp de Tătari trimiși cu slafete.

¹⁸² Un felu de jandarmi.

dela Bender, Hotin, Cetatea Albă și cheltuielile de tot neînșămnate ale gramaticilor. Observăm însă că chiar și aceste cheltuieli, pretinse făcute în interesul țării, tot Turcilor le slujiau, pentru a purta stafetele lor, a mijloci ordinele suveranului și a întreținea în țară o poliție oarecare ce eră de nevoie pentru a putea mai ușor despoia pe popor, împedcându-l de a-și lua lumea în cap și a fugi în codri sau peste graniță.

Nici un condeiu nu se vede trecut care să fi avut de scop vreo îmbunătățire materială sau morală a țării sau poporului, precum drumuri, poduri și altele. Bisericele numai se folosiau măcar întru câțva din veniturile statului, prin cheltuielile pentru serbători și pomăjanii¹³³ pe lângă că ele aveau veniturile lor cele înșămătoare. Trebuiau niște întâmplări cu totul afară din rânduiala lucrurilor, precum ciuma din 1797, pentru a scoate pe stat adecă pe domn din nepăsarea în care stătea față cu interesul public și a-l face să cheltuiască cu „lazareturile” bolnavilor suma de 6351 de lei. De altfeliiu toate cheltuielile au în vedere numai și numai interese personale ale Turcilor, domnului și boierilor. Statul eră pe atunci considerat ca o întinsă companie de exploatare; poporul ca o turmă de oi, dela care culegi roadele, fără a-ți da altă osteneală, decât de a le lăsa să pască pe câmpii.

Afară de aceste cheltuieli obicinuite, Poarta mai supunea țările române la altele extraordinare, decâteori aveă vre'o nevoie pe care știa că ele o pot îndeplini. Așa în sama pe 1797 găsim o corabie făcută prin îngrijirea și cheltuiala Moldovei, și care costă o sumă egală cu aceea a tributului pe un an, 66.552 de lei. Altă dată, în sama pe 1798, întâlnim un număr de 350 de cai cumpărați de țară și trimiși pe socoteala ei la Constantinopole, pentru care se dau 53.624 de lei. In acelaș an Turcii mai cer întocmirea a două hambare la Bender, pentru care se cheltuește suma de 42,717 lei și se mai trimite tot odată și o cătime însemnată de oi, care costă pe țară 75.000 de lei.

Aceste însă toate nu erau nimic față cu greutățile ce cădeau pe bieteile țări în două împrejurări: când se schimba domnul, ceace din nenorocire se repeta aproape la câte trei ani și când Poarta se afla în războiu. Domnul mazil se încărca cu toată curtea și averea lui în o mulțime de cară mocănești, harabale și căruți și se îndrepta către Constantinopole, pe când cel nou numit își trimitea tot pe cheltuiala țării, mai puține avuții, dar mai multă întovărășire de simpatrioți în țara unde era rânduicit. Unul cu zimbetul pe buză, celalalt cu lacrimile în ochi; dar nici acesta nu-și lua pentru tot deauna răunas bun dela țară, pe care nădăjduia cu ajutorul Domnului s'o revadă iarăși în curând sub picioarele sale, bizuindu-se pe pungile de bani ce le

¹³³ Pomene.

așezase în fundul harabalelor, cheia de aur cu care deschidea în totdeauna porțile ce duceau la domnia vreuncea din țările române.¹²⁴

A doua împrejurare mult mai impovărătoare însă ce se abătea asupra acestor țări eră atunci când Poarta avea vreun rășboiu cu o putere vecină. Pe lângă facerea podurilor, cereri nenumărate de salahori pentru întocmirea cetăților și de cară pentru transportul celor trebuitoare oștirii, pe lângă proviziuni ce se luau atunci din țară fără nici măcar acea ridiculă despăgubire plătită de Turci în vremile ordinare, ei mai cereau și bani sunători pentru întimpinarea cheltuelei oștirilor. Așa în sama din 1804 găsim condeiu însemnător de 1.050.000 de lei, banii „imdatului”¹²⁵ ce a fost țara datoare să deie spre plata lefilor oștirilor împărătești ce au fost la țara Românească, după sfântul hati-humaium și după osebită și vrednică de închinăciune împărătească poruncă”. Și să se noteze că această contribuție la cheltuiala oștirii întrebuințată în așa numită răspingere a bandelor lui Pasvan-Oglu, se cere dela Moldova, ce nu fusese întru’ nimic amestecată, nici activ nici pasiv, în acea daravere.

Adese ori domnii, spre a îndeplini cererile turcești impuneau țării contribuții în natură, ce nu erau de loc cuprinse în dările ce se ridicau. Aceasta se întâmpla mai ales cu zahareaua pe care locuitorii o dădeau mai totdeauna fără a primi vre’o plată, ba încă o și cărau până la locul trebuincios. Așa în sama pe 1786 întâlnim de mai multe ori însemnări ca aceste :

„287.059 ocă făină și 2.609 merțe orz, ce s’au trimis cu rânduială de pe la ținuturi și nu s’au plătit locuitorilor, fiindcă se rânduiseră în ajutorința și n’au apucat ispravnicii a o plăti”.

„1037 merță, 7 dimerlii orz ce sau trimis cu rânduială între aceste 8 luni câte 1297 dimerlii pe lună, după sineturile ce s’au luat și nu s’au plătit locuitorilor”.

„13.101 oi ce s’au trimis dela Codrul Vaslui, și rânduidu-se în ajutorința, n’au apucat a se plăti locuitorilor”.

„Bez cele ce s’au luat dela locuitori și nu s’au plătit bez cele ce s’au luat dela băcălii din târgul Iași și iarăși nu s’au plătit”¹²⁶.

„Nu au apucat a se plăti” pentru aceste timpuri, tălmăcit fără încunjur, vra să zică că nu s’au plătit niciodată; do vada cea mai bună este că nicăierea nu se vede trecută vre o sumă pentru plata acestor lucruri, cu care sămile să fie scăzute. Dacă unul din ele fusese rânduit a se plăti din ajutorința și aceasta se încasase întreagă, trebuia numai decât ca suma acelei dări să înfățoseze un prisos, anume acel economisit

¹²⁴. Pentru strămutarea lui Mihailu Suțu aflăm cheltuiți 50.701 lei.

¹²⁵. Ajutor.

¹²⁶. Condicta vistieriei Moldovei pe 1796.

prin neființa unei asemenea cheltuieli. Totuși la sfârșitul răfuelei întâlnim ca rămășiță tot acele 000,000 caracteristice, iar prisosul ce putea să rămână se înfunda în nenumăratele poliți de Țarigrad a căror ființă și plată nu erau controlate de nimeni.

Asemenea cheltuieli pot însă părea serioase; ele aveau de țintă a alina nevoia cea vecinică de bani a statului turcesc. Cece însă este revoltător sunt darurile la Turci și cheltuielile nesfârșite făcute cu musafirii, conacele, transporturile Turcilor ce treceau prin țările române, și care nu aveau alt temei de a fi decât în deprinderile lor cele jăfuitoare. Țările române se închinase ca state unui altui stat, nu persoanelor private din acest stat; totuși aceste se folosiau comparativ mai mult pentru nevoile lor casnice din stăpânirea țărilor închinete, decât însuși ocârmuirea de care se țineau.

Transcriem aici un capitol întreg de darurile la Turci și alte câteva cheltuieli stranii, pentru a vedea la ce grad de robie ajunsese țările române față cu Turcii. Este împrumutat din condica visteriei Moldovei pe 1786 :

Lei

- 512 Chihaelei Mariei Sale Malek-pașa, după izvod
- 454 Daruri ce sau dat lui Timicăi Mârza după izvod
- 87 Haznatariului lui Ismail Bina Emeni, însă :
 - 29 lei 60 bani un postav
 - 57 „ 60 „ o blană sângeap
- 98 Un ciasornic de aur lui Tutunğı Emin aga
- 505 Daruri ce sau dat lui Ismail Bina Emeni
- 25 Daruri ce sau dat lui Kipru Emeni, însă :
 - 20 lei o tabachere de fildeș
 - 5 „ o oca tabac
- 330 Daruri ce s'a dat lui Ismail Bina Emeni, însă :
 - 140 lei o blană cacom
 - 100 „ un giar
 - 60 „ două citarele
 - 30 „ o ghitie
- 10 La doi oameni a M. S. Hotin Muhafezi
- 100 Lui proin Hotin Defterdar
- 353 Lui Halil Ismail Bina Emeni, însă :
 - 96 lei o blană de cacom
 - 126 „ un ghimesiț de hindie în dungi
 - 31 „ o ghitie
 - 87 „ un giar
 - 75 „ un duluci-zor
 - 100 „ un ciasornic de aur

- 16 Un postav omului lui Suleiman Efendi
 666 Cele ce s'a dat mutului prea înălț. vizir, însă :
 468 lei un contăș de samur
 120 „ ceasornic de aur
 78 „ 3 postaje la 3 oameni ai lui
 14 Un postav cihodarului lui Bina Emeni
 250 Un ceasor. cu lanț chihaelei lui Mehmet pașa
 15 La doi Tătari ai lui Timircal Mârza
 25 Unui Tătar al M. S. Seraschier pașa
 1000 Boccea-pehasi lui Isacce Ambari Emeni
 120 Lui Hagi-Mehmet aga venind cu un armăsar
 101 Muhurdariului M. S. Ahmet-pașa, venind cu haremul
 M. S.
 50 Lui Harem-chehaesi al M. S.
 100 Unui tătar viind pentru trimiterea cherestelei
 15 Unei turcoaice Fetme, ce are o pricină
 1800 Lui Omer aga. cihodar al lui Beilic Efendi
 150 Omului slăvitului Selim aga, venind cu un armăsar și
 2 cai.

Și așa mai departe pomelnice de aceste pe file întregi. Pentru a trece cu vederea darul dat *fiului* lui Timircal Mârza, persoană ce nu știm nici măcar dacă eră în vârstă, precum și cheltuiala de întreținere dată Turcoaicei ce aveă o pricină în Moldova, minunat este darul de 666 de lei făcut mutului prea înălțatului vizir, adică caraghiosului ce însoția pe vizir și îl înveselea ; numai puțin nostime sunt darurile făcute slugilor care duc armăsarii pașilor sau celor ce conduceau haremurile Mărilor lor? Biata Moldova (și tot așa și țara Muntenescă) ajunsese a plăti din casa statului până și slugile și caraghiojii Turcilor. Apoi ce să zicem despre îngrijirea statului de a procura blăni, tabacheri, tutun și tabac pentru diferiții Emeni și Efendi ce ne onorau cu vizitele lor?

Darurile se dădeau însă nu numai atunci când Românii cereau ceva dela Turci, ci lucru mai curios și atunci când, după ordinele lor, Românii le dădeau ceva. Așa în sama pe 1777, se vede o sumă de „200 de lei pentru o blană nurcă ce s'au cumpărat de s'au dat d-sale Emieta vizir Cihodar ce *au venit la Galați după zăhărea*”.

Asupra Munteniei deși nu posedăm amănunțimele ce le am dat despre Moldova, chiar în cazul când le am aveă, ele nu ar face decât să reproducă tabloul desgustător ce reiesă din sâmile Moldovei, și pe care l'am cunoscut ca existând și în Muntenia pe timpul Brancovanului.

Bauer ne arată ca cheltuite din veniturile Munteniei pe 1767 de 2.020.000 de lei¹³⁷ următoarele sume :

<i>Cheltueli pentru Turci</i>	<u>Lei</u>
Tributul și cheltuiala căpătării domniei	917.313
Plata Ienic.rilor din cetățile dunărene	153.540
Plăți în socoteala vechilor datorii a domn	145.195
Dobânzile acelor datorii	4.275
Daruri hanului și pașalelor	34.146
Daruri în blăni, stofe, ceasornice Turcilor	84.010
Conacele turcești	19.063
Daruri pașalelor spre a împiedeca pe neguțitorii Turci dela abuzuri	12.898
Salariile lui divan Efendisi și ale beșliilor	7.528
Daruri in timpul Ramazanului	40.246
Cheltueli cu străini însămnați aflători în București	6.235
Chelt. trimiterei banilor în Constantinopol	730
Daruri la Cadii vecini care judecă procesele între . Turci și creștini	796
Zahareaua de primăvară și de toamnă împreună cu cheltuelile făcute pentru luarea adevărinței	60.000
Cheltuiala casei domnești în Constantinopole când s'au făcut noua domnie	43.578
Totalul cheltuielor pentru Turci.	<u>1.529.553</u>

Cheltueli în țară.

	<u>Lei</u>
Pensiile boierilor și a văduvilor	56.766
Daruri de Paști și de Crăciun la boieri, văduve, etc.	5.947
Masa domnului și cheltuielile mărunte ale palatului	21.907
Alte cheltueli ale curței	8.663
Cheltuiala celor două biserici ale curței	10.854
Cheltuiala comișiei (grajdiorilor)	3.675
Salarul marelui vistier și celorlalți din vistierie	7.825
Caftane	505
Cheltuiala Lipcanilor și altor curieri	7.491
Bilete de scutire de dări ¹³⁸	64.386
Totalul cheltuielor din țară.	<u>188.429</u>

¹³⁷. Cifra de mai sus, p. 138, dată ca venit al Munteniei, pe 1767 de 2.673 50 de lei cuprindea și banii scutelnicilor, casa răsurilor și venitul doamnei.

¹³⁸. Bauer, ne spune că bilete de scutire se dădeau :

- 1) Scutelnicilor
- 2) Acelor însărcinați cu cumpărarea oilor pentru Constandinopole.
- 3) Acelor ce duceau lemne de încălzit la curte.
- 4) Plăieșilor care păziau trecătorile Carpaților.

Din venitul total al țării Muntenești, care atingea cifra de 2.020.000 de lei, se cheltuiuse deci 1.717.982, mai rămânând câștig curat al domnului 302.018 lei, în afară de veniturile domnești, iar proporția banilor cheltuiți în interesul Turcilor și acei dați la nevoile domniei și ale țării eră de 8 la 1 !

După cele arătate până aici, putem să ne facem o idee despre regimul politic și financiar căruia erau supuse țările române. Domnul, autoritatea supremă în stat nu eră decât o un-altă oarbă și ascultătoare în mâinile Turcilor. Ei îl întrebuițau mai ales pentru a storce bani sau valori dela popor, căci aceasta eră aproape singurul mijloc pentru Turci de a se folosi din stăpânirea țărilor române, neputând lua pe locuitorii lor în armată, ca unii ce nu erau Musulmani. Dările, la care erau supuse țările române, nu erau statornicite odată pentru totdeauna; de aici izvorul celor mai vajnici încălcări. Când Turcii aveau nevoie de ceva, ei ordonau domnilor și aceștia trebuiau să asculte; dacă nu își puneau viața lor în cumpănă. Dacă veniturile obicinuite ale țării nu ajungeau spre întâmpinarea cheltuelei cerute, se scotea îndată o dajdie nouă, fără a lua în bagare de seamă dacă se loviă prin ea interesele locuitorilor. Sistemul urmat pentru Turci eră aplicat și de domn în propriul său folos. Dacă cheltuiuse mai mult pentru căpătarea domniei și veniturile domnești existente nu puneau în perspectivă o grabincă îndestulare, sau dacă poziția lui era cam șovăitoare la Constantinople, atunci el recurgea la scoaterea vreunei noue dări asupra țării, pentru care lua un nume din bogatul vocabular rămas din vremile trecute.

Oamenii sunt din firea lor încălcători ai drepturilor altora; trebuie scutul cel aspru legilor și al puterii publice pentru a stavili nesățioasa lor pornire; iar când acesta lipsește și în locul lui se pune bunul plac al individului, atunci înțelegem ușor cum abuzul poate deveni lege. În asemenea stare se aflau Românii în vremea Fanarioților; și de aceea amintirea cea plină de ură și de amărăciune, lăsată de acea epocă, nu este datorită unui glas mărit prin ecoul răsunător al timpului, ci este numai reproducerea slăbită, prin îndepărtare, a tristei realități.

4. SOCIETATEA ȘI MORAVURILE ¹³⁹.

Supunerea sub cei mai mari. — Apăsarea turcească, unită cu apriga vânăre a scaunelor române din partea competitorilor tot mai numeroși ce se îngrămădeau spre a lor dobândire, trebui încă de mult să facă o adâncă știrbire în moravu-

¹³⁹ Vezi și introducere la scrierile lui C. Negruzzi de V. Alexandri, reprodusă și în *Conv. literare*, VI, 1892 p. 1 și urm.

rile simple dar cinstite ale oamenilor vechi. Semnul cel mai văzut al acestei știrbiri se destăinuiește în călcarea jurămintelor celor mai sfinte, care, începuse în țările române odată cu destrăbălătura vieții politice.¹⁴⁰ Acest sistem al corumperei morale este cu atâta mai caracteristic cu cât vremile fiind religioase, numai o adâncă destrăbălare putea să împingă pe oamenii ce aveau încă o puternică credință, a lua în deșert numele Domnului Dumnezeuului lor.

Epoca fanariotă nu putea decât să împingă mai departe decăderea morală, căci pe lângă pricinile vechi se mai adăusese altele noi care trebuia să facă pe oameni și mai ipocriți, mai târători mai lași și mai înjosiți. Anume pe lângă stăpânirea străină ce apăsă de departe asupra țărilor române, să adăusese o altă tot străină, fiică și reprezentantă a celei d'întâi, care se încuibase, chiar în sânul lor.

Deși prin el însuși elementul grecesc nu avea nici o putere, el devenia cumplit și înfricoșător prin autoritatea ce o mprumuta dela acel care-l trimitea. Înaintea lui deci câtă să se închine cel românesc ca și înaintea Turcilor a-tot-puternici, închinare însă silită și fățarnică, care se făcea numai cât spre ocrotirea interesului individual.

Înțelegem cum o asemenea situație prin ea singură trebuia să contribue a falsifica purtarea și a schimonosi caracterele. Dar elementul însuși ce încorpora în țările române puterea cea cumplită a Otomanilor adică Grecii fanarioti eră în aceiași poziție față cu acești ai săi stăpâni. Și aici regăsim o ură seculară, care se ascunde sub masca ipocrită a îngrijirii de trebile Otomanilor, iarăși în singurul scop al apărării propriilor interese. Turcii inspirau Grecilor ură și frică, și erau trădați de ei în toate împrejurările; Grecii însuflau Românilor aceleași simțiminte, și culegeau dela dânșii aceleași roade.

Domnii, capetele țărilor române, dădeau exemplul acestei purtări lipsite de orice demnitate față cu Turcii. Pentru a căpăta domnia erau în stare să se supună la toate înjosirile.

Înaintea fiecărui pașe se purtau todeauna în chipul cel mai târător. Raicevici ne spune că „principii ar fi nemulțumiți când le vine în vizită câte un pașă, căci sunt nevoiți să cheltuiască mult cu primirea și darurile ce trebuie să-i deie; apoi trebuie să se înjosească față cu el. Abia îl văd și se cobor grabnic de pe cal, se apropie de el cu multă supunere spre ai săruta poala hainei, și merg înaintea lui pe jos până la gazdă. Ajunși aici, ei nu șed înaintea lui decât după repetate invitări”.¹⁴¹ Dar nu numai față cu Turcii mari Români tre-

¹⁴⁰ Asupra călcării jurămintelor, vezi mai sus vol. VII p. 114.

¹⁴¹ Raicevich *Osservazioni intorno la Valachia e Moldavia*, Neapoli, 1788, p. 175. Diez. c. rege 27 Martie 1786: „Les hospodars se prosternent devant

buiiau să plece capul. Până și cei mai mici, pare că toți turcii trebuiau respectați. Așa Constantin Mavrocordat dă o „carte de volnicie lui Hotsai Salahar să meargă la Huși să prindă pe Mehterbrat Hotsai, pe Mustafa a Targiului și pe doi turci Laji ce venise de curând dela Bugeag și *punându-i în fiere cu bunățate* să-i ducă la Bender, de vreme ce sunt „zolemgii ca să dea seamă de răutățile lor”. Chiar punerea în fiere a tâlharilor turci trebuia să se facă cu bunățate!¹⁴²

Umilirea eră simțită ca atare; nu eră ceva normal și oarecum înțelegându-se dela sine; eră privită ca ceea ce eră în realitate și atunci ca în toate timpurile, o degradare și o înjosire, și cu toate acestea șira spinărei se pleca, buzele se alipeau sfiicios de poala antereului puternicului Turc, numai și numai spre a nu pierde poziția și câștigurile materiale legate de dânsa. Dar nu numai în această pricină, ci și din teama de pedepse brutale se târau Greci și Români înaintea Turcilor. În 1752 Dragomanul Ghica este bătut cu toiagul pentru că „întâlnind pe un pașă, se mulțumise a-l salută după moda turcească punând mâna la piept și nu se coborise de pe cal în semn de adevărat respect”¹⁴³.

Pe cât însă erau de umiliți și de târători domnii față cu Turcii, pe atâtea se purtau de măreți și mândri față cu pământeni, care arătau lor aceiași supunere și aceiași purtare nevrednică de oameni, pe care domnul o avea către stăpânii săi. Domnul care se repezia cu un picior așa de ager către scara calului vre-unui pașă, în apartamentele sale nu mai putea merge singur, ci, cum ne spune Zallony, „eră dus de subsuori de doi sau mai mulți boeri, care-l ridicau cu atâtea putere încât de-abia picioarele lui mai atingeau pământul, și așa trece el din un apartament în altul, în care înlocuește metaniile ce le învârtea de obicei în între degete cu un lung ciubuc oferit de alți boeri care-i duseseră coada caftanului”.¹⁴⁴

Când eșia în public, „domnul mergea totdeauna cu capul plecat așa ca bărbia să-i atingă pieptul, cu ochii pe jumătate închiși și țintiți drept înainte, prefăcându-se a nu auzi și a nu vedea, spre a nu răspunde cererilor ce-i se făceau, învârtind cu o mână mecanică șiragul de metanii, iar cu alta tot atât de puțin inteligentă răscolind prin buzunar niște bani de aur”¹⁴⁵

des Chambellans du Sultan et tiennet l'étrên à un pacha lorsqu'il monte à cheval”. Condica de obiceiuri a lui Gheorgache 1762 *Letopiseșe*, III, p. 323; „Când vine un pașă cu 3 tuiuri, merge Domnul de-i sărută piciorul”.

¹⁴³ Condica de porunci a lui Const. Mavrocordat Bibl. Ac. Rom. No. 237, p. 30.

¹⁴⁴ Zallony, *Essai sur les Phanariotes*, Marseille, 1824, p. 34.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 42.

¹⁴⁶ Anton Diedo c. Doge, 1752, Hurm. *Doc.* IX, 2, p. 3.

Această purtare înjosită și târâtoare cu cei mai mari, brutală și grosolană față cu cei mici, era imitată în toate straturile societății, pornind dela vizir către sultanul, care singur nu se închina la nimeni decât lui Alah, la pași către vizir, la domnii țărilor către pași și vizir, la boeri, la oameni de casa acestora și până chiar la slugile care îi serveau și care și ele vroiau să facă pe marele, în raport cu altele dela case mai mici.

Bauer ne spune că „cei mari, curtezanii sunt lași târători înaintea superiorilor lor, nesuferit de mândri cu acei mai de jos. Banii îi fac să comită orice; ei sunt intriganți meșteșugiți, lipitori nemiloase ale poporului, apăsători ai celor slabi aspri cu supușii și tirani în casele lor”.¹⁴⁶ Raicevici adaugă că această manie de a face pe marele apucase pe timpul lui pe toată societatea bucureșteană. Toți boerii atât acei cu, cât și acei fără slujbe, se țineau datori a merge în fiecare dimineață la curte, spre a-și pierde timpul stând la vorbă în vre-o sală. „Ei nu îndrăzniau însă să ceară audiență, ci se preumblau mereu pe lângă ușa deschisă a camerei domnului, pentru ca el să-i vadă și să le zică să intre. Când putea să-i sărute mâna sau genunchii era lucru mare, ba erau fericiți chiar când îi bătea, numai să se apropie de sfânta lui persoană. Fusesse însă la curte! Văzuse pe domn, poate chiar vorbise cu el; era lucru mare! „Această boală, adaugă Raicevici, se comunicase și neguțitorilor care și ei își neîngrijeau de interesele lor spre a se apropia de oasele sfinte. Chiar și slugile sunt apucate de idei deosebitoare. și se mândreau de a aparține unor boeri care merg la curte, fiind în stare a părăsi pe stăpânii ce nu ar vizita palatul”. Și cu toate acestea, boierii se socotiau așa de mândri. „Ei credeau că's oameni fără pereche în lume și că lor li se cuvine dreptul suprem să stăpânească asupra supușilor pe care-i tratează ca pe niște câni”.¹⁴⁷

Deosebirea rangurilor. — Boierimea în veacul al XVIII-lea se împărția tot în acele trei clase care subsistau din vechime în țările române. Deosebirile de rang însă se hotărîse cu mai mare tărie, și niște norme fixe și nestrămutate regulau raporturile sociale între deosebitele ei clase.

În clasa întâi, care purtă numele grecesc de *protipenda* se numărau acei cu titlurile de logofeți, vornici, hatmani, postelnici și agi¹⁴⁸. Din această clasă se alegeau sfetnicii sau mi-

¹⁴⁶ Bauer, p. 234.

¹⁴⁷ Raicevich, p. 173. Cf. *Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukovina im Jahre 1805 von Grafen Vincenz Batthyani*, Pest, 1811, p. 102.

¹⁴⁸ În Muntenia, în locul hatmanului era marele spătar și în fruntea lor se adăoga, ca cel mai mare în rang, banul,

niștrii principelui, președinții divanului domnesc, comandații miliției câtă mai rămăsese în țările române.

Clasa a doua eră formată din spătari, bani, comiși, paharnici, stolnici, mult mai numeroasă decât clasa întâi, eră mărginită în drepturile sale la îmbrăcarea posturilor de dieci de vistierie adică dregători în ministerul finanțelor, care se putea urca după protecție, mai mult decât după merit, până la posturile cele mai înalte din această ramură, fără a putea însă trece mai niciodată peste pragul care-i despărția de protipendadă.

Clasa a treia erau cinurile adică rangurile mici : slugerii șatrării, medelnicerii, portarii, care dădeau din desele lor rânduri scriitorii din toate cancelariile domnești, precum și ale celor ținutale.

Între aceste clase se stabilise niște reguli cu atât mai precize pentru deosebirea rangurilor, cu cât fiind cu toții boieri s'ar fi putut mai ușor întâmpla amestecuri. Așa bunăoară un boierănaș de clasa a treia săruta poala antereului unuia din clasa întâi ; boierul de starea a doua îi săruta mâna, iar cei de rang egal din clasa întâi se sărutau pe barbe. Cel mic sta în picioare cu giubeaua strânsă la piept și într'o postură umilită dinaintea unui boier mare ; acel ceva mai căftănit se puneă cu sfială pe un colț de scaun, iar cei egali în rang stăteau alături pe divan cu picioarele sub ei. Cel mic îndreptându-se către puternicul zilei îi zicea : milostive stăpâne, măriă ta, luminarea ta, sau cu cuvintele grecești : evghenestate, eclambrotate, la care magnatul răspundea cu : arhonda, frațică sau mon cher. Cel mai slab scriea celui pogorât cu hârzobul din cer : sărutându-ți tălpile sunt al mării tale prea plecat și supus rob, și primea ca răspuns un simplu : al d-tale gata.

Pe lângă aceste deosebiri care se arătau în raporturile dintre ranguri, mai erau și altele menite a documenta în chip absolut înălțimea acestora : așa mărirea șlicurilor care la boerii cei de clasa întâi atingeă niște proporțiuni urieșe, dreptul de a purta barbe, de a se închina întâi la icoane în biserică și a lua nafără înaintea celorlalți, dreptul de a fi ras pe cap și la ceafă de bărbier-basa, acel de a fi ridicat de subsuori când urcau scările palatului, favoarea de a lua dulceți, a beă cafea și ciubuc la curte, în sfârșit dreptul exclusiv de a se preumbla în carete cu patru cai numite faleturi. Toate aceste prerogative ale clasei întâi, făceau să apară această treaptă de oameni ca niște semi-zei care se învârteau în jurul zeului Olimpului ce stătea pe tronul românesc.¹⁴⁹ Cum puteau fi tratate

¹⁴⁹ Toată această schițare a deosebirilor rangurilor este împrumutată, în parte chiar textual, din minunata introducere la scrierile lui Constantin Negruzzi de Vasile Alexandri, tipărită la începutul volumului I al acestor scrieri

celelalte clase ale societății de o boierime atât de înfumurată e ușor de priceput. Un om de afaceri politice de origine francez Serichon de pe lângă Domnitorul Moldovei Constantin Racovița, se temea ca tatăl său, neguțitor din Constantinopole, să nu vină cumva să se așeze în Moldova. El susținu rugămintea ce o făcea. Desalleurs ambasadorul Franței pentru a reține pe tatăl său în capitala imperiului Otoman, cu cuvintele următoare: „Boierii greci fiind încântați de ei înșiși și de boierii lor, privesc cu mult despreț pe neguțitorii ce se află în țară, făcându-i să stee înaintea lor cu capul descoperit fără a-i pune să șadă. Inchipuiți-vă, adaoage. . . . , dacă tatăl meu ar veni aici ca neguțitor și ar fi supus la asemenea tratare, cât ar micșura aceasta puținul credit de care mă bucur atât la boierii greci cât și la cei de țară, precum și la principele însuș; aș fi nevoit să mă retrag“¹⁵⁰. De aceea găsim pe oamenii acelui timp fugând de îndeletnicirile productive ale negoțului. Un boier spune despre fiul său: „să-i dau că face negustorie; dar el cere isprăvnicie să jăfuească, să bată, să fie cu pompă“¹⁵¹ prejudecată ce se menține și astăzi cu toată schimbarea vremilor.

Boierii titulare. — Am văzut aiurea cum boierimea devenise, din simpli nobili care împărțeau alătura cu domnul primejdioasa onoare a apărării țării, tot mai mult o clasă de dregători, și cum mai ales istovirea moșiilor domnești din care se răsplătea în vremile vechi vitejia pe câmpul de războiu, împinsese pe boeri tot mai mult către dregătoriile statului¹⁵². În timpul epocii fanariote se operă o nouă transformare în boierimea română, înaintea de a fi răpită de vârtejul civilizației. Din dregătorii ce ajunsese boierii până către începutul veacului al XVIII-lea, ele deveniră în cea mai mare parte niște titluri, care însă nu erau niște goale deosebiri, ci procurau celor împărțâșiți cu ele foloase însemnate, întâi prin scutelnici, soiul de pensie ce se dădea tuturor boierilor, chiar și acelor ce nu încăpeau în vre-o dregătorie; apoi prin ușurarea tot mai rostită de impozite cu cât se apropie epoca fanariotă de sfârșitul ei (care ușurare devine o scutire deplină în veacul nostru prin dispozițiile regulamentului organic); numai puțin prin dreptul exclusiv de a ocupa dregătorii potrivite cu rangul boieriei, de a nu fi pedepsiți cu pedepsele infamante ale oamenilor de rând

În ediția lui Sococ, București, 1872. De și tabloul schițat de Alexandri se referă la timpul de după 1821, el trebuie să fie cu atâtă mai adevărat pentru vremile anterioare.

¹⁵⁰ Serichon c. Desalleurs, 20 Iulie 1732. I. C. Filiti. Scrisori franceze din veacul al XVIII, p. 59. Comp. p. 93.

¹⁵¹ N. Iorga, *Studii și Doc.*, VIII, p. 28.

¹⁵² Vol. VI, p. 97.

pe lângă onorurile și distincțiile alipite din obiceiul de cinurile de boierie după înălțimea lor.

Prefacerea dregătorilor în titluri trebuie să ne-o gândim în chipul următor: Se întâmpla adese ori, mai ales în niște schimbări așa de repezi în domnie ca acele ce se petreceau în țările române, ca unii boieri să fie scoși din dregătoriile lor și să fie înlocuiți cu alții. Știm însă că boierul ce fusese în o dregătorie avea dreptul să poartă până la moarte titlul boieriei sale; de aceea întâlnim chiar în vremuri mai vechi pe lângă vel vornici, vel logofeți, vel postelnici, și pe alți purtând numele de biv-vel vornici (adecă foști mari vornici) biv-vel logofeți, biv-vel postelnici. Așa dar pentru boierii eșiți din dregătorii, numele păstrat al acesteia constituia pentru el un simplu titlu.

Dela un timp se introduse acea învoire de a se încuviința asemenea titluri și la boieri ce nu fusese în dregătorii. Că unii din ei purtau însă numai titluri și nu erau dregători se cunoaște de pe numărul lor, mai mare decât al dregătorilor cunoscuți de acel fel. Așa într'un document din 1782 dela Alexandru Mavrocordat întâlnim cinci vel vornici, anume pe boierii Ștefan Sturza, Lascar Ruset, Gheorghe Ghica, Atanasie Ramadan și Iancu Caragea.¹⁵³

Un alt document din 1803 dela Alexandru Moruzi este încă și mai caracteristic; el enumără între boierii încredințatori pe Constantin Balș vel vornic de țara de sus, pe Constantin Paladi iarăși vel vornic de țara de sus și pe Lupu Balș tot vel vornic de țara de sus.¹⁵⁴ Este învederat că nefiind decât o singură țară de sus, numai unul din acești trei eră într'adevăr dregător în acea însușire, iar ceilalți erau numai niște purtători de titluri.

Pentru logofăt la început întâlnim în ambele țări câte un singur mare logofăt. În timpurile mai nouă găsim atât în Muntenia cât și în Moldova câte un logofăt pentru țara de sus și altul pentru țara de jos.¹⁵⁵ În anul 1785, mai întâlnim în Moldova un al treilea vel logofăt fără atribuțiune specială, pe lângă cei doi logofeți de țara de sus și de țara de jos.¹⁵⁶

¹⁵³ *Uricarul*, II, p. 42.— Vezi și alt document iar cu cinci vel vornici d'n 1785, *ibidem*, p. 267. Să vede că introducerea boierilor cu titluri se făcù între anii 1755—1782, de oare ce în 1755 în un document de la Mateiu Ghica întâlnim numa doi vel vornici, unul de țara de jos și altul de țara de sus, după vechiul obicei, *Uricarul*, V, p. 172.

¹⁵⁴ *Uricarul*, III, V, p. 172.

¹⁵⁵ Pentru Muntenia vezi Fotino, II, p. 275; pentru Moldova, un document din 1781. *Uricarul* II, p. 267. Comp. alte două documente din 1804, *ibidem*, I, 169 și 207.

¹⁵⁶ *Uricarul*, II, p. 50: „Dimitrie Sturza vel logofăt de țara de jos, Neculai Rosset vel logofăt de țara de sus, Iordachi Canta vel logofăt”.

Cu începutul veacului nostru vedem boierii titulare înflorind pe deplin și numărul titlurilor de acelaș fel dat boierilor nu se mai poate împăca de loc cu ideea ca ei cu toții să fi fost dregători. Așa o anafora din 1802 îndreptată de boieri către Alexandru Moruzi poartă subsemnătura a 7 logofeți, 8 vornici și 4 vistiernici¹⁵⁷. O altă anafora din 1802 este subsemnată de asemenea de 9 logofeți, 8 vornici și 2 vistiernici¹⁵⁸. În 1805 întâlnim într'un document 4 logofeți, 3 vornici și 2 vistiernici și într'un altul 5 logofeți, 8 vornici și 3 vistiernici, iar în un al treilea 6 logofeți, 7 vornici, 2 vistiernici și 2 medelniceri¹⁵⁹. În 1806 găsim iarăși 4 logofeți, 6 vornici și 3 vistiernici¹⁶⁰.

Titlurile de boierie ne mai fiind acuma alipite de dregătorii, ele se puteau dobândi cu mult mai mare ușurință, și în corupția îngrozitoare în care putreziau țările române, nu putea fi lucru de mirare ca titlurile să fie fost întrebuințate de stăpânii lor ca un mijloc de speculă, spre a face bani și cu acest chip. Așa ne și spune cronica patriotă a lui Zilot Românul, la domnia lui Alexandru Vodă Suțu, că „nu eră mai ciudat să vezi că făcea și boieri cu un nou obicei, adecă cu pitace date celor ce se boiereau cuprinzătoare că cutare după slujbele sale sau după altă mijlocire se suia la treapta cutare, care pitace ajunsese mai la urmă de vindea și pe bani și eră destulă ocară, căci le lua toate mascalele și oamenii netrebnici¹⁶¹. Potrivit cu aceste arătări ale documentelor spune și Raicevici că este de necrezut cât de mare e numărul titrațiilor, din pricină că principii, sau prin favoare sau pentru bani, conferă pe fie ce zi titluri de nobleță persoanelor care le cer. Omul cel mai de rând poate fi nobilizat, dacă dă numai bani, și adese ori hamali sau geambași de cai prefăcuți în nobili se trătează unii pe alții cu epitetul de „cinstiți boieri“¹⁶². Iar Athanasie Comnen Ipsilanti adaoge că Mateiu Ghica sosind la București făcu în timp de 3 luni: 30 de stolnici, 20 de paharnici și 50 de sărdari dintre proști, făcând să piardă vistieria șfeturile ce mai înainte se luau dela ei¹⁶³.

O listă a tuturor boierilor Moldovei din anul 1810 arată 3 logofeți de țara de jos, 2 log. de țara de sus, 8 vornici de țara de jos, 4 de țara de sus; 2 vornici ai obștiei, 2 hătmani, 3 vistiernici, 3 postelnici, 2 agi, 27 de spătari, 23 de bani, 10 comiși, 27 de căminari, 22 de paharnici, 31 de sărdari, 30 de stolnici, 33

¹⁵⁷ *Uricarul*, I, p. 4.

¹⁵⁸ *Ibidem*, I, p. 24.

¹⁵⁹ *Ibidem*, IV, p. 194; II, p. 139, 144. Numarul boierilor subsemnați corespundea celei mai adeseori cu înșămânăteea actului.

¹⁶⁰ *Ibidem*, IV, p. 109.

¹⁶¹ Zilot Românul, Ed. Hasdeu, Bucureș'i, —1888.

¹⁶² Raicevici, p. 163.

¹⁶³ *Τὰ μετὰ τὴν Ἐλωσιν*. p. 367

de medelniceri, 20 de cluceri, 41 de sulgeri, 29 de pitari, 29 jîtniceri, 38 de şatrari, afară de boierinaşii ca ftori logofăt, ftori vist. treti log. polcovnicei, postelnicei¹⁶⁴. Eră şi un număr de feciori de boieri „ce n'au apucat până acuma a se cinsti cu nume — de boierie”, adecă nobili fără funcţii nici titluri. Intre ei aflăm nume ca Krupenski, Sturza, Donici, Canănaşu, Ruset, Negri, Miclescu, Iamandi, Greceanu.

Paralel cu această nouă prefacere a boierimei din o clasă de dregători în una purtătoare de titluri, coboritorii acelor boieri care nu mai apucase a întra în dregătorii, adecă a boierilor mazili, mai fac încă un pas în căderea lor din treapta boierimei către acea ţărănească.

În epocile anterioare am văzut că se vorbea întotdeauna de *boierii mazili*, caracterizându-se aceştia prin împrejurarea că „ar plăti dăjdiile către vistierie”¹⁶⁵, adică darea directă a birului, deosebindu-se de ţărani numai prin faptul că nu răspundeau asemenea dare după sistemul cislei. Cu timpul însă, şi cu deosebire în decursul epocii fanariote, legătura dintre boeri şi mazili se rupse cu totul, şi aceşti din urmă nu mai erau priviţi ca nişte membri ai clasei boiereşti. Într'adevăr am văzut că pentru a fi boier trebuia să porţi un titlu. Nobleţa nu mai există prin ea însăşi, ci numai în legătură cu titlurile de boierie, adecă de dregătorie. Mazilii cărora tocmai asemenea titluri le lipsiau, trebuiau numai decăt sau să caute a le dobândi, spre a se urca iarăşi în scara boierimei, sau ne mai putându-le ajunge, se coborau din aşa numita clasă a mazililor în acea a ţăranilor.

Astfel aşezământul pentru birul Moldovei din 1802 deosebeşte „starea boierească, neguţătorească, bisericască şi mazilească”¹⁶⁶. Mazilii cad nu numai în condiţia moşnenilor sau răzăşilor, dar chiar mai jos, acolo unde căzuse şi mulţi răzăşi, adecă în aceea a clăcaşilor, impunându-li-se cisluirea dărei ca şi birnicilor de rând. Mazilii reclamând contra unui asemenea abuz, Alexandru Moruzi, prin un hrisov al său din 1803 dispune ca „cisla între mazili pentru banii dăjdiilor nici odinioară să nu fie, după cum nici până acuma n'au avut obiceiul a se cislui, ci fieşte-care mazil după cum va fi aşăzat în tabla vistieriei aşa să-şi plătească banii dăjdiilor; iar care din mazili nu se vor mulţami a-şi plăti banii dăjdiilor cum vor fi aşăzaţi şi vor cere

¹⁶⁴ Lista cu numele tuturor în Radu Rosetti, *Arhiva senătorilor din Chişinău*, Memoriul III, p. 57 (17) Feciorii de boieri, *ibidem*, p. 65 (25).

¹⁶⁵ *Uricarul*, I, p. 47 şi XIV. p. 237 Comp. vol. VI al acestei istorii, p. 103. În vechime mazilii nu ascultau decăt de poruncile domneşti, iar nu de acele ale ispravnicilor. *Uricarul*, XV, p. 307.

¹⁶⁶ *Ibidem*, I, p. 7. Bauer, p. 266, defineşte Mazilii: „On appelle ainsi les descendants des boyards qui ne sont pas en place. Constantin Mavrocordato choisit d'entre eux les descendants de la première et de la seconde classe et en orna une classe à part sous le nom de *Neamuri*.”

să se cisluească cu ceilalți săteni, poruncim domnia mea d-sale vel vistiernicului, pe unii ca aceia ce vor cere cisla, îndată să se scoată din tabla mazililor și să se dee la bir cu țara, ca să se cisluiască, și niciodată să nu mai fie puși în orînduiala mazililor”¹⁶⁷. Care eră condiția socială a mazililor la începutul veacului nostru, se poate vedea depe aceea că erau însărcinați cu paza cirezilor de vite ale negușitorilor de peste vară, și în toamnă le duc la salhanale, unde șed până le isprăvesc de tăiat, precum și la alte slujbe de rînd¹⁶⁸.

Iată deci ce transformări suferise boierimea română în decursul veacurilor. La origine clasă de nobili, îndatoriți la prestarea slujbei militare, mulțamiți numai cu titlul lor de nobili și nerăvnind îmbrăcarea dregătoriilor publice, dobîndind ca mulțămită a vitejiei lor răsboinice întinse moșii din pămînturile domnești. Eră epoca nobleței fără slujbe și fără titluri.

Mai târziu, cu peirea puterei militare a țărilor române, cu care merge paralel îngustarea tot mai mare și la sfârșit stîngerea pămînturilor domnești, nobilii se aruncă tot mai mult pe dregătorii și se deosebesc în două clase: de boieri cu boierii și de boieri mazili. Cătră sfârșitul epocii fanariote o altă transformare se operă în tagma boierească. Domnii greci văzînd că sprijinul lor cel mai puternic îl pot avea numai în clasa aceasta, înmulțesc mereu rîndurile ei, dar ne mai găsind locuri unde să-i așeze, le împărțesc numai titluri în loc de dregătorii, care titluri însă erau și cele îmbinate cu o mulțime de foloase. Clasa boierilor mazili, întră în această perioadă iarăși în rîndul țărănilor, din care eșise la urma urmelor întreaga boierime. Acuma coborătorii marilor familii române purtau sumanul și opinca în picioare, iar în locul lor se înălțau familii străine, venite să se desfășoare în averile adeseori răpite dela ei, în țara care, dacă mai exista, datorea aceasta numai sîngelui vîrst de străbunii lor. Dar cine poate căuta dreptatea în istorie!

Traitul boierilor. — Cum trăia partea oare-cum mai cultă a poporului român, clasa boierească? Fie care din boieri vroind să facă pe marele, și anume acei deopotrivă să se întunece unii pe alții, iar acei mai mici să ajungă pe cât se poate pe acei mai mari, apoi lupta pe acest tărîm în o societate înapoiată în cultură neputîndu-se îndeplini decît în sfera materială, înțălegem cum întrecerea mutuală a boierilor trebuia să se facă numai pe calea desfășurării exterioare a avușiiilor, adecă pe aceea a pompei, a fastului și a luxului.

¹⁶⁷ *Uricarul*, IV, p. 81.

¹⁶⁸ *Ibidem*, IV, p. 86 Comp. p. 80: „Ispravnicii ținuturilor să nu fie volnici de sine a rîndul pe mazilii nici la o slujbă mai mică”.

De aceia și toți observatorii străini ai moravurilor noastre din epoca fanariotă notează năzuința după lux ca trăsătura de căpățenie din viața boerimeii române. Strălucirea se răsfață, nu atât în exteriorul sau interiorul locuințelor, cât mai ales în hainele cele peste măsură de bogate, în giuvaerurile cele rare și scumpe, în trăsurile cele elegante aduse din Viena, în cایی cei frumoși, îmbrăcăminteя vezeteilor, numărul enorm al servitorilor, care, de și fiind robi Țigani nu erau plătiți cu leafă, dar nu mai puțin costau prin întreținerea lor. Raicevici ne spune că cheltuiala cea mai mare se făcea pentru postavuri fine, stofe străine și mai ales blănuri¹⁶⁹. El mai adaugе că fiecare familie se crede obligată а-și reinnoi îmbrăcăminteя la Paști, la Crăciun și la Înălțare, din care pricină mulți din cei mai puțin închipuiți se ruinează¹⁷⁰. Nu trebuie deci să ne mirăm de cele ce arătă Zalony, că unii boeri ar avea închise în haine, valori până la 150.000 de franci¹⁷¹. Bine înțeles că dacă bărbații ei însăși puteau, după sistemul îmbrăcămintei de atunci, să fie luxoși în haine, сu cât mai mult trebuiau să-i întreacă femeile. Principele de Ligne, care fusese trimis de Impăratul Iosif al II-lea al Austriei în Moldova сu un corp de armată, în timpul războiului din 1788—1792, descrie astfel îmbrăcăminteя boieroaicelor moldovene, și anume nu costumurile lor de paradă, ci așa cum erau în casă la ele : „Femei pline de grații mai toate din Constantinopole și de familii vechi grecești,¹⁷² șed în nepăsare pe divanuri сu capul aruncat de tot înapoi sau răzimat pe un braț de alabastru. Bărbații care le fac vizite stau mai de tot culcați pe lângă ele. O fustă foarte ușoară, scurtă și strâmtă abia le acopere grațioasele forme și o țesătură de gaz desemnează de minune frumoasele rotunzimi ale sânurilor. Ele poartă pe cap o stofă neagră sau roșie ca focul, strălucitoare de diamanturi, сu care este împodobit felul acesta de turban sau de bonetă. Mărgăritare de cea mai frumoasă albeață împodobesc gâtul și brațele lor ; câteodată acestea sunt acoperite сu rețele de gaz garnite сu sechini sau jumătăți de galbeni ; am văzut uneori și până la 3000 de aceștia pe acelaș veșmânt. Celelalte haine ale lor sunt făcute din stofe cusute сu aur și сu argint, сu margini de blănuri prețioase, precum și veșmântul boerilor care nu se deosebește de acel al Turcilor decât prin căciula pe care о pun deasupra unei chitii roșii și care seamănă сu turbanul. Femeile boierilor țin în totdeauna în mâni ea și sultanele un fel de metanii de diamanturi, de mărgări-

¹⁶⁹ Raicevich, p. 122.

¹⁷⁰ Raicevich, p. 258. Tot aici spune el despre introducerea moiei trăsurilor de Viena, сu toții întrecându-se care va avea pe cele mai frumoase.

¹⁷¹ Zalony, p. 50.

¹⁷² Boieroaicele române având toată deprinderea de а vorbi grecește. principele de Ligne le luase pe toate drept Grece.

tare, de mărgean, de lapislazuli, de agat sau de lemn rar, care le slujesc spre a-și ținea cumpătul și le păstrează agerimea degetelor, ale căror unghii sunt colorate cu carmin, mai făcându-și cum se spune din numărarea boabelor și un feliu de graiu tainic pentru iubirile lor”¹⁷³.

Uneori dorința de a întuneca pe celelalte mergea atât de departe, încât unele boierese nu se sfiau a pune în umbră prin bogăția giuvaerurilor lor chiar pe doamna princepelui. Atunci însă îndată le venea pedeapsa. Ele erau depărtate de curte, până când doamna își comanda la Viena sau la Paris alte giuvaeruri și mai de preț. Iubirea luxului cuprinsese ca o adevărată epidemie pe oamenii bogați din țările române, și deveni una din pricinile de căpetenie de stoarcere și jăfuire a poporului¹⁷⁴. Importul mărfurilor străine sporind prin adăogirea luxului, eșirea banilor din țările române apuca acuma această nouă cale, tocmai în ajunul momentului când trebuia să încezeze răvărsarea lor în pungile turcești. Desfășurarea luxului în țările române întreținu deci aceea scurgere a avuțiilor către părțile străine, care împiedecă și de atunci înainte formarea de economii; ba dinpotrivă introduse ruina în gospodării. Raicevici ne spune că luxul activa mult importul în Muntenia și Moldova, introducându-se din Rusia blănuri de jder, cacom, vulpe, samur și altele; din Asia prin neguțitori greci, stofe de mătase simple sau cusute cu aur și argint; din Lipsca postavuri și catifele: ornice și giuvaeruri din Franția, Anglia și Olanda.¹⁷⁵ Comunicarea cu Apusul, mai ales cu marele centru comercial al Lipscăi, făcându-se tot prin neguțitori greci, care mergeau în fiecare an deși procurau mărfurile trebuitoare, acești neguțitori adoptară de la un timp întrebuintarea hainelor nemțești în locul acelor orientale, care pe încetul apoi își făcură drumul în clasa boierească¹⁷⁶ și desbrăcară astfel societatea românească de veșmântul orientului, înainte de a-i curăți și interiorul ei de obiceiurile și deprinderile lui. Alte mijloace de traiu luxos erau grădinile împodobite cu arbori străini crescuți în florării cum erău acele ale lui Filaret Episcopul Râmnicului¹⁷⁷, sau mâncări și băuturi din străinătate cum făcea boierul Barbuceanu Stirbeiu pela 1784. Acest Stirbeiu este și poate cel întâiu boier român care a mers la băi străine și anume la Carlăspot (Karlsbad) descriind în interesante scrisori călătoria lui, poftirile ce le-a

¹⁷³ Scrisoarea principelui de Ligne către marchiza de Coligny din 1 Oct. 1788 reproducă în traducere română în *Mag. Ist. pentru Dacia*, IV, p. 366.

¹⁷⁴ Zallony, p. 70. Numai calpace albe (un soi de coperiș al capului).

¹⁷⁵ Raicevich, p. 133.

¹⁷⁶ Joseph Bohrer, (Mai sus, p. 347, nota 8), p. 17.

¹⁷⁷ Extracte din scrisorile lui Filaret 1791 în *Contribu'tii la Istoria literaturii române* de N. Iorga în *An. Ac. Rom.*, II, Tom. XXIX, 1906, p. 11.

primit la Pesta, Viena și Praga, și mai ales minunata lui petrecere la băile unde se dusesese și despre care spune că „așa traiu n'a trăit el de când e" iar aiurea adaogă că „adevărat este fericită viață să trăiască cineva și într'aceste locuri" ¹⁷⁸.

Mai obișnuiau cucoanele a ținea pe brațe câni mici de tot și flocoși și este nostimă scrisoarea unui boier din Craiova care cere pentru „Muemuzel Văcărescu", doi câni de așa fel dela neguțitorul Hagi Pop din Sibiu ¹⁷⁹. Apoi mai aduceau din străinătate și „mieri practiceose care să aibă știința a face toaleta și a îngriji pentru haine, săplătorie și rochii" ¹⁸⁰.

Petreceri. — Societatea înaltă a acestui timp fiind bogată și reavînd nevoie de a munci spre a trăi, trebuia să-și caute desfătarea în jocuri și petreceri; dar ce sărace erau acestea, și cât de mult trebuia să apese urâtul asupra oamenilor aceluia timp!

Una din petrecerile cele mai obicinuite eră preumblarea în trăsuri, la deal și la vale, pe stradele orașelor și mai ales ale capitalelor. Un călător Kosmali, care a trecut prin Iași în 1822, ne spune că, „în timp de uscăciune noroiul se preface în praf, care stârnit de vînt sau de copitele cailor se ridică în nori ne-străbătuți. Ar crede cineva că el ar trebui să împiedece pe dame de a eși din casă. Nu este însă astfel. La zile de sărbătoare și Duminicile ele se preumblă oare întregi în trăsurile lor deschise, până ce praful acopere atât sulimanul celor date pe obraz, cât și pe acele ce din întâmplare mai păstrează fața lor firească, cu un colorit nu prea ademenitor. Cu toate acestea este plăcut de privit la lungul șir de trăsuri înhămate cu cai frumoși, trecând în pas una după alta". În București aceste preumblări erau îmbinate cu o petrecere foarte stranie. Laurençon ne spune anume că „marele ton este de a merge după masă la Herestrău (Kilistri), iaz la jumătate de milă de oraș, unde este foarte la modă a se scuipa în iaz spre a face roate pe apă. Nu ar crede-o cineva adaogă Francezul, dar e așa" ¹⁸¹. Când eră noroiu, boierii aveau altă petrecere: puneau pe Țiganiilor lor de pe capră să dea biciu cailor, spre a-i face să sară, și să stropească din cap până în picioare pe nenorociții trecători, care înotau până în genunchi în noroiu, și care adese-ori se simțiau onorați de această bătae de joc, și salutau cu un „sărut mînilor" pe acei ce-i umpleau de tină.

¹⁷⁸ Un boier oltean la Karlsbad, 1792 de N. Iorga. în *An. Ac. Rom.*, II, tom. XXIX, 1906, p. 7—10.

¹⁷⁹ N. Iorga, *Studii și Doc.*, VIII, p. 49.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 55. Asupra luxului vezi și D. Russo, *Din corespondența Doamnei Ana Racoviță*, 1911.

¹⁸¹ Laurençon, p. 37.

Domnul și boierii nu ieșeau niciodată pe jos, ceea ce ar fi constituit cea mai mare înjosire. Intr'un rând Romanzov generalul rus propune lui Ghica a face o preumblare pe jos prin oraș la care Domnul îi răspunde: „Cum, dar ce ar zice supușii mei dacă ar vedea pe suveranul lor mergând pe jos!”¹⁸².

În afară de preumblări mai treceau boierii vremea și cu vizitele, în care cucoanele primeau musafirii întinse pe divanuri, iar boierii, stând turcește cu picioarele îndoite sub ei¹⁸³, și apoi cu balurile care luase un mare avânt mai ales dela intrarea Rușilor în țările române, în timpul războiului din 1769—74. În aceste baluri date de generalii ruși și înapoiate de boierii români, se întroduseră din ce în ce mai mult modele și obiceiurile nouă, care pe încetul schimbară cu tot felul vechilor desfătări. Unde se mai auzea acuma de acele hore sau de brăuri urieșe, conduse de câte un vornic sau postelnic, în care boieri și ju-pănese se prindeau în danț afară prin ograda curței domnești, eșind chiar pe stradele învecinate?¹⁸⁴ Dacă se mai jucau danțurile naționale, se făcea mai mult spre a mulțami curiozitatea ofițerilor ruși, care la rândul lor învățau pe Români poloneze, cadriluri și alte danțuri europene¹⁸⁵. Miloradovici, unul din comandantii ruși din timpul războiului dintre 1806—1812, atâta se dăduse în petreceri, încât neîngrija cu totul de trebile războiului, și cerea dela Petersburg să i se trimită maistri de danț, care să învețe pasurile pe boieroaicele muntene, în loc de arme cu care să răpună pe Turci¹⁸⁶.

La mesele ce să dădeau adese-ori prin casele marilor boieri se părăsise de asemena vechiul obicei ca femeile se mănânce a parte, ci ambele sexe benchetuiau împreună. O mulțime de slugi apărau pe musafiri de supărătoarele muști; după fiecare fel de bucate se vărsa apă de trandafiri pe mânilor musafirilor de către tinerile roabe, iar altele îngrijau neconținut să ardă în colțurile sălei de mâncare felurite mirodenii.

Se mai reînnoiau apoi din când în când și reprezentațiile de gimnastică și de circuri venite însă acuma nu mai mult din Răsărit, ci din Apus. Așa pela 1793 circul Matthieu dădea re-

¹⁸² Kosmali (Mal sus la acest volun, p. 132, nota 114), Comp. Dora d'Istria, *Gli Albanesi in Rumentia*, p. 317.

¹⁸³ Adam Reale *Voyage en Allemagne, en Pologne, en Moldavie et en Turquie*, traduit de l'Anglais par M. Aug. Paris 18, p. 1818. *Reise eines jungen Russen*, p. 4 Comp. scrisoarea principelui de Ligne.

¹⁸⁴ Mal sus, vol. VII p. 174.

¹⁸⁵ *Reise eines jungen Russen* (Mal sus la acest volun, p. 100 nota 14), p. 91. *Reise de russisch, ausserordent l'hen Gesundschaft*. (Mal sus p. 119 nota 86) p. 94 și 127, unde se spune că un boier ținea o bancă de cărți. Comp. vol. VIII, p. 174.

¹⁸⁶ Adam Reale, p. 23.

prezentații foarte vitale¹⁸⁷. Mai întâlnim și spectacole teatrale date de o trupă germană, a cărei limbă însă nu era înțeleasă aproape de nimene, precum și altele italiene, probabil, de opere; tot pe atunci aflăm și pe mai mulți diletanți, boieri și boieroaice române, jucând în traduceri grecești mai multe bucăți dramatice, precum *Saul de Allieri* și *Brutus de Voltaire*, jucate în 1819 și 1820¹⁸⁸. Tot pe atunci boierul Balș traducea *Zaira* lui Voltaire spre a sluji la acelaș scop¹⁸⁹. Pe lângă călătoria lui Știrbeiu la Karlsbad, mai întâlnim și alte călătorii la Paris făcute de boierul Dudescu, după cât se vede în interese politice, în care călătorie însă Dudescu cheltuiește așa de mult, după cum am văzut că se minează cu desăvârșire. Mai mult însă decât călătoriile care erau foarte rari jocul de cărți boierești. Așa în 1793 găsim pe un tată amărît că fiul său îl săracise cu cărțile”¹⁹⁰ La așa grad ajunsese această patimă că Domnitorul Ioan Caragea găsi de cuviință a înființa *Casa Evgheniștilor* care avea de scop epitropisirea feciorilor de boieri ca să-i împiedice de a pierde averile lăsate de părinți.¹⁹¹ Jocul care mai ales mânca averile boierimii era *Caisul*, care cum spune Caragea „stângea locuitorii”¹⁹².

O viață atât de lipsită de orice lucrare și plină de atâta trândăvie trebuia să desfacă viața de familie și să favorizeze mult moravurile ușoare, mai ales sub grozava sete de bani, care muncea toate clasele societății. Raicevici ne spune că galanteria domnește între femei care iubesc viața nelucrătoare și de a fi toată ziua numai în vizite. Principele de Ligne se mira cu toate acestea cum se puteau deda femeile la asemenea abateri când erau încunjurate de atâția servitori, care nu le lăsau singure nici un moment, piedecă însă prea ușor de înlăturat prin bani sau poruncă. Moravurile fiind așa de destrăbălate, înțelegem cum de nu se mai cleveția nimenea unul pe altul, și că fapta trebuia să fie foarte scandaloasă spre a da loc la vorbe asupra ei.¹⁹³ Cu deosebire în timpul venirii Rușilor, moravurile boieroaicelor române ajunsese o adevărată rușine.

Dar dacă femeile erau foarte depravate, ele slujiau numai de mijloc de petrecere, fără a se bucura la barbați de nici o con-

¹⁸⁷ *Reise der russ. aussererod. Gesandtschaft*, p. 97.

¹⁸⁸ Bibliografie grecească din epoca fanariotă, adunate de Gh. Sion Gherei în *Revista* lui Gr. Tocilescu, II, p. 246. Pentru trupele germane și italiene, vezi Recordon, p. 92, Laurençon, p. 36.

¹⁸⁹ Bohrer, p. 3.

¹⁹⁰ Iorga, *Sudii și Doc.*, VII, p. 27.

¹⁹¹ Ureche, *Societatea sub Caragea* în *An. Ac. Rom.*, II, tom XXII, 1901, p. 102 (84).

¹⁹² *Ibidem*, p. 112, (94).

¹⁹³ Raicevich, p. 257. Scrisoarea principelui de Ligne, în *Mag. Ist.*, V, p. 365.

siderație. În atare privire moravurile orientale nu fusese schimbate. Un călător ungar, comitele Vincenz de Batthyani, care trece prin Moldova în 1805, spune că la o masă dată de un boier din Botoșani, nimene nu vorbea cu femeile, care simptom trist al stărei sociale se întâlnește în toată Moldova¹⁹⁴.

Se înțelege că în o asemenea stare a societății superioare, cea de jos nu putea să fie altfel. Așa ne spun călătorii ce au trecut prin țările române, că în crâșme se obișnuia a se ținea fete tinere, care servind să și ademenească pe mușterii. Raicevici spune în chip sentențios că mai toată crâșma e un lupanar¹⁹⁵. Numărul prostituatelor era peste seamă de mare. Se propusesese ca ele să fie supuse unei dări a căreia venit se calcula a fi de 100.000 de lei pe an. Despărțirile curgeau gârlă și pentru motivul cel mai de râs, mai ales în înalta societate¹⁹⁶. Această conrupere a moravurilor de familie nu eră însă decât una din verigile întinsei corupțiuni ce cuprindea ca un lanț nedescurcat întreaga societate românească, și anume cu atâta mai mult cu cât se înălța dela baza piramidei către creștetul ei.

Până la ce grad de pierdere a vredniciei ajunsesse clasa boerilor români ne poate arăta întâi împrejurarea raportată la domnia lui Neculai Mavrocordat, când bcerii divanului cu mitropolitul în frunte tac de frica domnului științele lor în procesul egumenului de Hangu cu visterniceasa Maria Cantacuzino, dând dreptatea fără ca să o aibă reprezentantului patriarhului de Alexandria; apoi încă și mai mult în tăgada făcută de mitropolit și episcopi înaintea lui Racoviță, despre mărturisirile făcute înaintea lui Mavrocordat, rămânând mai mult ca niște copii prinși cu minciuni decât ca niște oameni copți și conducători de popoare. Nu mai puțin caracteristic este și celălalt fapt petrecut sub Grigore Ghica, când fu strămutat în Moldova din Muntenia, și care furios pe rivalul său Constantin Mavrocordat pentru săparea și strămutarea lui din tronul Munteniei în acel al Moldovei, ordonă bcerilor moldoveni care tocmai subsemnase o mărturie pentru Constantin Mavrocordat că fusese domn bun și nu luase nimic din țară peste obicei, să dee de îndată, sub amenințarea capului, alte mărturii în care să-l arăte pe Mavrocordat ca pe un domn spărgător de țară. Bieții boeri simțeau adânc rușinea unei asemenea dăziceri, și se mirau cu ce obraz vor tăgădul astăzi ceeace afirmase eri.

¹⁹⁴ *Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukovina im Jahre 1805 vom Grafen Vincenz Batthyani, Pest, 1811, p. 111; „die Frauen unterhelt Niemand was in der ganzen Moldau gewöhnlich ist, ein trauriges Symptom“*, cf. p. 120: „Das schöne Geschlecht ist hier fast orientisch behandelt. Die Weiber kommen in Gesellschaft ohne jedoch wie bei uns einer Huldigung zu geniessen“.

¹⁹⁵ Raicevici, *ibid.* Cf. Del Chiaro, p. 20'.

¹⁹⁶ Ureche, *l. c.*, p. 113 (95).

Sub amenințarea pierderii vieții însă, obrazul lor trebui să roșească și fură nevoiți să subsemneze o a doua mărturie direct protivnică celei întâi¹⁹⁷.

Dacă însă aici putem scuza până la un punct pe boeri și arunca vina nemoralității comise pe absolutismul domnilor, cum vom putea oare privi această altă faptă, din cele mai infame pe care poate să le comită un om și un tată, făcută de unul din fruntașii boierimei muntene. Pe timpul ocupației rusești din 1806—1812 venind în București generalul rus Miloradovici, se spunea că acel boier îi vânduse pe propria lui copilă spre a dobândi postul de președinte al divanului, și a putea apoi despoia țara pe întrecutele. Isprăvile lui devin atât de vădite încât mai mulți boeri se jeluiesc împăratului rusesc, care după o cercetare făcută, ordonă surgunirea lui la Ecaterinoslav, cu toate că el se oferise a despăgubi țara cu 120.000 și apoi chiar cu 150.000 de lei¹⁹⁸.

Mai găsim atunci și un alt tovarăș vrednic al acelui boer, bărbatul unei nepoate a lui Varlam, vice-prezidentul divanului și vistiernic. Anume venind în locul lui Miloradovici generalul Cutuzoff, un bătrân de vre-o 70 de ani, acesta vede în un bal dat în onoarea sa pe nepoata lui Varlam, soția unuia Guliano și cere dela Varlam să i-o prezinte. Se spunea că a doua zi Guliano dusese el însuși pe femeia lui și o lăsase iarăși în iatacul lui Cutuzoff¹⁹⁹. Varlam era mare vistier și postul său putea fi pierdut!

Ne amintim de scena cumplită în fond, deși hazlie în formă de pe timpul lui Hangerli în care boierii invitați de căpitan-pașa ce era în București să vină la bal cu soțiile lor, presupunând scopurile infame ale Turcilor, aduc în locul acelora, femei de strănsură din București, îmbrăcate și recomandate de boieroaice muntene²⁰⁰.

Până la așa grad ajunsese întunecarea simțului moral în oamenii acelui timp, încât ei nu se mai sfiiau a mărturisi pe față jafurile lor, socotindu-le ca ceva firesc și nu ca o faptă ne-

¹⁹⁷ Vol. IX p. 17 și 53.

¹⁹⁸ Vezi Memoriile lui Langeron în Documente privitoare la Istoria Românilor. Supplementul, vol. III, p. 134. „Le boyard C. Ph. profita de cette impardonnable faiblesse de Miloradovitsch, lui prostituait sa fille, s'empara de sa confiance, surprit par lui celle de Michelson, réussit à rendre Ipsilanti suspect, et enfin à l'éloigner, brouilla Michelson avec lui et fit déposer et persécuter Varlamme”. Adaoge Langeron într'o notă: „Cette jeune personne, par ses qualités aimables ne méritait pas alors d'être victime de cet infame calcul de son père; mais jeune et sans expérience, elle ajouta foi trop légèrement à la promesse que lui donna solennellement Miloradovitsch de l'épouser, promesse qu'il oublia en quittant Bucarest”.

¹⁹⁹ Memoriile lui Langeron,

²⁰⁰ Vol. IX p. 228, p. 317.

legiuită, ce ar trebui ascunsă. Boscovici ne spune despre comisarul dat spre a-l întovărăși în călătoria lui prin Muntenia, și care era un tânăr Grec iubitor de vorbă, că îi mărturisi cu o mare francheță, că principele nestând în scaun decât prea puțin timp și dând atâta de mult spre a-l dobândi, el mai întâi și apoi Grecii ce-l întovărășesc trebuiau să caute bani prin toate mijloacele, jefuind, și despoind pe cine le cad în mâni ²⁰¹.

De aceea, față cu o asemenea stare a societății ce reese din toate părțile, nu credem ca să fie exagerat înspăimântătorul tablou ce-l aruncă despre Muntenia generalul comite de Langeron, ofițer francez în serviciul rusesc, și care tablou trebuie să se potrivească din cuvânt în cuvânt și asupra Moldovei. Chiar dacă aceste spuse erau numai iscoade, încă ele sunt caracteristice pentru starea morală a unei societăți în care ele se putea ivi. „Nici o descriere nu poate să se apropie de adevăr, când cauți să arăți cine erau dregătorii Munteniei. Peste-măsura nemoralității ba chiar a fără-de-legilor lor este tot atât de întristătoare pe cât și de respingătoare pentru omenire. Mai înrăuriți de Grecii Fanarului, din care chiar un mare număr s'a așezat în București, mulți boeri munteni au deprins înjosirea, lăcomia, cruzimea și devotamentul lor pentru Turci. Cuvintele de ordine, dreptate, cinste, curățenie sunt adeseori uitate în Muntenia. Toate dregătoriile se cumpără adică se plătește dreptul de a comite în ele toate crimele fără pedeapsă. Fiecare loc îmbogățește în puțin timp pe acela ce-l obține, și la sfârșitul unui an trebuie să-l părăsească și să-l treacă unui aluia. Și acesta este încă unul din abuzurile acestei ocăruii monstruoase că un individ nu rămâne nici odată mai mult de un an în o dregătorie oarecare; atunci vine la București să se dedee la un lux tot atât de fără frâu pe cât și de rău gust, risipește în curând roadele prădăciunilor sale și după doi ani de nelucrare, cumpără din nou un loc, se îmbogățește iarăși, pentru a reîncepe din capăt aceiași viață. Iată cercul vițios al traiului boerilor din Muntenia. Prădăciunile, furturile, cruzimile dregătorilor munteni nu sunt nici secrete nici măcar colorate prin un pretext oarecare ²⁰². Țara este împărțită în ținuturi, ocăruiute de un dregător numit ca în Rusia ispravnic. Aceste locuri au o taxă mai mare sau mai mică, după cecece ele pot aduce boierilor, care le plătesc membrilor divanului. Acești ispravnici sunt despoți în jurisdicția lor, și nu se tem nici odată de vre-o anchetă, pe care știu totdeauna să o înlătore, fără teamă de vre-o pedeapsă, totdeauna înconjurată prin venalitatea superiorilor lor. Ei iau, fără rușine și chiar' fără taină, dela fiecare țăran :

²⁰¹ Boscovici p. 109.

²⁰² Acest punct este confirmat prin spusele lui *Boscovici* despre aratăriile tânărului comisar. Nota precedentă.

scule, vite, bani. Fiecare familie trebuie să plătească, divanului o capitație oarecare. Ispravnicul o îndoește, împătrește, înzecește, fără a fi îndreptățit la aceasta prin nici o lege, prin nici o poruncă, și împarte suma răpită cu membrii divanului. Dacă țăranul îndrăznește să se opună acestor stoarceri neomenoase, sau a se plânge împotriva lor, el este închis, bătut și chinuit cu niște cazne îngrozitoare, în care adeseori își dă sufletul, sau prin o rafinare de cruzime a călăilor săi, el vede torturând înaintea lui pe femeia și copiii săi. Cea mai mică dregătorie de ispravnic aduce dela 7—8000 de galbeni pe an. Capul poliției Bucureștilor se numește agă. Adese ori el este protegitorul tâlharilor, tănuitorul furturilor, și această cinstită slujbă îi aduce pe an un venit dela 15—20.000 de galbeni²⁰³. Spătarul întreține o miliție de Arnăuți pentru a urmări și prinde pe hoții de drumuri mari și păduri; acești Arnăuți fac însă ei înșiși meșteșugul tâlhăriei, împărțind câștigul lor cu spătarul, care adună astfel pe an până la 15.000 de galbeni. În sfârșit divanul, compus din un vistiernic, care este cel mai întâi membru al lui, și de trei sau patru sfetnici, primește pe față o plată dela fiecare dregător, și astfel vistiernicul își face un venit de 30—40.000 de galbeni pe an. De aici provine căutarea deosebită a acestui loc.²⁰⁴ Un alt Francez de seamă sintetizează în cuvintele următoare acesată cumplită decadere morală: viciile de care suferă poporul român provin din lunga apăsare sub care a trăit; din ea se explică plecarea lui spre beție, lenea lui: lipsa de legături firești ale inimei, și aceea a ideilor morale, coruperea moravurilor. Ce alt caracter se putea însă forma într'un popor care de mai mult de un veac trecu dela ocârmuirea Domnilor Fanarioți la ocupațiile rusești. Mai ales clasa superioară pierduse sub raportul moral; în ea domnea o corupție obștească o depravare putredă care nici nu avea scuza patimilor nici senne'e de fudulie și de înjosire împrumutate dela Fanar, și mai ales ideea cea nenorocită că lăcomia fericită era o martoră jalnică de destoinicie și de superioritate de spirit. Insușirea pământului și a... părea că eră să întărească această stare nenorocită. S'ar părea că aici este . . . un principiu de slăbire care răpește fructelor gustul, florilor parfumul, fiarelor sălbăticia, oamenilor energia și activitatea. Rasele animalelor sunt slabe, lemnul plin de umezeală și gata de a putrezi. Bineînțeles că aceste metehne firești ar putea fi înlăturate de munca

²⁰³ Amintim cele spuse de Zallony, p. 84 că principele însuși nu împledecă pe țărani de a prăda pe boieri până ce presupune că au adunat avuții însumate. Atunci trimite potera de-l prinde, spre a lua în folosul său cele ce găsește la ei.

²⁰⁴ Memoriile generalului comite de Langeron în Documentele privitoare la istoria Românilor, Suplement, III, p. 182.

omenească, dar unde s'o găsești? Această corupție nu eră de loc înfrânată prin aparența de mare religiozitate a timpului. Religia se menținea mai mult prin un obicei învechit încât nu se poate spune că practicile religioase, ca posturile, mergerea la biserică, icoanele prin case, miluirea clerului de care se folosea mai mult cel grecesc, spovedania și împărtășania practicate de toată lumea erau niște arătări numai ipocrite. Toate aceste forme erau crezute ca neapărate pentru mântuirea sufletului: dar ele se desfăcuseră cu totul de pe întovărășirea lor morală de care erau prinse în religia creștină. Până acolo mergea bigotismul norodului încât oamenii erau chiar siliți a merge la biserică. Așa găsim în afară de Mavrogheni care luase asemenea măsuri numai spre a-și arăta strășnicia, și pe Alexandru Ipsilanti din Muntenia ordonând preotului din satul Albeni și pârçălabului județului să facă un jug de lemn la biserică și cine nu va merge la biserică, să aibă preotul voia și puterea de a-i pune în jug, iar cine nu se va supune, să fie dat pe mâna căpitanului, spre a i se da cea mai mare pedeapsă"²⁰⁵.

În toată societatea țărilor române, și mai ales în straturile ei superioare, o religiozitate exterioară și în fond o corupție înspăimântătoare, care măcina ca și carii măduva morală a întregului corp, iată tabloul ce ni-l înfățișează și din acest punct de vedere epoca fanariotă.

²⁰⁵ Iorga, *Studii și Doc.*, VI, p. 490 și 496.

II

INVĂȚĂMÂNTUL GRECESC ÎN EPOCA FANARIOTĂ

1. ISTORICUL ȘCOALELOR

Invățământul grecesc începù în țările române, cum începușe și acel slavon, prin predarea scrierei și a cetirei de către călugării greci, ce se adăpostiau tot mai numeroși prin mănăstiri, ucenicilor ce se aflau în ele. Acest metod de învățatură, pe cale mai mult privată, se menține și mai târziu, după înființarea școalelor regulate, prin dascălii greci privați, ce predau limba lor și cunoștințele legate de dânsa prin casele boierilor, pregătind astfel pe copii la înțelegerea cursurilor făcute în școli în limba grecească. Astfeliu Cantemir ne spune că Vasile Albanul a deschis mănăstirile sale călugărilor greci, pentru ca să învețe pe fiii boierilor limba și știința grecească¹. De acești dascăli privați întâlnim în tot decursul epocii fanariote alături de acei ce predau învățăturile lor de pe catedrele școalelor, și mai ales în răstimpurile destul de dese când școalele erau desorganizate din pricina greutății împrejurărilor prin care treceau deosebitele domnii².

Cea întâi școală regulată din țările române în care se predau cursuri de limba greacă, pare a fi fost acea înființată de Vasile Lupu în Trei-Erarhi, în primul loc pentru învățătura limbei slavone, dar despre care Cantemir spune, că Vasile Vodă ar fi întemeiat cel întâi o școală *grecească* în Iași, raportând după cât se vede la întreaga instituțiune caracterul unei părți

¹ *Descr. Moldovei*, p. 153.

² Chiar pentru sfârșitul epocii fanariote se spune Laurençon, p. 33 : „Les premiers négociants (Lipsani) ainsi que les banquiers sont Grecs ; de même les maîtres de langue qui s’y trouvent en grand nombre, les boyards en ayant tous chez eux pour enseigner dès le bas âge la langue grecque à leurs enfants”.

din învățăturile ce se predau în ea la început, sau acel pe care școala îl avea fără îndoială pe timpul lui. În ori ce caz chiar dacă la origine în școala lui Vasile Lupu nu se va fi învățat grecește, mănăstirea în care ea se afla, Trei-Erarhii, fiind închinată sfântului Munte, și grecizându-se în curând, călugării slavoni ce erau în ea fură alungați și înlocuiți cu călugări greci. Un document din 1656 dela Gheorghe Ștefan, urmaș lui Vasile Lupu, spune că „nu de mult acum nici un folos bun nu s'au făcut dupre acel așezământ, căci după aceea dascălii slavoni s'au izgonit dela mănăstire și în locul lor s'au adus din țara Grecească, care călugări nici un folos de învățătură pământului nostru nu aduc”³. Să vede că stăpânii mănăstirii cu prilejul tulburărilor petrecute la sfârșitul domniei Arbănașului, vor fi schimbat împreună cu călugării și limba învățătorei care deveni cea grecească, și despre care Gheorghe Ștefan, crescut în ideile vechi ale slavonismului, jucecă că nu ar fi nici de ur folos spre învățătură.

Deși nu se poate urmări mai de aproape soarta școlii lui Lupu dela acea dată înainte, o găsim existând pe timpul lui Antioh Cantemir, 1705—1707, care dă un hrisov din 1706, prin care impune o dare de 1320 de galbeni pe an asupra mănăstirilor și anume 720 celor libere și 600 celor închinată, din care 1200 să fie dați în vistierie, iar 120 să fie hărăziți școlii în fiecare an, „spre a fi de folos locuitorilor țării Moldovei la învățătura copiilor de boieri și mai ales a copiilor săraci care vor vroi să învețe”⁴. Suma însă neînsemnată de 120 de galbeni ne arată că hrisovul lui Antioh eră mai mult o fală și că școala nu putea să se afle în o stare înfloritoare.

Ori cum să fi fost însă școala domnească în răstimpul dintre Vasile Lupu și Fanarioți, dascăli privați se întâlnesc neconținut în Moldova. Așa sub Constantin Cantemir (1685—1693) pe Ieremia Cacavela învățând carte pe însuși copii domnului. Tot așa dascăl privat eră și Neculai Cheramevs, care moare în Iași în 1672, și este înmormântat în biserica sfinților Apostoli (Bărboiu) din Iași.

În București deși școala grecească se înființează ceva mai târziu decât în Moldova, sub domnia lui Șarban Cantacuzino, ea apare încă dela început mai deplin organizată decât cea din Iași. Sevastos Chimenitul ce fusese dascăl viitorului patriarh al Ierusalimului, Hrisant Notara, deschide pentru întâiași dată asemenea școală în capitala Munteniei intitulându-se de întâiul profesor al frondistiriului (colegiului) Ungro-Valahiei. Pe lângă

³ *Urticarul*, III, p. 279. Vezi și Volumul VII al acestei istorii, p. 21 nota 26.

⁴ Hrisov reproduș în traducere franceză în *N émoire et pièces justificatives pour les couvents dédiés*, Constantinople, 1868, p. 20—24.

el mai întâlnim, pe timpul Brancovanului, de sigur tot ca dascăl la acea școală, pe Ieremia Cacavela, pe care apoi îl vedem trecând în Moldova pentru a învăța pe copii lui Constantin Cantemir⁵.

Aceste sunt începuturile școalelor grecești încă din perioada ce precedează pe cea a Fanarioților. Să cercetăm ce devenirea asemenea așazămintele sub regimul domniei lor.

Neculai Mavrocordat care deschide în țările române era fanariotă, se îngrijește și cel întâi de întemeierea mai spornică a învățământului grecesc, și anume întocmind în Iași, unde domnia îl aduse la început, școala domnească cu propria lui cheltuială. Când el se strămută în Muntenia, la 1716, este probabil că el află aici școala grecească, ce fusese atât de bine îngrijită sub domnia Brancovanului, într'o stare înfloritoare, deoarece găsim pe panegiristul lui Mavrocordat, că după ce-l laudă pentru întemeierea școalei din Iași, în privirea așezămintelor făcute de el în Muntenia, pomenește numai de ospitieri și spitaluri „în care chiar moartea să fie silită a trăi”, iar despre întocmirea unei școli în București, ca aceea din Iași, nu spune nimic, ceace de sigur nu ar fi lipsit a arăta în cazul când ar fi avut loc⁶.—Axinte Uricarul adaoage că Mavrocordat ar fi înființat în Iași „nu numai școală, ci și o tipografie, aducând meșteri tiparnici de slove grecești și slovenești, și au făcut case bune la sf. Sava, și au așezat tipografia acolo, începând în scurtă vreme a și tipări cărți. Adus-a și dascăli de carte elinească și unul de cartea cea de obștie grecească și un dascăl ca să învețe carte slovenească și altul să învețe pe înțeles moldovenește, și au rânduit dascălilor plată ca să iee pe an din veniturile domnești, și au făcut testamenturi cu mare blestem și legături ca să fie stătătoare și neclătite acele socoteli; și acele școale și tipografii le-au dat în sama prea fericitului patriarh de Ierusalim Dosoteiu, care venise în Moldova spre a-și cerceta mănăstirile, ca să fie purtător de grijă și chivernisitor, și când se va duce din țară, să le poarte de grijă episcopii sfinției sale, pe care îi orânduise din egumenii mănăstirilor ce sunt închinat la sf. Mormânt și dintr'alții de pe la alte părți”⁷.

⁵ Volumul V III, p. 210

⁶ Nicolai Mavrocordati laudatio în Legrand *Généalogie des Mavrocordato de Constantinople*, Paris, 1886, p. 34: „fundasti în Moldavia litterum seminarium ut sapientia tuis stipendiis viveret”. Despre Muntenia spure numai că ar fi întemeiat: „pauperibus xenochia ut miserum hospes esset, aegris nosocomia ut mortem ipsam vivere cogeres”.

⁷ Axinte Uricarul, Domnia a doua a lui Neculai vodă Mavrocordat în *Letopiseșe*, II, p. 179. Și panegiricul lui Mavrocordat, Legrand, *l. c.*, p. 85. vorbește de limba slavonă; „duo quoque fundavit gymnasia graecae linguae alterum et alterum *illyricae*”.

Școala din București avea după frații Tunusli de asemenea trei profesori pentru limba grecească, din care doi pentru greceasca veche și unul pentru apla. Chiar dela început încă sub Brancovanu întâlnim în ea pe Sevastos și Cacavela, ambii profesori de limba elenică. Cursurile slavonești însă erau despărțite în București de acele grecești. Pe când aceste se țineau în încăperile dela sf. Sava, acele slavone erau urmate în dependențele bisericeii sf. Gheorghe vechiu din București. Și la cursul de slavonie din București erau doi profesori, unul mai mare și altul mai mic ⁸.

După cât se vede sub domnia lacomă și destrăbălată a lui Mihaiu Racoviță (1716—1727) în Moldova școala domnească se desorganiza, deoarece domnul avea de cheltuit banii pentru alte lucruri decât pentru școli. Ele fură reorganizate de Grigore Ghica, despre care ne spune cronicarul Moldovei, Alexandru Amiras, că în al doilea an al domniei lui „prin mijlocul lui Hrisant patriarhul de Ierusalim aflându-se aice la Moldova, au așezat școalele de învățătură pentru carte în oraș în Iași, cu cheltuiala sa : școală elinească, grecească și moldovenească cu dascăli învățați, din care școale nu numai cât săracii ce nu aveau cu ce plăti învățătura, ci și feciorii boierilor celor mari și mici și ai tuturor de obștie au eșit învățați, și încă și din alte țări veniau copii săraci de învățau, dintre care nu puțină pomană i-au rămas, de vreme ce nici la o țară nu eră mai proastă învățătură decât la Moldova”. Insemnată este spusa cronicarului că învățau la școala domnească și copiii săraci, ce nu aveau cu ce plăti învățătura, prin urmare eră nu numai o școală pentru clasele înalte ale societății, ci și pentru poporul de rând. Această mărturisire este adevărată și de hrisovul însuș al lui Grigore Ghica, dat în a treia lui domnie în Moldova, în anul 1748, și care spune că „neobicinându-se mai dinainte vreme a se țineă școală de învățătură, era multă prostie, că deși cei puternici și bogați cu puterea lor țineau dascăli pentru copii lor, totuși nici ei cu învățătura cea desăvârșită nu se procopseau, rămânând cei mai mulți tot neînvățați, iar *prostimea cu totul se află lipsită de podoaba învățătorei*” ⁹. Sub această prostime trebuie înțeles, ca și mai târziu, fiii de neșuțitori, mazili sau străini, Greci săraci, iar nu acei de țărani, care erau primiți numai în școalele de carte românească, trebuitoare

⁸ *Istoria Țării Românești de frații Tunusli*, trad. de Gh. Sion București. 1863, p. 45.

⁹ Alexandru Amiras în *Letopiseșe*, III, p. 162. Vezi și N. Mustea, *ibidem*, III, p. 32. Hrisovul lui Ghica din 1748 și *Uricarul*, I, p. 58. În această școală reorganizată a învățat și istoricul grec de mai târziu Athanasie Comnen Ipsilanti. Vezi scrierea lui (cităm mai sus, Vol. IX p. 33 nota 69 p. 465. Notăm că Grecii veniau în școalele din principatele române pentru a învăța grecește.

spre a deveni preoți în sate¹⁰. Mai adauge hrisovul amintit că dascălii școlii domnești aveau următoarele lefi : cel mare elinesc 360 de lei pe an, al doile 120, acel slavonesc 130 și acel românesc 100 de lei. Veniturile din care se plăteau aceste lefuri și alte ale școlii cheltuieli erau orânduie de Grigore Ghica să se tragă din birul de un galben pe un an impus preoților, singurul pe care-l plăteau și anume în favoarea școlilor.

După mazilirea lui Grigore Ghica, venind în 1733 în Moldova Constantin Mavrocordat, acest domn care eră învățat ca și tatăl său și mai ales aveă o foarte bogată bibliotecă pentru acele timpuri, de peste 1000 de volumuri¹¹, se îngrijește de școala de slavonie, (așa se numeau școlile românești de preoție, deși în cele mai multe nu se va mai fi învățat limba slavonă) din Iași, ce se afla pe atunci despărțită, ca și cea din București, de școala grecească. El dispune prin un hrisov al său din 1734, că „mitropolitul să aibă a purta de grijă și necontenită cercetare asupra dascălilor, ca să pună nevoința asupra ucenicilor să-i învețe precum se cade și să-i procopsească, că cei ce se vor face preoți dintre dânșii să fie învățați și *pedepsiți*. să poată citi orânduiala bisericeii după cum se cuvine, și pentru ucenicii dela *amândouă școlile*, cei care se vor sili la învățătură și vor fi săraci, lipsiți de cele trebuincioase, încă să aibă de grijă mitropolitul a-i ocroti și a-i chivernisi de cele ce vor trebui, pre unii cu leafă, pre alții cu îmbrăcăminte, pre alții cu hrana pentru ca să nu se lase de învățătură din acea pricină”¹². Această îngrijire a lui Constantin Mavrocordat pentru școlile de preoție se explică ușor când vedem că domnul pe de altă parte ia măsuri energice pentru a cultiva pe preoți, a-i face să învețe carte, deoarece mulți din ei intrau în această tagmă fără a-și însuși măcar pregătirea neapărată a cetitului cărților bisericești. Cronicarul Enache Cogălniceanu ne spune anume că acest domn „frământa în tot chipul pe preoții dela orașe și dela sate. Poruncit-au de au adus și cărți pe înțeles, românești, din țara Românească, căci în Moldova nu se aflau Evan-

¹⁰ Asupra acestui punct însemnat aducem o dovadă mai târzie, hrisovul lui Alexandru Ipsilanti din Muntenia, 1776 : Erbiceanu *Cronicarii Greci*, p. XVII unde se spune : „iar acești copii să fie ai bunilor patrioți de ai boierilor ce se numesc maziliți. sau și străini săraci, dar nici de cum de ai plugarilor sau țaranilor : iar copii comercianților sau a breslașilor să învețe numai gramatica”.

¹¹ Hurm. *Doc. Supl.* I, 1, p. 655 „une bibliothèque magnifique et abon dante”. Cf. Daponte op. Erbiceanu, *Cronicarii Greci*. p. 193.

¹² Hrisovul lui Constantin Mavrocordat din 1734 publicat de C. Erbiceanu în *Istoria mitropoliei Moldovei și Sucevei*, București, 1888, p. 13. *Pedepsi* de la *παίδεω*—a învăța. Grecii învățau mai ales prin bătae. Aproprie cuvântul *năuc*, dela nauka—slovenește învățătură.

Învățătura slavonă *năuci* pe Români. cum în grecește fi *pedepsi*. Iată cultura ce am luat dela aceste două popoare !

ghelii, Apostoli și Liturghii, dând poruncă mitropolitului acele cărți să le cetească pe înțeles pe la biserici; mai poruncind domnul mitropolitului și episcopilor să facă tipografie fiește care în eparhia lui ca să se tipărească cărți pe înțeles; de care nu putem scrie câtă frică trăgeau bieții preoți, că se apucase la bătrânețe să învețe carte¹³. Cu toată îngrijirea lui Mavrocordat pentru școli, el le făcù un rău, desființând darea pe preoți și dispunând ca școalele să fie întreținute din veniturile obștești ale vistieriei, care întrebuințate în cheltueli mai neapărate, lăsau școalele în părăsire. Grigore Ghica, când revine în domnia a treia în Moldova, reintroduce prin hrisovul său din 1748, birul preoților, mai adăogând că din banii ce erau să prisosească peste plata lefilor să se întrețină școlarii săraci, către care scop și patriarhul Ierusalimului contribuie din veniturile mănăstirești, însă lucru caracteristic numai cu 100 de lei¹⁴.

În Muntenia Constantin Mavrocordat în a treia lui domnie, 1735—1741, reorganizează școala grecească făcând să se predea în ea pe lângă cursurile obișnuite, eline, grecești, slavone și române încă și altele anume: italiene și turcești¹⁵, vroid după cât se vede a răspândi instrucția aceea ce se cerea dela dragomanii Constantinopolei. Constantin Mavrocordat vrea să deo o desvoltare deosebită studiului limbei grecești, dispunând prin un hrisov din 1745 ca numai aceia să poată îmbrăca dregătorii publice, care vor avea cunoștința acestei limbi¹⁶. Tot el mai trimite în a patra lui domnie în Muntenia, 12 feciori de boeri la Veneția, în școala grecească de acolo, la învățătură¹⁷.

Se vede însă că școalele domnești nu înfloriau, cu toate măsurile luate de deosebiții domni de până acum în a lor favoare și ceea ce le lipsea nu erau atâta dascăli procopsiți, sau veniturile trebuitoare, ci numărul ucenicilor în cursurile principale, acele superioare, care era foarte restrâns; și acest rău câtă să-l îndrepte măsurile luate de Ioan Calimah om învățat și de origine român, în Moldova (1758—1761), prin un hrisov al său din 1758. După ce domnul spune că „și politicește și bisericeste de folos este învățătura iar mai ales cea elinească, de

¹³ *Letopiseșele*, III, p. 198.

¹⁴ Doc. din 1748 în *Uricarul*, I, p. 58—64. O dovadă că școlarii erau ajutați se află pe o carte păstrată și astăzi în bibl. Seminarului Veniamin din Iași, anume pe Flavii Ariani Nicodemiensis graece, text grecesc ce a servit în școală. Un școlar însămnă pe ea în grecește: „am luat 3 galbeni dela părintele meu și 2 dela ajutorința școalei, care au făcut 5. 1801 Martie 15. Xenopol și Erbiceanu. *Sărbarea școlară dela Iași*, Iași 1888, p. 390 No. 24.

¹⁵ Tunusli, p. 188.

¹⁶ Reproducem în *Traian*, 1869, No. 29 și de Misail în *Buletinul instrucțiunii publice*, 1865—66, p. 51.

¹⁷ *Genealogia familiei Cantacuzinilor*, original, p. 138.

unde ca dintr'un izvor celelalte toate au eșit, adaugă că s'au interesat de starea școalelor din capitala Moldovei, și au rânduit o cercetare care să se facă de către Iacov mitropolitul Moldovei, și marele dascăl Kritia Kaisi care se afla pe atunci în Iași, poate ca dascăl al copiilor domnului. Cercetarea aduce ca rezultat, că școala domnească s'ar afla în proastă și rea stare, însă nu din pricina dascălilor ci din alte două : întâia că ucenicii cum deprindeau ceva carte, părăseau școala înainte de a fi săvârșit studiile, ceea ce desgolea cursurile superioare ; apoi concurența pe care școalele private ținute de dascălii caselor boierești o făcea celei domnești. Se propun deci ca mijloc de îndreptare două măsuri, anume întâi ca ucenicii să nu poată părăsi școala domnească, decât după săvârșirea cursului de șase ani, și a doua, ca să se impună învățătorilor privați a da lecții numai în casele unde vor fi alcătuiți, fără a avea învoire a ținea școală și cu alți băieți. Se vede că cursurile erau din potrivă foarte frecventate în părțile lor elementare, de pe aceea că mitropolitul cere să se sporească leafa dascălului al treilea de grecește (adecă de apla), căci ar avea multă osteneală pentru mulțimea ucenicilor. Lipsa deci de învățăcei pe care acelaș raport îl arată ca existând în clasele mai înalte, se explică de acolo că ele erau părăsite de cea mai mare parte din elevii săraci, care nu aveau nevoie de cunoștințele ce se predau în ele și mai ales de limba elină, iar cei bogați căutau o învățătură mai îngrijită la dascălii privați. Acest hrisov interesant mai conține știrea că în țară adecă în afară de Iași, erau școli moldovenești și slavonenești, menite pentru învățătura slujbei religioase, trebuitoare formării de preoți ; și domnitorul Ioan Calimah rânduește chiar să se mai înființeze o atare școală și în mănăstirea Putna, unde s'ar afla un dascăl prea destoinic spre această treabă¹⁸. Tot el mai deschide și o școală în Botoșani, după cererea orășenilor, la început probabil numai ca școală de slovenie și românie, către care vom vedea că se adaugă mai târziu, de către Grigore A. Ghica, și cursuri elinești și grecești¹⁹.

Năvălirea armatelor rusești în țările române, în 1769 face ca școalele grecești să se închidă pentru tot timpul cât au ținut ocupația rusească. După ce însă Rusia ia măsuri pentru încorporarea principatelor în imperiul său²⁰, mitropolitul Gavril Calimah dorind să vadă redeschise cursurile învățăturilor, trimite în April 1771, o adresă către feldmareșalul Romanzov, în care îi spune, „cum în anul 1770 din întâmplarea vremilor și din boala ciumei împrăștiindu-se atât dascălii cât și ucenicii,

¹⁸ Uricarul, I, p. 64 71.

¹⁹ Alt hrisov dela Ioan Calimah din 1758, *ibidem*, II, p. 51.

²⁰ Vol. IX p. 128.

au rămas școalele fără lucrare neputând a se scoate nici banii dela preoți tot pentru aceste pricini". Țara Moldovei fiind însă intrată, în urma ocupării ei de către armatele rusești, a jurământului prestat de toate treptele poporului și a organizării cerute de boeri, cu totul sub oblăduirea Rusiei, mitropolitul cere dela comandantul trupelor rusești un ajutor bănesc spre întreținerea școalelor în lipsa încasării contribuțiilor preotești. Feldmareșalul în răspunsul său se ferește de a atinge cererea mitropolitului, spunându-i numai că el nu ar vroi să intre în cercetare asupra însemnătății limbei grecești pentru învățatură. Nu numai atâta, dar Rușii prefăcuse casa Academiei, în locul unde se ținea divanul boerilor, și mitropolitul se roagă atunci de generalul rus ca cel puțin să se restituie casa școalei, putându-se întrebuința spre adunările divanului casele atâtor boeri²¹.

După încetarea dușmăniilor școalele din ambele capitale se reînființează pe aceleași baze ca și mai înainte în privirea învățăturilor, dar încunjurându-le de mai multe măsuri spre a le asigura existența. În Moldova Grigore Ghica rânduește întâi o epitropie asupra școalelor sub președinția marelui vistiernic, care să aibă de grijă a strânge tot venitul din care trebuiau să se întrețină școalele. Acea domnească era pusă sub direcția supremă a marelui dascăl „al filosoficeștilor patimi” care trebuia să se aleagă de către domn și mitropolit. El avea dreptul a numi pe toți dascălii inferiori și să le orânduiască lefile și obiectele ce aveau de predat. Tot el avea de ales și de hotărât numărul și persoanele ucenicilor întreținuți pe socoteala domniei. Dascălii de pe la ținuturi aveau să fie aleși de epitropi și toți dascălii aveau dreptul la caz de neplata a lefilor lor să reclame în justiție pe epitropii școalelor. Mai orânduiește hrisovul că nimeni dintre ucenici să nu se suie nici la o cinste dacă nu va poseda atestatul de săvârșirea cursului, iar acei dintre ei ce vor dobândi un asemenea testimoniu vor fi considerați de domn în cinstea lor îndată după boeri (în caz când nu ar fi din această clasă) și li se făgăduia a-i boieri „după averea procopselei lor”. De asemenea mai îndemna Domnul și pe mitropolit ca să nu mai sfințească de preoți decât pe acei ce vor poseda atestate dela școalele preotești de săvârșirea învățături²².

Grigore Al. Ghica lățește și prin ținuturi învățătura limbei elinești și a celei grecești, ce până atunci fusese mărginită numai în capitală. El înființează la școala din Botoșani pe lângă cursurile preotești ce se predau în limba română, și două altele pentru elinește și greceasca modernă. De asemenea înființează

²¹ Vezi aceste trei documente în *Arhiva Românească* a lui M. Cogălniceanu, Iași, 1860, I, p. 231—236.

²² Acest înșămnat hrisov din 15 Noemvrie 1775 în *Uricarul*, I, p. 71—76.

în Galați, în mănăstirea Mavromolu, cursuri grecești pe lângă acele moldovenești, ce existau de mai înainte²³. Aflăm apoi că există un dascăl din Râmnicul Vâlcei la scaunul episcopiei unde din vechime fusese în tipografie²⁴.

Domnul însă îngrijește și de școala românească bisericească din Iași dela Sfântul Neculai, unde se învăța carte românească și cântările bisericești, dând-o și pe aceasta sub îngrijirea epitropiei. Prin un hrisov din 1776, rânduește celor doi dascăli dela această școală, anume Gheorghe biv (fost) ispravnic de aprozi, dascălul de cântări, și Gheorghe Evloghie biv izbașa, acel de carte, precum și vătafului mai multe foloase pe lângă lefiile ce le aveau, anume câte 4 liuzi scutelnici și unul vatafului, apoi tustrei împreună să aibă scoși din dare la vremea desetinei câte 300 de stupi, la vremea vădrăritului câte 400 de vedre de vin și la acea a goștinei 100 de oi²⁵. Dela această școală de preoție și psaltichie ne-a rămas un program al orelor și cursurilor din 1814²⁶.

Grigore Ghica mută școala domnească din mănăstirea Sf. Sava în niște case zidite anume pentru ea de lângă mitropolie, pe un loc cumpărat de mitropolitul Gavril, către care se mai adauge spre a-l lărgi o bucată de loc din acei al bisericei sf. Gheorghe (vechea mitropolie)²⁷. Dela el înainte școala grecească domnească din Iași poartă numele de Academie. Existența ei este acum înainte, mai asigurată prin atribuirea regulată și trecută în obiceiul pământului, de a fi întreținută atât ea cât și școalele episcopale de pe la episcopii de limba elinească și moldovenească, precum și acele preoțești slavone-române sau române curat de prin restul țării, din birul impus preoților în sumă de 4 lei pe an plus 4 arale la leu răsura, pentru osteneala protopopilor însărcinați cu strângerea dărei. Cu toate aceste măsuri de îndestulare materială a trebuințelor școalelor, ele sufereau de o lipsă ce cu greu putea fi înlăturată, anume acele preoțești nu găseau dascăli români destoinici care să învețe

²³ Vezi hrisovul dela Gr. A. Ghica din 1765, *Uricarul* I, p. 113, Că se învăța și românește în școala din Mavromolu, vezi un hrisov din 1803 asupra ei dela Alexandru Moruzi 1803. *Uricarul* I, p. 117.

²⁴ Mai multe acte publicate de G. I. Lahovary în *Conv. literare*, XXIII, 1889, p. 385.

²⁵ Hrisov din 1776 Mai în *Uricarul*, VII, p. 52.

²⁶ Se află reproduș la sfârșitul Vol. X al *Uricarului*.

²⁷ Un hrisov al lui Alexandru Calimah de 1796 C. Erbiceanu, *Ist. Mitropol.*, p. 41—42 spune „am văzut domnia mea un hrisov din 1766 Oct. dela fericitul întru pomenire domn Grigorie Al. Ghica Voevod pentru punerea la cale a Academiei de aice din orașul Iași, care arată că s'au zidit din temelie lângă mitropolie prin a d-sale cheltulală”. Sub Calimah urmașul lui Ghica se mai lărgeste prin cumpărături locul Academiei. Vezi un act de cumpărătură a unui loc pentru școala din 1767 în C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei*, p. 73.

pe ucenici, încât raportul mitropolitului Iacov Stamate (1792-1803) spunea că „venitul acesta după starea școalelor de acum și după lipsa dascălilor care este afară, poate fi de ajuns”²⁸. Numărul bursierilor în școala domnească se hotărîse a fi de 24 care primeau leafă pe lună, unii 10, alții 5 lei. Acești interni puteau să șadă șese ani în școală, trebuind să iasă după aceea „sau învățați, sau neînvățați pentru lenevirea lor”. Se făceau două cercetări (examene) pe an, dându-se celor mai buni și daruri (premii). Școala avea doctorul ei care căuta pe ucenicii bolnavi. Nici ucenici, nici dascăli nu puteau fi supuși la bir, nici la opreală; iar acei ce făceau abateri erau judecați de boerii epitropi. Se afla și o bibliotecă pentru păstrarea căreia era rânduit un epistat sau păzitor al cărților care răspundea cu leafa lui de lipsa vre unui volum. Neguțitorii de mărfuri străine aduceau și cărți (librari nu erau) și erau datori să dea câte un exemplar gratis bibliotecii academice, iar pentru cărțile scumpe li se răspundea prețul pe jumătate²⁹.

În Muntenia învățământul este reîntocmit în 1776 de către Alexandru Ipsilanti. El găsește anume în București școala domnească având numai doi dascăli, unul de gramatică și unul de științi, și dispune ca ea să fie înzestrată cu nouă profesori, doi de gramatică, doi de matematici din care unul să predea și istoria, unul de științele fizice, unul de teologie și trei pentru limbile latină, franceză și italiană. Se vor întreține pe socoteala statului 75 de studenți săraci câte 15 de fiecare din cele 5 clase în care erau împărțite cursurile. În școală nu puteau intra fiii plugarilor țărani, „căroră li este dată agricultura și păstoria ca ocupație obligatoare”, iar copiii de neguțitori să fie primiți numai la învățarea gramaticii. Hrisovul mai dispune înființarea a două școli inferioare de grecește, una în Craiova și alta în Buzău, unde se învăța numai gramatica, și a căror ucenici puteau apoi trece la școala domnească din București, precum și instituirea de dascăli de limba țarei și de cea slavonă în toate orașelele, pentru formarea de preoți³⁰. Și în București se afla o bibliotecă în palatul mitropolitului, despre care ne spune Raicevici că deși bogată în cărți grecești, latine și franceze, nu prea era cercetată, deoarece era prada pulberii și a insectelor³¹.

La 1803 se mai înființează școli de limba elinească și românească afară de Galați, Botoșani și episcopii, încă la Focșani,

²⁸ Raport nedatat în *Uricarul*, III. p. 12—22.

²⁹ Raportul citat.

³⁰ Vezi acest hrisov. Însămnat și pentru modul predării materiilor, reproduș după Ath. Comnen Ipsilanti (vezi vol. IX p. 33 nota 69) p. 527 și 529. Vezi și Const. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. XVII.

³¹ Raicovici, p. 245, nota.

Bârlad și Chișinău și se urcă numărul bursierilor dela Academia din Iași la 40, cheltuindu-se în totul pentru hrana lor 3500 de lei pe an³². În anul următor se înființează o școală mai înaltă de preoți, românească, în mănăstirea Socola de lângă Iași, strămutându-se maicele de aicea în mănăstirea Agapia, și care poartă numele de școală de catehesie și este originea seminarului dela Socola. Tot în timpul domniei fanariote se mai înființează și cursurile de inginerie practică în limba română, și anume în Iași, predate de Gh. Asachi încă din 1813 iar în București de Gh. Lazăr în 1816³³.

Dacă aruncăm acuma o ochire îndărăt asupra istoricului școalelor în timpurile Fanarioților, observăm întâi că centrele de cultură grecești înființate în țările române încă dinaintea introducerii domniei principilor greci, nu sunt nici odată așezate în chip statornic, ci supuse ca toate lucrurile în țările române la schimbări și strămutări, care acuma înălța și înzestră învățământul grecesc, acuma iarăș îl afunda și întuneca. Chiar după ce Grigore A. Ghica și Alexandru Ipsilanti așează pe baze mai trainice acest învățământ, încă el rămâne șovăitor din pricina ocupărilor repetate ale țărilor române de oștirile rusești care nu se îngrijeau de ale școalelor.

Cu toată această existență întreruptă, învățământul grecesc se menținu în țările române, și reînflorirea lui după fiecă catastrofă îi dădea tot noue puteri și îmboldiri. Apoi pe lângă școalele domnești din București și Iași, lucrau poate cu încă mai mare efect dascălii privați ce învățau pe copiii boerilor cartea grecească, și singuri chiar îi puneau în stare de a urma cu succes cursurile mai înalte din Academie, care fiind predate în limba grecească, ba une-ori chiar în cea elină, nu puteau fi nțelese de Români până ce nu-și însușise limba în care trebuiau să le asculte.

Este deci netăgăduit că înrâurirea socială pusă în lucrare de elementul grecesc și care cerea ca modă și bun ton cunoștiința limbei domnitorului, făcea din învățământul limbei grecești o nevoie neapărată a societății acelui timp, și din acest punct de vedere au însemnătate școalele în care el era predat.

Am schițat până aici istoria exterioară a învățământului grecesc în țările române. Ne rămâne acuma spre a-l putea judeca și a prețui, să analizăm natura și caracterul lui, să cercețăm ce obiecte se învățau și cu ce metodă erau ele predate, cine

³² Hrisov. dela Alex. Moruzi din 1803 Mai în 24, *Uricarul*, III, p. 22.

³³ Hrisovul de întemeiere a școlii din Socola din 1804, *Uricarul*, III, p. 37. Hrisovul lui Scarlat Calimah din 1814 Iunie în 20, *Ibidem*, III, p. 46 spune că, în mănăstirea Socola de lângă Iași s'au așezat școlii pentru catehesie acelor ce vor să primească darul preoției. Vom reveni asupra acestor de pe urmă școli la capitolul cultivei românești în epoca Fanarioților.

erau profesorii și elevii. Astfeliu ne vom da seamă despre gradul de înrăurire ce l-a putut avea acest învățământ asupra minții acelor dintre Români ce se puteau adăpa din el.

2. INVĂȚĂMÂNTUL GRECESC

O cercetare a cărților și manuscriptelor rămase de la dascălii greci din epoca Fanarioților ne va da puțința de a afla cu ce soiuri de cunoștințe se îndeletniceau acești reprezentanți ai culturii grecești și deci cam ce învățături răspândeau școlile lor în țările române³⁴.

În primul loc se îngrijeau Grecii de predarea limbelor și mai ales a celei grecești, atât nouă cât și veche, sau mai bine zis a limbei eșite sub pana învățaților din arhaizarea limbei vorbite. Gramatica ocupa locul cel dintâi în preocupările didactice, predându-se cursurile ei după manuale prelucrate de autori germani, precum aceea a lui Iacob Willeri din Lipsca 1749, sau după autori greci, bună oară aceea a lui Sguduri tipărită la Veneția în 1763, sau a lui Teodoru din București 1768 sau a lui Teodor Gazi iarăș din Veneția 1769, sau o prescurtare, mai lesnicioasă a acestei din urmă lucrată de C. Caraion, din care se află mai multe ediții, între altele una îngrijită de Polizoi Contos și tipărită în Buda în 1787. Polizoi avea însă și un curs al său propriu tipărit în Viena la 1800. Pentru sintaxă se urma cu deosebire cea a lui Lecapen precum și alta mai întinsă, sintaxul gramaticii la cele opt părți ale vorbirii de Alexandru Bizanțul³⁵. Studiul limbei eline se făcea prin mijlocirea celei grecești noue, mai ales prin dese și repetate traduceri din elină în apla. Astfel un manuscript din 1788 conține versiuni de asemenea natură; un altul din București 1815, traduceri în apla din epistolele lui Sinesiu, din Libaniu despre drepturile de moștenire în favoarea Elenei, din Isocrat, Sf. Athanasie, Lucian și alți autori încă. Un al treilea caet, nedatat, cuprinde pe lângă epistolele lui Teofil Coridaleu, interpretări din elină în apla din discursurile lui Grigore Nazianzul și a lui Grigore Teologul,

³⁴ Prețioasele notițe conținute în acest capitol sunt aproape toate datorite neobositei activități a lui Constantin Erbiceanu fost profesor la seminarul Vniamin din Iași și la facultatea de teologie din București care prin întinsele sale cercetări dăsmormântă această parte culturală atât de înșămnată din epoca fanariotă C. E. a început publicarea descoperirilor sale în *Revista teologică* din Iași și apoi le-a completat în o sumă de alte publicații citate și mai înainte. Le-am orânduit și completat el și cu mine în publicația noastră *Sărbarea școlară din Iași*, 1888.

³⁵ Xenopol și Erbiceanu, *Sărbarea școlară dela Iași*, acte și documente, Iași, 1888. Cap. I, abecedare și gramaticii. epistolarc. p. 351 și urm., No. 5, 13, 17, 23, 28, 30, 34, 38 și p. 405. No. 64.

din Olintiacele lui Demosten, din discursul marelui Vasile către tineri și altele încă³⁶. Se găsesc chiar traduceri juxta-liniare. Așa sentințele lui Caton traduse din latină în greaca antică de monahul Planudie și interpretate în apla prin rânduri grecești scrise sub acele eline, cuvânt la cuvânt. Tot așa se găsesc interpretate și rapsodiile **B** și **Y** din Omer. Un alt manuscris mai voluminos care poartă titlul de : „începutul temelor la verburile active de forma întâi, teme apla”, conține versiuni juxta-liniare, în greceasca modernă din Isocrat, făcute de elevul Dimitrie Bartocea cu data 1763 ; altele din Lucian iarăși juxta-liniare de Gavril Ierodiaconul Atenianul din 1784 : în sfârșit metafrase în apla din Plutarh de Neofit Peloponezianu³⁷. În școala din București aflăm de asemenea interpretări în apla din Aristotel despre virtuți și vicii, închinată lui Constantin Brâncoveanu de Sevastos Chimenitul în 1692 ; altele din Grigore Teologul făcute de elevul Mateiu Crețulescu ; poeziile lui Partenie interpretate juxta liniar ; mai multe discursuri precum la arătarea Domnului, la botez, sau cum trebuie să fie episcopul, interpretare iarăși juxta-liniar de Sevastos ; o culegere de frase eline din 75 de scriitori, carte cum spune titlul „foarte trebuitoare și folositoare nu numai celor mai înaintați dintre studenți, dar și acelor ce au luat o educație mai înaltă” ; mai multe caiete legate la un loc a mai multor elevi, ceea ce se cunoaște de pe deosebirea scrisoarei, conținând parafraze din sf. Ioan Damaschin, Libaniu, Erodian și alții ; mai multe caete de teme din care unele scrise ca modele de către profesor, bună oară de Neofit Peloponezianul în anul 1785 în limba greacă vorbită³⁸.

Retorica sau arta de a alcătui cuvântări, una din îndeletnicirile cele mai favorite ale decăzutei științi grecești, care căuta să înlocuiască prin regulile lipsa inspirației și a firescului talent, era studiată în școalele din București și Iași, ca o complinire mai înaltă a studiilor gramaticale. S'a găsit printre cărțile și manuscrisurile de studiu din școalele ambelor capitale ale țărilor române, un număr însemnat de lucrări referitoare la retorică. Astfel o introducere în arta retoriceii, o retorică unită cu un curs de logică, cea dintâi de Anastasă Papa-Vasilopol ce-și făcuse studiile în Italia, și fiind profesor în 1704 la Târnova în Tesalia, tradusese această retorică din limba latină ; o învățătură introductivă în arta retoriceii, împărțită în zece secțiuni de Anastase Gordiu ieromonahul în 1658, precrisă în două rânduri în țările române, în 1768 în Cărpiniș și în

³⁶ *Ibidem*, p. 355, No. 19, p. 356, No. 25, p. 358, No. 37.

³⁷ *Ibidem*, p. 351 No. 2 și 3, p. 358 No. 41.

³⁸ *Ibidem*, p. 395 No. 15, p. 396 No. 18, 21, p. 398 No. 311, p. 406. No. 69.

1774 probabil în Iași, unde s'au aflat exemplarul, care învățatură introductivă se întrebuița și în București; un rezumat de arta retoriceii de Alexandru Exaporitul, urmată de alt curs de retorică de ierodiaconul Macarie, trebuitoare mai ales predicatorilor, traduse din limba latină. Ambele aceste cursuri sunt redactate în formă de întrebări și răspunsuri între profesor și învățăcel, însemnându-se întrebările prin δ ($\delta\iota\delta\acute{\alpha}\sigma\kappa\alpha\lambda\omicron\varsigma$) și răspunsurile prin μ ($\mu\alpha\theta\eta\tau\eta\varsigma$ = școlar). Retorica lui Macarie se întrebuița și în școala din București. Era și un soi de retorică deosebită, numită „înălbitoare”, care avea după cât se vede mai ales în vedere sofismele și arta de a face să treacă minciuna drept adevăr, *înălbind* toate lucrurile. Cel mai răspândit manual era acel alcătuit de Anastasie Papa-Vasilopol din Ianina, din care s'a reafiat un exemplar la Iași și altul la București³⁹.

În legătură cu retorica dar și cu filosofia, și alcătuiind oarecum trecerea dela studiul limbei la acel filosofic, era logica, care se vede că se cultivă cu mare stăruință, dacă judecăm după numeroasele manuscrite și cărți de logică ce se întâlnesc. Dintre cele mai însemnate vom enumera; tratatul de logică al ieromonahului Nectarie din Mitilene din 1710; un metod conducător la logica lui Aristotel de preotul Sguduri din Ianina, autorul și a gramaticii mai sus amintită; logica, alcătuită bine înțeles tot după Aristotel, de Ion Forneu din Agrafa, după aceea latină a lui Inecciu; vestitele comentarii și cercetări la logica lui Aristotel de marele dascăl al veacului al XVIII-lea Teofil Coridaleu, tipărite în Veneția. În București întâlnim pe lângă unele din manualele aflate și la Iași, încă o altă introducere în logică compusă de dascălul Metodi din Ianina⁴⁰.

Din filozofia propriu zisă s'a regăsit comentariile lui Coridaleu la cartea lui Aristotel despre suflet; metafizica după cei vechi și cei noi compusă de Petru Psalida din Ianina în 1798; psihologia a aceluiași dascăl din 1795; metafizica după filosofii noi, mai ales după Baumeister, tradusă în limba elenă cu multe adausuri de Ioan Forneu din Agrafa. Exemplarul aflat în Iași poartă pe el data de 1801 cu însemnarea, că „acum a fost pentru întâia dată prescrisă și bine corectată în școala domnească grecească din Moldova Daciei”; conducătorul în filosofie a lui Coridaleu; metafizica unui dascăl vestit ale acelor timpuri Evghenie Bulgaris; istoria rațională a filosofiei și filosofia morală, această din urmă cuprinzând următoarele părți: 1) idei

³⁹ *Ibidem*, p. 360 No. 5, p. 363 No. 17, (cf. Σάθρα, νεοελληνική φιλόλογία p. 441), p. 364 No. 19, p. 404 No. 62, p. 364 No. 20, p. 400 No. 39, p. 360 No. 6, p. 406 No. 75.

⁴⁰ *Ibidem*. p. 359 No. 359 No. 2 și 3, p. 403 No. 56, p. 363 No. 17, p. 364 No. 21, p. 401 No. 48.

introdutive; 2) elementele morale: a) sufletul, b) corpul, c) faptele morale, d) virtuțile și viciile; 3) fericirea absolută: a) frumosul, b) binele absolut, c) atributele binelui absolut; 4) mijloacele de a ajunge la fericirea adevărată; a) γυῶσι πάντων b) consilii, c) lupta pentru bine. Autorul se vede că cunoaște dezvoltarea filosofică a veacului al XVIII-lea din Germania și Franța, precum și cu deamănuntul filosofii greci și pe clasicii latini și greci pe care îi citează la tot momentul. În școala din București întâlnim de asemenea metafizica lui Baumeister, și anume spunându-se că acel filosof german astăzi cu totul uitat, ar fi fost profesor la gimnaziul din Görlitz. Prelucrarea care se învăța în școala din București era alta decât cea întrebuintată în Iași, anume o traducere a lui Dimitrie Neculai Darvari⁴¹.

După ce elevii terminau toate aceste învățături, și înarmați cu toate cunoștințele trebuitoare pentru a putea bine scrie, erau învățați a alcatui epistole asupra deosebitelor materii, și nu numai de acele de corespondență obicinuită. Era oarecum punerea în practică a cunoștințelor teoretice dobândite, o aplicare a logicei și retoricei care nu-și prea putea găsi întrebuințarea în libera vorbire și de aceea era pusă în scrisoare. Să nu ne mirăm deci de luarea aminte ce se da epistolelor în învățământul grecesc. Cei mai mari dascăli greci alcătuiseră modele de epistolare care erau studiate și comentate cu aceeași râvnă cu care se studiau și comentau clasicii greci. Așa găsim pe un dascăl din București, Diamandi, scriind observări la epistolele prea înțeleptului Neofit Sinesiu din Peloponez în anul 1753, și o explicare în limba aplată a aceluiași epistole, precum și niște însemnări la o altă culegere de epistole celebre ale lui Coridaleu, făcute de un dascăl originar din Dristra, chir Teodor, care muri în București în 1788. Se află însă și manuscrisul elinesc al epistolelor lui Sinesiu cu data de 1805 București; nu mai puțin și acel al tipurilor epistolare ale prea înțeleptului Coridaleu⁴².

Pe lângă limbile greacă și elină care se învățau prin cursurile arătate, se mai studiau în școlile grecești și limbele latină și franceză. Se găsesc între mai multe manuale care slujeau la învățătura limbei latine, și Eutropii breviarium historiae romanae cu traducerea grecească, tipărit în Iena în 1723; Palaefati, de incredibilibus, culegere de mituri din poezii latini, servind de text pentru traducere în limba greacă; colloquia Langiana de Curiis, Brașov 1802, din care text latin se făceau interpretări în aplată, precum se vede din însemnările făcute

⁴¹ *Ibidem*, p. 359 No. 4, 7a, 7b, p. 401 No. 45, p. 361 No. 9, 10, 11, p. 363 No. 18, p. 394, No. 12.

⁴² *Ibidem*, p. 352 No. 6 7a, 7b, p. 356, No. 25, p. 358, No. 37.

printre rânduri. Ca lexicon slujia acel al lui Schrevellius greco-latin și latino-grec. S'au mai aflat un manuscript din 1740 de metrică și gramatică, în care se află mai multe lecții scrise latinește cu traducerea grecească, precum și o gramatică greco-latină ex variis collecta „a Gheorghio Demetrio”, alcătuită partea latină în paralel cu cea greacă, spre a înlesni învățăcelilor greci studiul limbei latine, precum și o gramatică latină scrisă latinește: *supplementum in universam grammaticam linguae latinae*. Limba latină se învăța bine înțeles și ea prin mijlocirea acelei grecești noue. Că unii din dascălii greci știau latinește, se vede de pe deosebite traduceri făcute de ei din această limbă. Așa găsim *Theatrum politicum*, nu știm al cărui autor, despre datele principilor, „tradus din limba latină în limba noastră apla de către cel mai mic între predicatori, preoți, Ioan Avramiu în București” 1716, și traducerea matematicii scrise în limba latină de Christian Wolf, făcută de dascălul Neculai Cercel, ambii traducători Români de origine ⁴³.

Pentru studiul limbei franceze găsim o gramatică a acestei limbi cu text latin, intitulată *grammatica gallica brevis et facilis*, tipărită în Varșovia în 1763; apoi *les principes généraux et raisonnés de la grammaire française* par Restaut, Paris 1737; o altă gramatică a limbei franceze cu text grecesc de Vendoti, Viena. În școala din București întâlnim manuscriptul în limba franceză al unui profesor grec care dădea lecții în această limbă, și care manuscript cuprinde diferite exemple culese din autorii francezi clasici. În un alt manuscript al mitropolitului Filaret, se văd mai multe extrase în limba franceză culese din deosebiți autori, privitoare la istoria bisericii. Unul Panaghiot culege iarăși mai multe sentinți din autori greci, latini și francezi sub titlul de „culegere admirabile lucrată și scrisă de mine însumi în timpul studiului trecut” ⁴⁴.

Mai amintim și un lexicon foarte curios în mai multe limbi, și anume cuvintele elenice explicate prin apla, latină, italiană, franceză, persiană și turcească, lucrat de Luca dela Roccas în Constantinopole între anii 1769 — 1780, și a cărui manuscript original, plin de ștersături și corecturi, umple 9 volume, și se află la biblioteca din Iași, adus la școala domnească de aicea de către vre-un profesor din Răsărit ⁴⁵.

Alătura cu limbile se mai predau în școlile domnești și științele numite pe atunci epistimuri.

⁴³ *Ibidem*, p. 352 No. 4, p. 363 No. 9, p. 356 No. 24, p. 358 No. 39 și 41, p. 366, No. 6, p. 390 No. 22, p. 407 No. 79, p. 408 No. 84.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 353—355 No. 11, 7, 21, p. 405 No. 68, p. 409, No. 87.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 354 No. 15.

Mai întâi se învăța matematică. Se găsesc printre cărțile de școală : o aritmetică în legătură cu geografia prelucrate de marele dascăl Nichifor Teotochis, la care el adause și o explicație a logaritmilor după Gassendi ; Trigonometria tradusă din acea latină a Englezului Scotus ; tratatul introductiv în elementele matematicii de Germanul Christian Wolf, tradus de Neculai Cercel și pus în rânduială de (elevul) Ilie Neculai Ruset, în Moldova Daciei, în școala elenică de științe, în anul 1801, cuprinzând aritmetica, logaritmele, geometria și trigonometria, pe unde cerea trebuința cu figuri explicative. Se mai află un rezumat al Geometriei lui Vlod, tradus din franceză în grecească de Ioan Forneu din Agrafa ; mai multe aritmetici de Dimitrie Panaiotatul Govdela, din care una tipărită în 1818 ; elementele Geometriei lui Euclid și elemente de algebră între altele unul al aceluiași Govdela, care se întitulează pe el : „doctor în artele libere și în filosofie”. În sfârșit se găsesc mai multe exemplare ale unui tratat de cosmografie, intitulat : Interpretări sau memorii sinoptice în tratatul despre ceriu a înțeleptului Coridaleu ce a fost arhieru în Naupact și Arta⁴⁶.

Dintre celelalte științe se învăța întâi geografia, a căruia studiu l-am găsit îmbinat cu acel al matematicii ; apoi un tratat despre cele geografice și sferice de Hrisant Notara profesorul copiilor lui Neculai Mavrocordat, mai târziu patriarh de Ierusalim, scris în București pentru fiul lui Neculai, Scarlat, și tipărit în Paris în 1716. Exemplarul s'au aflat la Iași, dăruit de Arghira soția lui Toma din Castoria școalei domnești de aici. Se mai află elemente de geografie adunate din vechi și noi, expuse după Nichifor Teotochis, precum și tratate de geografie pentru cunoștința țărilor române, unul tradus din Bauer, mémoires historiques et géographiques sur la Valachie sub titlul : „descrierea Valahiei cuprinzând poziția, felul ocârmuirii, veniturile anuale și cheltuielile, cu enumerarea ținuturilor și a satelor ei, acum întâi tradusă din franțuzește în limba noastră grecească apla și imprimată în tipografia dela Cișmea, la izvorul maicei domnului, pe timpul prea înălțatului domn Neculai Petru Mavrogheni Voevod, București 1789 Iunie 17 la Dimitrie tipograful”. Alt tratat de geografie al tuturor țărilor locuite de Români este acel al lui Dimitrie Philipid, tipărit în Lipsca în 1816. S'a mai găsit în baștile mitropoliei din Iași, prin urmare aparținând școalei domnești și itinerarul la Tobolsk în Siberia și descrierea riurilor ei, tradus din rusește în

⁴⁶ *Ibidem*, p. 365 No. 1, 2, 4, p. 366, No. 6, p. 368, No. 10, 12, p. 367, No. 8, p. 368, No. 9, 11, p. 389, No. 16.

limba greacă la anul 1693 de întreprinzătorul autor al acelei călătorii, Neculai Spatarul Milescu⁴⁷.

Fizica se studia de asemenea, dacă judecăm după aflarea unui manuscris de acustică și a unuia despre meteori și alte tratate de fizică în deobște, precum și scara capitulilor din tomul I al fizicei lui Nichifor Teotochis⁴⁸.

S'a mai regăsit oarecare tratate de medicină, cartea lui Ioan Dominic Santorinul despre friguri tipărită în Veneția în 1745, interpretarea la aforismele lui Hipocrat făcută în limba apla de Balan din Ianina, precum și un manuscris de medicină practică care conține și un lexicon de plante medicinale în patru limbi : elină, italiană, turcă și greacă modernă⁴⁹. S'a mai aflat și un tratat latinesc de istoria naturală urmat de o introducere în istoria universală⁵⁰.

Școalele domnești din București și Iași nu erau menite a da numai mireni, ci și clerici învățați pentru ocuparea locurilor mai înalte de prin biserică ; de aceea se învăța în ele și teologia, pe lângă că precum am văzut chiar învățământul profan eră adeseori atins de religie. Ca urmare ale unui învățământ religios special s'a găsit în caetul unui școlar din anul 1709, pe lângă Olintiacele lui Demosten traduse în apla, și canoanele nașterii domnului ; apoi o „sfățuire foarte simplă dar trebuincioasă și îndemnare frățească către începători care vroesc să se facă preoți”, evident o scriere religioasă menită pentru acei ce îmbrățoșau atare carieră, însă nu pentru preoții români ci pentru acei greci, deoarece sfățuirea e scrisă în grecește. S'a mai găsit cartea în deobște cunoscută ca manual de școală : interpretările în teologie ale lui Damaschin din 1781 : legile rituale, engomiul prea învățatului mitropolit al Euchaitelor la cei trei între sfinții părinții noștri dascăli ecumenici Vasile cel Mare, Grigore Teologul și Ioan Crisostom, carte de asemenea cunoscută ca manual școlar, și care cuprinde pe lângă textul original și o traducere în apla. Tot cărți de școală erau și cuvintele sfântului Grigore Teologul, apologeticul fugirei în Pont al lui Grigore Nazianzul și interpretările din a doua carte a apocalipsului și altele mai multe⁵¹. În școala din București

⁴⁷ *Ibidem*, p. 369 p. 373, No. 12, p. 369 No. 5. Catalogul din lucrarea citată aici, dă „descrierea Valahiei” drept o lucrare originală indicând că arătarea traducerei ei din franțuzește s'ar fi făcut numai „spre a o recomanda”. O comparație amărunită cu memoriile lui Bauer ne convinge că este într'adevăr o traducere a lor, p. 372. No. 6, p. 368 No. 1.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 373 No. 7—11.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 369 No. 3, 4, p. 373 No. 13.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 373 No. 14.

⁵¹ *Ibidem*. p. 376 No. 8. 12. p. 377 No. 15, 17. p. 378 No. 20, p. 379 No. 23. 26 și 27.

găsim un manual al dascălului Doroteiu către ucenicii săi despre post; altul despre unele nedumeriri și deslegări alcătuit de Zaharia și care slujea de asemenea drept carte de școală; sentințele distinse ale lui Grigore Teologul, carte pe care au învățat Matei Crețulescu și care pe lângă subscrierea lui grecească mai adăoge cu litere cirilice luna Octomvrie; un manual de introducere în deasa comunicare din 1772; expunerea credinței fericitului Ghenadie Scolarul patriarhul Constantinopolei; un manuscript despre erezii, un altul despre sfintele sinoade; un rezumat al sfintelor canoane de Constantin Harmenopol și câte mai multe⁵².

După aceste rămășiți lăsate de îndeletnicirile atât ale școlarilor cât și ale profesorilor, și dacă am admite că toate materiile din care s'au găsit urme se învățau cu seriozitate, ar rezulta atunci fără îndoială că academiile grecești erau niște puternice foculare de cultură. Intr'adevăr programul lor ar cuprinde în așa caz următoarele obiecte îndestul de numeroase și de însemnate: limbile elenă, greacă modernă, franceză și latină (uneori și cea italiană și chiar cea turcească); retorica, filosofia și anume logica, metafizica, morala, istoria filosofiei. Apoi din matematici, aritmetica, algebra, geometria, trigonometria și logaritmeele, pe lângă fizică, meteorologie, geografie. noțiuni de medicină și teologie.

Să supunem însă învățământul grecesc unei cercetări mai amărunțite, spre a ne convinge care din aceste studii erau acele mai de seamă, acele ce se urmăreau cu tot dinadinsul, și dacă altele din ele nu sunt numai aparente.

Este învederat că studiul limbii grecești și anume a celei moderne eră partea cea mai realizabilă a programului școlaelor domnești și deci și cea mai realizată, aceasta cu atâta mai mult cu cât școlarii cei mai mulți veniau pregătiți în cunoștința ei dela dascălii privați ținuți în casele boierești, sau pentru copii de Greci, din practicarea acestei limbi în casa părintească. Și cu toate aceste metoda predării eră așa de defectuoasă încât copiii își pierdeau mai tot timpul cât îl petreceau în școală cu învățarea ei, reprezentată prin acea a gramaticii. Este cunoscut că în timpul veacului de mijloc Grecii s'au îndeletnicit numai cu studiul limbii lor, frământându-l și întinzându-l într'un chip cu totul abnorm, așa că el se pierdu în niște amărunte, în deosebiri prea subțiri și o mulțime de megăituri, care sfărâmă numai frumosul arbore al limbii, fără a culege măcar roadele ce le-ar putea da. Se'nțelege că învățământul grecesc din țările române nu se putea deosebi de acel obștește urmat de toți Grecii în ori și ce țară ei se aflau. Până la ce grad de

⁵² *Ibidem.* p. 392 No. 6, 11, 17, 23, 25, 27, 29).

pedantism ajunsese studiul limbei grece, ne dau dovadă lucrările gramaticale alcătuite de Greci asupra limbei lor. Raičevici ne spune ca unul din dascălii de pe timpul său din Muntenia avuse talentul de a scrie un volum *în quarto* asupra unei a patra părți din gramatica greacă a lui Teodor Gazi, și spusese lui Raičevici se adevăresc prin faptul aflării manuscrisului între cărțile mitropoliei din Iași⁵³. Un alt autor, de sigur tot un dascăl de limbă, scrie un volum de mai bine de 500 de pagini „despre cele relative la particula α ”⁵⁴. De aceea și hrisovul însuși al lui Alexandru Ipsilanti prevede ca obiect de studiu de căpitanie în curs de nouă ani de zile numai pe acel al limbei, iar științele să se învețe la sfârșit în cei trei ani ce mai rămăneau spre a săvârși cursul. El hotărăște anume ca „elevii începători să se exercite trei ani într’una numai la gramatică, apoi să se facă început și la limba latină, după care să se exerciteze împreună timp de trei ani în limbile greacă și latină, ocupându-se cu cei mai renumiți scriitori din fiecare. După îndeplinirea celor șase ani, în urmă trei ani să se dede dimineața la poetică și la retorică (adică tot la studiul limbei) cu exerciții grece și latine, și mai ales la studiul moralei lui Aristotel”. După acești nouă ani de pregătiri limbistice, intrau pentru restul de trei ani în studiul științelor⁵⁵. Asemene întârziere în învățătura limbei nu putea proveni decât din răutatea metoadei de predare întrebuițată, și pe care mitropolitul Iacov o caracterizează în colorii destul de vii, în raportul său asupra mersului învățământului timpului său (1792—1803) când spune că „până acum în școlile noastre se învăța cu numiri și cu canoane și cu mulțime de cuvinte, însărcinând mintea ucenicilor și poruncindu-le acele numai date lor să citească și ca papagalii să le învețe pe de rost, nimica cu totul știind sau înțelegând din cele ce învață, din care pricină mai și zece și doisprezece ani îmbătrânesc în gramatică ucenicii”⁵⁶. Acest raport este însă preă însemnat prin ideile sănătoase pe care le cuprinde asupra învățăturii în deobște. Mitropolitul Iacov este însuși de părere ca învățământul să nu pornească „cu întunecarea dela cele neștiute la cele știute” ci din potrivă dela cele cunoscute la cele necunoscute. Dascălii trebuie să se scoboare la priceperea școlarilor ca să se poată să-l înțeleagă

⁵³ Raičevici *Osservazioni*, p. 212. Comp. Xenopol și Erbiceanu, *Sărbara școlară din Iași*, p. 357 No. 30.

⁵⁴ „Περὶ τῶν πρὸς αἰ” *ibidem*, p. 357 No. 31.

⁵⁵ Erbiceanu *Cicnicarii greci*. p. XVIII—XIX.

⁵⁶ Raportul mitropolitului Iacov în *Uricarul*, III, p. 15—16. Ar crede cineva că Mitropolitul Iacov cunoscuse *Emile* al lui Pousseau. Pestalozzi este contemporan cu el. Dar pentru a avea idei sănătoase trebuie de a avea o minte bine cumpănită și fără a împrumuta dela alții.

făcându-se, cum zice Mitropolitul, și ei ca ucenici începători". Vorba dascălului „să pornească din cuget nu din carte" ca să dea învățături mai multe vieței. La traduceri să se urmărească mai mult înțelesul sau „noima" decât vorbele. Iacov e de părere să se dea o mai mare întindere epistimurilor adică științelor căci „o academie fără epistimuri e ca o casă fără ferestre". Este destul de straniu ca Mitropolitul să recomande în lipsa unui dascăl de epistimuri elin, un filosof de altă limbă paradosind pe limba franțuzească".

Critica învățământului fanariot de Mitropolitul Stamati ne dovedește, că Raicevici nu va fi exagerat mult starea lucrurilor când spune că „modernii doctori greci sunt în deobște toarte neștiutori și nu se ocupă toată viața lor decât cu mărunțișuri gramaticale, fără nici o vâpsea de știință, de literatură frumoasă sau de gust ales"⁵⁷. Constantin Mavrocordat văzând întârzierea copiilor în învățătura gramaticii puse pe medicul său, Constantin Caraion, să alcătuiască o gramatică grecească scurtă și ușoară⁵⁸. Domnul grec gândindu-se foarte drept, că școlarii români ar putea mai ușor deprinde gramatica grecească, dacă ar cunoaște întâi pe acea a limbei lor, însărcinează pe Dimitri Eustatievici dascăl din Brașov care învățase în Kiew, ca să alcătuiască o gramatică românească. Brașovanu izbuti să scrie cea d'întâi gramatică a limbei române în 1757 într'un chip așa de deplin, încât încercarea lui îi face cea mai mare onoare. Se vede însă că lucrarea lui Brașovanu rămase fără de nici un efect, deoarece pe lângă că nu se dădù tiparului, după cum se plănuise, apoi s'a înmulțit prea puțin prin copiere, așa că astăzi nu ni s'a păstrat decât două exemplare⁵⁹.

Deși îndeletnicirea cea atât de amănunțită cu limba și gramatica avea de țintă cu deosebire învățarea limbei vechi, numai prea puțini erau acei ce ajungeau să și-o însușească cu

⁵⁷ Raicevici, I. p. 242.

⁵⁸ Σάββα. Νεοελληνική φιλολογία, p. 557 Xenopol și Erbiceanu *Sărbarea*. p. 354 No. 17.

⁵⁹ Iată titlul acestei prime gramatici românești găsită de C. Erbiceanu care a dăruit pretiosul exemplar Academiei Române: „*Intru mărirea sfintei cei de o ființă făcătoare de viață și nedespărțită Troiță a Tatălui, Fiului și Sfintului Duh, gramatică românească afierosita prea milostivului domn și oblăduitor a toată Ungro-Vlahia, domnul Ioan Constantin Neculai Voevod, acum întâi izvodită prin Dimitrie Eustatie Brașovanul, metod prea folositor și prea trebuincios, întărit cu pilde prea folositoare așezată în orânduială dreaptă și izvodită în Bulgaria Brașovului în anul 1756 Septemvrie 1. Vezi Xenopol și Erbiceanu l. c., p. 251 No. 1 Dimitri Eustatievici spune dedicația către domn ca „precum voința înălțimei tale de mult fiind spre aducerea întru ființă pre acest metod în dialectul românesc" adăogând că „domnul ar avea de scop a o da tipăririi". Mavrocordat perzând tronul în anul 1758, gramatica lui D. E. rămase uitată. Al doilea exemplar se află tot în biblioteca Acad. Rom.*

desăvârșire. Cei mai mulți care aveau altă ceva de făcut în viață decât de cetit autorii elini, nu se vor fi dedat la studiu ei cu sîrguința trebuitoare, și apoi odată băncile școlaii părăsite, se lepădau de orice îndeletnicire cu dînsa. Folosul real cu care se alegeau elevii din studiul limbei grecești eră cunoștința în destul de temeinică a limbei moderne, cu atîta mai mult că ea fiind și aceea a predărei, și limba vorbită în societatea mai cultă, ei puteau să o deprindă mai cu înlesnire și din zilnica întrebuițare. De aceea am văzut că cei mai mulți școlari părăsiau școala după puțini ani de studiu, ne vroind să asculte cursurile superioare care se mărgineau mai mult la predarea limbei eline.

Cât despre limbile celelalte, nu credem că progresul în ele să fi fost așa de simțitor. În adevăr am văzut că după hrisovul lui Ipsilanti limba latină se învăța numai în răstimpul de trei ani, și alți trei mai mult incidental, de și fără îndoială că trebuia să fie mai grea pentru ucenici decât cea greacă limba lor oare cum firească. Dacă se întîlnesc câțiva dascăli care traduceau cărți din latinește, aceștia erau de aceia ce-și făcuse studiile mai înalte prin Italia, și numai prin excepție vor fi fost ei productul școalelor domnești din Iași sau București. Dela cunoștințele câtorva excepționi nu se poate trage nici o încheiere asupra obștimei învățăceilor. Nu e vorbă atît hrisovul lui Ipsilanti cât și raportul mitropolitului Iacov conțin părerea cam greu de înțeles, că în cazul când profesorul de științi nu ar putea ținea cursul său în grecește, să-l predee în latinește sau în limba franceză, ceea ce pare a presupune că elevii posedau în destul aceste două limbi, spre a putea urma cursurile de științi în ele. Noi credem că o asemenea părere este cu neputință de susținut. Într'adevăr limbile franceză și italiană se studiau încă mai puțin timp decât cea latină, anume numai după mesele în curs de trei ani ultiții din cei nouă consacrați studiilor literare. Cum vroim ca în acești trei ani de studii, afară de unele excepții, să și fi însușit elevii așa de bine acele două limbi și „să devină așa de tari încât să poată asculta cursurile în ele”⁶⁰. Observatori vrednici de credință ne arată tocmai slăbiciunea acestei părți a învățămîntului. Așa Carra ne spune că „tinerii boieri meniți pentru slujbele publice fie la curtea gospodarului, fie în județe, își dau oarecare osteneală pentru a învăța turcește, latinește, franceza și italiana; dar foarte puțini din ei își însușesc întru căva limbile străine”. Recordon adaoe că studiile tinerilor băieți se mărginesc a-i pune să învețe, dela vrîsta de opt ani pînă la douăzeci, greceasca modernă și în deobște încă oare care cunoștinți a grecești vechi, a francezei, de geografie și arit-

⁶⁰ Cum susține C. Erbiceanu *Cronicarii greci*, p. XXXVI.

metică”⁶¹. Noi credem că atât dispoziția din hrisovul lui Ipsilanti cât și părerea identică a mitropolitului Iacov erau numai o aiurare pedagogică, precum nu este de mirare de a se întâlni în aceste timpuri atât de înapoiete în principiile unui învățământ rațional.

Cât despre științi, deși ele se învățau în academiile grecești din țările române, nu credem că să se fi ajuns prin ele la un mare rezultat. O singură dovadă, însă aceea hotărâtoare, din domeniul matematicii, vroim să aducem. Am văzut că se găsesc urmele unor cursuri din această știință ce ar părea deplina: aritmetică, algebră, geometrie, trigonometrie și logaritmi. Față cu un asemenea studiu ar trebui fără îndoială să întâlnim ingineri hotarnici în epoca fanariotă. Toate documentele însă de hotărnicii care sunt în destul de numeroase nu conțin pomenirea unor astfel de oameni de știință întrebuințați la măsurarea sau stălpirea moșiilor, deși nevoia unor asemenea nu va fi lipsit în desele certe pentru hotare care umplu analele judecătorești mai vechi ale principatelor române.—Și dovada cea mai bună că ingineri hotarnici n’au existat în timpul Fanarioților, este înființarea unor școli cu cursuri românești pentru producerea lor, în ambele țări, aproape de capătul acelei epoci: a lui Asaki în Iași, a lui Lazăr în București.

Deaceea și elevii școalelor domnești din Iași și din București nu prea erau învățați în sfera științelor, cel puțin dacă judecăm după atestarea unor călători. Unul din ei Christoph Wilhelm Lüdeke, care trece prin țările române în 1764, spune că trăgând la gazdă la o mănăstire din Moldova, fu ospătat aice câteva zile destul de bine. „Sara după cină venind vorba de poezie, eu spuseiu că în Anglia ar fi fost poeți însemnați, la care observație călugării începură a râde cu mare haz, răspunzând că limba engleză ar fi așa de aspră și de nedestoinică, încât nu s’ar potrivi de loc pentru poezie. Ei vorbeau grecește, latinește și italienește. Mai întrebă dacă Anglia ar fi în Londra sau Londra în Anglia, părându-le a fi cu totul nepăsători asupra acestei împrejurări”⁶². Această prețioasă mărturisire ne arată întâi că străinul întâlnise tocmai elevi din cei mai buni ai academiei ieșene, deoarece ei știau să aprețuiască frumusețile poeziei și vorbiau chiar pe lângă grecește încă și limbile latină și italiană. Ce soiu eră însă cultura lor literară, și că nu

⁶¹ Carra, *Histoire*, p. 187. Recordon, *Lettres sur la Valachie*, p. 108.

⁶² *Rückreise zu Land von Constantinopol durch Romanien, Bulgarien, Walachei, Moldau, Pohlen und Deutschland nach England im Jahre 1764 von Christoph Wilhelm Lüdeke*, alipită la vol. II al scrierei aceluiași călător. *Beschreibung des türkischen Reichs*, Leipzig, 1780, II, p. 215: „Sie sprachen griechisch latein und italienisch. Sie fragten mich ob England in London oder London in England lage, und schienen sehr gleichgültig darob zu sein”.

posedau de loc și una științifică se vede depe aceea că ei împărtășiau prejudițiile grecești asupra monopolului darului poetic păstrat numai limbei lor, apoi din adâncă neștiință geografică de care dădeau adevărire, fără chiar a se rușina de dânsa, cea mai bună dovadă a lipsei desăvârșită de învățământ științific. În rezumat învățământul academiilor grecești din țările române se îndeletnicia mai ales cu studiul limbei grecești, singura învățatură mai temeinică, pe când celelalte erau mai mult de formă sau de podoabă. Chiar însă din acest învățământ al limbei, numai puțini se alegeau cu o cunoștință mai adâncită a limbei antice, iar cei mai mulți se folosiau numai cu atâta, că la eșirea lor din școală mânuiau îndestul de bine greceasca modernă. Ca o complinire a acestei învățături se mai îndeletniceau acci ce se dedau carierei religioase, și cu studiul mai mult sau mai puțin amărunit al teologiei. Scrierile mai noue grecești întinzându-se numai în această sferă, înțelegem cum mințile trecute prin școlile grecești trebuiau să rămână tot îndestul de înțălenite în neștiință, cu toată învățătura mai mult formală primită în ele.

Aceasta însă poate îndreptăți până la un punct spusele lui Raicevici, că dascălii greci ar fi fost în *deobște* oameni neștiutori, și mai ales este foarte adevărată partea a doua a mărturisirii sale, că năcăjiau pe copii numai cu amărunțimile gramaticale. Deși câțiva din ei precum Sevastos Chimenitul, Ieremia Cacavela, Paisie Ligaridis, Ioan Comnen, Gheorghe Trapezuntul, Lazar Scriba, Iliad Manasse, Dimitrie Procopie, Iosif Misiodax, Lambrou Fotiade, Neculai Cercel⁶³ și alții încă se constată a fi fost oameni îndestul de învățați pentru timpul în care trăiau, unii din ei cunoscând mai multe limbi, alții fiind doctori în medicină și învățați prin universitățile italiene, totuși cu tot meritul profesorilor, sistemul învățăturilor, concentrat mai ales asupra limbei, gramaticii, retoricii, logicii și scrierilor lui Aristotel, deci în *deobște* un studiu mai mult formal, care pregătea numai mintea pentru primirea noțiunilor, fără ca aceste să i se aducă, nu putea să o îmbogățească, cu cunoștinți adevărat folositoare; eră un soi de învățământ ce sămăna foarte mult ca acel sec și fără vlagă al scolasticeii veacului de mijloc din Apusul Europei. De aceeași rămase el tot atât de puțin roditor în domeniul intelectual ca și frământările școlasticilor.

Asupra elevilor academiilor domnești s'au păstrat mai multe notițe în materialul rămas dela ele, din care se poate trage oarecare încheieri interesante. De aceea le vom aminti: Pe breviarul lui Eutropiu cu traducerea grecească din 1724, se vede subsemnat,

⁶³ Asupra acestora vezi enumerarea mai multor profesori greci din academiile Iașilor și a Bucureștilor în C. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. XXIV și urm. și în *Bărbații culii grecești și române* de C. Erbiceanu, în *Ann. Ac., Rom.* II, tom XXVII, 1905.

nu se știe la ce dată, unul Donici, probabil elevul boier român ce a studiat pe acea carte. Alte subsemnături românești se văd pe gramatica lui Iacob Willeri, aparținând după cum se vede elevilor ce învățase pe ea, fiind cunoscut obiceiul școlarilor de a-și însemna numele pe cărțile lor. Pe gramatica lui Teodor Gazi din 1760 găsim însemnarea nostimă făcută în limba grecească : „Profesorul Constantin este foarte onorabil și nobil ; dar pofteste foarte tare pe cele frumoase și-i plac petrecherile”, inviderat o satiră făcută de vre'un elev ștregar la adresa profesorului. Se găsește pe un alt exemplar al aceleiași gramatici iscălit cu litere grecești numele românesc de Gheorghe Lupu, și pe un al treilea, acel grecesc de Alexandru Cromidi. Pe o gramatică a lui Sguduri, se cetește printe o grămadă de subsemnături nedescifrabile aceea a unui elev român Gheorghiu. Pe coperta introducerii în gramatica lui Teodor, de Neofit ierodiaconul, datată din București, 1768, se află însemnarea grecească : „La 1786 Iunie în 10 am început a patra parte din Teodor pentru elevii ce învățau la mine”⁶⁴. Un abecedar arab conține notița în grecește : „cărțica prezintă este și a mea Andronic Donici și a lui Neculai Stratilat, și li s'au dăruit în 1780 August în 13 de profesorul lor, domnul Ioan Aluriu din Târnova”⁶⁵, dovadă evidentă că acești doi elevi, din care unul cu siguranță fiu de boier, urmase cursuri grecești, nu știm private sau publice, și că știau grecește. Tipurile epistolare a le lui Teofil Coridaleu poartă subsemnătura unui elev grec Csinastit, a unui român Neculai Ștefăniu și a unui al treile, ce poate fi sau Grec sau Român, Mărgărit, cu data 1819. Intr'un exemplar al lui Arian aflăm următoarea înșămărire în limba grecească : „cât îmi ești de iubit, prietene Vasile Caramfil mie Gheorghe Mihail Siastitul din provincia Geciei 1813, grec de neam, creștin, de religie ortodoxă”⁶⁶. Atare declarație de prietenie nu poate proveni decât dela un elev deoarece mai înainte în școlile grecești (de unde apoi se introduse și în acele românești) eră obiceiul ca elevii să-și scrie unul altuia așa numite bilete de amicitie. O culegere de sentinți din Veneția 1703 poartă pe ea însemnarea : „am fost eu Gheorghe Lazu student d-lui Ieremia ieromonahul în 1814, Fevruarie în 10”. Pe comentariile la cartea lui Aristotel despre suflet aflăm mai multe însemnări, din care rezultă că un elev al lui Toma din Castoria sfârșise de studiat comentariile în 1755 ; că Toma din Castoria eră dascăl în Iași unde primise și boieria de al doile logofăt, și că murind el, Arghira soția lui dăruise acea carte îm-

¹ Xenopol și Erbiceanu *l. c.*, p. 351, No. 4, 5, 8 10.

⁵ *Ibidem*, p. 354, No. 16. Acest Andronic Donici este vestitul pravilist moldovan Andronache Donici.

⁶⁶ *Ibidem*, 355 No. 18 și 36.

preună cu altele care făceau parte din biblioteca bărbatului ei, școlii domnești din Iași⁶⁷. Prefața și scara metafizicii lui Forneu după Baumeister, despre care se spune că au fost prescrisă în școala domnească din Moldova Daciei, se vede a fi fost copiată de un elev român Rosseti care subscie. Pe un exemp ar al aritmeticii lui Govdela tipărită în Iași la 1818, se văd însămnați câți-va studenți greci precum : D. Dioghenide, P. Calinichid din Balchida, Rigas Lusanghel și C. Bacaloglu și câți-va români : N. Carp, St. Mărgărit, D. Neculau, P. Antoniu, V. Constantiniu, C. Radu, C. Ioan, I. Vernescu. Pe un volum în folio care cuprinde cuvintele și epistolele lui Isocrat se văd subsemnați în grecește următorii elevii : Emanoil Cromidi, Mateiu ban, Emanoil Conachi, Dimitrie Croniadi, Vasile al II-le vislier, Vasile Roset, Mateiu Cantacuzino, Ghoerghe Balș, Ienacache Canta vistiernic, Gheorghe Balș vel-vistiernic, Manolache Moldovanu, Ștefan Balș Dimitrie Ghica. Se vede că unii din elevii își dădeau titluri de boieri după părinții lor⁶⁸. O gramatică grecească dedicată lui Gh. Moruzi poartă subsemnați în grecește următorii elevi : Voinescu, Manolache Catargiu, Vasile Vasilescu, Costache Conachi, un Calimah a cărui nume de botez nu se poate descurca, Paleologu, Athanasie, Gheorghe Vărnăv; după aceste, următoarea însămnare în românește : „această carte este a mea dreaptă, dăruită de către un prietin Alecu Hristodor. (Subscris) Andronache Donici” (pravilistul)⁶⁹. Se vede de pe o curioasă notiță românească pusă pe o carte grescească, descrierea sfințită a muntelui Sinai, cum odată cu copii de boieri se apucau de învățătură și acei ai oamenilor de jos : „Această carte este a lui Dinu Blanariul și am luat-o ca să cetesc pe ea, și iarăși am dat-o la d-lui să nu poprească fiind lucru străin acesta, 1803. Și atunci au început a învăța și cuconășii a d-sale slugeriului Ioan Carp; însă și un copil anume Grigore a preotului Gheorghe dela prapadoamna Paraschiva”⁷⁰. Pe un manuscript de ritual bisericesc din 1815, se citește : Gheorghe Lalopol student, de origine din Macedonia. Mineele luni lui Noemvrie se văd scrise în grecește cu o sumă de greșeli, dovadă că au fost copiate de un elev (român), ce nu știea limba greacă⁷¹. Se mai află cu data din 1818 Septemvrie, niște note scrise în grecește dela dascălul Economu, pe care note se află iscălitura lui Alexandru Rosetti în grecește și românește. Ele cuprind un lexicon elenic cu explicarea cuvintelor în apla; apoi mai multe notițe de literatură,

⁶⁷ *Ibidem*, p. 359, No. 4. Comp. No. 10 și p. 365 No. 1, p. 369 No. 2.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 388, No. 10.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 389, No. 20.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 377, No. 13.

⁷¹ *Ibidem*, p. 378, No. 19 și 379, No. 25.

câte-va pagini franțuzește și câte-va românește, adaose notelor de elevul Rosetti, care se vede din aceasta cu ce se ocupa, și totodată că avea de profesor pe Economu ⁷². Mai amintim și traducerea din elina în apla arătate ca făcute de elevul Dimitrie Bartocea. ⁷³.

Dela școala din București ne au rămas următoarele notițe prea interesante : Mai întâi pe Tomul Bucuriei imprimat în Râmnic pe timpul lui Constantin Brancovanu, se află după marca țării, cinci poezii grecești în hexametre, la adresa domnului, făcute de studenții școlii domnești din Bucureștii Ungro-Vlahiei ⁷⁴. Atare poezii de laudă către domnul muntean se mai întâlnesc la începutul unei mărturisiri ortodoxe tipărite în Snagov în 1699 și dăruite de Hrisant Notara patriarhul Ierusalimului școlii noue elenice din Iașul Moldovei în 1724. În tesaurul de gramatică a lui Caraion, tipărit în 1797 în București se cetește în lista prenumeranților, la rubrica studenților, următoarele nume românești : Ioan Stoica, Dimitrie Ghica, Constantin Grădișteanu, Alexandru Comăneanu, Ioan Cârlova, Manoil Furcă, Manoil Voicu și alții mai mulți. Pe sentințele exortative ale lui Caton Romanul, găsim însămnarea făcută în București de elevii școlii de acolo, care doresc dascalului lor Arcadie sănătate și „să ne predee nouă supușilor săi discipuli și altora multor și celelalte științi ce ne lipsesc, literare și filosofice”. Într'un manuscris de teme elenice se află mai multe compoziții de laudă către beizadelele Vlaho-Bogdaniei, care laude par a fi fost alcătuite de elevii școlii domnești din București ; între altele către Neculai și Constantin Mavrocordat ⁷⁵. Pe un manuscris intitulat : ce este metafizica și cu ce se ocupă, se văd în șirul textului grecesc cuvinte românești scrise cu litere cirilice, și sumă de jucării cu condeiul, de unde se vede că pe când le dicta profesorul, elevii se jucau adese-ori, scriind prin intervale ce le trecea prin cap. Se mai află un manuscris de „cuvinte compuse de prea înțeleptul și prea învățatul, cel mai minunat profesor Sevastos din Trapezunta, pronunțate de către unii din școlarii lui iubiți”. Unul din ele rostite la nașterea domnului, altul la Paști, un al treilea este o cuvântare politică dela o primire oficială și care poartă însemnarea în grecește a lui Sevastos : „1697 s'au pronunțat de mine la 29 August în ziua tăerei capului Sf. Ioan”. Un al 4-le tot de primire este adnotat : „pronunțat la 5 Iulie 1697 de Șarban fiul marelui vistier (elevul lui Sevastos), în ziua Sf.

⁷² *Ibidem*, p. 386, No. 5.

⁷³ *Ibidem*, p. 358, No. 41.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 387, No. 4 : «οι εν Βουκουρεστιω της Ὁσγγροβλοκίας ανδεν-
vυκης ἀκαδημίας φοιτηται (studenți). Cartea se află în biblioteca seminarului Vemamin din Iași.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 388, No. 11. p. 300, No. 21, p. 351. No. 3, p. 393, No. 5.

Atanasie în sala domnească după liturghie”; apoi încă alte cuvinte de laudă către Constantin Brancovanu ⁷⁶. Alt manuscript a sentințelor lui Grigore Teologul poartă pe el subsemnarea grecească a lui Matei Krețulescu din 1725 și după ea, însemnarea lunii Octomvrie în românește cu litere cirilice. Niște interpretări la întâia olintiacă a lui Demosten poartă următoarea însemnare în grecește : ⁷⁷. „Finitul celor două rapsodii terminate în anul mântuirii 1784 în Octomvrie, ziua Mercuri în Bucureștii Valahiei în timpul profesorului prea învățatului domn Tudor, pe când eră domnitor prea înălțimea sa D. D. Mihail Suțu Voevod, și s’au scris de mâna lui Ghiță adecă Gheorghiu din București” înviderat un elev care prescrisese discursurile. Pagina întâi a precuvântărei la cartea despre suflet a lui Coridaleu, poartă pe ea însemnarea : „din a le lui Eliad Manase 1768 Mai în 3”; apoi mai jos : „1744 Noemvrie 26 am început tratatul despre suflet și am terminat studierea lui în anul mântuirii 1745 la 22 Noemvrie în București, proprietatea și osteneala mea, Diamant Petala ce se zice și Vritu din Târnovul Larisei” un student grec care învățase acel tratat la școala din București.

Din aceste notiți răzlețe reeasă cu înviderare că școlarii academiilor din Iași și din București erau în parte fiii de boieri români ; că afară de ei mai erau mulți copii de Greci și că pe lângă aceste două clase se mai adăpau une ori la învățături și oameni din clasele mai de jos ale societăței ⁷⁸.

Erau însă și școale românești, acele de preoție în care se învăța cetitul și scrisul, cetitul anume din psaltire precum și cântările bisericești. Dacă în unele din ele se predă gramatica, această învățătură se dădea în grecește, ceeace eră tot deauna primit cu silă de copiii de români. Găsim în această privire un fapt caracteristic, anume copilul Gheorghge fuge în Ardeal dela una din aceste școale de preoție cu cursuri și de grecește, pentrucă „nu fusese trimis să învețe grecește ci numai cântările românești” ⁷⁹. Aceste școale românești se țineau pela mânăstiri ; una este amintită la Domnița Bălașa ⁸⁰.

Ca mijloace de învățătură erau pe lângă cărțile de școală și biblioteci mai cuprinzătoare, precum aceea a lui Neculai Mavrocordat sporite și adaoe de fiul său Constantin. Altă biblio-

⁷⁶ *Ibidem* p. 395, No. 13, 16.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 396 No. 17, p. 399, No. 36, p. 401 No. 45.

⁷⁸ Conform cu acest rezultat găsim pe Recordon, *Lettres sur la Valachie*. spunând despre școala din București de pe la 1815 : „l’école publique de Bucarest compte à peu près 300 écoliers dont un grand nombre sont étrangers et la plupart de ces derniers Grecs”.

⁷⁹ Iosif episcop de Argeș c. Hagl Pop din Sibiu 20 Iulie 1796 în N. Iorga, *Scrisori bisericești în An. Ac. Rom.*, II, tom. XXVIII, 1906, p. 223 (31).

⁸⁰ Scrisoarea din 23 Aprilie 1799 *ibidem*, p. 218 (36).

tecă este amintită în școala din Sf. Sava, cum și la mănăstirile Mărgineanu și Horezul⁸¹.

3. REZULTATELE CULTUREI GRECEȘTI

Cultura grecească reprezintă prin școli, biserică și modă trebuia în curând să dobândească precumpenirea în sânul popoului român. Clasa, mai înaltă a societății, umplută în toate părțile de elemente grecești începe a se da după chipu acestora, a le imita apucăturile și obiceiurile și a le vorbi limba. Și dacă cultura grecească îndrumase stăpânirea ei încă din vremile anterioare domniei fanariote, cu cât mai mult trebuia să devină acum covârșitoare, când toate puterile vii a le popoului erau puse în slujba elementului grecesc? Toată clasa boerească parte bărbătească pe cât și femeiască, era ținută, dacă vroia să-și țină vaza, să cunoască limba stăpânilor și de aceea aproape toți oamenii mai de samă din țările române cunoșteau și vorbeau această limbă. Așa Carra ne spune că „greceasca vulgară este limba mai poleită a curții gospodarilor și a guvernatorilor ținutali”⁸², și Laurençon adaugă că „în societatea cea mai bună se vorbește grecește sau alte limbi străine”⁸³. Despre sexul femeesc, care nu putea învăța în școlile publice, știm că „toată învățătura ce i se da era de a ști vorbi, ceti și scrie grecească modernă”⁸⁴. Potrivit cu asemenea arătăări și întâlnim în deobște pe boerii timpului cunoscând limba grecească, bine înțeles cea modernă, pe când cunoștiința celei vechi este mult mai rară. Astfel mai mulți din cronicarii noștri mai noi știu limba grecească, precum Neculai Canta care posedă o gramatică grecească, purtând însemnat de mâna lui în grecește că volumul era în a lui stăpânire⁸⁵. De asemenea și Enache Cogălniceanu, după ce pune în românește, pe un manuscris grecesc despre legile nunței, însemnarea cum că această filadă mi-a dăruit-o mie Dimitrie Caracu în 1798 April 21, adaugă locul unde se afla, și subsemnătura lui în grecește : Σταζροδρόμη (mahalaua Pera din Constantinople, astfel numită de Greci) Ιωάννος Κωγιλζάνος⁸⁶. Tot așa știe grecește și Andronache Donici pravilistu Moldovei; Ilie Rosetti fiul marelui vornic Neculai, căruia dascălul grec Anastase

⁸¹ Vol. IX p. 95. Scrisoarea lui Cantacuzino c. patr. din Constantinople 18 Apr. 1714 Lahovary în *Conv. literare*, XXVI, 1892, p. 1074. Comp. alte scrisori a lui C. Brancovanu, *ibidem*, p. 843.

⁸² Carra *Histoire*, p. 196.

⁸³ Laurerçin, *Nouvelles observations sur la Valachie*, p. 22.

⁸⁴ Recordon, *Lettres sur la Valachie*, p. 112.

⁸⁵ Xenopol și Erbiceanu, *Sărbarea școlară dela Iași*, p. 357, No. 34.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 375 No. 5.

scrie în 1798 o scrisoare grecească. Acest Ilie Rosetti era acel ce prescrisese și pusese în rânduală cursul de matematică tradus de Cercel⁸⁷. Tot pe atunci întâlnim pe unul Ștean banu care scrie în grecește o epistolă adresată, nu se vede cui, în care se enumera titlurile mai multor cărți, pe care alcătui-torul scrisoarei ce le cerea dela acel către care era îndreptată. De altfel cum se înțelege ușor, corespondența între Grecii din Țările Române se urmă în grecește chiar atunci când ea se purtă între fețele din dregătorii și pentru trebi ale țării. Așa întreaga corespondență a Domnitorului Munteniei Ioan Caragea.....
 este scrisă în grecește⁸⁸.

Pe volumul I din *Concordantiae graecae* din 1718 se află notița în limba greacă : „din ale lui Constantin Zagorianul”⁸⁹. În 1799 găsim pe postelnicul Constantin Racoviță dând mână-stirei Sf. Spiridon un act de exoflisire în limba greacă⁹⁰. În 1821 Gheorghe Pașcanu răspunde în limba greacă unuia din caimacamii țării Moldovei, ca să-l ierte dacă nu poate aduna răspunsurile boerilor fugiți în Bucovina asupra întoarcerii lor în Moldova, de oarece ei ar fi împrăstieți⁹¹. Spătarul Canta într’o scrisoare către mitropolitul Veniamin din 1821 Noembrie 1, prin care îi descrie jafurile comise de Turci în Moldova, amestecă cuvinte și fraze grecești în o limbă de altmintelea bună românească, arătând astfel știința lui în idmioil de modă a timpului⁹². Scrisoarea boerilor moldoveni îndreptată din Cernăuți către reprezentantul Rusiei din 1822 este redactată în grecește. De sigur nevroid a o scrie românește, limbă ce ar fi fost neînțeleasă împuternicitului Rusiei, ei o dădură pe acea din limbile străine ce le stătea mai ușor la condeiu, pe acea grecească⁹³. Iordache Balș trimete în 1812, o scrisoare către mitropolitul Veniamin în care, pe lângă data lunară scrisă în grecește, mai intercalează în fraze grecești în cursul cuvintelor românești⁹⁴. Mitropolitul Veniamin era un bun cunoscător al limbei grecești.

⁸⁷ Mai sus, p. 181.

⁸⁸ *Sărbarea școlară*, p. 361 No. 8. Comp. Corespondența lui Dim. Aman. ed. N. Iorga, p. 29—32.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 386, No. 2.

⁹⁰ *Uricariul*, XII, p. 357.

⁹¹ C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei*, p. 128.

⁹² *Ibidem*, p. 171 : Se află cuvintele *senas* (respect) și *evgnomosine* (recunoștință). Iată bună oară un exemplu de stilul românesc al spatarului : „Evropa se îndeletnicește cu *chitele* și *nimerele* și noi am ohoșit în pătimiri și pră-dăciuni”. El pune în grecește următoarea frază : *ἴν προσμεινωμεν ἀπὸ τῆν μετριοτητα τοῦ λόκου* (Dacă așteptăm dela cumpatarea lupului mântuirea).

⁹³ *Ibidem*, p. 202.

⁹⁴ *Ibidem*, n. 207. Îi dorește „să petreacă postul mare *δγλειῶς καθεκάτερον τον ἀνθρωπων τῆν δέ ἀγλιαν τριήμερον ἐκ νεκρῶν ἐξ ἰνάστασαν* (sănătos ca fiecare om, iar sfintele trei zile a le învierei) le vom face la Iași”.

De asemenea în Muntenia toată clasa superioară a societății era grecizată; ba, dacă se poate, din pricina bisericii mai tare încă decât în Moldova. În afară de persoanele ce le am aflat cunoscând limba greacă pe timpul lui Brancovanu⁹⁵, și din care cele mai multe ajunseră cu viață și în epoca fanariotă, mai dăm încă drept exemple despre cunoașterea acelei limbi pe Grigore Brancovanu, care dăruiește în 10 Martie 1812 „iubitului său văr Alexandru Mavrocordat”, un manual de legi tradus de paharnicul Mihail Fotinopol din Hio pe limba apla; apoi traduce el din latină în elină cursul de filosofie a lui Heineccius, pus mai târziu pe românește de Eufrosin Poteca; mitropolitul Grigore al Munteniei, discipolul lui Veniamin Costache, care-și făcuse educația în epoca Fanarioților, duce cu el în Muntenia mai multe cărți grecești dăruite lui de superiorul său, Veniamin⁹⁶. Boerii Văcărești știau cu toții grecește. De asemenea știau grecește, și unii chiar elinește, boerii: banul Grigore Băleanu, care a lăsat mai multe manuscrise de traduceri din grecește, Constantin Câmpineanu, banul Radu Golescu și fii săi Neculai, Gheorghe și Constantin, toți cunoscători ai limbilor grecești, modernă pe cât și antică; Scarlat Grădișteanu și fratele său Șarban Gheorghe Hotineanu care traduce în grecește pe Ahil în Cipru de Metastasio, precum în deobște toată boerimea ambelor țări române, din care cei anume însemnați nu sunt decât o slabă spicuire⁹⁷. Către sfârșitul epocii fanariote, domnița Ralu fata cea mai mică a domnitorului Munteniei Ioan Caragea, persoană cu gusturi artistice, care admira și cultiva muzica lui Mozart și a lui Beethoven și era hrănită cu scrierile lui Goethe și Schiller, se apucă de înființat cu concursul câtorva tineri și tinere din societatea boerească un teatru în apartamentele ei, unde se reprezenta în limba grecească tragedii traduse din deosebiți autori moderni, precum *Orest* al lui Alfieri, *Moartea fiilor lui Brutus* de Voltaire și câteva idile precum *Daphnis și Chloë*. Mai târziu domnița puse să se zidiască un teatru la Cișmeaua roșie în colțul străzii Victoriei și a Fântânei, cu scenă, staluri și mai multe rânduri de loje, teatru ars în 1825. Ea trimise pe Aristias la Paris ca să studieze pe vestitul Talma și până să poată întemeia teatrul grecesc, aduse din Viena o trupă germană care reprezintă opere și drame și în care era,

⁹⁵ Vol. VIII p. 244.

⁹⁶ Xenopol și Ehibeianu, p. 383. No. 3, p. 403, No. 53.

⁹⁷ Asupra Văcăreștilor vezi A. I. Olobescu, *Porții Văcărești* din *Revista Română* 1836, p. 48°. Asupra celorlalți vezi I. Helladă Rădulescu, *Echilibrul între antiteză*. București 1859, p. 75.

și vestita Dally, cântăreață și tragediană de un mare merit a acelor timpuri ⁹⁸.

Așezământul care reprezintă mai cu deosebire cultura, biserica, era de asemenea grecizată, și anume în toate acele locașuri sfinte care prin închinare încăpuse în mâinile călugărilor greci. Dar chiar și autoritățile centrale, mitropolia și episcopii se grijeau și ele în Muntenia, pe când în Moldova ele putură să se mențină ceva mai neatinse de curentul ce copleșise întreagă țară.

În Muntenia slavonismul este părăsit în chip oficial și în biserica centrală de mitropolitul Teodosie, (1659—1669) ⁹⁹.

Răsturnat însă din scaunul mitropolitan de Grigore Ghica și înlocuit cu Grecul Dionosie, acesta întrebuințează toate trei limbile la ceremonia hirotonisirii lui, anume simbolul credinței se află transcris în limba greacă și slavonă, iar confesiunea tradiției bisericești în grecește și românește ¹⁰⁰. După reinstalarea lui Teodosie (1675—1708), sub Șerban Cantacuzino, el se silește iarăși a menține românismul în biserică, și toate actele de alegere ale episcopilor ce se făcură pe timpul lui sunt scrise în românește, iar simbolul credinței ce se rostea de ei la a lor hirotonosire în acel tradus de el în românește. La 1709 murind Teodosie se alege Antim Ivireanu, tipograful cel vestit al Brancovanului, la scaunul mitropolitan, care deși de origine străin și spirjiniind grecismu, numai puțin se interesa și de biserica românească, între alta punând de a doua oară în românește textul crezului pe care-l rosti în această limbă la a lui sfințire în anul 1709 ¹⁰¹. Și sub Antim (1709—1716) se află toate actele de alegere scrise și rostite în limba română, ceea ce urmează tot așa și sub Mitrofan (1716—1720), Daniil (1720—1732) și Ștefan (1732—1734), toți trei de origine română. Chiar când vine mitropolit, Grecul Neofit, în 1738 strămutat în Muntenia din scaunul Mirelor, încă actele hirotoniei lui sunt scrise românește, deși fără îndoială că va fi rostit crezu în limba

⁹⁸ Vezi Ioan Ghica. *Scrisori către Vasile Alexandri*, București, 1884 p. 37. Tragediile jucate sub patronajul domniței Ralu au fost tipărite mai târziu. la 1820. Vezi Bibliografia grecească dela sfârșitul epocii fanariote adunată de Gh. Sion Gherei în *Revista* lui Gr. Tocilescu II, p. 426. T. T. Burața *Inceputul teatrului în Moldova*, în *Arhiva* din Iași 1905, p. 58 spune că pe la anul 1814 s'ar fi jucat în grecește de către niște tineri boieri, *Moartea lui Cesar* de Voltaire și. . . . *Brutus* de Alfieri, arătare nespujinită pe nici o atestare contemporană. Com. asupra teatrului grecesc dela începutul veac. al XIX-lea, Ramiro Ortiz, *Per la.... del teatro Alfieriano* în Rumania .1911. p. 6 și urm.

⁹⁹ *Condica sântă a mitropoliei Ungro-Vlahiei* publicată de arhiepiscopul Gheorghe Enăceanu, București. 1886. p. 24.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 41.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 100.

greacă¹⁰². Dela acest mitropolit înainte biserica munteană se grecează tot mai mult în părțile ei mai înalte. De câte ori se întâmpla să vină câte un Grec în fruntea mitropoliei Ungro-Vlahiei sau în cea a vreunei episcopii, ceremonia hirotonisirii și mai ales partea ei cea mai de seamă, rostirea crezului și a confesiunii tradiției bisericești, se făceau în grecește, precum tot în această limbă se redacta și actul de alegere. Când Românii ocupau scaunele păstorești, aceste acte se făceau în românește. Adese ori însă chiar episcopi români rostesc rugile sacramentale în grecește și actul hirotoniei lor este scris în grecește. Așa bunăoară Metodie episcopul Buzăului 1741, Grigore episcopul Râmnicului 1748, Cosma episcopul Buzăului 1764, Parfenie al Râmnicului 1764, toți Români fac toate actele hirotoniei lor în românește¹⁰³; pe când Rafail episcopul Buzăului 1757, Dosoteiu Filitis a Buzăului 1786, Filaret mitropolitul 1752, Dosoteiu Filitis ca mitropolit 1753, și mitropolii Ignatie 1810 și Nectarie 1813, toți Greci, săvârșesc acele acte în limba grecească¹⁰⁴. Dar și episcopul Filaret al Buzăului 1748, mitropolitul Grigore 1760 și Constantin episcopul Buzăului, deși Români, rostesc închinarea în limba greacă¹⁰⁵, iar Chesarie episcopul Râmnicului 1774 spune în grecește crezul și confesiunea, iar actul său de alegere este scris în românește¹⁰⁶.

Biserica moldovenească este departe de a fi așa de grecețată ca cea a Munteniei. O singură dată în decursul întregii ei istorii se urcă un mitropolit grec pe scaunul arhipăstoresc; anume mitropolitul român Anton ducându-se cu Rușii în anul 1739, după războiul terminat prin pacea de Belgrad, se aduse pe scaunul mitropolitan al Moldovei și Sucevei pe Grecul Nichifor „nu că doar nu se afla la acea vreme vreunul din episcopii țării vrednic de păstoria mitropoliei, ci mai vârtos ca să acopere numele ce de hainire al lui Antonie”. Grecul însă fu urcat în scaun, „cu această tocmeală ca după dânsul alt strein să nu mai fie, apucându-se că el va alege pe urma lui pe unul din episcopii pământeni, ca să nu se strice obiceiul țării. Iar dacă l’au supus vârsta bătrânețelor, de au slăbit din fire, fiind îndemnat de oamenii săi, s’au apucat ca să ia o sumă de bani dela unul din străini, Grec, care se cerea să încapă la mitropolie. Ci stând împotriva, apărându-se cu obiceiul țării și cu tocmeala ce avusese cu proin mitropolitul Nichifor, s’au scăpat scaunul de alți străini”. Soborul Moldovei în conformitate cu aceste temeuri hotărăște în 1752, sub

¹⁰² *Ibidem*, p. 127. Scris este simbolul în condică în limba română. [

¹⁰³ *Ibidem*, p. 132, 155, 175, 188.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 169, 215, 253, 275, 356.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 144, 148, 282.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 194.

mitropolitul Iacob, ca „din pământeni să se aleagă mitropolit, iar străini nici odată să nu se primească”¹⁰⁷.

Cu toată atare hătărîre, în 1758, odată cu suirea lui Ioan Calimah în tronul Moldovei, se urcă în acel arhipăstoresc fratele domnului, Gavril Calimah, fost mitropolit al Tesalonicului, care deși de origine română ca și fratele său, eră de sigur cu totul grecizat, pricină și pentru care el este privit ca al doile mitropolit străin în Moldova¹⁰⁸. În 1786, la moartea mitropolitului Gavril Calimah, o seamă de boieri partizani ai Grecilor erau să pună ca mitropolit pe egumenul dela mănăstirea Barnovski, Iacob, Grec de neam dar cei mai mulți dintre boieri protestează atât la domn cât și la Poartă în contra acestei încălcări al obiceiului pământului, arătând cum o singură dată numai, la hainirea lui Anton, s'ar fi ales mitropolit grec, însă în condițiile arătate de mai sus a actului sobornicesc din 1752, a căruia înțeles boierii îl reproduc în protestul lor, cerând dela domn ca să nu încuviințeze atare rânduire¹⁰⁹. Intervenind însă tocmai atunci ocupația rusească, în războiul dintre 1788—1792, Rusia așează mitropolit în Moldova pe Ambrosie, arhiepiscopul de Pultava, punând astfel cu puterea un Rus în fruntea mitropoliei¹¹⁰.

Printre episcopii Moldovei iarăși întîlnim un singur Grec, și anume Iacov, la scaunul Romanului, unde stă însă numai 7 luni, murind de o boală naprasnică în 1786. Modul cum acest călugăr străin au încăput în tronul episcopal este interesant de cercetat, căci va oferi o vrednică paralelă pe tărâmul bisericesc a celor ce se petreceau pe acel politic în timpul epocii Fanarioților. Iacov eră arhimandrit al mănăstirii Barnovski din Iași, și la moartea mitropolitului Gavril, împins de patriarhia de Constantinopole, care doreă să reducă și Moldova în aceeași stare de supunere în care se afla Muntenia, și de domnul de atunci Alexandru Mavrocordat al II-lea Firariul (1783—1786), caută să pună mâna pe mitropolia Moldovei. Puternica împotrivire a clerului și a boierilor pământeni îl împedică cum am văzut de a-și ajunge ținta. Se abate atunci asupra episcopiei de Roman, pe care izbuteste a o dobândi cu toată împotrivirea boierilor. Însă cu ce preț ajunsesse Iacov a călca în picioare asezământul țării! Chiar acei ce-l sprijinise, precum domnul Mavrocordat, domnița Sultana oița lui, cățiva

¹⁰⁷ Actul sinodal făcut la Iași în 1752 Ianuarie 1 în C. Erbiceanu, *Istoria mitropoliei Moldovei și Sucevei*, București, 1888, p. 24 reprodus și de *Urlicarul*, II, p. 241.

¹⁰⁸ Arhiereul Filaret Scriban, *Istoria bisericească a Românilor*, Iași, 1871, pag. 170.

¹⁰⁹ Erbiceanu, *Ist. mitr.*, p. 38.

¹¹⁰ Scriban, *Ist. bis.*, p. 170.

boieri influenți, aplicând sistemul cunoscut al jefuirei, storsese de bani pe lacomul episcop. Domnul îi luase suma uriașă de 50,000 de lei, când venitul întreg al episcopiei nu era decât de 7,500. Darurile făcute domniței erau în bani de 7,500 de lei, „bez un inel de smarald de 1,000 de lei și o floare de diamant”. Apoi alte daruri la deosebite persoane influente, precum spatarului Caragea 12.000, portarului Nicodim 2.000 și alte sumi potrivite tuturor celor mai mici, care contribuise fie și numai cu ascultarea lor la întronarea episcopului. Ce icoană minunată în mic a celor ce în mare se petreceau la Constantinopole ¹¹¹ ! Nu puțină bătae de cap cășună divanului regularea acestei triste moșteniri lăsate de efemera trecere a Grecului pe scaunul episcopiei Romanului.

Cu toate că în mitropolia Moldovei și în episcopia Romanului Grecii nu pătrunseră decât într'un singur rând, înfrîurirea grecizării bisericii moldovene își află răsunet în condica mitropoliei ieșene. Astfel deși singurul mitropolit grec al Moldovei, Nichifor, scrie actul dimisionărei sale, din 1750 Octomvrie 7, în limba română, văzând că nu-și poate vinde scaunul unui altui Grec și roagă prin el pe domn să „facă din pământeni mitropolit după cum este drept” în acelaș an se găsește actul de hirotonie al lui Iacov scris în condică întâi în grecește, însă fără subsemnături, și după aceea redat în traducere română cu semnăturile păstorilor bisericești. Tot din acel an se mai află și actul de hirotonie al lui Dosoteiu episcop de Rădăuți scris iarăși, în două limbi, cu subsemnăturile tot pe textul românesc. Actul de alegere al lui Inocențiu, episcopul Hușilor din 1752, este scris românește numai, cu toate că arhieriei iscăliți în el sunt aproape toți Greci. Tot așa românește sunt redactate actele de alegere ale mitropolitului titular al Sevastiei, la care se rânduieste un egumen grec dela mânăstirea Golia, și acel al mitropolitului Sinadiei, hirotonisiți în Iași după ordinul patriarhului. Actul de hirotonie însă al lui Gavril Calimah, din 1758, este iarăși scris în grecește cu traducere română iscălită.

Cu toate că și biserica moldovenească resimțise înrăurirea grecizării încunjurătoare, precum nu se putea altfel, totuși înstrăinarea ei era departe de a fi așa de deplină ca aceea a Munteniei, care se prefăcuse cum am văzut în părțile ei superioare aproape cu totul după chipul grecesc. Un document foarte curios întărește neatárnarea, pe care tot deauna mitropolia și episcopiile moldovene, au păstrat-o față cu elementul grecesc. Prin el arhimandritul și egumenul bisericii Sf. Neculai

¹¹¹ Melchissec, *Chron. Romanului*, II, p. 115—138, care aduce toate documentele.

(zis și Păpăuți) din Botoșani, recunoaște că a primit egumenia acelei mănăstiri dela patriarhia de Antiohia căreia eră închinată, se declară de membru nedeslipit al acelei patriarhii, și *renunță la dreptul de a cere vreodată rangul de episcop în Moldova*. Atare renunțare, bine înțeles că a trebuit să-i fie impusă de domn, după obiceiul țarei, de oarece, deși Român, devenise egumen al unei mănăstiri închinată¹¹². Paralel cu atare neatârnare mai mare a bisericei moldovene de predominarea elementului grecesc în țară chiar, întâlnim și o poziție a ei mai liberă față cu patriarhia de Constantinopole, decât cum stătea biserica munteană. Intr'un arz către Poartă din 1786 găsim pe boieri arătând că „am apucat de la părinții și strămoșii noștri că nu s'au întâmplat să aștepte voia dela patriarhie ca să poată domnul și pământul alege mitropolit”¹¹³. În Muntenia din contră alegerea mitropolitului se făcea totdeauna cu învoirea patriarhului¹¹⁴.

În rezumat rezultatul cel mai lămurit al culturii grecești asupra poporului român, eră grecizarea societății mai înalte reprezentată prin cler și boieri, după cum se vede lucrul din obiceiul de a subsemna numele pe grecește primit de o mulțime de fețe din tagmă boierească că; Νικόλαος Μπργκοζάνος, Ροζάνδα Χαραλαμπίος, Γρηγόριος Γκίκας, Δημήτριος Αμανίς, Ελεγκη Δονδεσκα, Νικολάος Τρέσνεα, Ελένη κοντέσα Γουδέσκα, Στέφανος Πίπέσκος, (Bibescu) Ζμαράνδα Μουργαβάνκα Σατρερ ραβα, Θομας Πρατίανος, επίστα της των ποστων, (Toma Brătianu îngrijitorul poștelor), Νικόλαος Ρωσέτος, Κωνσταντίνος Οττετελισάνος, Κωνστ. Καντακουζηνός. Ιωάννης Στηρηπαίης (Știrbei) Βόρνικός, Τρ. Καλλινεσκος, Κωνστ. Πραϊλόι (Brăiloi) Στόλνικος, Αλέξανδρος Νεντζουλέσκος, Ελένη Πραϊλοη, Κωνστ. Μπαλατζανου (Bălăceanu) Γρηγόριος Γραδεστάνος (Grădișteanu), Γρ. Φιλίππεσκος, Λουξάνδρα Πουζορανκα, (Puțoreanu), Ιωάννης Σλατινιάνος, Ι. Γολέσκος, Αλέξανδρος Νεντζοδ (Nenciu); Tot așa găsim scrisoarea unor boieri români în 1822 subsemnată grecește Σμαράνρα Κολφέσκα. Tot grecește iscălește Σαύτά Πραγκοβανκα Μπανέσσα, γεννημένη Πάλσα (Safta Brancovanu băneasa, născută Balș)¹¹⁵. Toate aceste ne arată că aproape toată boierimea munteană vorbiă și scria grecește. Cunoștința și întrebuintarea limbei grecești eră prețuită ca acea a unei limbi mai nobilă, mai cultă, și aducea lepădarea idiomului național, ca unul ce nu ar fi destoinic a reproduce idei mai deosebite și bun numai pentru mijlocirea nevoilor de rând.

¹¹² Acest document precum și toate acele raportate asupra mitropoliei Moldovei, în *Condica sfântă a Moldovei* needită în arhiva mitropoliei din Iași.

¹¹³ Arzul din 23 Martie 1786 în Erbiceanu, *Istoria mitropoliei Moldovei*, p. 39.

¹¹⁴ *Condica sfântă a mitropoliei Ungro-Vlahiei*, passim.

¹¹⁵ N. Iorga, *Studii și Doc.*, VIII, p. 39—77. Adaoge IX, p. 122 Vol. X p. 41.

Aceasta erà părerea în primul loc a dascălilor și cărturarilor greci, din care unul Lazaris Țingala scrie chiar un tratat, dedicat lui Scarlat fiul lui Neculai Mavrocordat, în care caută să dovedească că limba elină este cea mai destoinică pentru învățarea științelor, cerând ca ea să nu fie înlocuită cu altă limbă în principatul Valahiei, mai ales nu cu cea română, și combate chiar greceasca modernă ca organ de predare¹¹⁶. Dar și între oamenii țarilor, și anume dintre cei mai luminați, întâlnim care se potrivesc în idei cu dascălii greci, și care chiar nu știm prin ce procedare a minței lor, aiurite de grecism, merg până acolo a considera limba grecească ca limba firească a poporului român. Cum ar putea fi altfel înțeleasă tânguirea mitropolitului Iacov Stamate (1792—1803), care deplângând modul nepedagogic al predării limbei grecești, arată cum „ucenicii mai zece și doisprezece ani îmbătrânesc în gramatică, în vreme când neamurile Europei, tot această limbă, *măcar de le și este străină*, ca pre una ce le este foarte trebuitoare atât mai cu înlesnire o învață de cât noi, încât în cinci ani pre cei mai adânci singrafi preă cu amăruntul fi înțeleg”¹¹⁷. Vra să zică Românilor limba grecească nu le era străină!

De altfel această cultură a poporului grecesc trebuia să rămână stearpă și fără rodire în sfera cugetărei, de cât doar în puținele excepțiuni ce străbăteau mai departe către clasicism. Intr'adevăr limba grecească modernă, aceea care mai ales se introducea prin școli și se răspândea prin practică în țările române erà și ea săracă în idei, afară de cât în acele fără spor ale cunoștințelor teologice. Aproape ca și slavonismul ea întunecă mîntea și nu o deștălina, și aveă asupra poporului român numai efectul negativ, de a împedeca prelucrarea propriei lui limbi, singura în care el putea răsădi, cultiva și cu lege câmpul mănos al gândirei. Nu se poate cătuși de puțin asemenea studiul limbei grecești din țările române, cu al celor clasice din Apusul Europei. Aice limbile străine erau zemislitoare de idei, pe când limba grecească modernă din Muntenia și Moldova învălea numai cu o pătură străină pustiul ce se lățeă peste orizontul lor intelectual. De aceea nu se observă nicăiri în țările române efectele constatate în apusul Europei ca datorite studiului clasicității, și mai ales productul său cel mai de samă, spiritul de critică, fiindcă lipsiă izvorul din care

¹¹⁶ Tratat aflat de C. Erbiceanu, în biblioteca seminarului din Lăcu resti, Xenopol și Erbiceanu *Serbarea școlară*, p. 467, No. 80. Cât de mult era prețuit acel ce avea „condelaș nu numai românesc dar și grecesc”, se vede din mai multe scrisori ale timpului. Vezi două din ele în N. Iorga, *Contribuții la Istoria literaturii Române*, în *An. Ac. Rcm.*, II, tom XXII, 1904, p. 15 și 26

¹¹⁷ Raportul mitropolitului Iacov II despre școale în *Uricarul*, III, p. 16

el ar fi putut să-și iee obârșia. La răsturnarea regimului fanariot mintea poporului românesc eră tot atât de înapoiată, cugetarea lui tot atât de neputincioasă ca și la introducerea lui în țările române, și a trebuit culturai naționale să *înceapă iar dela primele elemente* spre a-și face cale către regiunile superioare.

În apusul Europei când au trecut popoarele de la limbile clasice la cultura națională, capitalul de idei câștigat din cele d'întâi fù numai turnat în formele acestei de pe urmă, și mintea înaintă mai departe; nu trebui să reînceapă din capăt a lega firul cunoștinților. La Români când dispăru cultura fanariotă *nu rămase nimic pe urmele ei*, și poporul trebui iar să înceapă a sloveni încurcata carte a culturai, trebui să lucreze încet și treptat la formarea ideilor sale, iar școalele ce le înființă nu fură, ca în Apusul Europei, o continuare a universităților clasice, ci trebuiră să *înceapă iarăși cu clasele elementare*.

Cele câteva excepțiuni de oameni învățați, ce se întâlnesc și în epoca Fanarioților, nu dovedesc nimic, întru cât talente s'au întâmplat totdeauna să se ivească în omenire ¹¹⁸.

4. CULTURA APUSEANA

În timpul epocii fanariote se face un mare pas în apropierea minții românești de cultura apusului. Aceste atingeri începuseră, încă cu mult timp înainte prin relațiile politice mai ales cu Venetia și . . . și prin atingerea cu Sașii din Transilvania reprezentanți și ei măcar până la un punct ai acelei culturi; apoi prin comerțul cu mai multe centre din apus; nu mai puțin prin apusenii ce se strămutau din când în când în țările române ca oameni politici, medici, lucrători, etc., ba uneori chiar ca Domni cum a fost Iacob Eraclid Despotul, și Gaspar Grațiani, apoi prin Domnițe ca Marioara Vallarğa soția lui; soțiile lui Alexandru cel Bun și a lui Alexandru Basarab. Petru Cercei prin călătoriile lui în Franța, Petru Schiopul prin petrecerea lui la Innsbruck adusese iarăș raza apuseană spre a lumina răsăritul (contrazicere în cuvinte unui adevăr....). Toate aceste atingeri erau însă sporadice și întâmplătoare; nu erau rodul unei îmboldiri statornice care singură poate da naștere unei serii istorice.

Aceasta începù atunci când Românii vor lega cu apusul închegări trainice și lucru la care poate nu ne am putea aștepta

¹¹⁸ Intocmal de aceeași părere este și D. Russo, *Elenismul în România*, 1912, p. 65, cu toate că arată însemnătatea influenței culturii bizantine asupra Românilor. Această influență nu avù însă efecte deșteptătoare.

cele întâi legături de acest fel, și anume cu Franța, fură începute pentru Țările Române prin grecii Fanarului.

S'ar părea la o privire mai pe deasupra că îndreptarea poporului român către aceea a capului ginteii latine ar fi datorită afinității de neam și mai ales trezirei conștiinței sale de rasă latină. Dacă ar fi așa, ar trebui ca partea Românilor de peste munți, unde tocmai atare conștiință a luat zborul ei cel mai puternic, și s'au împlântat mai adânc în ființa poporului, să înfățișeze pornirea cea mai rostită către cultura franceză. Este însă cunoscut cât de puțin răspândită este atare cultură la Românii de peste munți, și deci dacă întâlnim o atare plecare numai la Românii din principatele dunărene, este invederat că ea trebuie atribuită unei altei pricini de cât desvoltării conștiinței sale de popor de origine latină¹¹⁹.

Grecii Constantinopolitani erau împinși prin însăși poziția lor de mijlocitori între Turci și popoarele Europei, a învățată limbile și a unora și a altora. Ei totdeauna slujise de tâlmaci în daraverile dintre stăpânii lor și oamenii Apusului ce veneau prin Răsărit. În curând însă Turcii intrând în legături și politice și nu numai dușmănești cu Europa, avură nevoie de a se înțelege asupra însemnatelor daraveri ce decurgeau din atare relațiuni. Încă din 1555 găsim pe un bail venețian părându-i foarte rău că ar trebui să trateze prin mijlocirea altora și nu deadreptul niște afaceri atât de însemnate¹²⁰. Prea fericiți erau Venețienii când întâlneau oameni credincioși ca Teodor Paleologu ca să nu-i înșele în tâlmăcirea convectorilor sau scrisorilor¹²¹. După Venețieni, și alte puteri acreditată ambasadori statornici pe lângă sultan; așa Franța în 1536, când trimite acolo pe primul său reprezentant, Jean dela Foret; Anglia în 1588 pe William Harrebone; apoi Olanda, Polonia, imperiul german și mai târziu Rusia. Relațiile diplomatice cu Europa luând întinderi tot mai mari, însemnătatea tâlmacilor deveni tot mai rostită, până ce un Grec iscusit, Panaite Nicusia, știu să facă din postul de dragoman unul din cele mai de seamă ale Porței otomane. După moartea lui, întâmplată în 1673, un alt Grec tot atât de talentat, Alexandru Mavrocordat Exaporitul, știu a se arăta atât de neapărat Turcilor, încât toată politica lor externă se strecura pe mâinile lui. Dela el postul de mare dragoman dobândi rolul cel mai însemnat în conducerea relațiilor externe a le împărăției maho-

¹¹⁹ Această teză care anume este primită de toată lumea ca un adevăr ce s'a înțeles dela sine, a fost întâia oară pusă în lumină de mine în o conferință, *Influența franceză în România*, 1887.

¹²⁰ Zinkelsen, *Gesch. des osm. Reichs*, III, p. 831 și 835.

¹²¹ Zinkelsen, III, p. 837.

medane, și dragomanii începură, cu fiul său Neculai, a primi ca mulțămită a îndeplinirii credincioase a postului lor, tronurile țărilor române.

Locul de dragoman îndatorind pe acei ce-l ocupa la studiul limbei diplomatice, la început, cât timp italiana îndeplinea acest rol, Grecii ce se pregăteau pentru dragomanat, își însușiau pe lângă limbile orientale și pe aceasta mai ales din cele apusene. Așa Neculai Mavrocordat între celelalte bogate ale lui cunoștinți numără și pe acea a limbei italiene¹²². Grigore Ghica, care înlocuește pe Neculai Mavrocordat în dragomanat, știa de asemenea mai cu deosebire limba italiană, de care se slujia în corespondență¹⁻³. În tot timpul predominării limbei italiene vedem pe Greci îndreptându-se către Italia, spre a-și lărgi cercul învățăturilor. Așa făcuse Alexandru și Neculai Mavrocordat, precum și în deobște toți profesorii greci, precum Simion Cavasilas care studiază în Padova, Teofil Coridaleul în Roma și Piza, Leon Alatios, Elias, Miniatis, Vincentios Damados, Nichifor Teotokis, Trifon din Mezovo, Sevastos Leontiadis, toți învățați în universitatea din Padova¹²⁴.

Către sfârșitul veacului al XVII-lea însă limba franceză se substituie în diplomație celei italiene, și pregătirea Grecilor pentru posturile de dragomani ia îndată o nouă îndreptare, întorcând silințele ei către studiul noului organ de transmitere a cugetărilor politice. Dacă Alexandru și Neculai Mavrocordat învățase limba franceză mai mult din nevoie culturală, Constantin fiul lui Neculai o aplică la daraverile politice¹²⁵. Dragomanii de pe vremile lui Alexandru Ghica, Ioan Calimah și alții cunosc și limba franceză și o întrebuințază la tratările lor; iar de acolo înainte toți dragomanii, și prin urmare toți principii țărilor române, în care ei se prefăceau, cunoșteau această limbă¹²⁶. Ei se slujesc întotdeauna de secretari francezi. Așa în 1761 Grigore Calimah domnul Moldovei are un secretar francez a cărui nume nu ne-a fost păstrat; sub Grigore Ghica găsim în aceeași țară ca secretar pe unul *dela Roche* care rămâne în atare însușire și în a

¹²² Vol. IX p. 11.

¹²³ Vezi o scrisoare adresată de el ca domn al Moldovei către amb. rus Nepluef. în italienește, Doc. col. *Hurm.*, Supl., I, p. 526.

¹²⁴ Chasslotis, *L'instruction publique chez les Grecs*, Paris, 1881, p. 35, 49, 54, 57, 76, 77.

¹²⁵ Vezi scrisoarea franceză adresată de Const. Mavrocordat către cardinalul Fleury în 30 August 1740 și pe care o credem scrisă de el însuși. *Hurm. Doc. Supl.*, I, p. 559. Mai vezi o altă către același prin care îi mulțamește pentru trimiterea catalogului bibliotecii naționale. *ibidem*, p. 563.

¹²⁶ Despre următorii domni fanarioți, foști dragomani, avem dovezi anumite de cunoștința limbei franceze, Constantin Ipsilanti *Hurm. Doc. Supl.*, II, p. 281. Constantin Moruzzi, Mihail Suțu, *ibidem*, p. 112. Alexandru Mavrocordat domn în Moldova dela 1783—1785 Γουδας, Βήροι παραλήλαιοι, VI, p. 185 Ioan Caragea și Alexandru Suțu corespund în franțuzește cu cavalerul

doua domnie a lui Grigore Calimah, Trimis fiind dela Roche ca agent la Viena, fi ie locul un alt francez *Nagy* și ca al doilea secretar, un Provansal numit *Simian*¹²⁷. In 1872 sub domnia lui Neculai Caragea întâlnim pe dela Roche ca secretar în Muntenia ajutat de *Tissandier*, al doilea secretar. Tot ca secretari mai întâlnim pe *Dürosoy* sub Alexandru Mavrocordat al II-lea Firariul în Moldova (1783—1786; pe *Martinot* adus de Calimah ca profesor de matematici și apoi întrebuințat de Alexandru Ipsilanti ca secretar în dragomănia lui. (1796—1797). Chiar Constantin Ipsilanti domnul Munteniei, prietenul Rușilor în timpul revoluției întâmplare în Franța, și deci dușmanul acestei puteri întrebuințează ca secretar pe un aventurier italian franțuzit, care și dădea numele și titlul de *Gaspari conte de Belleval*, și care devine chiar ministru al treburilor din afară. Grecii din slujba principilor și a dragomanilor sunt aleși mai cu deosebire din cei ce știu franțuzește. Așa întâlnim în 1807 ca agent lui Alexandru Moruzi fostul principe al Moldovei (1802—1806) pe un Grec albanez, Ioan Ghica, din familia Ghiculeștilor care se rostia foarte bine în limba franceză¹²⁸.

Potrivit cu asemenea schimbare a limbei diplomatice și vedem pe dascalii greci îndeletnicindu-se cu cunoștința limbei franceze. Astfeliu Gheorghe din Bizanț traduce în 1750 scrierea lui Montesquieu : *considérations sur les causes dela grandeur et dela décadence des Romains*; Doroteu din Hios directorul colegiului din Const. eră învățat în școalele franceze; Iosif Misiiodax profesor la Iași în 1765 traduce aritmetica lui la Caille, iar în 1780 Ionas Spermotis profesor la Ambelachia traduce algebra aceluiaș autor francez. Atanasie Psalidas, profesor la Ianina pe la 1755, vorbea franțuzește, și cătră acelaș timp frații Zosima fac o donație colegiului din Ianina în scopul de a se plăti un profesor de limba franceză. In 1815 Jules David este numit profesor de franceză la colegiul din Hios. Incă din 1782 vestitul editor al autorilor vechi, Adamantius Coray, se stabilește în Paris pentru a putea să se devoteze în totul scopului vieței lui, publicarea vechilor autori elini¹²⁹.

de Gentz. Prokesch-Osten, *Dépêches inédites des chevalier de Gentz aux hospodars de Valachie*, Paris 1876, Tom. I. Dimitrie Moruzzi delegatul turcesc la pacca de București. Hurm. *Doc. Supl.*, II, p. 588. *Mihailu Suți* (mai jos nota 140). Alexandru Moruzzi despre care călugărul englez Adam Reale. *Voyage en Allemagne, Pologne, en Moldavie, Turquie, traduit par ****, Paris, 1818, p. 18, spune că l-ar fi vorbit franțuzește Grigore Calimah care de și vorbea italiana și franceza, numai din motive de etichetă se înțelege cu Boscovici prin talmaciu. Boscovich *Giornale*, p. 237.

¹²⁷ Hurm. *Doc., Supl.*, I, p. 725, 734, 754, 774, 872.

¹²⁸ Hurm. *Doc. Supl.*, II, p. 14, 17, 49, 134, 177, 271, 274, 277, 371.

¹²⁹ Chassiotis, *l. c.*, p. 39, 41, 48, 51, 63, 100.

Domnii fanarioți care fusese dragomani și care își pregăteau copiii pentru încăperea în acel post, poarta prin care se ajungea la domniile române, trebuiau cu atât mai mult să-i înzestreze cu cunoștința limbei diplomatice. De aceea ei se îngrijiau totdeauna a avea profesori francezi în casele lor¹³⁰, spre a da copiilor lor creșterea cea mai potrivită pentru îmbrăcarea posturilor diplomatice din împărăția otomană¹³¹. Ienache Văcărescu ne spune despre fiii lui Alexandru Ipsilanti din Muntenia (1775—1782) că „aveau ei dascali europeni de limba franțuzască, oameni vrednici de laudă și împodobiți cu multă știință“¹³².

Exemplul curților fanariote fu în curând urmat de boierimea țărilor române. Nevoia celor d'întâi deveni modă și bun ton pentru cea din urmă și astfel cunoștința limbei franceze deveni în curând pe lângă aceea a celei grecești una din cerințele neapărate ale civilizației fanariote. Profesorii de franțuzește începură a fi căutați, și mulți francezi emigrați din pricina revoluției celei mari găsiră un mijloc de existență din lecțiile ce dădeau prin casele domnești și boierești.

Astfel întâlnim pe *Clemaron*, institutorul copiilor lui Moruzi în Moldova pe *Martinot*, cel adus de Calimah ca profesor care dă lecțiuni și copiilor logofătului Manu, dela care apoi reclamă prin judecată suma de 924 de lei, datorită lui pentru lecții și cărți procurate elevilor săi, între care se vorbește de primul volum al matematicii lui Bossu; pe un emigrant francez pretinsul marchiz *Beupoil d' St. Aulaire*, care se întrecea cu comitele Gaspari de Belleval în încuviințarea unu către altul a titlurilor lor de noblete, cu atâta mai dulci pe buzele lor cu cât desigur erau uzurpate; pe la 1794 întâlnim dând lecții prin Iași, pe *Jacques Ledoux* „care părăsise Rusia cea despotă, unde se retrăsese întâi spre a se strămuta la Iași”; în 1796 pe doi frați *Trecourt*, profesori la Iași, unul în casa domnului, celalalt în cea a unui boier. Emigrații francezi mai ales acei izgoniți din Rusia găsiu ocupații în Iași și București. *Laurencon*, *Recordon*, *Colson*, *Mondville*, dădeu lecțiuni de franceză pela începutul veacului în București, și la 1806 când vin Rușii, găsesc mai mulți tineri și fete de boieri vorbind franțuzește. În 1780 găsim pe sărdarul Barbu Știrbei mare boier din Oltenia cerând neguțitorului hagi Pop din Sibiu să-i caute un dascăl de fran-

¹³⁰ Γονδας Βήρος παραλλοι I, p. 125.

¹³¹ Raportul lui Mariage c. relațiunile externe 14 Iulie 1811. Hurm. Doc, Supl., II, p. 587: „Ces princes ou beys reçoivent toujours une éducation soignée. Telle est la volonté de la Porte, étant destinés à remplir les postes secondaires de la diplomatie turque, dont en réalité ils sont les véritables agents, à devenir, premiers dragomans, et enfin à parvenir aux principautés de Valachie et de Moldavie”.

¹³² *Istoria împărăției otomane* în Papiu, *Tesaur*, II, p. 287.

tuzește pentru copiii lui¹³³. În Moldova găsim pela 1796 de *Cad. d. Lille*, refugiat din Rusia, câștigând suma înșămătoare de 400 de lei pe lună cu lecții de franceză¹³⁴. Se mai găsesc medici francezi precum *Mazeret*, medicul lui Alexandru Ipsilanti, și chiar bucătari din aceeași națiune precum *Louis Etienne Maynard* „chef de cuisine de son altesse le prince de Valachie (Ipsilanti)”¹³⁵. Boierii imitând pe principii, țineau și ei pe întrecutele preceptori francezi în casele lor; acei care nu găseau de aceștia, se ajutau ca Greci sau alte neamuri, care dădeau și ei cum puteau lecții de franțuzește, ceea ce face pe Laurençon să mustre pe acei părinți nesocotiți „care prefereau unui adevărat Francez care-și cunoștea treaba, un Grec, Italian sau Neamț care numai strica și nu învâța limba copiilor”¹³⁶. Dar apoi chiar Francezii înșiși care dădeau lecții nu erau cu toții oameni destoinici, cum spune, un raport al lui Martin către Champagny din 27 Sept. 1810: „Francezii care sunt în Iași sunt cei mai mulți institutori; dar fiindcă mulți dintre ei nu s’au apucat de această treabă decât din întâmplare le lipsește mult ca să aibă destoinicia trebuitoare. Alții sunt slugi sau bucătari”¹³⁷. Atare îndeletnicire îndestul de serioasă cu limba franceză, făcu de ea începutu a fi vorbită în societate, și cărțile franceze, ademenitoare și prin formele lor, gâsirea cetitori printre boierii români. Carra ne spune că pe timpul său (1775—1777), „pe lângă limba grecească se mai vorbea și italiană și franceza, că operele lui Voltaire s’ar afla în mâinile câtor-va tineri boieri, și că patriarhul Constantinopolului ar fi amenințat cu mânia ceriului pe acei ce ar ceti pe filosoful francez”¹³⁸. Pe la 1793 găsim pe boierul muntean Barbu Știrbei plângându-se că nu are *gazete*. S’ar părea că e vorba de gazete franceze, dar se vede din altă scrisoare a lui în care spune lui Hagi Pop din Sibiu că „dacă nu e cu puțință *gazeturi* italienești, imi vii trimite tot nemțești” că erau germane¹³⁹. Un ziar, *Le spectateur de Nord* din Decembrie 1801, spune că „pe când Franța devinea barbară, erau țări barbare care devineau

¹³³ Scrisoarea lui Știrbei în *Contribuții la Istoria Învățământului*, în *An. Ac. Rom.*, II, tom., XXIX, 1906, p. 34 (2).

¹³⁴ Ioan Ghica, *Scrisori c. Alexandri*, p. 202. Comp. Cado de Lille c. afa-cerle străine, 20 August 1796. *Hurm. Doc. Supl.*, III, p. 437.

¹³⁵ *Ibidem*, *Supl.*, II, p. 98, 219, 250, 265, 273, 296. Pentru Maynard, vezi, *ibidem*, p. 7. Comp. Laurerçon, p. 24. Alt bucătar Louis, *Hurm.*, *Doc.*, X, p. 48.

¹³⁶ *Hurm. Doc.*, XVI, p. 874. Cf. și Fornetty c. Richelieu 3 Ian. 1817 N. Iorga, *Doc. Calimah*, I, p. 371. Neguțitori francezi lipsiau în Moldova, *ibidem* p. 374: „il ne se trouve dans la province aucun negociant français et il n’existe presque aucun rapport commercial avec la France”.

¹³⁷ N. Iorga, *Studii și Doc.*, VIII, p. 27 și 37.

¹³⁸ Laurerçon, p. 35.

¹³⁹ Carra, *Histoire*, p. 197.

franceze. Curtea din București juca toate feliurile de jocuri de spirit în limba franceză și chiar gospodarul (Mihail Suțu) crescut de un Francez, prieten al Francezilor, vorbindu-le limba aproape tot așa de bine ca și ei, încunjurat de o jumătate de dregători oameni din această nație, desțarați din care el și-a făcut societatea intimă, le dă exemplul amestecului cugetărei și a moralei până și în cele mai copilărești petreceri”¹⁴⁰. Raicevici, consul austriac din principate pe la sfârșitul veacului al XVIII-lea, arată că „limba franceză ar fi în mare vază, și ar fi și femei care ar vorbi-o”¹⁴¹. Asupra acestei din urmă împrejurări adaugă și Recordon, că fetele acele ce trec drept a avea o creștere mai bună ar vorbi și puțin franțuzește¹⁴². Episcopul de Râmnic Chesarie care știea franțuzește — o excepție în tagma bisericască —, cere dela neguțitorul Hagi Pop să-i procure „dela Viena, dela Veneția sau de unde o fi, vestita carte ce se numește pe franțuzește *Dictionnaire encyclopedique* adecă lexicon care este despărțit în mai multe tomuri unde se cuprinde toate învățăturile în alfaviton”, (adecă după alfabet). Acest episcop mai primia și gazete franceze ca *Mercure litteraire et politique* și *Mercure historique et politique* precum și cartea lui Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*¹⁴³. Marele Cămăraș Iancu scrie în 1791 o scrisoare în franțuzește; postelnicul Mănu subsemnă într’un act franțuzește: „Démétrius de Manu postelnik” în 1799. În 1803 Săftița Dudescu scrie agentului imperial francez o scrisoare în această limbă¹⁴⁴. Un călător care a trecut pela sfârșitul epocii fanariote prin Iași, ne povestește următoarea hazlie împrejurare. După ce constată că „dacă a nu face nimica poate fi privit ca o parte din fericire, apoi fără îndoială că de aceasta se bucură boieresele moldovene, și că toată ocupația lor este de a răsfoi de când în când câte un roman francez. Intr’o zi luai, în o casă unde obicinuiam a mă duce, o carte în mâni; eră o parte din Corrina doamnei de Stael. Deschizându-o dau peste mai multe note făcute pe margină. Cercetându-le observ că prea iubitul Oswald nu aflase în ochii cetitoareii aceeași grație ca înaintea acelor orbiți ai eroinei romanului. Mai pretutindene unde el apărea și sunea ceva, sau stătea chiar mut, eră salutat pe margine ca un ζῶον (dobitoc), sau ca un γάιδμαρ (magar) și alte de aceste epitete. La locul unde el respunde principelui de Castelforte, la observările acestuia că ar pierde fără cruțare pe

¹⁴⁰ Citat de Engel *Gesch. der Walachey*.

¹⁴¹ Raicevich, *Osservazioni*, p. 215.

¹⁴² Recordon, *Lettres*, p. 112.

¹⁴³ N. Iorga, *Scrisori bisericesti*, în *An. Ac. Rom.*, II, tom. XXVIII 1906, p. 193 (11), 195 (13), și 196 (14).

¹⁴⁴ După hârtii necatologate din *Bibl. Ac. Rom.* citate de N. Iorga în *Istoria lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 32 și 37.

nenorocita lui prietină : „vous me trouvez donc bien coupable mon prince” găsim exclamarea mai caracteristică : γάιδαρε κερατοφόρε (magar încornorat). Râsul călătorului aduse întrebări din parte doamnei la care se afla, și se încinsă o convorbire interesantă asupra Corrinei și a amorului, când tocmai intră bărbatul doamnei cu un alt boier. De îndată discuția noastră luă sfârșit, căci barbații cred că nu este de demnitatea lor de a asculta vorbele femeilor. Boierii lepădară pantofii lor cei galbeni și se așazără pe divan. Această damă fusese crescută în Fanarul Constantinopolei și trăise mai mult timp acolo”¹⁴⁵.

Această povestire a minteosului călător ne arată într'un chip viu amestecul culturii grecești cu cea franceză în timpul Fanarioților, precum și starea încă primitivă a simțimântelor ce mișcau inimele oamenilor. Dacă adăogim la cunoștința limbilor grecești și franceze ceva muzică, mai ales cântarea din piano, atunci vom avea icoana culturii sexului femeesc din acea epocă¹⁴⁶. Tot așa aflăm pe Marieta Cantacuzino fiica văduvei Ecaterina Cantacuzino născută Palade, posedând înainte de 1821 o mică bibliotecă în care întâlneam cărțile nu prea evlavioase ca *La vie et les amours du chevalier de Faublas* 14 volumes, *L'art d'aimer* d'Ovide, *Antenor en Grèce*, și altele de învățătură ca *le petit*, *l'ornement de la mémoire*, 2 vol. din *Cours d'éducation pour la jeunesse, le petit trésor*, câteva gramatici și dicționare¹⁴⁷. În 1809 găsim pe unul Gheorghită Drăgănescu Ispravnic de județ că cere dela Hagi Pop un dascăl sau o dascăliță care să știe a cânta cu clavirul. În 1802—1804 întâlnim o copilă a lui Constantin Varlam pusă în Cloșterul Ursulinelor din Sibiu și despre care părinții arată mulțumire de progresele făcute în limba nemțască nu tot așa de cele făcute în limba franceză. Zoița Brăiloi scrie în 1813 tot privitor la Cloșterul din Sibiu că „de nu va fi dascăl franțuzesc, numai pentru limba nemțască, nu se pot țara copiii acolo”. În 1810 Dumitru Bibescu cere un dascăl de franțuzește pentru fiul său. Constantin Negruzzi vestitul scriitor moldovean învață înaintea de 1821 la dascăli greci și francezi din țară, iar românește la singurul dascăl dela Socola de atunci Ienache¹⁴⁸. În 1802 căminarul Manole Vardala primiă

¹⁴⁵ Kosmali, p. 228—235. Ceva mai înainte alt călător aflase o bibliotecă de romane, fără îndolală franceze, la un boer din Botoșani, Bohrer. p. 2.

¹⁴⁶ Asupra culturii musicale Recordon, p. 112 ne spune că „les filles touchent du piano”, iar Laurerçon, p. 85 adaugă că „les demoiselles qui s'étaient élevées à la hauteur d'une quadrille ou d'une valse se croyaient déjà musiciennes”.

¹⁴⁷ N. Iorga *Ist. Lit. Rom. în sec. XVIII-lea*, II, p. 48 observă și D-sa „caracterul erotic și scolastic” al acestei adunări de cărți.

¹⁴⁸ Iorga, *Scrisori bisericesti* (mai sus nota 144), p. 34, 38, 46, 50. Adaogea *Inceputurile literare ale lui Const. Negruzzi* de Iacob Negruzzi în *An. Ac. Rom.*, II, tom. XXXV, 1909, p. 2.

Le journal de Francfort, Notizia del Mundo, și Spectateur du Nord iară în 1803 postelnicul Manu primia și el *Le spectateur, Le journal litteraire*. Iordache Slătineanu primiă și el *Le spectateur*. Mai erau cetite de deosebite fețe *Le Mercure de France, L'abeille du Nord, Il Redattore italiano* și o gazetă nemțească *Pester und Ofener Zeitung*.

După cum la stângerea slavonismului traduceri de cărți părăsesc originalele slavone pentru a se îndreptă la cele grecești, așa acuma traduceri din grecește scad neconținut până ce apun cu totul, fiind înlocuite cu acele din limba franceză. Seria traducerilor franceze a căreia bibliografie s'ar putea întocmi, începă după cât se pare cu aceea a *Cugetărilor comitelui de Oxenstierne*, pusă pe românește în 1750 de unul Dumitrache scriitor care s'ar putea încă numai să fi copiat lucrarea altuia. Traducerile din grecește încetează cu totul după 1821. Prefacele din ambele limbi grecească și franceză merseră un timp paralel unul coborându-se celălalt urcându-se până ce curentul francez se substituie cu totul celui grecesc, un exemplu din cele mai frumoase și mai caracteristice de desfășurare a seriilor istorice ¹⁴⁹.

Lazăr când trece în Muntenia la 1816 găsește că „limba franceză ar fi cu totul la modă între boieri”, și Wilkinson arată că ziarele franceze se introduseseră în țările române ¹⁵⁰. În 1804 ziarul clerical și antirevoluționar „le Courier de Londres” redactat de abatele Calonne eră foarte cetit în București ¹⁵¹. Boierii însă nemulțămii numai cu învățătura dobândită de odraslele lor în țările române dela institutorii francezi, încep a-și trimite copiii în țările apusene și cu deosebire în Franția, pentru a culege chiar dela izvor roadele învățătorei mai înalte. Laurençon ne spune că „de câțiva ani câteva familii își trimit copiii lor în străinătate spre a-și face studiile” Tot așa arată și Recordon, că „sunt părinți care se hotărâsc a se despărți de copiii lor pe timp de mai mulți ani, trimițându-i să facă lungi călătorii împreună cu preceptorii lor, și să-și urmeze studiile lor în cele mai bune universități ale Franței, Germaniei și Italiei”, după cum am văzut mai sus ¹⁵². Tot pe atunci întâlnim în Iași cel întâiu

¹⁴⁹ Înlocuirea traducerilor din slavonie cu cele din grecește, vezi vol. VIII. Cuțura Grecească. Enumerarea ultimelor cărți traduse din grecește și a celor întâi traducerii din franțuzești, vezi în N. Iorga, *Ist. Lit. Rom. în sec. XVIII-lea*, II, p. 444 și urm. ¹⁵⁰

¹⁵⁰ P. Poenariu, *Gheorghe Lazăr*, București, 1871, p. 25. Wilkinson. *Tabelleau historique de la Moldavie et de la Valachie*, traduit par, * Paris, 1821 p. 137

¹⁵¹ St.-Luce c. generalul Brune 3 Martie 1804, în Hurin. *Doc. Supl.*, II, p. 296 : „M. le consul de Russie m'a preté pour quelques instants quelques, numéros d'un nouveau journal qui se propage beaucoup à Bucarest; c'est le courier de Londres par l'abbé Callone. C'est le journal le plus abominable qui ait été fait depuis la création du monde”.

¹⁵² Laurençon, p. 29; Recordon, p. 110. Mai sus. (Rev. franceză, p. XXIII).

pension francez de „nobilă față”, a D-lui și D-nei Germont în care se învăța „limba franceză, grecească și italiană, muzica, . . . piano, canto și harfa, danțul, desenul, a coase și a broda”¹⁵³.

Moravurile și obiceiurile se prefăcură sub iboldirea ideilor noue cu o mare repeziune, și agenții transformatori de căpitanie fură femeile. Dacă bărbații rămâneau mai staționari în privirea costumului, femeile deveniră în curând în găteala lor niște copii ale elegantelor Parisului. Se preumblau în calești de Viena, se găteau după ultimele instrucții ale marșandei și coaforului, bine înțeles că., mergeau în libertate la baluri unde jucau poloneze, valsuri și cadriluri; vorbeau cât mai bine franțuzește și italieneste. Casele odinioară aproape goale de mobile după felul turcesc, se împodobiau cu mesuțe, canapele, oglinzi de perete aduse de neguțitori din vechiturile vieneze; mesele fură servite după moda apuseană, întrebuițându-se furculițele în loc de degete. Și bărbații dela o vreme se hotărîră să îmbrace fracul schimbându-se astfel și exteriorul după cum se prefăcuse conștiința sufletului¹⁵⁴.

Din faptele adunate mai sus reiese cu învedere că introducerea culturii franceze la poporul român din principatele dunărene este datorită exemplului domnilor fanarioți și al Grecilor ce dădeau tonul și determinau moda în țările române. De aceea, cum am observat, cultura franceză se împlântă numai la acea parte din poporul român ce fu supusă înrăuririi grecești, și nu la trunchiul de peste munți ce rămăsese ferit de atingerea cu ea¹⁵⁵. Această întâmplare a limbii și culturii franceze în sânul poporului român, datorită numai stăpânirii grecești, este cel mai mare și mai însemnat rezultat al epocii fanariote. Urmările cele bune ale acestei înrăuriri a mării noastre surori latine asupra minții și mai târziu și asupra corpului poporului român sunt așa de covârșitoare încât se poate zice că nu am plătit prea scump prin chinurile unui veac întreg, dreptul nostru de viață izvorât din atingerea cu Franța.

Democratizarea învățămîntului.— Un alt efect al culturii fanariote, care nu se referă însă la îndreptarea ei, ci la răspândirea în straturile societății, este, de și din un alt punct de vedere, nu mai puțin însemnat.

Anume sistemul școalelor grecești era așa întocmit că deschidea porțile lor în deobște tuturor locuitorilor din orașe,

¹⁵³ Din *domnia lui Calimah*, de V. A. Urechea în *An. Ac. Rom.*, II, tom. XXII, 1901, p. 775 (47).

¹⁵⁴ Acest tablou împrumutat din Iorga, *Ist. lit. Rom. în sec. XVIII-lea*, II, p. 47 și 49 unde sunt citate toate izvoarele din care este încheiat.

¹⁵⁵ Wilkinson în locul raportat în nota 61 atribuie fără temei originea înrăuririi franceze atingerii Românilor cu ofițerii ruși în timpul ocupației prin-

fără deosebire de clase sociale. Numai țărani erau în totul îndepărtați dela ele după cum am văzut că o spune anumit hrisovul lui Alexandru Ipsilanti¹⁵⁶. Dar și țărani puteau încăpea în ele ca fii de preoți, astfel că învățământul fanariot are nețăgăduit un caracter democratic, care contrastează într'un chip puternic cu organizarea societății de atunci, întemeiată pe deosebirea claselor și pe privilegiu. Știm că încă pe timpul lui Iacob Eraclide Despotul, la școala înființată de el în Cotnari, se întrețineau pe socoteala domnului o sumă de copii culeși din toate părțile țării¹⁵⁷. Intre aceștia vor fi fost atât copii de boeri cât și de ai oamenilor mai de jos. În orice caz, boeri sau plebe, trebuiau să fi fost săraci, și de aceea dispuseseră domnul ajutorarea lor. Vedem deci cum în prima școală mai înaltă întemeiată în țările române, se primesc copii din toate straturile sociale. E de crezut că și în școala lui Vasile Lupu din Trei-Erarhi și în cea a lui Matei Basarab din Târgoviște, se primeau elevi din toate clasele societății. Dacă însă pentru aceste școli suntem reduși la presupuneri, acele întocmite de domni fanarioții nu lasă nici o îndoială asupra straturilor din care se recruta populația lor. Fanarioții erau cu atât mai mult ținuți a nu închide răspândirea luminilor oamenilor de rând, că ei însuși se trăgeau în de comun din pături neînsemnate, căpătând vază și putere numai prin învățătura ce le deschidea drumul către dragomanat și domnie. Ei erau ținuți să sprijine elementul grecesc, ori din ce treaptă socială el s'ar fi ridicat și de aceea școlile domnești erau cercetate, pe lângă un număr de fii de boeri, de o proporție însemnată de străini din care marea majoritate erau Greci¹⁵⁸. Nu se poate tăgădui că tradiția păstrată din vremiile școlilor grece face ca la 1828, când se înființa școala Vasiliană în Iași și aceea dela Sf. Sava în București, să se înțeleagă oarecum dela sine că populația lor trebuia să fie culeasă nu numai din clasa boerească și ci din cea a oamenilor mai de jos.

Rezultatul culturii grecești în domeniul pur teoretic al inteligenței fu mic în privirea introducerii ideilor nouă în mințile românești; asemenea idei neavând de unde fi culese din limba greacă nouă, aproape singura cunoștință mai temeinică ce se dobânda în școlile grecești. Mare însă și plină de urmări necalculabile fu îndreptarea minții românești către cultura

cipatelor, cu atât mai mult că dintre aceștia numai cei cu totul superiori cunoșteau limba franceză. Rușii au contribuit mult la introducerea modelor și danțurilor europene. Potemkin aduseseră dame elegante din Petersburg pentru a deșteptă gustul moldovenilor. Langeron în Hurm. *Doc. Supl.*, I, 3, p. 92.

¹⁵⁶ Mai sus, p. 175.

¹⁵⁷ Vol. V, p. 73.

¹⁵⁸ Vezi locul din Recordon citat la p. 193, nota 78.

franceză și democratizarea învățământului, care aduse după sine cu o repejune ne mai pomenită acea a întregii societăți.

Prin aceste două pârgii nouă de dezvoltare îndrumate la poporul român prin stăpânirea fanariotă, ea a mai răscumpărat întrucâtva relele cele uriașe îngrămădite pe capul lui prin apăsarea politică, economică și financiară și prin destrăbălarea moravurilor care lăsară în adâncul său atâtea rele, la a căroră tămăduire va lucra din răputeri epoca regenerărei.

Dorul de omancipare. — Trebuie să amintim însă și o altă îmboldire însemnată venită dela Greci în mințile Românilor, anume dorința de emancipare, de libertate din jugul străin, adică tocmai din acel al Grecilor, dorință ce nu eră decât o imitare firească a purtării Grecilor față cu Turcii. „Eră natural ca Românii cărturari să aplice teoriile patriotice pe care dascălii greci le răspândiseră între învățăceii lor în folosul propriului lor popor. Nu va fi rămas fără efect exemplul dascălului Ghenadie care, când explica în Academia Domnească din București mărimea vechei Elade, punea să încue ușile și apoi dând zbor liber înflăcărei sale, arăta cum vechea mumă intelectuală a omenirei eră coroana popoarelor pe când strălucea pentru ea roadele libertății, și cum a ajuns de răsul neamurilor și desprețuită de când căzuse sub jugul sclaviei. Atâta se mișcă descriind speranțele glorioase considerate pe atunci ca o crimă, că vocea lui eră înecată în lacrimi, iar entuziasmul tinerilor ascultători ridicat la cel mai înalt grad, irumpea în aplause de tunătoare”¹⁵⁹.

Aceste exemple de iubire de țară răspândite pe pământul și în lumea românească nu o puteă lăsa rece și nesimțitoare. „Învățând grecește generațiile dela începutul veacului al XIX-lea au prins a simți românește. Găina a clocit și condus puii de rață care au lăsat pe vitriga mamă pe malul bălții”¹⁶⁰.

Alte înrâutiri apusene. — Atingerea cu apusul nu se mărgini numai la Franția, ba s'ar puteă părea chiar foarte straniu ca României să fi sărit peste țările intemediare pentru a merge să se împrumute ideile și apucăturile tocmai pe malurile Senei, dacă această anomalie nu și ar găsi explicația ei istorică foarte preciză și lămurită. Această atingere cu lumea mai civilizată prin mergerea Românilor în sinul ei începuse încă de mai înainte, și anume către apusul mai apropiat, până a nu se duce încă și în îndepărtata Franție. Așa aflăm pe episcopul Râmni-

¹⁵⁹ C. Erbiceanu *Protosinghelul Naum Râmniceanu*, 1900, p. 14.

¹⁶⁰ *Din Domnia lui Calimah* de V. A. Ureche în *An. Ac. Rom.*, II, tom. XXIII, 1901, p. 226 (18).

cului trimițând pela 1750 pe Gh. Râmniceanu la Viena care se întoarse cu învățătura de carte latinească și este boierit cu strătrăria la 1756 de către Constantin Mavrocordat¹⁶¹. Pe lângă gazetele germane amintite mai sus, pe lângă creșterea unor fete la Ursulinele din centrul german al Sibiului, găsim bunăoară că Beizadea Alexandru Mavrocordat (Firariul) pela 1768 eră un bun cunoscător nu numai al limbii franceze ci și al celei germane și că el eră chiar căsătorit cu o germană din Strassburg. Mai aflăm apoi pe Vasile Rati din Bucovina care învățase la Viena și se întorsese liber cugetător: frații Sturza din care cel mai mare Scarlat studiasse doi ani în Lipsca și întors înapoi în Iași ridicase aici o casă în stil apusan; Alexandru Ghenca nepotul episcopului de Roman învățase în Saxonia¹⁶². Pela 1800 aflăm pe Ioan Cănanău, învățând la Berlin cu scopul de a se perfecționa în limba germană. El sta în gazdă la pastorul¹⁶³. Între anii 1804—1813 găsim pe Gheorghe Asachi învățând în Lemberg, Viena și apoi în Roma, iar în 1809 aflăm pe Costache și Grigore Cantacuzino învățând la Viena.¹⁶⁴ Apusul se apropiă tot mai tare de țările române dela Dunăre atragere din partea acestor din urmă. Locuitorii lor tindeau tot mai mult să-și lumineze mințile la soarele intelectual ce strălucea tot mai tare acolo unde cel fizic apune, și în acest puternic șivoiu în care intrase cugetul românesc, cele mai puternice unde pentru Românii din principate erau acele ale civilizației franceze care venia să învieze pe Latinii dela Dunăre. La început altoirea acestor două fice așa de apropiată prin rasa amândorora fusese făcută de o mână străină. Curând însă ea se întări și se chitui mai bine când conștiința identității de neam veni să aducă la putere covârșitoarea înrăurire franceză în țările române, înrăurire ce nu s'a mai putut stânga cu toate schimbările întâmplare vieții politice și culturale.

5. IDEILE REVOLUȚIEI FRANCEZE

Tot pe calea înrăuririi grecești se introduc și cele întâi idei ale marelui mișcări ce zguduă Franța la sfârșitul veacului al XVIII-le care idei apoi se strămută dela sine în o țară în care limba franceză eră cunoscută și care trebuiau să le schimbe suflet și corp. Până aici am stabilit o serie de fapte cari au

¹⁶¹ *Hărții vechi* de G. I. Lahovary în *Conv. lit.* XXII, 1888, p. 213.

¹⁶² N. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. XVIII-lea*, II, p. 31 și 27.

¹⁶³ Mai multe acte din 1800—1803 în N. Iorga *Acte și Documente*, p. 363, 377 și 379.

¹⁶⁴ Pentru Assachi mai jos, p. 297 Pentru Cantacuzinești, *Documentele familiei Cantacuzino*, ed. N. Iorga, p. 230.

condus la închegarea partidului național în Țările Române. În timpul ce această serie își desfășură inelele, o alta veni să se altoască pe dânsa și să deschidă mai largi orizoane minții regenerate a poporului român. Această nouă serie se referă la ideile Revoluției franceze, cari introduseră în cugetarea Românilor principiul de libertate și mai ales acel de egalitate ce trebuiau să îndrepte mințile către clasa împilată a poporului de jos. Și în vremuri mai vechi întâlnim asemeni porniri generoase; dar ele sunt datorite îmboldirilor întâmplătoare ale simțământului, și nu celor statornice ale concepțiilor intelectuale. Acuma, dimpotrivă mișcarea altruistă se întrupează în idei cari cuprind mințile și sufletele din ce în ce mai mult.

Această nouă îndrumare a cugetelor răpește pe cei ademeniți de ea, către alcătuirea unui partid nou care contrastează tot mai mult, cu rândurile acelora ce rămăseseră înțeleniți în vechile deprinderi. Viața politică a poporului român își lățește valul; fluviul ce o purtă se desface în mai multe brațe, asemenea apelor ce se apropie de mare.

Noua alcătuire mintală eră productul unei adieri ce ajunsesse până la noi, din uraganul deslănțuit departe în Apus de marea Revoluție franceză.

Ne trage rândul a urmări încolțirea și dezvoltarea acestor idei nouă în sânul poporului român, pentru a vedea cum s'a îndrumat din ele despărțirea vieții politice române în cele două mari partide istorice, între care ea se frământă și astăzi: partidele cunoscute mai târziu sub numele de cel *conservator* și cel *liberal*.

Grecii și Revoluția franceză. — Frământarea gândului părăsise, în Franța, domeniul ideal al frumosului și se coborise, dela jumătatea veacului al XVIII-lea înnainte, în măruntaele vieții de toate zilele, spre a supune unei aspre critici, normele după cari această viață se conducea și a îndrumă desăvârșita ei prefacere.

Intâile raze ale unei asemenea îndrumări se răspândiră și în Țările Române din scrierile filosofilor francezi, cari pătrunseră în ele pe la sfârșitul veacului al XVIII-lea. Așa scrierile lui *Voltaire* erau cum am văzut, cunoscute în Principate.

Nu mai puțin se introdusese în Țările Române și câteva exemplare din *Enciclopedia franceză*. Anume, agentul francez din Țările Române, grecul Constantin Stamati, cere dela Ministrul de externe al Franței, Le Brun, ca să trimită această carte compatriotului său Codrica, secretarul principelui Mihai Suțu¹⁶⁵.

¹⁶⁵ Raportul lui C. Stamati din Ianuarie 1795, Hurm. *Doc., Supl.*, I, 2, p. 113.

Un al doilea exemplar este adus de negustorul francez Vincent Pech pentru Principele Ipsilanti care nevoind să plătească prețul acestei cărți, din cauză că pe vasul pe care venise se furase câteva volume, negustorul e nevoit să reclame plata la Poartă¹⁶⁶.

În afară de acest îndemn scris către ideile nouă asupra organizării vieții, României mai vin în atingere vie cu ele, pe de o parte prin numeroșii Greci din țările lor, cari simpatizau cu ideile revoluționare franceze, în speranța propriei lor mântuiri; pe de alta prin acea a Francezilor însăși cari, delauciderea lui Ludovic al XVI-lea și predominarea Iacobinilor republicani, fuseseră aruncați ca „sfărământurile dintr'un vulcan” până în îndepărtatul Răsărit.

Cu privire la cei dintâi, la Greci, observăm că „Revoluția franceză avuse, ca cel dintâi al ei efect, în peninsula Balcanică și în Principate, de a deșteptă” și, până la un punct oarecare, de a moraliza nația grecească; căci ea pusese Grecilor un scop. Până atunci singura lor năzuință eră de a trece Dunărea pentru a face avere, dacă se putea, la curțile Gospodarilor. Acuma o înlăcărare, o dorință de a învăța, de a fi folositor, pune stăpânire pe minți, și o idee răsare în fundul tuturor conștiințelor, acea de patrie¹⁶⁷.

Grecii anume se cutremurără dela un capăt la altul al răspânditului lor neam, la auzul mării mișcări ce izbucnise în Paris. Bucureștii și Iașul erau de mult centre însemnate ale grecizmului, și cu prilejul noiei însuflețiri, tot în ele se concentrează mai cu seamă mișcarea Grecilor. Sufletul ei însă eră un Aromân grecizat, Riga Veleștinliul, așa precum întreagă Revoluția grecească din 1821 fù condusă și sprijinită de Armatoșii aromâni din munții Pindului.

Că Riga a fost Român se vede întâi din numele său de origină: Veleștinliul, adică din Veleștin, sat din Tesalia de lângă Volos, și anume din provincia aromânească Vlachia a doua (Βλαχία ή δεύτερα)¹⁶⁸.

El se subscriă Ρήγας Βελεστινλής, după cum se vede aceasta din lucrarea sa cea mai de seamă: *Marea harță a Greciei, tipărită la Viena în 1797*¹⁶⁹, prin care el voia să arate compatrioților săi și străinătăței, până unde se întindea neamul slăvitului popor al Grecilor, de care și Riga ca și toți Aromânii

¹⁶⁶ Ruffin c. Talleyrand 11 Noembrie 1802, *Ibidem*, p. 249.

¹⁶⁷ Pompiliu Ellade. *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*. Paris 1898, p. 201, comp. Gervinus. *Insurrection et Régénération de la Grèce*, Trad. française par Minsin et Sgontia, Paris, 1863, p. 107.

¹⁶⁸ Heuzey, *Mission archéologique de Macédoine*, p. 451.

¹⁶⁹ Ubicini, „La grande carte de la Grèce”, par Rhigas în *La Revue de Géographie* a lui Ludovic Drapeyron, VIII, 1881, p. 241—253.

acelui timp, credea că se ține. Grecii îi prefăcuseră numele lui în *Ρήγας ὁ Φερατός*, dela numele antic al Veletinului : *Φέραι*. Familia lui Riga eră venită în Veletin dintr'un alt sat aromân, Băiasa și această familie poartă și supranumele de *Trușină*, care în aromânește înseamnă funie de păr de capră. Un frate al lui Riga se numea Ibu Riga Trușină, și prin urmare însuși Riga trebuia să poarte această poreclă aromânească¹⁷⁰.

Riga își alege ca centru de acțiune Muntenia, fiindcă pe atunci Țările Române erau singurele regiuni mai apropiate, unde Grecii puteau răsufli mai în voie. Se spune despre Riga, că după ce ar fi fost secretarul lui Alexandru Ipsilanti în Constantinopole, ar fi venit apoi în Muntenia pe la 1787, unde ar fi devenit secretarul boierului Brâncovanu, și în urmă acel al domnitorului Mavrogheni care l'ar fi rânduit ispravnic la Craiova. În deobște viața lui Riga este foarte puțin cunoscută, și datele asupra ei sunt raportate numai de singurul său biograf, Perrhaibos, dar nesprijinite de nici un document.

Așa se mai spune că Riga ar fi avut o întrevedere cu Napoleon în Veneția și că ar fi urmat apoi un schimb de scrisori între ei; dar nu s'a păstrat din ele nici una, și în Corespondența lui Napoleon cel Mare nu se face nici o vorbă despre revoluționarul Grec¹⁷¹.

Totuși sunt unele fapte netăgăduite, din cari reiese că Riga a fost îndrumătorul Revoluției grecești din 1821. Acesta rezultă : întâi din tipărirea marelui hărți a Greciei în anul 1797 în Tipografia lui François Müller în Viena¹⁷²; apoi dela Riga ne-a rămas o culegere de poezii patriotice tipărite în Iași la 1814 sub titlul *ἠροίκα Ἄσματα*¹⁷³. Într'aceste poezii se înseamnă întâi vestita Marselieză grecească, care începe cu cuvintele :

¹⁷⁰ Aceste notiți asupra naționalității lui Riga, le-am luat din scrierea colegului meu, profesorul I. Caragiani, de origină Aromân, scriere intitulată; *Studii istorice asupra Românilor din peninsula Balcanică*, carte ce începuse a se tipări, dar s'a oprit la coala X-a și nu a fost pusă în vânzare. E o lucrare admirabilă, plină de știri surprinzătoare asupra marelui rol jucat de Armatoșii armâni în Revoluția grecească. și este păcat că nepăsarea publicului nostru a făcut cu neputință publicarea ei care trebuie să cuprindă vreo 60 de coale.

¹⁷¹ Cât de puțin sigure sunt datele asupra lui Riga, se vede din studiul lui Ubicini citat mai sus (nota 7) care, după ce raportează o mulțime de știri asupra lui Riga le dă, aproape pe toate, ca îndoelnice.

¹⁷² Titlul în grecește al lui Riga sfârșeste cu cuvintele : *Χαριν τῶν Ἑλλήνων καὶ φιλελλήνων Ἐξαράχθη παρὰ τοῦ Φρανσοῦα Μήλλερ ἐν Βιέν.*

¹⁷³ Gion-Ionescu, *Istoria Bucureștilor*, p. 607. Culegerea poeziilor lui Riga nu am putut-o afla nici în biblioteca din Iași, nici în aceea a Academiei Române. Existența ei este însă arătată de Papadopol Calimah în articolul său : *Harta Moldovei lucrată de Riga 1797*, articol publicat în *Convorbiri literare* XVII, 1884, p. 326.

Δεϋτε παιδες των Ἑλλήνων
 Ὁ καιρος της δόξης ἦλθεν
 (Sculați fii ai Elenilor
 Timpul gloriei a sosit).

O altă izbucnire poetică a lui Riga este chemarea către poporul grecesc, un fel de „Deșteaptă-te Române”.

Φίλοι μου συμπατριῶται
 Δοσλος νᾶ μετὰ ὡς πότε
 Τῶν ἀχρῶν Μουσουλμάνων
 Της Ἑλλάδος τῶν τυράννων?
 (Iubiții mei compatrioți
 Până când vom fi noi toți
 Sclavii crunților Osmani
 Ai Eladei cruzi tirani?)

În culegerea poeziilor lui Riga se găsesc multe îndemnuri de acestea, spre ridicarea poporului grecesc. El eră apoi în legătură cu Francezi cunoscuți ca înflăcârați Jacobini, precum : Emile Gaudin, secretarul ambasadorului francez din Constantinopole¹⁷⁴; cu Marie Descorches primul ambasador al regimului teroarei; cu Hortolan negustor francez din București din tagma Jacobinilor și cu alții încă. În sfârșit Riga întemeiease în București prima societate pregătitoare a mișcării revoluționare ἡ ἑταιρῖα των φίλων, (Eteria prietenilor), în care făceau parte nu numai Greci, dar și Bulgari, Albanezi, Români și chiar vestitul pașă revoluționar Pasvantoglu¹⁷⁵.

Sfârșitul lui Riga pune pecetea pe activitatea lui revoluționară. Trecând el prin Triest cu niște proclamații revoluționare pentru creștinii din Turcia, este prins de guvernul austriac și predat Turcilor, cari pun să spânzure pe tovarășii lui Riga. Când îi veni rândul, el trânti prin o puternică lovitură pe gâde la pământ și luptă cu atâta energie, încât Turcii fură nevoiți să'l împuște. Se zice că înainte de a'și da sufletul, el ar fi rostit cuvintele : „Așa mor gigantii; ce am semănat eu, alții vor culege”. Lui Riga i s'a pus o statuie uriașe în Atena, înaintea Universității, unde se mai află și statua ăltui martir al revoluției grecești, patriarhul Grigorie. Este destul de curios de notat, că ambele statui au fost ridicate cu cheltuiala unui Aromân bogat din Cairo, numit Averof originar din comuna aromână Arminciul (Metzowo) de pe Pind.

¹⁷⁴ Emile Gaudin, *Du soulèvement de la Grèce et des provinces chrétiennes de la Turquie d'Europe*, Paris 1822, p. 25.

¹⁷⁵ Ubicini în art. citat, mai sus, nota 169, dă chiar textul unor scrisori ale lui Riga către Pasvantoglu; dar pune în îndoială autenticitatea lor.

Efectul întetirilor lui Riga se văzù întâiu în anul 1795, când Greci din Principate începură a unelti o răscoală contra Turcilor, sub conducerea ascunsă a principelui Alexandru Mavrocordat¹⁷⁶. Apoi către sfârșitul lui 1797, pe când Riga se află la Viena unde tipăreă Marea Hartă a Greciei, „un manifest tipărit în greceasca vulgară și care se spuneă că venise din armata lui Pasvantoglu, a fost împărțit în Valachia. El conțineă un apel la popor și tabloul vechi libertăți a Greciei. Poarta care pusese mâna pe câteva exemplare, descoperise că această proclamație fusese tipărită în Viena. Ea cerù deci împăratului Austriei să aresteze pe cei 3—4 Greci cari ședea acolo, ceace se și făcù îndată”¹⁷⁷. Intre cei arestatți eră și Riga care plăti cu viața a lui îndrăzneală. Tot atunci Hangerliu descopereră, că în București unul Turnavitul, Grec supus francez, care apăraseră interesele republicei pe când ea nu aveă încă reprezentanți în Principate, aveă corespondență în Viena cu făcătorii de proclamații¹⁷⁸.

În tot timpul Muntenia și Moldova erau vizitate de Greci ce fuseseră sau învățaseră în Paris, cum este bunăoară acel de care vorbește S-te Luce într'un raport al său și care întrebă de el, de unde aveă dreptul a purtă rozeta legiunei de onoare, îi răspunse că el învățase la Fontainebleau și că toți elevii acelei școale aveau acest drept. Consulul adăogă: că mai mulți Greci compatrioți ai săi stabiliți în București îl cunoscuseră în Paris, unde eră în slujba lui Ali-Efendi. S-te Luce mai spune, că „Grecii ce se întorc din Paris se dau drept agenți ai guvernului”¹⁷⁹.

Este învederat că asemenea purtări ale Grecilor între Paris și capitalele Țărilor Române, ideile vânturate de ei nu puteau rămâneă fără înrîurire asupra încunjurimei românești, în care ele se răspândeau¹⁸⁰.

¹⁷⁶ C. Stamati c. Comitetul salutei publice, 6 Iunie 1796 Hurm., *Doc. Supl.*, I, 3, p. 426: „Le vice consul russe fit arrêter il y a 15 mois (deci în 1795) à Iassy, en plein jour, le citoyen français Durosoy avec sa femme, qui allait à Constantinople pour communiquer au citoyen Descorches un projet de conjuration et de révolte que des Grecs, dirigés par le Prince Alexandre Mavrocordato, formaient contre l'Empire Ottoman”. Denunțarea lui Durosoy vezi *Ibidem. Supl.*, I, 2, p. 134.

¹⁷⁷ Flury c. Af. strălne, 14 Ian. 1798, *Ibidem*, I, 3, p. 484.

¹⁷⁸ E. Gaudin (în scrierea citată în nota 174), p. 21.

¹⁷⁹ S-t Luce c. Talleyrand, 13 August, 1805. Hurm., *Doc., Supl.*, I, 2 p. 318—319.

¹⁸⁰ Kreuchely c. Miltitz din 1822, Hurm., *Doc.*, X, p. 198, spune foarte bine, că „Les Grecs et par eux les Valaques commencèrent a parler politique à l'époque de la Révolution française”.

Reprezentanții francezi al ideilor noue. — Mai însemnată încă decât atingerea Grecilor celor molipsiți de furia revoluționară, eră acea a însuși agenților Franței celei noue.

După ce guvernul republican pune mâna pe putere în Franța, prin descăpățănarea regelui, se apucă de organizat o reprezentatie diplomatică potrivită cu noua stare de lucruri. Destitue deci pe ambasadorul regalist din Constantinopole, Choiseul-Gouffier, și îl înlocuește cu cetățeanul Semonville care schimbă tot personalul ce-l înconjură sau stăteă sub ordinea lui. Republica, una și nedespărțită, „cereă dela agenții ei mari și mici, ca să culeagă, în țările pe unde erau acreditați, noțiuni privitoare la comerț, arte, agricultură, la istoria naturală, la medicină și chiar la politică, în care s'ar putea amesteca fără a deșteptă luarea aminte sau a provoca gelozia. Ei mai trebuiau să cerceteze plecările principilor în privirea Revoluției franceze și să adune cunoștințele trebuitoare asupra naturii guvernelor și a mijloacelor de întrebuiințat, spre a izbuti în negocierile ce ar fi să întreprindă. În sfârșit ei erau dator să propage adevăratele principii printre concetățenii francezi, stabiliți în aceste climate”¹⁸¹.

Bineînțeles că propaganda nu se putea mărgini numai în cercul concetățenilor francezi și că ea trebuie să treacă și la naționalii în sânul cărora aceștia își petreceau viața, cu atât mai mult că ideile de libertate și egalitate proclamate de Revoluția franceză erau atât de ademenitoare, pentru toate sufletele însetate după aceste neperitoare bunuri. Deaceia și înțâlnim, curând după schimbarea reprezentatiei Franței din Răsărit, manifestări de simpatie pentru Republica franceză plecate chiar din sânul poporului român.

Pe atunci se stabilise în București cea dintâi casă de negoț franceză sub firma *Hortolan et Pellet*, niște republicani convinși cari căutau să strecoare mai mult ideile revoluționare decât mărfurile prăvăliei lor.

În o scrisoare a cetățeanului Hortolan către cetățeanul Descorches, scrisoare care poartă în fruntea ei deviza Sanceloților : „Liberté, égalité ou la mort” și este datată după calendarul republican : „le 27 vendémiaire an 2 dela République française une et indivisible”, înfocatul republican francez din București, aduce următoarele știri desigur cam exagerate asupra plecării locuitorilor din București către Revoluția franceză, dar cari știri totuși trebuie să conțină un sâmbure de adevăr : „Cu toată mulțimea supușilor și a protegiților ruși ce se află în București, nu este decât un glas pentru Republica.

¹⁸¹ Memoriul naturalistilor Brugnères și Olivier, 7 August 1793. Hurm. Doc., Supl., I, 2, p. 89.

franceză. *Oameni din ranfurile cele mai de sus* se ocupă serios de ea, și cauza noastră câștigă pe fiecare zi noi aderenți. Mai toți negustorii din Ianina și Albania stabiliți aici sunt Sunculoți. Câțiva mi-au cerut cântecele pe care ei voesc a le traduce în grecește. Nu am îndrăznit a le da, spre a nu face să se vorbească de mine. Ei sunt desnădăjduiți că nu le pot avea. Să le dau oare? Ei se interesează mult și de progresele Polonilor. Fără a te cunoaște, cetățene Descorches, toți, în deobștile toți vorbesc de tine și, când se întâmplă să audă câte o vorbă care să-ți fie protivnică, aș vrea să fi fost tu singur martor cu câtă pornire ei răsping asemenea clevetiri absurde. Intr'un rând ei puseră atâta căldură în desbateri, că dacă sușii ruși nu ar fi lăsat'o mai pe jos, s'ar fi întâmplat vre-o poznă. Poate să te miri de aceasta; dar nu e mai puțin adevărat, că așa stau lucrurile. Și acești oanemi sunt stabiliți și bogați, ei nu caută a face vuet; dar ei sunt neînduplecați când e vorba de republică și de tine. Spătarul, ruda principelui ce e și vizirul acestei țări, m'a primit cu cea mai mare dragoste, și caracterul său republican îl făcù să lese îndată la o parte toate ceremoniile"¹⁸³. Dacă această scrisoare vorbește mai mult de Greci și dovedește încă odată cât de mult pătrunseseră la ei ideile revoluționare, ea totuși lasă a se înțelege, ca și oameni din cei mai sus puși, adică boierii români, împărtășeau simpatiile de care vorbește. Intre acești boieri unul este chiar anume arătat, căci Spătarul de care e vorba și despre care Hortolan care nu'i dă numele, se laudă, că lăsase îndată la o parte toate ceremoniile adică se *trîise* cu el, cum se tuiă Hortolan cu superiorul său cetățeanul ambasador Descorches, nu eră alt cineva decât marele și învățatul boier român Enache Văcărescu¹⁸³.

Către același timp prin 1794, un alt republican înflăcărat, alungat din Rusia, trecuse în Iași, unde da lecții. Jacques Ledoulx în o scrisoare către cetățeanul Descorches își face profesia de credințe de adevărat republican și declară ambasadorului, că „e gata a jură credință pe altarul patriei până la ultima picătură a sângelui întregi sale familii”¹⁸⁴. Un astfel de profesor nu se poate să nu fi spus nimic elevilor lui, despre cel mai scump ideal al sufletului său.

¹⁸³ Hortolan către Marie Descorches, 15 Oct. 1793, *Ibidem*, p. 94.

¹⁸⁴ Cunoaștem cine eră Spătarul celui an 1793, din mai multe documente din domnia lui Al. Moruzzi Voivod în Muntenia 1793—1796. Vezi anume două ptaece domnești adresate: „Cinstit și credinciosului boierul domniei mele Enache Văcărescu vel Spătar și Const. Filipescu biv vel Vistier”. V. A. Ureche, *Documente inedite din Domnia lui Al. C. Moruzzi W.*, București, 1895, p. 270—271.

¹⁸⁵ Ledoulx c. Descorches, 24 Iulie 1783. Hurm., *Doc., supl.*, I, 2. p. 98.

Un alt raport francez acel al lui Parrant, vice-consul din Iași, cu atât mai vrednic de crezut cu cât e mai moderat în rostiri, spune că „ori cum ar fi lucrurile, iubirea pentru Ruși nu e obștească, căci ei au făcut și nemulțumiți și înșelați. Este chiar de băgat de seamă, că Revoluția franceză pentru mica parte de boieri cari pot raționă nu este cu totul lipsită de farmec. Ei iubesc să le vorbești de ea și nu se pot împiedeca de a o aproba în parte și de a admiră cel puțin minunele săvârșite de dânsa. Cu timpul mai ales tineretul urmând înainte studiile la care a început să se dedea, nu rămâne îndoială, că priinciipiile franceze nu vor pune în sfârșit și aici în lucrarea dulcea și bincfăcătoarea lor lumină”¹⁹⁵.

Analiza psihologică a acestui document ne va dovedi că el este rostirea celui mai sfânt adevăr, căci ne putem ușor închipui că boierii din Moldova, în traiul lor cel închis, trebeau să asculte cu însetare povestirile faptelor eroice militare, pe cât și scenele cunipite petrecute în Paris, mai ales când erau colorate cu exagerarea firească unor oameni ca înfocatul patriot Ledoux; și că acești boieri, deși nu puteau aproba toate faptele revoluției, admirau pe unele din ele. Eră tot așa de firesc că boierii cei tineri a căror minte eră tocmai deschisă, prin profesorii francezi, spre aprețuirea unor asemenea fapte, să fie tot mai încântați de izbânzile revoluționare și mai aplecați a se închina lor.

Tot pe atunci alt agent al Republicei, Flury, scrie ministrului francez, că „va adună în curând pe toți *noii celățeni francezi*”¹⁹⁶ și, sub drapelul tricolor, îi va pune să jure iubire către țara lor, ură pentru regalitate și orice soi de tiranie. Le va aduce tot odată la cunoștință adevăratele datorii ale unui republican către patria și guvernul său”¹⁹⁷. Și acesta se făcea în Muntenia, sub ochii unui despot și ai unui tiran din cei mai nețărmuriți. Cu o asemenea propagandă, cum să nu se molipsească și Românii de ideile nouă!

Apoi Franczii făcuseră din București și Iași niște centre, din cari să aprindă revoluția pe de o parte în Polonia pentru a paraliza pe Ruși, de alta în Ungaria pentru a stăpâni pe Austriaci. Instrucțiile consulului francez C. Stamate spune lă-

¹⁹⁵ Nota lui Parrant asupra stărei obștești a Moldovei, 11 Iulie 1798, *Ibidem*, p. 183, Adăuge un raport de m-1 tr'z'u al lui Marlin c. Champagne, 27 Sept. 1800. În care cetim: „Les Français que se trouvent à I ssv sont pour la plupart insulit ut urs; mai comme beaucoup d'entre eux ne le sort que par circonstance, il s'en faut rien qu'ils aient tous la capacité requise”. Rap. cons. francez *Bibl. Acad.* Tot așa spune și Fonetty c. Richelieu, 3 Ian. 1817: „Il est peu de Français en Moldavie. La plupart se livrent à l'Instruction”. *Ibidem*.

¹⁹⁶. Mulți străini, mai ales Greci, ce se puneau sub protecția Franței.

¹⁹⁷. Flury către Afacerile străine, 1 Martie 1798, *Ibidem*, I, 3, p. 495

murit, că „titlul său de consul ar fi numai în aparență, pentru a mască adevăratul lui caracter, și că ținta de căpetenie a lui este de a născoci prin toate mijloacele încurcături Austriei și Rusiei, uneltind și făcând să rodească în provinciile lor mărginașe germenii de nemulțumire care au existat și există contra despotismului istovitor a acestor două curți imperiale”¹⁸⁸.

De aceea și capitalele Moldovei și a Munteniei deveniseră adăpostul Polonilor ce pe atunci fuseseră sfâșiati prin a 3-a și ultima împărțire a țării lor. O colonie întreagă de Poloni, în frunte cu generalul Dombrovsky, erau refugiți în București, unde chiar agenții francezi erau nevoiți a le mai înfrâna pornirile, pentru a nu grăbi prea tare lucrurile. Tot așa trebuia Stamate să caute a se purta și cu Ungaria¹⁸⁹.

Culmea înrăuririi Republicei franceze și a ideilor nouă se ajunse însă pe vremile Directorului, când Flury este trimis în însușire de consul general al Franței în București. Și a lui însărcinare este mai mult politică decât comercială. Ca și lui Stamate, i se puneă ca însărcinare de „a unelti și a face să rodească germenii de nemulțumire pe care îi știeă că există în contra monarhiilor vecine”¹⁹⁰, ceea ce eră cu atât mai trebuitor pentru Franția, cu cât starea de războiu în care se află cu Austria și Rusia o împiedecă de a aveă reprezentanți în aceste împărății, și ei trebuiau să fie înlocuiți cu consuli din Principate. Flury trebuia mai ales să sprijine revendicările Polonilor, arătându-le adâncile păreri de rău ale Republicei franceze pentru distrugerea statului lor. Mai trebuia să provoace neliniște în Ungaria pentru a slăbi pe Austria¹⁹¹. De aceea se și înființează atunci un vice-consulat în Iași, în care se numește ca titular pe chibzuitul Parrant¹⁹².

Victoriile lui Napoleon cu strălucita lui campanie din Italia și încheerea păcei dela Campo-Formio în 1797, aduce culmea strălucirii Franței republicane, în Principatele Române. Pricinuindu-se un neajuns din partea ocărmuirii muntenești unui protegit al Franței, Flury cere și obține îndată cea mai strălucită reparație. Capul gardei princiare care arestase pe protegitul francez, trebuia să vină la consulat să ceară iertare și apoi fu dat afară din slujbă, iar banii 250 de lei fură restituiți nedreptățitului¹⁹³. Un alt supus ce nici măcar nu eră Fran-

¹⁸⁸ Instrucțiunile din 15 Februarie 1796, *Ibidem*, I, 3, p. 411: „Le citoyen Stamate doit se considérer comme un véritable agent politique, dont le titre de consul général ne doit servir qu'à voiler sa véritable destination, aux gens auxquels il est inutile d'en confier l'objet”.

¹⁸⁹ *Ibidem*, p. 412.

¹⁹⁰ Af. străine c. Flury, 24 Ian. 1797. *Ibidem*, I, 3, p. 457.

¹⁹¹ Instrucțiunile lui Flury, 27 Februarie 1797, *Ibidem*, p. 462.

¹⁹² Delacroix c. Flury, 29 Martie 1797, *Ibidem*, p. 467.

¹⁹³ Flury c. Af. străine, 14 Ian. 1798. *Ibidem*, p. 484.

ez, ci un Grec din Insula Corfu, fiind supărat în negoțul său prin închiderea prăvăliei, Flury cere și obține tot atât de grabnic pedepsirea lui Cafegi-bașa care închisese dughiana, și consulul trimite pe oamenii lui să o redeschidă în numele Republicei franceze¹⁹⁴.

Flury având a merge în audiență solemnă la palat, la domnitorul Hangerliu, hotărăște el singur ceremonialul cu care urmă să fie primit. Principele consimte cu cea mai mare bunăvoință la toate onorurile cerute de consulul francez, și în ziua de 24 Mai 1798 acesta merge însoțit de secretraul său la Palat, în careta domnească, încunjurat de garda Palatului și de o mulțime de boieri călări. „Consulul fù introdus în sala tronului, unde domnitorul îl așteptă și unde se așezaseră lângă tron două jilțuri pentru consul și secretarul său. Când consulul intră, domnul își descoperi capul. Ajuns lângă domn, Flury îi dădu beratul Porței pentru recunoașterea lui și scrisorile sale de acreditare dela guvernul francez. Principele ceti aceste două acte, apoi consulul rosti o cuvântare la care domnul răspunse. După aceea acoperindu-se, convorbì cu cei doi Francezi. Consulul fù reconduc acasă la el cu acelaș ceremonial ca și la venire¹⁹⁵.

Flury se gândește, cât de folositor ar fi pentru Franța de a avea un corespondent exact și credincios și în Craiova; dar nevoind sa întindă prea mult coarda cheltueleur, el stăruiește pe lângă Hangerliu, să încredințeze unei persoane devotate Francezilor locul de medic al principelui la Craiova, care ar îndeplini și pe acel de viceconsul francez. Flury roagă pe ministrul de externe al Franței să-i trimită pentru acel agent un ceasornic de aur cu lanț; mai cere alte două ceasornice și anume dela fabrica Lépine care ar fi foarte prețuitoă în București, și anume unul pentru marele Cămăraș care, spune consulul, conduce relațiile externe, altul pentru un medic ce se bucură de o mare vază în toată țara și care a îngrijit gratuit de cetățenii Polonezi care se duceau în Italia la armata Directorului¹⁹⁶. Credem că se înșală consulul francez când vorbește de cămăraș că ar fi condus relațiile externe și vra să spună postelnic care pe atunci eră Iordache Șuțu. Medicul de care vorbește ca de o față cu mare înrăurire este vestitul doctor al acelor timpuri Constantin Caracaș¹⁹⁷.

¹⁹⁴ Flury c. Af. străine, 9 Martie 1798. *Ibidem*, p. 494.

¹⁹⁵ Flury c. Talleyrand, 14 Mai 1798 și descrierea audienței din 1798. *Ibidem*, p. 503 și 563.

¹⁹⁶ Flury c. Talleyrand, 9 Iulie 1798. *Ibidem*, I, 3, p. 530.

¹⁹⁷ Pentru Iordache Șuțu ca postelnic vezi Ureche, *Ist. Românilor*, vol. VIII, 1894, p. 426 Hrisov dela Hangerliu. Pentru Constantin Caracaș. *Ibidem*, p. 46 și 175. Asupra acestui doctor vezi și studiul lui Ionescu-Gion în *Portrete istorice*, București, 1894.

Flury însă întinde relațiile sale prietinoase și la întreaga boierime munteană. Consulul și secretarul său Dubois de Saint-Maurice fac vizite la cea mai mare și mai respectată parte a boierilor din București, care cu toții le întorc vizitele și sunt apoi poftiți de consul la o masă. Le mai dă și o petrecere de sară, la care boierii vin, și anume, spre mai mare cinste a consulului, cu femeile lor, ceea ce supără (fait fumer) mult pe consulii rus și austriac care nu izbutiseră niciodată a aduce la ei vre o boieroaică română, cu toate că erau însurați.

După Paști, adauge consulul francez, am fost poftiți la toate moșiile boierilor și la o vânătoare pe moșia marelui boier Brâncovanu, întâiul în această țară¹⁹⁸.

Aceste repetate sărbătoriri ale reprezentanților Franței nu păreau că prevestesc o catastrofă, în care influența franceză trebuia a se întuneca pentru câțva timp, și de sigur că nici Flury, nici secretarul său, nici vice-consulul Parrant din Iași nu se așteptau ca dela mese, dela baluri și dela vânători, să fie disgrațiați de domnitor, prinși, legați și trimiși la Constantinople în închisoarea celor șapte turnuri¹⁹⁹.

Hotărîrea năprasnică a lui Napoleon de a atacă Egiptul, prin Octomvrie 1798, explică în destul acest schimb al vântului politic; căci cu toate silințele diplomației franceze de a convinge pe Turci, că atacul Egiptului se făcuse în interesul lor, Turcii nu voiră să asculte de ele și declară războiu Franței, îngropând pentru moment în a lor dușmănie și toate arătările exterioare de prietenie ale Românilor către agenții Franței dela ei.

Se înțelege că încetarea relațiilor diplomatice nu au stâns și ideile născute din atingerea revoluționarilor francezi cu Principatele Române, și că aceste idei urmară înainte a cloci sub spuză, după cum mai înainte luminaseră din flăcări. Dar raporturile cu Franța se îmbunătățiră din nou în 1802. Pe noi însă nu ne interesează legăturile politice dintre Poarta Otomană și nici chiar acele dintre domnii Principatelor cu primul consul apoi dela 1804 înainte, cu împăratul Napoleon, și care avură urmarea cea mai fatală asupra soartei Moldovei: pierderea Basarabiei²⁰⁰.

Lucrurile pe cari căutăm să le punem în lumină sunt raporturile lăuntrice între boieri — singura clasă pe atunci în-

¹⁹⁸ Fragment de scrisoare nesubsemnată, dar care e de sigur a lui Dubois de Saint-Maurice către un prieten, 23 Februarie 1798. Hurm., *Doc.*, *supl.* I, 2, pag. 171.

¹⁹⁹ Mai multe acte din 1798, privitoare la disgrația Francezilor. *Ibidem*, I, 3, p. 539—562. Compară istoricul arestării lui Parrant, I, 2, p. 234—239.

²⁰⁰ Asupra acestui punct, că noi am pierdut Basarabia din cauza politicii schimbătoare a lui Napoleon, care lucru a fost pus pentru întâia oară în lumină de mine, vezi *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, IX, p. 270—296.

semnată în Țările Române, — și ideile franceze, reprezentate prin agenții Franței din ele, sau culese de Români din capitala acestei țări.

După restabilirea bunelor relații între Turci și Francezi, vaza lor crește iarăși în Muntenia și Moldova, mai ales sub înfrigurarea cea covârșitoare a numelui lui Napoleon care se încoronează ca împărat și apoi câștigă seria cea mare de izbânzii începute cu zdrobirea Austriei și a Rusiei la Austerlitz, și sfârșite cu încordata luptă cu Rusia, din care iese pacea neașteptată dela Tilsit.

Ca un semn văzut al recâștigării vazei de către Francezi nădădovornic audiența cea sărbătorească a consulului francez S-te Luce la principele Ipsilanti în 1803, cu care împrejurare boierii partizani a-i Franței fură foarte mulțumiți de „a se înfrământa iarăși în jurul reprezentantului Franței, întrecându-se în protestări de prietenie pentru Francezi și pentru ambasadorul lor”²⁰¹, cum fusese și pe timpul lui Flury. Mai mulți boieri partizani ai Franței între care Constantin Ghica, simțind politica cea cu două fețe a lui Constantin Ipsilanti domnul Munteniei cel devotat Rușilor și dușman al Francezilor, cer dela ambasadorul francez din Constantinopole învoierea guvernului de a se strămuta cu familiile și toate averile lor, în Franția. Ministrul de externe al Franței răspunde generalului Le Brun, „și dacă acei ce doresc să se așeze în Franța se bucură de multă considerație și dacă au averea, este firesc lucru ca noi să ne arătăm gata a-i primi”²⁰². Boierii nu dădură urmare cugetului lor; dar simpatiele lor pentru Francezi, se dau la lumină, cu prilejul noii stricări a relațiilor dintre Ruși și Francezi, când Ipsilanti „oprind pe boieri de a mai vizita pe S-te Luce, mai mulți boieri nu țin samă de această poruncă și sunt maziliți din slujbele lor pentru neascultare”²⁰³.

Se înțelege că după ce Rușii declară războiul Turcilor și ocupă Principatele, precum și în tot timpul războiului din 1806—1812, apoi după aceea în timpul campaniei lui Napoleon în Rusia și mai apoi, sub înfrigurarea căderii Franței, zdrobită de

²⁰¹ Relativ la S-t Luce și asupra audienței lui, 30 Aprilie 1803 Hurm., *Doc.*, *Supl.*, 1, 2, p. 281. Într'un raport ceva mai posterior scrie: „Dans la classe des boyards, il y en a quelques uns qui sont non seulement amis, mais enthousiastes du nom français et qui sont prêts à se jeter dans les bras d'une puissance protectrice plus désintéressée que celle que les tient aujourd'hui en tutelle. C'est à coup sûr le plus petit nombre que se trouve maintenant attaché à la Russie, dont la domination n'est rien moins qu'aimable”. — Rapport de Parrant, Iassy, 1 Nov. 1805. Rapoarte consulare franceze. Manuscris în *Bibl. Academiei*.

²⁰² Generalul Brune c. Talleyrand, 23 Oct. 1803 și răspunsul ministrului către ambasador din 20 Decembrie 1803. Hurm., *Doc.*, *supl.*, 1, 2, p. 289 și 292

²⁰³ Brune c. Talleyrand, 15 Aprilie 1804, *Ibidem*, p. 298.

aliați, poziția oficială a Francezilor fù zdruncinată în Țările Române. De aceea nu trebuie să ne mirăm dacă găsim pe boieri șovăind în simpatiile lor către Franța, căci primejdia rusească fi făcea să se deștepte din visurile lor sentimentale către realitatea lucrurilor. Indată după manifestările de simpatie arătate Francezilor cu atâta voiciune, găsim pe consulul Reinhardt din Iași scriind ministrului său, că pe „când Grecii ar țineă la Franța, boierii români ar fi toți Ruși”. Mai adaoage consulul că un boier tânăr din acei ce se arătaseră mai înainte ca înfocat partizan ai Franței, i-ar fi spus limpede și lămurit că „dacă Napoleon vine la noi, vom fi cu dânsul, după cum suntem acum cu împăratul Rusiei. Toți cei ce vor veni la noi vor fi bineveniți, căci trebuie să ne gândim la siguranța noastră și a familiilor noastre când Rușii vor fi să între; căci dacă Rusia își pierde înriurirea, Turcii ne vor tăia capul, „în cazul când protecția Franței nu poate înlocui pe aceea a Rusiei”. Consulul încheiă deci, cu tot cuvântul, „că nu vom putea avea aci partizani decât prin puțința de a le face bine sau rău”²⁰⁴.

Ori cum ar fi stat însă lucrurile cu arătarea silită sau nechibzuită a simțămintelor Românilor față cu Francezii, ideile sămănate de ei dela întâile atingei ale spiritului revoluționar cu Românii sporiră într'una, prin cunoștința tot mai răspândită a limbei franceze între Români, care înlesneă cetirea cărților, și dela un timp prin călătoriile unor boieri și prin trimiteră tinerilor Români în Paris la învățătură.

Dintre aceste călătorii amintim întâi pe aceea a boierului Neculai Dudescu la Paris în anul 1803 pentru a cere probabil lui Napoleon restatornicirea domniilor pământene; apoi pe aceea a lui Iordache Catargiu²⁰⁵.

Dintre studenți găsim întâi pe Gheorghe Bogdan care învață dreptul la Paris tot prin 1803. Acest Bogdan eră fără îndoială fiul boierului învățat cu acelaș nume, despre care Carra ne spune în 1777, că „ar fi un om minunat prin elocvența sa și cunoștința limbilor străine”. Biografia lui Asachi adooage că „acest Gh. Bogdan fu cel întâiu boier moldovean care a trecut peste margiunile țarei, de oarece el refuzase a scoate șlicul înaintea Domnitorului, care-i trimise răspunsul că i-l va scoate împreună cu capul. El s'a dus întâi la Paris unde s'a apucat, cum am văzut de studiat jurisprundența și apoi la Roma unde a și murit”²⁰⁶. În

²⁰⁴ Reinhardt c. Talleyrand, 16 Aug., 24 Sept., 1 și 26 Oct., 9. Nov. 1806. Raporturi consulare franceze, *Bibl. Acad.*

²⁰⁵ Mai sus. p. 42 și 43.

²⁰⁶ Rally c. Talleyrand 12 Martie 1803 în Hurm. *Doc. Supl.*, II, p. 255: „M Georges Bogdan noble moldave, venu ici pour raison de santé et pour y étudier la jurisprudence se plaint d'un vol considérable qu'on lui a fait à l'hôtel d'Irlande”. Cf. Carra, *Histoire*, p. 189. Biografia lui Asachi în *Novetele istorice ale României*, 1867.

1806 întâlnim un alt fiu de boier Furnaraki. Ceva mai târziu găsim tot acolo pe Petre Manega care trece în 1818 bacalaureatul în litere la Sorbona; pe Gh. Bibescu care ia o inscripție la drept în 1819; pe Barbu Știrbeiu care ia trei inscripții în 1819 și 1820²⁰⁷, pe Barbul Catargiu care, bătut la falangă de Grigore Ghica (1822—28) pentru că dăduse cu cuțitul în un rival al său, se duce la Paris spre a învăța pictura, ceea ce însă n'a făcut; Neculai Rosnovea din Moldova, numit vistiernic de Mihai Șuțu, știindu-l favorabil Eteriei către care fusese atras de grecul Minos Minard bibliotecar la Institutul Franței²⁰⁸. Românii care studiază aiurea în Apus sunt Gh. Asaki, la Roma în 1804²⁰⁹. Ioan Cănanău la Berlin în 1801, pe care Constantin Ipsilanti îl sfătuște să se aplice la studii atât în interesul său propriu cât și pentru a deveni când-va folositor țării lui²¹⁰. Alt fiu de boier care învață la Viena este poetul Ioan Văcărescu²¹¹. Spătarul Neculai Brăiloiu căpătase în 1822 voea să-și trimită copiii în luminata Europă ca să studieze, cum spune spătarul în o scrisoare grecească, științele în limbile străine. Neguțitorul Hagi Pop din Sibiu îi recomandă ca cea mai bună școală Academia din Viena. Cel mai mare din fiii lui Brăiloiu începuse a învăța franceza depe când familia lui se refugiase în Sibiu din cauza Eteriștilor. Copiii erau să învețe amândoi matematica, filosofia, limbile germană, franceză și italiană. Brăiloiu întreabă pe Pop cât l'ar costa așezarea copiilor săi la învățătură²¹².

Ideile de libertate și de egalitate răspândite de înrăurirea Franceză în Moldova și Muntenia trebuia de la un timp să încolțească și să dea roade, și țara cea dintâi în care ele se arătară în forma unui partid politic este Moldova, după cum vom vedea-o în volumul următor.

²⁰⁷ Asupra tuturor acestora, vezi Pompliu Ellade, *Histoire de l'Esprit public en Roumanie*, p. 221, 254, după condicile școalelor din Paris.

²⁰⁸ Ion Ghica, *Scrisori către Vasile Alexandri*, 4914, p. No. 78.

²⁰⁹ Mai sus, p. 2'5.

²¹⁰ C. Ipsilanti c. Armașul Ioan Cănanău, student la Berlin, 11 Iunie 1801 în N. Iorga *Acte și Documente*, II, p. 228. Mărturia pastorului Hauchesorne gazda lui Cănanău, Octombrie 1802: „Arrivé en 1800 Septemvrie pour se perfectionner dans la langue allemande”. *Ibidem*, p. 374. Mai vezi și memoriul lui Cănanău, 17 Fevr. 1803. *Ibidem*, p. 377 și o scrisoare a lui Haugwitz, 21 Februarie 1803. *Ibidem*, p. 379.

²¹¹ *Albina Românească*, 1829, p. 182.

²¹² N. Iorga, *Studii și Doc.*, VIII, p. 63.

CAPUL XI

CULTURA ROMÂNEASCĂ ÎN VEACUL
AL XVIII-LEA

I

MIȘCAREA CULTURALĂ ÎN TRANSILVANIA

1. UNIREA BISERICEI ROMÂNE DIN TRANSILVANIA CU ACEA CATOLICĂ

Veacul al XVIII-lea a căruia istorie am urmărit-o în țările române de lângă Dunăre, înfățișază și pentru acea din centrul Carpaților un interes deosebit, prin încercările poporului român de a scăpa din lanțurile din ce în ce mai îngreuitoare ale stăpânirii maghiare. Fiindcă rezultatul acelor silinți fu un însemnat avânt cultural al poporului român, ce deveni în curând bunul comun al întregului neam de aceea ne vom îndeletnici cu mișcările săvârșite de poporul român din Ardeal în decursul acestui veac, în care el, deși mort politicește, dă semn de o puternică năzuință către viață, prin o frumoasă înflorire a minții sale. Astfel prin legătura intelectuală dintre deosebitele grupe ale poporului român se afirmă încă odată unitatea ființei lui, care rămâne tot una și nedespărțită în domeniul gândirii, deși corpul îi este îmbucătățit prin o vitrigă soartă.

Revoluțiile repetate întreprinse de Românii rămași sub stăpânirea maghiară, spre a scutura jugul de fier ce le căzuse după gât, nu avură alt efect decât de a-l îngreua pe zi ce merge, încât Românii ajunseră la sfârșit în o deplină robie față cu națiunile privilegiate ale Ardealului. Cea depe urmă a lor mișcare, încunjurată poate de mai multă speranță, ca una ce nu mai eră răzamată numai pe propriile lor puteri, fusese făcută de ei, când Mihaiu Viteazul apăruse în zarea Transilvaniei; și aceasta însă în zădar, precum am văzut-o la locul său¹.

Bisericile națiunilor privilegiate nu întârziară și ele de a adăogi jugul lor cătră acel politic și economic sub care zăcea națiunea românească, și anume tot în scopul de stoarcere ma-

¹ Vol. V, p. 253 și urm.

terială, precum a tins întotdeauna stăpânirea bisericească. Pentru a-și ajunge scopul, trebuia să detragă pe poporul român dela religia lui străbună și să-l alipească de confesiunile lor. Românii și mai ales clerul lor, momit prin făgăduințele unor ușurări ale nevoilor, sale, se lasă a fi ademenit cel puțin în parte de asemenea nadă. Dacă însă atât trecerea Românilor către alte confesiuni cât și foloasele izvorâte pentru ei din o asemenea trecere sunt lucruri secundare în dezvoltarea poporului român, atingerea Românilor cu bisericile apusene aduse pentru ei un rezultat însemnat, anume adaose capitolul lor cultural, le deschise și îmbogăți mintea, care cresc și se dezvoltă tocmai sub înboldirea încercărilor de reforme religioase².

La început catolicismul întrebuiștea arma brutală a prigoinei pentru a sili pe Români să-și lepede credința străbună, și silniciile puse în lucrare de biserica latină asupra poporului român îl siliră să părăsească Transilvania în două grupe mari, cari merseră să întemeieze peste munți, în câmpie, statele Munteniei și Moldovei³. Dacă o parte din nobilimea română căută mântuirea prin fugă, acei rămași sub stăpânirea maghiară trebuiră să-și lepede credința, prefăcându-se întâi în catolici, după aceea în Maghiari, și astfel poporul român fu descăpăținat; clasa lui superioară trecu pe nesimțite la poporul domnitor, rămânând neschimbat numai stratul de jos, țărani și nobilimea inferioară, care trebuiră însă să plătească păstrarea credinței lor cu cea mai strașnică robie.

Biserica latină, după ce înghițișe noblețea română, s'ar fi apucat fără îndoială și de clasa de jos, dacă nu ar fi fost ea însăși înghițită în Transilvania prin mișcarea reformatoare. Dar și confesiunile ce înlocuiră catolicismul păstrară tendințele lui; cea luterană, împărțășită mai ales de Sași. în chip mai liberal, pe calea convingerei și a învățături prin însuși acea a dogmelor religioase redată în limba românească⁴. Cu totul altfel Calvinii. Prin o afinitate firească, această doctrină netolerantă se alipi de netoleranta națiune maghiară și întărită astfel prin a ei hultuire începu a îndrepta asupra poporului român o lucrare violentă de întorcere la credințele nouă, asemănătoare acelei patronate mai înainte de catolicism.

² Dintr-o numeroasă scrieri asupra întrebării unirei Românilor cu biserica romană, nici una nu este așa de completă ca monografia lui Eudoxiu de Hurmusaki. *Geschichte der rumänischen Kirche in Siebenbürgen*, conținută în *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, II. Bucharest, 1881, și pe care am urmat-o în mare parte în expunerea noastră.

³ Vol. III, p. 32 și urm.

⁴ Biserica luterană se împărți întâi după națiuni în două părți la 1557. Sașii alesară de superintendent pe Martin Hebler iar Ungurii pe Francisc David. Vezi Benkő, *Transilvania*, II, p. 128. Despărțirea ce era la începutul administrativă devine în curând dogmatică Ungurii îmbrățișând calvinismul.

Astfel dieta din 1556 decretează stărpirea tuturor învățăturilor ce ar fi contra doctrinelor reformate și calvine și se impune poporului român pe unul popa Gheorghe, renegat român, ca episcop superintendent calvinesc. Dieta din 1568 provoacă pe domnul țării, Ioan Sigismund, a înfrâna pe Românii ce nu ar vrea să asculte de episcopul românesc de legea calvină, și ar urma tot pe vechii lor preoți. Dieta din 1588 prescrie ca episcopii de rit grecesc să nu poată face vizitațiuni pe moșia nimănu, ceea ce însemna a scoate pe preoții români de sub privigherea episcopilor ortodoxi. În dieta din Octomvrie 1600, după căderea lui Mihaiu Viteazul, se dispune ca nici un popă românesc să nu mai poată intra în Transilvania. Această răstrângere și prigonire a cultului ortodox, celui de nimene apărat, trebuie să ne mire cu atât mai puțin, cu cât chiar acel catolic eră declarat ca suprimat, bisericile catolice ruinate, închinarea după acel rit învoită numai în lăuntru familiilor, și lucru care explică toate aceste măsuri, averile bisericesti secularizate și confiscate în favoarea principelui și a capilor reformei (dietele din 1607 și 1610)⁵.

Paralel cu asemenea persecuții întâlnim și încercări de ușurare a poziției clerului român. Gavril Batori în 1609 dispune libera strămutare a membrilor clerului românesc; Gavril Bethlen în 1614 scutește pe preoții ortodoxi din ținutul Făgărașului de dijelele câmpului și a vitelor. În 1659 mitropolitul Sava Brancovici care făcuse principelui Acatius Barcsai însemnate servicii politice, obține întinderea acestor scutiri asupra întregului cler românesc din Transilvania, bine înțeles numai față cu fiscul, nu cu stăpânii moșiilor. Mihail Apafi, tot după stăruințele lui Brancovici, întinde scutirea și mai departe, dela pământurile clericilor la acele ale bisericilor. Toate aceste scutiri erau însă mai mult pe hârtie și de ochii lumii. În realitate statele Transilvaniei care și-ar fi văzut îngustate veniturile prin asemenea măsuri, se îngrijeau ca ele să nu fie niciodată aduse la îndeplinire⁶.

Când s'întâmpla câte un mitropolit român care să încerce a lupta contra calvinizării bisericii ortodoxe, el eră de îndată urgisit și pedepsit în chipul cel mai grav. Așa în 1638 se suie pe sacunul arhipăstoresc vrednicul mitropolit *Ilie Jorist*, venit din Muntenia la principele Gheorghe Racoți cu o recomandatie din partea lui Mateiu Basarab, prietenul principelui Ardealului. Luând la serios rolul de arhipăstor al bisericii ortodoxe, el caută

⁵ Vezi Gheorghe Barittu. *Părți alese din Istoria Transilvaniei*, I. Sibtu. 1889, p. 130—136.

⁶ Vezi toate aceste scutiri cu arătarea izvoarelor în Hurmuzaki, *Fr. c.* I, p. 4 și urm.

să se opună propagandei calvine ; dar este destituit, și încă de cine ? de însuși sinodul preoților români ! în 1643 ⁷.

Sinodul alege în locul lui pe Ștefan *Simonovici*, tot atât de supus pe cât de aprig fusese predecesorul său. Prin actul său de alegere i se impunea serviciul Dumnezeesc în limba română, în scopul de a rupe biserica ortodoxă din Transilvania din legăturile cu celelalte din țările vecine ⁸; apoi introducerea catehismului calvinesc ; darea împărțășeniei la copiii dela 14 ani înainte ; neînchinarea la icoane etc. Către aceste condiții impuse bisericii românești, se mai adauge de Apafi în 1689 alte 4, care-i suprimă cu totul orice autonomie, și fac din biserica română o dependență a celei calvine, din mitropolitul românesc o slugă ascultătoare a superintendentului calvin. Intre alte se prevede ca „episcopul românesc să atarne de acel ortodox al Transilvaniei (așa se numea superintendentul), nu numai în ordinațiunea preoților sau în destituirea celor nevrednici, în vizitățile eclesiastice și în hotărîrea chestiunilor celor grele, dar chiar și în convocarea și conducerea sinoadelor. După închiderea acestora, să compară mitropolitul în persoană cu câțiva membri în sinodul calvin, unde să se iee în serioasă revizuire toate hotărîrile luate și unde să aibă mitropolitul prilejul a învăța mai bine preceptele adevăratei religiiuni” (adecă a celei calvine), ⁹.

Biserica română mai cearcă încă odată împotrivirea contra apăsării calvine în persoana mitropolitului Sava Brancovici (1656—1680) care este și el destituit, tot prin sinodul preoților români, aruncat în închisoare, bătut până la sânge și averea lui confiscată. Scapă numai cu mare greu de urgia în care căzuse, prin stăruința domnului Munteniei, Șarban Cantacuzino, prietenul lui Apafi. Cronicarul ungar *Cserei* spune că Brancovici ar fi fost ucis în bătae ¹⁰. Iosif Budai care urmează lui Brancovici dela 1680—1682 recunoaște chiar pe față principiile calvinismului.

Urmările unei stări de atare silnicie contra bisericei ortodoxe a Românilor sunt ușor de întrevăzut. Preoții români adoptau, sau se prefăceau că adoptă, confesiunea calvină, pentru a scăpa de prigonire, mai ales în bogatele în poporație română ținuturi ale Făgărașului și Huniedoarei.

Numai slujba bisericească mai păstrase caracterul ei oriental, spre a înșălă poporul. Se repeta și în Transilvania sub regimul *liberului examen* același fenomen pe care-l întâlnim sub

⁷ Vezi diplomul lui Gheorghe I Racoți din acel an în Șincai, III, p. 37—40. Originalul latinesc în Cipariu, *Arh.*, p. 611.

⁸ Hurmuzaki, *Frag.*, II, p. 12. Papiu Ilarian, *Istoria Românilor din Dacia superioară*, Viena, 1852, I, p. 52 crede fără cuvânt că împunerea limbii române se făcea cu scopul de a „produce eresuri între Români”.

⁹ Cipariu, *Arhiv.* p. 632. Reproduse și în *Acte și fragmente*, p. 67.

¹⁰ Apud Șincai, III, p. 131.

fanatismul turcesc, că anume o samă de popor își părăsise religia spre a adopta pe aceea a asupritorilor¹¹.

Curând după moartea lui Iosif Budai, ultimul mitropolit româno-calvin, Transilvania încapse, dela 1688 înainte, sub puterea Austriei, care o cuprinde în marele războiu purtat de liga sfântă contra împărăției otomane, câștigându-o desăvârșit prin pacea de Carlovitz în 1699. Catolicii dorind să întărească biserica lor, se gândiră la sporirea numărului închinătorilor, „ca să-și asigure o majoritate și prin ea dominațiunea în țară”¹², ceea ce se putea face numai prin câștigarea elementului românesc. Cardinalul Colonic, arhiepiscopul Ungariei începe campania în 1692 și aduce mai bine de două sute de preoți români la unirea cu biserica romană. Iezuitul Sent-Ivani se încearcă să dovedească, în o scriere a lui, identitatea aproape deplină a confesiunilor ortodoxe și catolice.

Confesiunile reformate, temându-se ca prin restabilirea catolicismului, ele să nu fie nevoite a restitui toate averile secularizate¹³, se silesc în toate modurile a combate planul catolicilor de a întări credința lor prin lățire între Români, și încep un sistem de terorizare din cele mai cumplite spre a împedeca întinderea unirei, „tratând cu mare tiranie pe preoții români ce se declarau pentru unire, aruncându-i în închisoare, bătându-i și jăfuindu-i, alungându-i din parochii și reținându-le femeile și copiii în iobagie”¹⁴.

Împăratul, pentru a nu-și înstrăina simpatiile majorității statelor politice ale Transilvaniei, lasă preoților români libera alegere a confesiunii la care vroiau să se alipească. Catolicii încep atunci la rândul lor a prigoni pe toți acei dintre Români care arătau tendința de a se lua după alte confesiuni. Iezuiții mai ales nu admiteau nici o cruțare, astfel că preoții români erau supuși la prigoniri din două părți, neștiind în cotro să-și caute mântuirea¹⁵.

Mitropolitul Teofil (1692—1697) câștigat, prin făgăduințele Iezuiților, chiamă în Februarie 1697 un sinod obștesc al clerului român din Transilvania, care în 21 Martie subsemnă actul de unire. Clerul român primia cele 4 puncte dogmatice,

¹¹ Barițiu, *l. c.*, p. 149.

¹² *Ibidem*, p. 205.

¹³ *Ibidem*, p. 127.

¹⁴ Vezi tânguiriile mitropolitului Athanasie la Viena 1701 în *Nilles Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae St. Stephani, Oeniponte*, 1885, I p. 276.

¹⁵ Cronicarul ungar Mihail Cserei în *Cronica* lui 1661—1771 spune chiar că ar fi văzut la comitele Stefan Apor o scrisoare a împăratului către generalul Rabutin în care îi spunea să nu iee în băgare de samă edictul său de toleranță. Vezi Hurm., *Frag.*, II, p. 28.

deosebite de credința ortodoxă, ale catolicilor anume : primatul papei, credința în purgatoriu, împărtașania cu pâine nedospită și purcederea sfântului duh din Tatăl și din Fiul, și cerea în schimb : împărtașirea clerului român la privilegiile catolicilor : în fiecare sat unde este biserică să fie și o casă de locuință pentru preot și, al treilea, supunerea preotului numai supravegherei episcopului, nu și a ocârmuirii politice¹⁶.

Târgul eră cam straniu. Preoții români vindeau ce nu le aparținea, credința poporului, pentru foloase recunoscute lor ; dar preoții erau oameni !

Urmasul lui Teofil, Atanasie Anghel (1697—1714) săvârșește opera începută de predecesorul său. În zadar la hirotonia lui în București, patriarhul Ierusalimului Dosoteiu caută să-l întărească contra propagandei catolice, dându-i o instrucțiune prin care se silește a-l pune în atârnaarea bisericii grecești¹⁷. Cum se întoarce în Transilvania el părăsește jocul ipocrit, trebuitor pentru a dobândi sfintirea din partea pristavilor bisericii ortodoxe, și se apucă cu cea mai mare râvnă de lucrat pentru unire. Sinodul convocat de el în 1698 subscrie și el actul pentru unire ; dar aderenții nefiind îndestul de numeroși, mitropolitul Atanasie mai convoacă unul în 1700, la care iau parte 54 de protopopi și 1563 de preoți care subscriu actul de unire¹⁸.

În toate confirmările unirei din partea împăratului se prevedeă între altele și un articol prin care se primiă și pe mireni uniți în rândul cetățenilor Transilvaniei, declarându-i nu mai mult că până acuma numai de suferinți în țară, ci dându-le drepturi și declarându-i în stare a se bucura de toate legile țării. Li se mai punea în perspectivă și adăparea cu luminile învățăturii care le lipsise aproape cu desăvârșire până în acel moment¹⁹.

Deși stipulațiile privitoare la mireni nu erau așa de precise ca acele ce se refereau la cler, totuși reeșia ținta guvernului austriac de a egaliza cu încetul națiunea română cu celelalte, până atunci singurele stăpâne și folosite ale Ardealului.

Se înțalege câtă nesfârșită spaimă a trebuit să introducă asemenea dispoziții în popoarele domnitoare. Ele și protestează cu cea mai mare energie contra unirei Românilor și a drepturilor ce li se încuviințau, susținând „că poporul român nu este cuprins de religione ci numai de superstiție, este foarte barbar și gata

¹⁶ Vezi actele sinodului din 1697 în Nilles, *l. c.*, I, p. 170.

¹⁷ Reprodușă de Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 240.

¹⁸ Actele sinodului din 1698 în Nilles, *l. c.*, I, p. 200 și urm.; acele ale sinodului din 1700, *ibidem*, p. 245.

¹⁹ Art. III a diplomei imperiale din 1701 Martie în 19 în Nilles, I, p. 295 ; „etiam saeculares inter status computentur capacesque legum patriarum ac universum beneficiorum non ut hactenus solum tolerati”. Asupra dreptului de a vizita școalele, vezi punctul 3 din rezoluția cardinalului *Kollontsch* din 7 Februarie 1700, *ibidem*, p. 239.

la toate relele, că nu va fi de nici un folos religiei catolice, și schimbarea făcută va pricinui numai cât răsturnarea legilor țării Ardealului și aruncarea sarcinilor de pe spatele preoțimeii române pe acele ale celorlalte națiuni și provocarea principilor vecini ce împărtășesc rătăcirile grecești”²⁰. Aiurea se temeau națiunile domnitoare că „poporul român barbar și producător de copii să nu se înalțe spre a răsturnă pe celelalte națiuni, ceea ce de sigur se punea în lucrare prin cultivarea și emanciparea lui”²¹.

Bineînțeles că națiunea și mai ales biserica românească trebuia să plătească favorurile de care atâta se temeau popoarele privilegiate ale Ardealului, prin o deplină încătușare, în lanțurile catolicismului, prin jertfirea neșărmuită a întregii sale autonomii. Așa în locul superintendentului calvin eră instituit un *causarum generalis auditor*, un soiu de episcop al mitropolitului, care se numea totdeauna dintre meșterii Iezuiți și care nu lăsa pe arhipăstor să facă nici un pas fără învoirea lui²².

Cu acest rezultat și cu înstrăinarea credinței lor se aleseră în curând Românii. Nu fu astfel și cu drepturile ce li se încuviințase, care rămaseră numai scrise pe hârtie, întru cât guvernul Ardealului care stătea tot în mâinile dietei, alcătuită în marea ei majoritate din reprezentanți ai confesiunilor reformate și națiunilor privilegiate, se refuza să le dea ființă.

Unirea însă fusese departe de a fi primită de întreg poporul românesc. Din Maramureș se ivi o împotrivire foarte energetică în persoana preotului Circa Dosoteiu de Gambutz care fu aspru prigunit de Episcopul Atanasie și trebui să se adăpostească la niște biserici reformate, dușmane a Catolicismului și care preferau ca Românii să rămână schismatici decât să treacă la catolicism.²³ În deosebite puncte ale Transilvaniei se arată mișcări protivnice ei, precum în Brașov, unde neguțitorii ortodoxi de acolo temându-se a nu-și pierde comerțul lor în părțile Răsăritului, ridicară o protestare foarte energetică contra catolicizării bisericii române. Mai eră ea combătută și de Dosoteiu episcopul Maramureșului și de domnul Munteniei

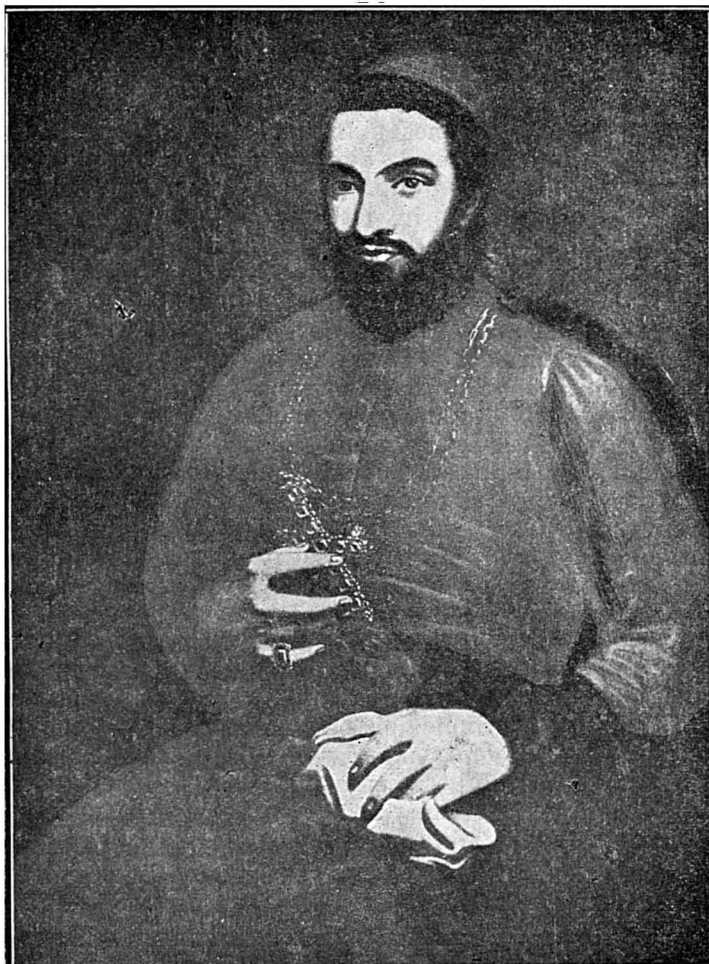
²⁰ Raportul guvernului Ardealului c. Leopold : în chestiunea despoporării țării 16 Iulie 1699 în *Hurm. Doc.* V, p. 536.

²¹ Zieglauer, *Sächsisches Nationalarchiv* reprodus de Barițiu, p. 209 nota : ne barbara et prolifica ista natio ad aliorum nationum eversionem suo tempore insolescat”.

²² Vezi *Instructio theologi Graecorum unitorum* din partea arhiepiscopului Ungariei cardinalul Kollonich, Nilles, I, p. 309 și diplomul împărătesc din 19 Martie 1701, *ibidem*, p. 295.

²³ Comunicarea lui Ioan Pușcariu *Ioan Circa de Gambutz* în *An. Ac. Rom.*, II tom XXIII, p. 177. Comp. Ath. M. Marinescu, *Viața și operele lui Petru Maior* în *An. Ac. Rom.*, V, 2. p. 177.

Brancovanu²⁴. Toate aceste elemente protivnice unirei erau înțeleșite la luptă de către nobleșta maghiară, mulțumită de a găsi în însuș poporul românesc dușmani ai propriei sale emancipări.

Episcopul Ioan Inocențiu Klein de Szad
Reproducere din Catedrala greco-catolică română din Blaj
Fotografie. Colecția Academiei Române.

²⁴ Unirea trecuse chiar munții și gășise sprijinitor în episcopul Râmnicului Ilarion care fu destituit de un sinod adunat în București. Vezi Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 228.

Aceste nemulțumiri cu siluirile religioase, hultuindu-se pe o stare desperată, pe care unirea nu o lecuise de loc, turburase atât de tare spiritele, încât o revoluție eră aproape de a izbucni, mai ales că după moartea mitropolitului Atanasie Anghel, biserica română din Transilvania încăpu sub conducerea provizorie a rectorului Iezuiților, care nu mai păstrează nici o măsură în siluirea conștiințelor.

Inocențiu Micu (Klein) suindu-se pe scaunul mitropolitan (1730—1751) își pune în gând a realiza unirea pe ambele ei părți, adecă a o răspândi pe cât mai mult între Români; dar a cere tot odată cu stăruință și energie punerea în lucrare a drepturilor corespunzătoare. El începe prin el o propagandă personală, mergând el însuș din comună în comună, căutând să îndepărteze temerile pentru latinizarea slujbei bisericesti, care în starea de necultură a poporului român speria mult mai mult decât acea a dogmelor, și asigurând pe toți că drepturile făgăduite celor uniți vor fi încuviințate. El izbuteste în curând a aduce vre-o 600 de clerici șovăitori iarăși la hotărîrea de a primi menținerea unirii.

Întâmplându-se să moară Carol al VI-le, la suirea în tron a Mariei Terezei (1740) cu prilejul cererei de reînnoire a privilegiilor, Inocențiu Micu pretinde și încuviințarea acelor drepturi, care fusese totdeauna recunoscute de toate documentele anterioare, dar nu fusese niciodată aplicate, mai ales acele tocmai ce loviau în interesele seniorilor teritoriali precum: neînvoirea de a trata pe fiii preoților ca șarbi de către stăpânii moșiilor; primirea Românilor uniți în funcțiunile bisericesti și civile după chipul celorlaltor națiuni ale Ardealului; episcopul unit al Făgărașului să iee parte ca membru în dieta Transilvaniei, și nobilii acelor regiuni în număr de vre-o 700 să aibă dreptula fi numiți în dregătoriile superioare, precum în căpitanatele ținutale în Făgăraș și chiar și la trei scaune judecătorești în tribunalele regești; ca trei mireni și trei clerici uniți, desemnați de mitropolitul, să iee parte în dieta Transilvaniei și să se pedepsească cu amendă de 100 de fiorini îndepărtarea intenționată a copiilor de Români dela școalele țarei²⁵.

²⁵ Plângerile lui Micu rezumate în Hurm., *Frag.* II, p. 108 și urm. Una din ele, acea în care seamănă drepturile Românilor cu acele cu mult mai superioare ale Evreilor, din 25 Noemvrie 1743 în Hurm. *Doc.*, VI, p. 567, în care cetim între altele: „hunc clerum nationemque valachicam graeci ritus unitam ab hoc iugo despotico per benignam decisionem eximere et consolationem reddere dignaretur; quia si iterum ad status id est adversarios nostros re infecta remitterer, nihil aliud pro consolatione supermanere contingeret, quam ut hanc per adversarios non scio quibus excogitatis, confucatis et sinistre factis informationibus, sume oppresam causam ad Deum vivum cum omnibus meis appelem”. Într'un alt protest reproduc de I. Moldovanu, *Acte sinodale*, Blaj, 1869, II, p. 88, chiar exclamă în desperare: „Heu! miseram nostram nullibi

Episcopul Micu susținând drepturile Românilor uniți sprinjea pe acele ale *Intregei națiuni române* despre care se aștepta că va trece toată la unire, în cazul când se vor recunoaște cere-rile lui. Deaceea în numeroasele sale proteste episcopul vorbește de *națiunea valacă*, uitând chiar uneori a o mai însoți de de-terminativul „de rit greco-catolic”, căci calda și vasta lui gândire îmbrătoșase întreg poporul românesc, pe care prin unire vroia să-l scoată din rândul robilor către vrednicia omenească. Dela 1437, de mai bine de 300 de ani, nu răsunase atare cuvinte la urechile poporului român. De trei veacuri uitase el a mai rosti cererea lui, încremenitoare pentru națiile privilegiate ale Ardealului, că și el are dreptul a trăi în Transilvania, și a lua parte la conducerea soartei ei ca a *patra națiune stăpânitoare*. Acest glas ridicat pentru întâia oară după o atât de lungă amortire de episcopul Micu, deveni de atunci înainte crezul politic al poporului român, și toate revoluțiile, toată viața lui de mai pe urmă, în jurul lui se învârtesc.

Impărăteasa comunicând dietei cererile episcopului, un strigăt de indignare pornește din rândurile ei, la vederea cutezanței episcopului românesc de a cere nu numai egalizarea na-țiunii sale cu acele privilegiate ale Ardealului, dar până și parti-ciparea ei la ocârmuirea supremă. Dieta răspunde împărătesei, că „plebea română, deși șezătoare în țară din vremuri vechi atât din pricina constituției sale fizice cât și din acea a tendinților sale și încă din alte motive mai puternice, nu ar fi vrednică a fi înzestrată cu privilegiile naționale. Schimbătoare și fără de țal, ar cutriera ea ambele țări vecine, Valahia și Moldova, lepădân-du-se acolo de unirea jurată aici, și la care ar ținea numai cu numele, întrucât credința ei tot către Răsărit se pleacă. Deaceea și principii Ardealului nici odată nu au înzestrat națiunea ro-mână cu privilegiile, ci au declarat-o numai de tolerată în țară. Pierderile de oameni încercate de națiunile recepte prin bătălii, năvăliri și pustieri, au fost într'adevăr împlinite prin colonizări aduse din țările române; dar aceste se așază în Ardeal cu condiția anumită ca să fie șarbi domnilor pământului, să sufere toate îngrădirile legale și să stee aici numai atâta timp cât le-ar plăcea regnicolilor a-i suferi”²⁶.

Ioan Micu mergând la dietă în momentul tocmai când se desbătea această chestiune, și comunicându-i încă un protest

fors in Europa auditam sortem”. Voluminoasa colecție de documente privitoare la unire a Iezuitului Nilles nu reproduce nici unul din cele 24 de proteste ale lui Micu, de și le au avut prin mâni și le amintește, II, p. 512.

²⁶ Supplicatio statuun Transilvaniae ad imperatricem contra Valachos, 1744, reproducă în extract de Hurm. *Frag.* II, p. 119. Comp. Ioan V. Russu. *Compendiu de Istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1861, p. 377.

și mai aprins, eră aproape să fie aruncat pe fereastră²⁷. Impărăteasa nevroidă să provoace o prea adâncă nemulțumire în rândurile protestanților Transilvaniei, în momentul când Frederic al II-lea regele Prusiei reînnoia atacul Austriei prin al doilea război silezic în August 1744, consimte la o împăcare cu dieta, prin care în formă să se recunoască României ca cetățeni legali ai țării; în realitate însă să rămână tot în condiția de mai înainte întrucât nobilii lor trebuiau să se contopiască cu nobilii celorlaltor națiuni, iar României plebei să nu fie primiți în această comunitate și să nu poată constitui o a patra națiune recunoscută; cu alte cuvinte să urmeze înainte a fi exploatați și storși în folosul popoarelor privilegiate cu toată unirea lor cu biserica română²⁸. Mitropolitul Micu fusese învins, și toată străduința lui de 14 ani (1730—1744) rămase zadarnică. El izbutise numai cât a apăsa unirea mai tare pe capetele Românilor, fără a le procura și ușurările corespondente.

Statele Transilvaniei învingătoare vroiau să-și răsbune acuma contra lui Micu; îl acuzară la Viena de toate turburările întâmplăte, și el, citat a se înfățișa fuge la Roma.

Din toată mișcarea pentru unire se folosise cel mult clerul în unele priviri, fiind mai puțin obijduit decât înainte. Poporul român, și mai ales cel de jos rămase în starea de până atunci. Dar preoții singuri fără popor nu puteau eși la nici un capăt; căci în comunile ce se deslipiau de unire, se alegeau de îndată preoți ortodoxi, și cei uniți rămași fără poporenii erau expuși a peri de foame²⁹. Aceasta se și întâmplă. Văzând României că unirea nu le aducea nici o îmbunătățire în soarta lor cea amărâtă, ei încep a se lepăda de dânsa cu grămada. Catolicii atunci recurg la măsuri silnice, între care și cea a unei preumblăr-militare a mai multor regimente puse sub comanda generalulu-baron de Bucov și însoțită de o numeroasă artilerie³⁰. Mai impune apoi o taxă specială asupra Românilor neuniți³¹, căutând, prin atare mijloace silnice, să-i constrângă acuma cu pu-

²⁷ Baritiu, p. 417.

²⁸ Al VI-lea articol al legii din 1744, rezumat de Hurmuzaki, *Frag.*, II p. 124.

²⁹ *Brevi Valachorum Transylvaniae incolentium historia in qua populi valachici in Transylvania status civilis et ecclesiasticus, profani item ac sacri ritus, praecique vero Unionis cum Romano-Catholicis inde ab anno 1698 adtentatae et ad praesens usque tempus magno nisi variis modis procuratae, momenta enarrantur ac exhibentur, auctore Petro Bod de Felso-Tsernaton verbi Deo ministro.* Manuscript litografiat în bibl. Acad. No. 5539, p. 508; „Facta est investigatio, quod et qui essent uniti, non uniti? Pluribus in pagis ne unus quidem inventus, nonnullis unus et alter ex consanguineis poparum et alia necessitate juncti”.

³⁰ Bod, *l. c.*, p. 519: „formidinem ut injicerent Valachis milites plerumque tormentis instructi circumcursabant provinciam”.

³¹ Bod, p. 540: „Valachos non unitos eo titulo quod sint non uniti a Dyonisio impositam esse taxam”.

terea, după ce nu izbutise a-i înșăla prin mincinoase ademeniri. Atare măsuri nedrepte și silnice provoacă o puternică emigrare a elementului românesc către Muntenia și către Moldova, unde cel puțin conștiința lor eră să fie lăsată în pace; ba câțiva din fruntașii mișcării anti-unioniste se duc până la Petersburg, spre a cere dela împărăteasa Caterina a II-a apărarea religiei ortodoxe.

Împărăteasa Maria Tereza îngrijită de despoporarea țării, caută să înlătore cel puțin motivul religios, și recunoaște confesiunea ortodoxă din Transilvania, numind un mitropolit ortodox (neunit) pe lângă acel unit al țării, numind la 1783 pe Gheodeon Nekitici de cel întâi mitropolit ortodox al Transilvaniei, după 84 de ani de lipsă al unui atare cap bisericesc.

Micu fusese urmat în episcopia unită de Atanasie Rednic, om pe atât de blajin și supus pe cât fusese de aprig și neînduplecat predecesorul său. În vederea acestor însușiri și fusese el denumit de episcop, cu toate că obținuse numai 9 voturi în sinod contra lui Grigore Maior, clericul român cel mai popular din Ardeal, care obținuse un număr de 90. Grigore Maior făcând opoziție lui Rednic fu închis în Muncaci. Totuși mai târziu scapă și apoi ajunge chiar mitropolit. Grigore Maior vrea să calce până la un punct măcar pe urmele marelui său predecesor, și dă mari silinți pentru răspândirea unirei, stăruind însă totodată a se încuviința Românilor și drepturile corăspunzătoare. Adeseori el arăta prea neascuns simțimăntele sale de milă și îndurare către Românii asupriți. Asemene purtare nefiind plăcută autorităților transilvănene, mai ales față cu mișcarea ce începuse a se produce între Români, aduce demisionarea lui, fără îndoială silită, din mitropolie în 1782³².

Românii din Transilvania încercase în toate modurile a scăpa de soarta neomenoasă în care fi ținea stăpânirea maghiară. După repețite revoluții întreprinse în deosebite timpuri, totdeauna însă pentru acelaș motiv, ei căutase mântuirea de asuprire în vânzarea conștiinței lor. Ne reușindu-le nici acest mijloc desperat, ei se hotărîră să recurgă iarăși la violență, cece aduse revoluția din 1784.

2. REVOLUȚIA LUI HORIA

În 1780 murind Maria Tereza, fiul ei Iosif al II-lea ia singur în mână conducerea statului, asupra căruia împărțișe în timp de zece ani puterea cu mama lui. Acest monarh, unul din

³² Se crede că Grigore Maior ar fi luat o parte activă la revoluția lui Horia. Asupra acestei împrejurări nu există nici un document Gh. Barițiu. *l. c.*, p. 515 spune numai atâta că demisionarea lui Grigore Maior, „trebuie să fi avut și alte cauze necunoscute până acuma”.

sufletele cele mari ce au stătut pe tronurile popoarelor, vroia să realizeze pe calea reformelor două idei pentru care în Franța, trebui să se verse șiroaie întregi de sânge prețios, anume: toleranța religioasă și egalizarea condițiilor claselor sociale. Cum ia în mâini conducerea împărăției, el dă în 1781 vestitul edict de toleranță, după care confesiunea religioasă nu mai putea fi o piedică pentru îmbrăcarea unei dregătorii, și prin care se deschise și Românilor puțința de a ocupa funcțiuni publice. El mai prefăcu și dările, impunând o contribuție asupra pământului, care atingea tocmai pe nobili, și în sfârșit vroeste să înlăture pretutindene șarbirea țaranului, „rușinea veacului în care trăim”, cum obicinuia să zică.

Încă de pe când eră coregent cu mama lui, întreprinse o călătorie prin statele austriace, spre a cunoaște prin el însuș starea socială a locuitorilor, și vizită în 1773 și Transilvania. Intrând pela Sibiu, viitorul împărat încunjură Ardealul întreg, începând dela Hațeg, și mergând peste Brașov la Bistrița și Rodna, pentru a se întoarce la Sibiu prin Gherla, Cluj și Turda și a pleca apoi prin Maramureș către Galiția. În tot parcursul călătoriei sale fu întâmpinat mai ales de Români iobagi, care se țineau în genunchi dealungul drumurilor, întinzînd jalbe către regent, din care el adună până la cifra uriașă de 19.000. Iosif caută să mângăie și să insufle speranță nenorocitului popor, oprindu-se la fiecare, luându-i tânguirea și adeseori vorbind către el și câte un cuvânt în limba română³³.

În 1780 Iosif al II-lea ajungând împărat, pe lângă celelalte reforme însemnate introduse de el, decretează și desființarea iobăgiei și anume în Boemia în 1781, în Galiția și Lodomeria în 1783. Nobilimea ungară nemulțămîtă cu împăratul, fiindcă refuzase de a jura respectarea constituției ungurești și transilvane, și ordonase introducerea limbii germane în cancelariile ungurești în locul celei latine, opune o împotrivire mai puternică decât pe aiurea încercărilor lui Iosif de a se atinge de drepturile ei asupra șerbilor pământului. Împăratul spre a-și da bine sama de împrejurări, întreprinde o a doua călătorie în Transilvania în anul 1783, făcând și acuma înconjurul țării, ca și în acea îndeplinită cu 10 ani mai înainte. Convingându-se el de greutățile ce ar întâmpina o imediată desrobire a țaranilor în Ardeal, el se mulțamește a le ușura întrucâtva starea prin un decret din 16 August 1783, prin care li se învoiește a se însura fără a cere voia stăpânului, și oprește pe acesta de a mai scoate pe iobag

³³ Călătoria regentului Iosif din 1773; rezumată după povestirea ei de către Heldendorf, tîlmașul pentru românește ce-l însoțea, publicată în *Magazin für siebenbürgische Landeskunde*, XVIII, p. 445—495.

din casa ce locuia fără sentință judecătorească³⁴. Se înțelege cât de mult trebuia să fie ridicate inimile Românilor, prin interesul ce împăratul îl arăta pentru soarta lor, și în speranțele ce încolțiră pentru ei din asemenea măsuri, luate de capul statului, stă pricina de căpitanie a izbucnirii revoluției.

Și într'adevăr că stofă care să se aprindă eră adunată și grămădită de veacuri în sufletul poporului român. Starea cea cumplită în care am aflat pe țărani zăcând în Ardeal pe timpul când Mihaiu Viteazul îl cucerise, se înrăutățise încă, dacă se poate³⁵.

Fără de legile impuse țăranilor proveneau din două izvoare, apăsarea guvernului și aceea a stăpânilor moșilor.

Țăranii trebuiau să întrețină pe spetele lor toate garnizoanele germane din țară, fiind expuși și la prădăciunile unor mercenari nedisciplinați. Apoi toți dregătorii statului, neavând nici o leafă hotărâtă până la anul 1730, trăiau numai din amenzile și jăfuirea poporului³⁶.

Cu mult mai grele, înmulțite și nesuferite erau asupririle cărora erau expuși țăranii din partea domnilor teritoriali. Aceștia aveau întâi asupra țăranilor jurisdicția supremă, atât pentru a-i scoate de pe moșii cât și pentru a-i bate, închide, și chiar pedepsi cu moartea³⁷. Stăpânul fiind și judecător al țăranului, acesta eră oprit a reclama în contra lui. Robia economică întrecea încă pe cea juridică. Iobagul trebuia să muncească dela 4—6 zile pe săptămână stăpânului său, chiar și în zilele de sărbătoare ortodoxă, nerespectate de religiile recepte ale Transilvaniei. Dacă se înmulția familia iobagului, toți băieții ce puteau munci erau luați deavalma cu tatăl la lucrul boierului; adese-ori erau ținuți într'una în locuri depărtate câte 3—4 săptămâni, așa că nu mai putea griji de nimic în propria lor gospodărie. Femeile și fetele iobagului erau întrebuințate la curte la tors sau la țesut sau chiar și la slujbe de rând. După ce aproape tot timpul săteanului eră răpit de nobil, el mai eră supus și la o sumă de dăjdii către stăpân. Ii dădea în bani pe an câte 2 fiorini 33 de cruceri, un stânjin de lemne și o cofă de unt; unii din iobagi erau îndatorii a cumpăra vin de al boierului pentru 25 de fiorini și a-l plăti numai decât, fie bun sau rău. La nașterea unui prunc boieresc fiecare iobag eră dator a aduce plocon câte o găină;

³⁴ Barițiu, l. c., p. 472.

³⁵ Vol. V, p. 237.

³⁶ Barițiu, p. 476.

³⁷ N. Densușanu. *Revoluțiunea lui Horia în Transilvania și Ungaria*. București, 1884, p. 63, aduce patentul lui Iosif al II-lea din 1785 Decemvrie în 12 care deslințază abia acest drept nemăsurat: „*jure gladii hactenus per quoscunque privatos exercito dehinc penitus abrogato*”.

la Paști două coaste afumate de porc sau o găină; la Sf. Gheorghe un miel gras; la Crăciun o găină și 10 ouă; vara câte doi pui, două măsuri de ovăs, 200 de culbeci și o bucată de rășină. Din pescuitul făcut de iobagi domnul lua din doi pești unul. La vânat nu avea voie să umble, căci nu putea purta armă, sub pedeapsă de a pierde mâna dreaptă. Iobagii erau datori să cumpere carnea dela vitele căzute ale boierului; preoții erau datori să ierneze câinii lui de vânat; la podurile domnului să plătească vamă chiar și când se purtau prin trebile lui; nu puteau să-și macine făina nici chiar acasă, ci numai la moara stăpânului plătindu-i o taxă pe măsură; gunoiul dela vitele lor trebuiau să-l care pe ogoarele domnului. Femeile iobagilor pe lângă că cultivau cănepa și inul stăpânului până ce-l prefăceau în pânză, mai erau dăoare a-și duce la timpul convenit găștele în curtea boierului ca să le smulgă acolo și să rămână boierului penele și puful³⁸ și câte de aceste impuneri care ar fi ridicule, dacă nu s'ar fi prefăcut în lacrimi de sânge pentru nenorocitul țaran.

Pe lângă asuprire Românul era disprețuit și batjocorit în toate modurile. Națiunea română era declarată numai de tolerată în Ardeal, cât timp le va plăcea popoarelor privilegiate; preoții ei erau bătuți ca și simplii iobagi, și aceștia erau mai jos puși decât iobagii singuri³⁹. Se întâlneau de sigur între Români oameni care să simtă insulta poate chiar mai ascuțit decât asuprirea.

Și cum puneau nobilii asemenea drepturi în lucrare, se vedește din scrisoarea împărătesei Maria Tereza trimisă guvernatorului Transilvaniei, cu prilejul călătoriei fiului ei, prin care îi cere să curețe drumurile de cadavrele celor uciși prin ștreang, roată și țapă, și care erau lăsate să putrezească de a lungul drumurilor, spre spaima călătorilor⁴⁰.

Pe unde era statul proprietar, se arendau moșiile la nobili care exercitau asupra iobagilor statului aceleași abuzuri comise de privați asupra șărbilor lor. De aci se explică cum de revoluția izbucni tocmai între țărani din munții Abrudului, localitatea minelor de aur, de pe niște proprietăți ale statului austriac. Acești țărani trebuiau să fie cu atât mai simțitori la apăsări, cu cât ei, apăsați de munți, trăiseră totdeauna o viață mai liberă și mai ales nu intraseră niciodată în iobăgia no-

³⁸ Vezi Barițiu, p. 475—478 și p. 484.

³⁹ *Monumenta comitalia regni Transilvaniae*, I, p. 520, anno 1554: „nemo rusticorum Hungarorum nisi vera passione septem proborum hominum, Valachus autem tribus puniri debeat” ap. Densușanu, l. c., p. 65.

⁴⁰ Scrisoarea din 11 Mai 1773: „cadavera omnium delinquentium laqueorota, aut vera morte traditorum, non sine horrore et aversione in viliis publicis itinercantium conspectui expositorum, statim et indillate ammoveantur ac inhuementur” ap. Densușanu, p. 97.

bililor. Ei fuseseră pururi țărani ai Coroanei, îndatoriți numai la dări ușoare în natură, ca piei de vulpi, de jderi, miere și altele. Dela o vreme însă li se schimbase dările în bani care adăugându-se mereu, le îngreuiară starea și se luă apoi dreptul de cârciumă ca un drept regal și cârciumile începură a fi arendate la oameni. Țăranii la început sparseră niște buți, vărșând băutura, ceea ce li aduse pedepsirea cu grele amende. Țăranii se plâng de mai multe ori la Viena contra acestei încălcări și trimit chiar în trei rânduri deputații până în capitala Austriei, în anii 1779, 1780 și 1782. Intre acești deputați întâlnim și pe Neculai Ursu Horia viitorul cap al revoluției. Pentru a înțelege până la ce grad ajunsese cuțitul la osul țaranului, amintim că deputații, oameni cu desevărsire sârmani și reprezentanți ai unor comune ruinate, făcură totdeauna călătoria la Viena și îndărăt pe jos, punând 4 săptămâni la dus și tot atâtea la întors. Împăratul trimitea mereu ordine către ocârmuirea locală ca să îndrepte fără de legile; dar repeta-tele tânguiri ale locuitorilor ne arată cât erau ele de băgate în seamă. În 1783 — 1784 Neculai Ursu merge pentru a patra oară la Viena și este primit în audiență de împăratul, care după ce ascultă plângerile lui, dă ordine severe ca să înceteze numai decât toate prigonirile îndreptate împotriva Românilor. Tot atunci împăratul, dorind să sporească numărul regimentelor din Transilvania, orânduiește să se facă o nouă recrutare de grăniceri.

Țăranii credeau că prefăcuți în ostași-grăniceri vor scăpa de iobăgie, după cum se mântuise acei ce întrase în cele două regimente create pentru întâia oară în 1761, care căpătaseră pământ în proprietate, fuseseră liberați de îndatoririle iobăgiale și de jurisdicția seniorilor, îndatoriți fiind numai la serviciul militar și la paza granițelor.

De cum eși ordinul de recrutare în Transilvania, o mulțime de țărani alergară să se înscrie. În puțin timp fură trecuți prin registrele armatei locuitorii a 81 de comune românești. Țăranii începură a se lăuda în toate părțile că de acuma înainte vor scăpa de nobili, că ei vreau să slujească numai împăratului și că dacă nobilii ar vroi să se împotrivescă vor ști ei ce să facă numai să capete arme la mâni.

Nobilimea transilvană auzind de aceste amenințări, vroiește întâi să împedece pe iobagi cu bătăi și închisori să nu meargă la recrutare. Văzând însă că nu poate izbuti, cere dela baronul Brukental, guvernatorul civil al Ardealului, ca să intervină la autoritățile militare, spre a conțeni cu recrutarea. După o înțelegere a guvernatorului civil cu comandantul militar, baronul Preisz, recrutarea este oprită și nu numai atâta,

se publică prin toate comunele că și acea făcută până acum eră nulă, întrucât nu fusese ordonată de împăratul.

Speranța de scăpare ce lucise un moment pe orizontul întunecat al vieții țaranului român, se stângea; dar limanul întrevăzut de el scormonise încă odată adânc în sufletul lui dorința, de atâtea ori trezită, de a scutura de pe grumaji înjosirea și rușinea seculară.

Nicolae Ursu zis Horia, căpetenia Românilor din Transilvania care s'a revoltat contra Ungurilor în 1784.

Gravură în aramă din timpul acela. Colecția Academiei Române.

În asemenea stare sufletească a poporului românesc, cuvintele lui Horia care-l înțeția neconținut la răscoală, trebuiau să aibă un răsunet deosebit. El spunea că împăratul îl îmbiase să sfărâme cu puterea lanțurile iobăgiei, întrucât nobilii ar refuza a se supune ordinilor lui. Spre încredințarea acestor vorbe arată Horia o cruce de aur și un pergament pe care pretindea că i le dăduse împăratul⁴¹.

⁴¹ Toate acestea erau iscodiri de ale lui Horia, spre a hotărî pe țărani. El cumpăraseră crucea și pergamentul dela un anticar din Viena și este inve-

Revoluția porni din satul Mesteacănu din comitatul Zarandului, a căruia locuitori mergând sub conducerea lui Crișan către Alba Iulia spre a fi înscrisi ca militari și a li se da arme, uciseră pe doi subprefecți ce vroiau să aresteze pe capul lor. Țăranii adunându-se după această faptă la biserica din Curechiu, Crișan le spune, că întru cât nobilii s'ar opune ca ei să capete arme, să pornească cu toții în contra nobililor pe care să-i

Cloșca, tovarășul lui Horia, care s'a revoltat contra Ungurilor în 1734.
Colecția Academiei Române.

șteargă de pe fața pământului, ne având nici o frică despre partea împăratului care ar învoi această măsură.

Țăranii odată porniți, se revarsă ca o lavă asupra nobilimei transilvane, putând odată și ei să-și dea liber avânt do-

derat că șeful statului nu putea să încurajeze o revoluție în propriile lui țări. Vom vedea cum se acredită mai târziu și de nobleța maghiară, legenda că împăratul la propunerea lui Horia de a sfărâma cu putere lanțurile iobăgiei, i-ar fi spus: „Thut ihr das!“ Un nobil Ribiczei din Zarand arată, însă tocmai în 1830, că i s'ar fi raportat această împrejurare de către căpitanul Sedler din regimentul Carol de Toscana, căpitan ce era la Viena în timpul audienței lui Horia, de și nu spune că să fi fost față la audiență. Densușanu, p. 111 Baritiu, p. 480.

rului lor secular de răsbunare, taie și ucid, ard și pustiesc, pradă și distrug, răspândind groaza cea mai cumplită în toți nobilii Ardealului; și lățindu-se tot mai mult din cuibul din care pornise, cuprind întreg comitatul Zarandului, apoi acel al Huniedoarei; străbate după aceea în regiunile învecinate ale comitatelor Albei și Clujului din Transilvania, și în comitatul Aradului. Cu toată furia lor deslănțuită, țăraniii păstrează o cumpătare morală vrednică de însemnat, față cu femeile nobililor maghiari. Nu le siluiau, nu-și băteau joc de ele, ci le botezau și după aceea le cununau cu deasila cu iobagi români, ascuțind însă această măsură adeseori prin nevoirea femeilor nobile de a se duce după ucigătorii părinților sau a soților lor ⁴². Tot atât de caracteristică este altă împrejurare. Deși Românii ucideau în furia lor pe tot nobilul ce le eșia înainte, execuțiile cu sânge rece a celor prinși din vălmășagul luptei nu se făceau niciodată de Români, ci totdeauna de către Țigani. Cbiar și în turbarea cea mai nețărnută, Românul își păstra înăscuta lui nobleță.

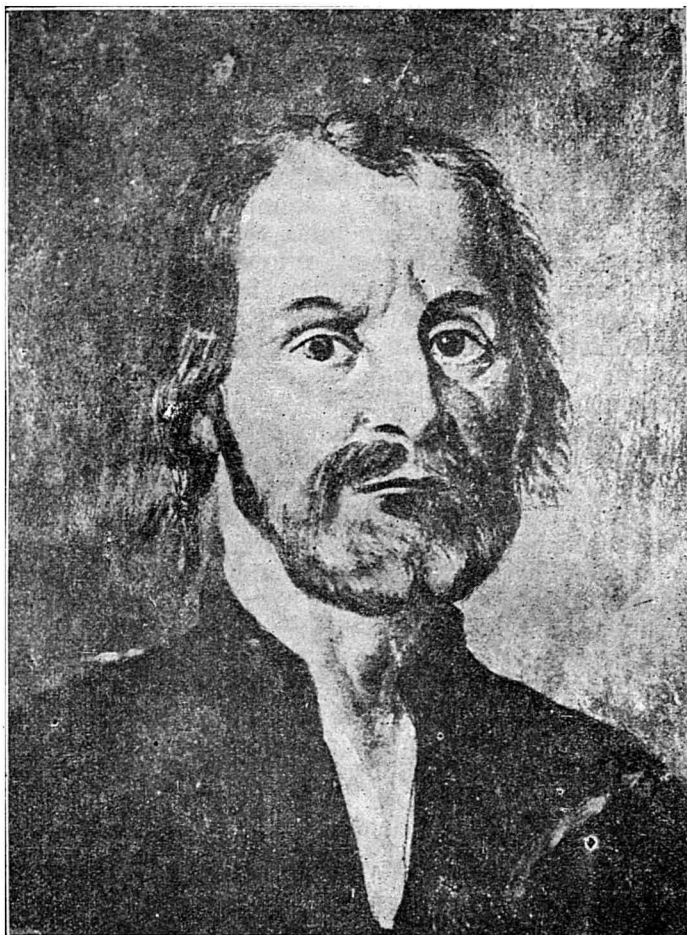
Ținuta armatei imperiale față cu revoluția românească trebuia să o încurajeze, în loc de a o înfrâna, și să întărească în mintea tuturor, Români agresori cât și Unguri loviți, ideea că împăratul nu o reprobă. Nobilii snopiți cer apărarea ocărnuirei civile, și baronul Brukental cbiamă spre a o putea încuviința ajutorul armatei. Impăratul însă care știe cât de adese ori se abuzase de sprijinul oștirea numai spre ocrotirea intereselor nobiliare, impusese anume baronului Preisz ca să nu intervină în nici o afacere din Transilvania decât în urma unui ordin anumit al sfatului de rășboi din Viena. Intemeiat pe această oprire, baronul Preisz refuză intervenirea armatei, cu toate groaznicele scene ce se petreceau sub ochii săi. Țăraniii sorb din această pasivitate a puterii militare nouă încurajare spre a urma mai departe răsbunarea începută: iar în inimile Ungurilor pătrunde frica și groaza că vor fi cu toții măcelăriți, fără ca ocărnuirea să ia a lor apărare.

Totuși și nobilii se înarmară după vecbiul obicei al țării dar neîndrăznind să atace ei trupele cele mari de Români din munți, își răsbună în mod tot atât de sângerous, dar cu mai mare nedreptate, asupra fie cărui țăran, vinovat sau nu, ce le cădea în mâni.

Astfel Transilvania întreagă eră aprinsă de un rășboiu de stărpire între două ponoare; măcel îngrozitor de rase, între asupritori și asupriți.

⁴² Astfel nobila Caterina Csicsar este măritată după Teodor Cleșu, soldat licențiat care după actele oficiale se vede că ucisese pe bărbatul și pe copiii ei. Densușanu, p. 167.

Impăratul Iosif al II-lea declarase chiar atunci războiul Olandei pentru libera navigare pe râul Șelda (Escaut). Știrea despre răscoală într'un moment așa de critic îl surprinse în chipul cel mai neplăcut. La început el dă ordin foarte aspru

Gheorghe Crișan din Cărpeneș, care s'a revoltat contra Ungurilor în 1784,
Colecția Academiei Române.

spre a se înăduși mișcarea, trimiterea mai multor corpuri de armată și un premiu de 300 de galbeni pentru prinderea celor trei capi ai mișcării : Horia, Cloșca și Crișan. Primind însă după aceea rapoarte despre cruzimile săvârșite de nobili asupra

țăranilor nevinovați și cugetând asupra adevăratelor pricini ale răscoalei, el revoacă măsurile luate, desaproabă execuțiile sumare săvârșite în contra țăranilor, numește obrăznicie ordinul dat de Brukental pentru înarmarea nobilimei, întrucât acesta eră un drept exclusiv împăratesc, și dispune publicarea unei amnistii obștești, din care sunt scoși numai capii răsvrătirei.

Împăratul dorind însă să cunoască adevăratele cauze ale mișcării și știind că dela noblețea Transilvaniei nu va putea afla nimic adevărat, însărcinează pe comitele *Iancovitz*, guvernatorul Banatului cu cercetarea împrejurărilor. În instrucția către el, împăratul spunea că cu toate ordinele sale cele mai severe nu a putut niciodată să afle adevărul, ocârmuirea Ardealului ascunzându-i în totdeauna lucrurile : că comisiunile însărcinate a face dreptate țăranilor s'au mulțumit a-i maltrata, spre a înăduși plângerile lor, acoperind fără de legile funcționarilor : că singură înlăturarea iobăgiei, apăsare ce desonorează omenirea, ar fi în stare a readuce iarăși țara la ordine și la liniște ⁴³.

De cu totul altă părere erau nobilii Transilvaniei. Ei susțineau în memoriile și petițiile lor, că plebea română nu are conștiința de ce este drept și echitabil, că creșterea ei e înrăutățită ; principiile religiei creștine necunoscute atât ei cât și preoților ei. Părinții noștri cunoscând natura acestei plebe au judecat că numai prin pedepsele cele mai aspre o poate aduce la ascultare. Domnii pământești aveau dreptul săbiei asupra supușilor lor, și numai cu astfel de lege a fost cu putință să ne bucurăm în cursul multor veacuri de cea mai dulce pace. Slăbirea acestei autorități au provocat pe țărani la răscoală. Se speria mai ales nobilimea Ardealului, când gândea că revoluția se putea întinde și în celelalte părți ale Ungariei, locuite de Români, și apoi adauge ea, cât de mare este numărul Românilor în Moldova, Muntenia și mai în tot Iliricul ? Nu se va putea spera o îndreptare radicală dacă nu se vor pedepsi comunele după vechiul drept, dacă nu se va procede după toată asprimea legilor contra capilor, pentru că atât de dură este ginta Românilor, încât numai prin pedeapsa cu moarte au putut fi înspăimântați.

În conformitate cu asemenea principii nobilii deci propuneau ca mijloc pentru a face să înceteze revoluția, ca armata să capete autorizarea a interveni fără ordin expres, și în caz

⁴³ Rescriptul lui Iosif al 11-lea din 19 Noemvrie 1784 : „*vorzüglich aber muss das allem Ansehen nach noch immer bestehende Iobagiat soweit es sich auf die Personen erstrecket, wenn hierin Meiner so nachdrücklichen Befehle ungeachtet die Abstellung eines die Menschheit so sehr erl hreden Druckes gleichwohl nicht erfolgt wäre, unverzüglich beseitiget werden. so wie es wider Leibeigenschaft in allen übrigen Erblanden geschehen ist*”. Denișanu, p. 312.

când țărani nu ar vroi să se liniștească, să nu mai procedă numai defensiv ci să-i omoare, să-i taie și să-i pustiască fără cruțare. Răsculații prinși până acuma să fie cu toții pedepsiți

Prinderea lui Horia și Cloșca.
Gravură în aramă din timpul acela
Colecția Academiei Române

cu moarte, casele răslețe de prin munți să se pustiască și să se așeze Românii în sate împreună; apoi să se adune armele

și să se pedepsească cu moarte pe toți țărani ce le vor purta. La caz de izbucnire a revoluției în vre-o comună, să se pedepsească cu moarte pe preoți, pe jurați și pe primar.

Așa înțelegeau Ungurii să stâmpere mișcarea pornită. Atare destăinuri făcute însă într'un moment de sinceritate, zmulșă prin groaza de moarte, sunt niște documente foarte prețioase; ele ne arată fondul gândirii ungurești asupra Românilor din Ardeal, și apoi să ne mirăm dacă Românii au căutat să le plătească cu foc și cu sabie!

Comitele Iancowitz ademenit și el la o purtare blândă față cu răsculații, încearcă toate mijloacele pentru a-i liniști. Văzând însă că nu izbutește, ordonă înaintarea trupelor. După mai multe lupte parțiale cu rezultat îndoelnic, se dă una mai mare la Mihăileni unde țărani, fiind bătuți, se desmoralizează. Horia el însuși își desface trupa și fuge de se ascunde în o pădure, Scorăeșul, nu departe de Șomuz. Aice însă este trădat de 7 țărani români, ademeniți la această faptă prin premiul de 300 galbeni pus asupra căpiteniilor răscoalei. Ceilalți doi capitani sunt prinși și ei. Crișan își pune singur capăt zilelor, iar Horia și Cloșca pier frânți cu roata, dela picioare în sus, în ziua de 28 Fevruarie 1785 în capitala Ardealului⁴⁴.

Lui Cloșca îi dădură vr'o 20 de lovituri până să-și dea sufletul; cu Horia merseră mai repede; după ce la prima învârtitură îi frânseră fluierul drept, îi deteră o lovitură de moarte asupra pieptului. Mai mult de 600 de țărani fură aduși spre a fi față la această execuțiune.

Astfel se sfârși împreună cu zilele căpitanilor și revoluția Românilor din Transilvania, pornită în 1784 ca și în 1437, în 1514 și 1599 tot în contra unei împilări seculare, ca o protestare pecetluită cu sânge în contra uzurpării unor sfinte drepturi. Națiunea română, desmoștenită de pământul și de țara ei, aruncată în lanțurile robiei celei mai degradătoare, se scula în răstimpuri, ca un singur om, pentru a-și libera trupul și sufletul din jugul în care eră prinsă. Totuși din încercările repetate ale Românilor, acea din 1784 avu pentru ei urmări mai fericite. Martir al unei sfinte cauze, sângele lui Horia nu curse în zadar. Iosif al II-lea, împăratul acela în numele căruia oasele lui Horia fuseseră frânate, dar care în fundul inimei sale simpatiza cu țăraniul român, desființă prin un decret din 22 August 1785 iobăgia personală în Transilvania. Dar acest decret nu fù aplicat, cum se întâmplase totdeauna lucrul cu decretalele ușurătoare ale stărei țărănilor români care treceau prin ocâr-

⁴⁴ Sentințele întorătoare una asupra corpului mort al lui Crișanu, cealaltă asupra celor doi căpitani rămași în viață vezi în Densușanu, pag. 446. și urm.

muirea maghiară a Transilvaniei. De aceea găsim în 1790 un manuscris al împăratului Leopold către Dieta Ardealului, care rescript la punctul 5 spune că „nefiind până acum în Transilvania nici un urbar stătător și hotărît, comitele să arate statelor țării ca să se facă chiar în această sesiune un urbar prin care să se înlăture servitutea iobagială a colonilor (țăranilor români) și să li se dea libera dispoziție a drepturilor fără pagube acelor ale proprietarilor de moșii și să se ia măsuri prin care să se îmbunătățească soarta țăranilor”⁴⁵.

Care au fost caracterul acestei revoluțiuni? Mai înainte de toate ea seamănă cu antemergătoarele ei, revoluțiile vechi ale elementului țărănesc din Transilvania; eră o revoluție socială care tindea a răspinge apăsarea neomenoasă făcută de nobili asupra iobagilor. Fiind însă că nobilii erau cu toții Unguri, apoi revoluția își puse ca țintă stărpirea tuturor Ungurilor din Ardeal. De aceea și revoluționarii nu porniau decât contra nobililor teritoriali, tiranii lor, și cruțau toate moșiile și proprietățile împăratului și ale supușilor ce atârnav de-a dreptul de el⁴⁶. Intreaga țară eră să fie ocârmuită numai de dregători de naționalitate română sau germană. Noblimea trebuia să fie desființată; toată lumea eră să fie supusă contribuțiilor și pământurile nobililor erau să fie împărțite între țărani⁴⁷. Această din urmă cerere aveă un temei istoric și nu unul socialist. Țăranii se considerau ca despoiați pe nedreptul de proprietățile lor, de pășunile, munții și pădurile lor. Ei nici acuma nu cereau drepturi noi, ci numai restatornicirea unei stări de lucruri ce fusese odată.

Prin faptul însuși că revoluția se petreceă între două popoare ea luă, și un caracter național. Prin botezul ortodox Românii nu urmăreau o țintă religioasă, ci gândeau să facă prin el începutul de romanizare a Ungurilor, de oarece Românii credeau că schimbându-le religia și starea socială, îi vor alipi de națiunea lor. De aceea pe femei, iarăși botezate, le măritau după țărani, le îmbrăcau în haine românești, le interziceau a vorbi ungurește, nu le mai învoiau să-și amintească că au fost doamne nobile și au avut iobagi, le sileau să umble desculțe și le îndatoriau la îndeplinirea tuturor lucrărilor casnice și agricole.

Se întâlnesc și idei politice, adică de răsturnarea guvernului transilvan și de înlocuirea lui cu unul românesc în re-

⁴⁵ Rescriptul ui Leopold 3 Dec. 1790, *ibidem*, p. 186: „subate servitute iobagionali colonorum in fundis dominorum terrestrium”.

⁴⁶ Raport francez al unui martur ocular 4 Dec. 1784, Hurm. *Doc.* IX, 2, p. 134.

⁴⁷ Vezi ultimatul lui Horla către nobleța din comitatul Huniedoarei ap. Densușanu, p. 197.

voluția din 1784. Așa Cloșca și Crișan declară înaintea poporului din comuna Mogoșul, că după ce vor nimici pe toți Ungurii, întreaga țară va fi ocărmită numai de funcționari români numiți de Horia și Cloșca ⁴⁸. Horia pare a fi avut scopul de a lua puterea supremă asupra Românilor. Cântecul popular sună cam tot așa : „Păn' a fost Horia 'mpărat, domnii nu s'au desculțat" și „păn' Horia a 'mpărățit, domnii n'au mânecat din blid". Țăranii aveau cunoștință că țara e a lor, și spuneau că „țara aceasta este a Românilor, și dacă vor căpăta arme în mâni vor alunga pe toți Ungurii". Florea Cozma din Gârbău spusese nobilului ungar Szent-Pali : „Țara aceasta e a noastră; a voastră e țara ungurească și în scurtă vreme o să vă scoatem noi de aici" ⁴⁹ vrednică paralelă la vorbele Vladimirescului spuse Grecilor din țările române ⁵⁰.

Unirea Românilor cu biserica romană tot adusesese o desbinare în naționalitatea lor. Revoluția pornită de țăranii români din ambele tabere, fără deosebire de confesiune, arată poporului român că el are de apărut interese comune, mai mari încă decât acele dogmatice, bisericesti. Revoluția încheagă deci iarăși unitatea morală și etnică a poporului român, amenințată de a fi sfâșiată prin unire, și aici stă mai ales marea ei însemnătate. Unirea ceruse prin valoroșii ei reprezentanți recunoșterea poporului român, *întru cât ar trece la unire*, a drepturilor de care se bucurau cetățenii până atunci privilegiați ai Ardealului. Revoluția puse pecetea ei de sânge pe această cerere a uniților, revendicându-o însă pentru întregul popor român. Astfel ajunse acest popor la reînvierea conștiinței drepturilor sale, ca națiune, și nu numai ca sectă. Nu fiindcă ar fi îmbrățoșat religia catolică cerea el acuma o egală îndreptățire, și vânzându-și conștiința căuta să cumpere dreptul de a trăi omenește în vechea sa patrie, ci fiindcă eră și el locuitor și cetățean al acelei țări.

Rostirea cea mai însemnată a acestei noi faze a vieții naționale la Români Ardeleni se dă pe față în vestita lor tânguire pentru drepturi din anul 1791 subscrisă de ambii lor episcopi cel unit Ioan Bob și cel ortodox Gherasim Adamovici.

La această împăcare a cugetului românesc contribuiri chiar și protopopii uniți care fiind mai culți decât cei neuniți, „cu cumpătul și hărnicia lor ștergând urgia dintre cele două

⁴⁸ Declarația lui Al. Kendi date vice-colonelului Kray⁴ Abrud, 5.Ian. 1785 : „unicum et praecipuum propositum habentes ut Hunguros et magno hoc principatu Transilvaniae eliminaret et ipsi dominarentur" ap. Densușanu, pag. 149. Vezi și interogatorul preotului Gavril Sularu, Abrud, 26 Decembrie 1784 : „Totus hic principatus ab officialibus duntaxat valahicæ nationis, per duces Horia et Kloska denominandis administraretur", *ibidem*, p. 150.

⁴⁹ Vezi citatele în Densușanu, pag. 467.

⁵⁰ Mai sus, p. 68.

credinți (unită și neunită) care mai înainte se credea a fi neînvinșă, iar acuma nu numai că nu se batjocureau unii pe alții, ci încă cu purtare frățească către olaltă”⁵¹. Prin această suplică *națiunea română întreagă* cerea reintegrarea ei în rândurile corpurilor politice ale țării *fără deosebire de confesiune*, încuviințându-se tuturor membrilor ei toate acele drepturi de care se bucurau membrii celorlaltor naționalități, și temeiul juridic al acestei cereri eră că Românii erau cei mai vechi locuitori ai țării, că ei se bucurase când-va de toate acele drepturi, de care fusese despoieți prin urgia vremilor⁵². Împăratul comunică în 18 Mai 1791 Dietei Transilvane petiția Românilor spunând în rescriptul său că „nația valacă ar cere prin rugămîntea ce-i făcuse ca să fie declarată și ea la nație regnicolară înzestrată cu toate drepturile civile” cerând dietei „să propună cât mai curând darea concetățeniei Românilor, uzul liber al religiei și puțința unei culturi mai îngrijite”. Dieta răspunse împăratului în 20 Mai în limba maghiară, și nu în cea latină ce se întrebuinta pretutindeni în statul Austriac, că „mare a fost surprinderea pe care a produs-o în inimile lor un rescript regal atât de neașteptat; că în ce privește cuprinsul, dieta a voit întâi să știe dacă acea petiție a fost făcută cu consimțămîntul preoțimii, și întrebând pe episcopul român unit care se află în dietă, acesta le-a spus că s’a învoit ca Românii, fără să formeze o a patra nație, să se bucure de drepturile celor trei recunoscute; dar că în ce privește stilul, sunt în petiție multe locuri cu care nu s’a învoit. Mai comunică dieta împăratului că nu poate luă în privire cererea Lui de a se ocupa cu poziția Românilor întrucât dieta a amănat desbaterile și s’a disolvat, cu alte cuvinte refuzul ei de a se supune cererilor împăratului”⁵³.

Împăratul repetă învitarea către Dietă în 28 Iunie acelaș an, învitare ce provoacă de astă dată un răspuns al ei foarte lung motivat, din 19 August 1791.

Pentru a tăia argumentul istoric asupra căruia stărnise foarte mult *Supplex Libellus Valachorum*, Dieta tăgăduiește Românilor coborîrea lor din Romani, ceea ce nu s’ar putea do-

⁵¹ Petru Maior, *Istoria bisericei române*, citată de Marienescu (l. c. mai sus, p. 240 nota 24), p. 51.

⁵² *Supplex libellus Valachorum Transilvaniae jura tribus receptis nationibus communia postliminio sibi adseri postulantium, cum notis historico-criticis*, I. C. E. der civis transilvanus. Claudiopol, 1791. Suplica a fost luată de Meheș fiul protopopului din Cluj, de ambii episcopi și de oculistul Molnar, poate și de Samuil Klein. Barițiu, I, p. 543. Cf. N. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 263.

⁵³ Rescriptul din 1791 și răspunsul Dietei în Hurm. *Doc.*, IX, 2, p. 213—214. Notăm că *Supplex libellus* subsemnat și de Ion Bob episcopul unit se cere anumit ca nația română să figureze ca a 4-a nație regnicolară. Prin urmare Ioan Bob s’a dezis de frică când l’au întrebât furioșii maghiari; iar aceștia au falsificat lucrurile și raportul lor către Împăratul.

vedi prin nici un document. Ea susține că Românii ar fi niște venetici (*advena*) adunați din provinciile mărginașe, care și-au așezat aici sălășluința. E destul de curios încă argumentul întâi că Românii nobili care împărtășesc una din cele 4 religii domnitoare au întocmai aceleași drepturi și aceeași situație ca și nobilii unguri. Dieta chiar se folosește de arătările Libelului cu familiile ar fi de origine română pentru a sprijini această menținere. Ba răspunsul merge chiar mai departe. El se lepedă până la un punct de cele spuse la început pentru tăgăduirea dreptului istoric al Românilor, explicând prezența acestor nobili Români prin aflarea unei populații vechi românești la venirea Ungurilor. Cât despre iobagi, dieta susține că sunt mulți Unguri între dânșii și aceștia sunt supuși îndatoririlor cunoscute către stăpânii moșilor. Acest mijloc de a argumenta că ar fi între nobilii maghiari și Români, iar între iobagii români și unguri, tindea la excluderea puținței de a se încuviința nației române poziția de a 4-a nație a Ardealului. Așa credeau Ungurii că au scăpat de groaznică perspectivă de a nu se mai hrăni din munca și sudoarea poporului român ⁵⁴.

Dieta respinge replica mai ales pe motivul că „poporul român atât cât se află în această țară, nici decum nu este colonie străveche a Romei, ci câți se află sunt venetici, adunătură, fugiți încoace din țările vecine ⁵⁵”. Iată deci motivul politic care împinse de atunci națiunile Ardealului a tăgădui Românilor stăruința în vechea lor patrie, idee pe care mai târziu îmbrăcând-o în o formă științifică, știură să-i dea aparența unei discuții istorice.

3. CULTURA ROMÂNEASCĂ ÎN ARDEAL

Urmările cele rele ale Unirii. — Am văzut că silințele făcute de Români, pentru a îmbunătăți soarta lor în Ardeal, îi împinsese atât la unirea cu biserica romană cât și la revoluția din 1784. Ambele aceste mișcări avură câte un rezultat priincios pentru ei; prin cea dintâi cel puțin o parte din clerul lor, acel ce trecu la unire, putu să se adăpe la luminile apusului; prin cea de a doua se suprimă iobăgia din toată întinderea Transilvaniei.

Dacă însă aceste concesiuni încuviințate Românilor nu-i scuti de îndată de toate împilările, așa precum cu greu se desrădăcinează apucăturile strămbătății, în o altă îndreptare Românii dobândiră un folos real din ambele lor mișcări, anume învoirea și deci puțința de a se cultiva și ei, de a se deda la studiul științei, a artelor și a meseriilor, prin care luară și ei rând între

⁵⁴ *Ibidem*, p. 238—242.

⁵⁵ Barițiu, *l. c.*, p. 541.

popoarele producătoare de idei, și putură să-și pună bogatul lor ingeniu în slujba civilizației. Aici stă rezultatul cel mare al celor două evenimente expuse din istoria Românilor ardeleni; și când vom vedea cum cultura dobândită de ei înrăuri asupra acelor din țările române, atunci vom înțelege cum mișcările studiate până aici ale poporului român din Transilvania privesc, nu numai istoria unei provincii românești, ci pe aceea a întregului neam.

În vremile mai vechi poporul român nu posedă în Ardeal alte focare de învățatură de cât școalele de preoție, în care se învață limba slavonă trebuitoare slujbei bisericesti. Introducerea limbei române în biserică făcută întâi de protestanți, apoi de calvini, nu fu însoțită de creare de școli pentru învățarea ei, de oarece în o rezoluție a ocârmuirii transilvane din 26 Septembrie 1699, găsim încă dispoziția, că acei dintre Români ce vroeau să devină preoți, trebuiau să treacă un examen dinaintea unei comisii, la care să iee parte și preoți din religia aceea cu care Românii ar vroi să se uniască; dar *că neexistând aproape școli pentru a se putea pregăti, să învețe candidații în școalele acelor confesiuni cu care ar fi să se unească*⁵⁶. Însă chiar în anul următor 1700, Catolicii care adusesse la îndeplinire unirea cu ei a unei părți din biserica ortodoxă, se îngrijesc a da clerului bisericii unite o învățatură mai deosebită. Cardinalul Colonic arhiepiscopul Ungariei, întemeind o școală în abatia sântului Gotard, dispune prin actul său de întemeiere, ca să se primească în ea la studii, și tinerimea născută din părinți schismatici sau eretici, Valahi sau Sârbi⁵⁷. Se vede însă că se luase măsuri și de a se învăța îndeobște Românii în limba lor, de oarece mitropolitul Atanasie Anghel alcătuește și pune să tipărească un bucvariu (alfabet) pentru Românii uniți, pe care însă Catolicii nu-l priviau ca de tot corect în partea lui religioasă⁵⁸. Se mai tipărise și un catehism din care iarăși rătăcirile fusese stârpite, și se împărțise fără plată, retrăgându-se un altul care iarăși conținea abateri dogmatice⁵⁹. Mitropolitul Atanasie mai eră îndorit a

⁵⁶ Resolutio regii gubernii Transilvanic, 26 Septembris anno 1699 in Nilles, *l. c.*, (mai sus, p. 237 nota 14) I, p. 236: „quoniam (Valachi) nullam prorsus scholam habent, studeat et disceat in schola ejusdem religionis cum qua se univerit”. Reprodus în traducere română încă dinainte în Cipariu. *Acte și fragmente*. p. 84.

⁵⁷ Diploma lui Leopold împăratul care întărește fundațiunea Cardinalului, din 8 Septembrie 1700, Nilles, I, p. 367: „in quo (collegio) juventutis ab haereticis schismaticis, Valachis aut Rascianis patribus ortae, tum in pietate tum in literis erudiendae praecique ratio habeatur”.

⁵⁸ Scrisoarea lui Gabriel Copi c. Cardinalul 4 Martie 1701, Nilles I, p. 263: „reperit a se errores plures et contra fidem et unionem in libro alphabetico quem D. ep. Athanasius edi curavit”.

⁵⁹ Iuramentum ep. Athanasii, 7 Aprilis 1701, *ibidem*, p. 283.

înfiiță în Alba Iulia o școală româno-latină, în care să predea profesori cunoscători de limbele române și latină⁶⁰. Rescriptul imperial care confirmă această nouă orânduire, adaugă că ar dori ca asemenea școli să se înființeze nu numai în Alba Iulia, dar încă și în Hațeg și Făgăraș⁶¹. Pella 1718 — 1720 găsim aceste școli caum înființate, precum și o alta în Brașov, primindu-se în ele copii din toate națiile Transilvaniei : Greci, Români și Sași. Ungurii nu le cercetau, fiind luterani sau calvini. Boierii din Muntenia însă, dorind să dea copiilor lor o învățătură mai îngrijită, îi trimeteau peste munți în școalele iezuitice⁶².

Mult făcu pentru școalele românești, de caracter unit bine înțeles, vrednicul episcop Inocentiu Micu, apărătorul naționalității române. El cere și dobândește dela împăratul voia de a înființa pe lângă mănăstirea din mitropolie și un seminar, pentru creșterea și învățatura copiilor săraci. Spre a dobândi însă veniturile trebuitoare întru susținerea unui atare așazământ, el obține schimbul domeniului metropolitan dela Gherla și Sâmbata din țara Oltului, pe acel al Blajului, care producea 6.000 de fiorini pe an, îndoit ca celalt. Din acest venit păstrează pentru el numai jumătate, iar cealaltă jumătate o întrebuințază astfel : 1.200 de fiorini pentru întreținerea a 11 călugări din care doi dascalii, 700 de fiorini pentru 20 de învățăcei ai seminarului și 972 de fiorini pentru trei stipendiști de trimis la Roma la învățătură, iar restul de 128 pentru drumul lor⁶³. Spre a se putea ridica clădirile mănăstirii și ale scoalei, un sobor întrunit în Blaj hotărăște în ziua de 26 Ianuarie 1738, ca clerul să contribue la cheltuielile trebuitoare, cu 25.000 de fiorini⁶⁴.

Asfel fură puse temelile strălucitei și rodnicei școale din Blaj, care însă nu se deschise decât în 1754. Școala din Blaj fusese precedată în 1736 de înființarea unei alteia în Banat, prin preotul Diaconovici Loga venit acolo la Verșeț din Muntenia, încât este interesant de constatat că primele începuturi de școală românească de peste munți sunt datorite unei îmboldiri muntene⁶⁵.

Încă dinainte Iezuiții, pentru a atrage mai curând pe Români la unire, după cum îi primise în școalele lor din Alba Iulia și de aiurea, așa îi trimisese și la Roma, spre a învăța teologia, și unul din cei dintâi Români care merse în cetatea vecinică

⁶⁰ *Ibidem*, p. 285 : „Ut schola valachico-latina Albae erigatur, sūt agant Magistros scholarum eligam callentes linguam valachicam et latinam”.

⁶¹ Diploma lui Leopold din 1701, *ibidem*, p. 298 : „Et ut unitorum filii majus incrementum scientiae valeant haurire. desideramus ut Albae, Hatzeg et in Fogaras oppidis, scholas instituant”.

⁶² Nilles, I, p. 455.

⁶³ Din *Istoria bisericească* a episcopului Samoil Micu, reproducă în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 53—56.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 95.

⁶⁵ At. Marenescu (*l. c.* mai sus, pag. 240 nota 24), p. 41.

spre a se adăpa cu învățăturile teologice au fost *Ioan Pataki*; mitropolitul ce urmează în scaun lui Atansie Anghel, și care eră un om ce-și iubea poporul și vroia să-l ridice din starea degradată în care se afla. Pataki fusese trimis cu cheltuiala iezuitului Hevenesius întâi la școala din Cluj, apoi de aici la Viena și la Roma, și dobândise cel întâi dintre Români doctoratul în teologie ⁶⁶. Dela înființarea stipendiilor lui Micu, trimiterea la Roma eră o încununare obicinuită a studiilor, pentru cei mai destoinici din ucenici.

Cel întâi Român stipendist trimis la Roma de episcopul Micu fu *Petru Aron* din Bistra în 1743; după el se mai duseră *Grigore (Gavril) Maior*, *Silvestru (Simion) Caliani* și *Petru Iacov* ⁶⁷. Petru Aron fu rânduit la întoarcerea lui dela învățături vicariu general al mitropoliei, și la eșirea lui Micu, obținu scaunul mitropolitan în 1752. Acesta deschise cursul învățăturilor la seminarul din Blaj, în temeiul unui rescript împărătesc, în anul 1754 ⁶⁸. În curând școala înflori cu putere; peste 300 de învățăcei o cercetau, și mai ales studiul limbei latine eră foarte bine îngrijit. Se adunase și o bibliotecă de vr'o 300 de volumuri, mai ales latinești, din care 182 din biblioteca lui Pataki și 72 din cea a lui Micu ⁶⁹.

Tot pe atunci se mai întâlnesc ca Români învățați *Alexandru Rednic* de origine nobil din satul Giuleștii din Maramureș, care călugărindu-se capătă numele de Atanasie, și devine mai pe urmă mitropolit. El învățase la Viena filosofia și teologia ⁷⁰; *Gerontie Cotorea* din satul Totoiu în comitatul Albei, învățat în teologie din Sâmbăta Mare în Ungaria ⁷¹, *Manase Neagoe* profesor de sintaxă la seminariul din Blaj, învățat în aceeași școală ca și Cotorea ⁷²; călugărul *Isaia* care învățase la Kiev limbile slave, și tradusese vedeniile sfântului Grigore ⁷³. Pela 1760 se înființază în Blaj și o tipografie cu litere cirilice, sub povățuirea unui tipograf Sandu din Moldova, încât se vede repetându-se și acuma împrumutarea meșterilor tipografi în litere cirilice din țările române, spre învățarea Ardelenilor, pe care am întâlnit-o în vremile vechi ⁷⁴.

⁶⁶ Nilles, I, p. 87. Comp. XCV și Cipariu. *Acte și fragmente*, p. 241. Ca precedent cultural mai vechiu notăm pe un învățăcel român Gheorghe Baistal care în anul 1619 trecu la catolicism pentru a putea învăța în Collegium Germanicum et hungaricum. N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, p. 235.

⁶⁷ Cipariu. *Acte și fragmente*, p. 96.

⁶⁸ Actele pentru deschiderea școlael din Blaj, *ibidem*, p. 217—224.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 106 și 224.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 99 și 101.

⁷¹ *Ibidem*, p. 101.

⁷² *Ibidem*, p. 105.

⁷³ *Ibidem*, p. 107.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 109. Vezi vol. al VII-lea al acestei istorii, p. 68.

Deși studiile se întemeiase în Blaj, tot urmau înainte a se trimite tineri aspiranți la preoțiesau călugărie în școlile catolice. Așa în 1773 mitropolitul Grigore Maior trimite la școala din Sâmbăta Mare pe Ioan Bob și pe unul Geți, din care cel dintâi ajunge mai pe urmă mitropolit ⁷⁵. Tot pe atunci înființază Maria Tereza un seminar în Viena, pentru 50 de clerici de legea grecească, în care aveau loc și 9 stipendiști români din Ardeal. „De acolo au început mai ales între Români a se înmulți preoții cei învățați și iscusiți” ⁷⁶.

Studiile cele mari istorice. — Din numărul necontentit crescător al Românilor ce începuse să se dedeie învățăturilor, trebuia dela o vreme să se aleagă niște cugete mai deosebite care să reverse asupra poporului lor roadele științelor adunate de ei. Cel întâi care nu păstra numai pentru el luminile dobândite, ci aducându-și aminte de poporul său, vroi să i le împărtășască și lui, fu Samoil Micu, sau Klein, nepotul lui Inocențiu, trimis în anul 1766 împreună cu Ștefan Pop la Viena în Colegiul Pasmancic, unde învăță timp de șase ani, filosofia și teologia, și se întoarce ca profesor de morală și etică la seminarul din Blaj ⁷⁷. Micu scrisese o mulțime de lucrări, cele mai multe bisericesti, care au rămas netipărite; dar și câteva de o mare însemnătate pentru dezvoltarea minții și a simțământului național al poporului român. Așa în limba latină o scurtă *Notiță asupra Istoriei Românilor*, dela originea lor până la veacul al XVII-le; în același idiom *Elementele limbei daco-romane*, care sunt apoi completate de Șincai, și în care textele române sunt scrise cu litere latine; apoi în românește *Istoria politică și bisericască a Românilor din Ardeal*, după care Petru Maior alcătui în mare parte pe a sa, și *Istoria Românilor din Ardeal, din Țara Românească și Molodva cu întâmplările Domnilor*, în care scrieri el apără pe de o parte originea romană a Românilor, pe de altă stăruința lor în Dacia-Traiană. El mai puse temelia cea mai de seamă la alcăturirea *Dicționarului român, latin, unguresc și german*, care mai târziu se tipări în Buda ⁷⁸. Cu toate că Samoil Micu pare a fi începătorul în Ardeal al istoriei erudite, și reflexive a Românilor, el totuș a avut câți-va predecesori în această cale. Așa în 1743 Petru Bod scrie *Brevis Valachorum Transilvaniam incolentium historia*, în care autorul apără originea română a

⁷⁵ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 132.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 131.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 115, 122 și 125.

⁷⁸ Papiu Ilarian, *Viața lui Gheorghe Șincai*, București, 1869, p. 15 Ath. Marian Marienescu, *Viața lui Petru Maior*, București, 1883, p. 38, comp. Arune Pumnul, *Lepturariu românesc*, Viena, 1864, IV, p. 21. *Istoria Românilor* în limba română fu tipărită în Buda în 1806.

Valahilor. Scrierea însă nu fu tipărită. Pe timpul episcopatului lui Grigore Maior, un cleric din Blaj, al cărui nume nu s'a păstrat, alcătuește un tratat *De ortu et progressu conversione Valahorum episcopis ibim arhiepiscopis et metropolitibus eorum*, în care pe lângă chestia religioasă de care se ocupă, tratează și despre originea română a poporului românesc. În 1746 Geronte Catina apără aceeași origine în cartea sa *Despre schismaticia Grecilor*, spunând că „fiind noi sânge adevărat al Râmlenilor cu cât ca strămoșii noștri în vremea împăratului Traian de acolo s'ar fi trimis în părțile acestea“⁷⁹.

Ceilalți doi frunțași ai culturai românești din Ardeal, *Gheorghe Șincai* și *Petru Maior* fură trimiși la Roma în anul 1774 de mitropolitul Grigore Maior. Și ei ca și Micu se ocupară mai mult cu desbaterea trecutului Românilor, decât cu învățăturile pentru care fusese trimiși, și după ce se întorc, mintea lor răpită către înălțarea neamului, îi detrăgea dela îndeletnicirile lor bisericesti, încât simțindu-se nedestoinici pentru menirea călugărească și neputând suferi purtarea absolută a mitropolitului Ioan Bob, cerură și obținură demiterea lor din mănăstirea Blajului⁸⁰.

Și cât de puțin se lăsase a fi cuprinsă mintea lui Șincai de ideile catolice și iezuitice în mijlocul cărora crescuse, se vede depe deplina lui libertate de cugetare în trebile bisericesti. Despre scopurile pristavilor bisericeii catolice asupra Românilor se rostește fără încunjur, că ar fi numai spre a-și umplea pungile lor, iar el să rămână robul acelora pe care i-a stăpânit cândva străbunii lui⁸¹. Arătând organizarea Iezuiților, a căreia secrete le cunoscuse de când fusese la Roma bibliotecar în colegiul de propaganda fide, el spune că „între ei se alegeau oameni sau bogăți, sau iscusiti, sau frumosi, acești de pe urmă pentru a izbuti lângă femei“⁸². Deși cucernic creștin Șincai își bate joc de înșălătoriile clericale, vină ele ori de unde, din Apus sau din Răsărit, precum bunăoară de nelăsarea pătrunderii nici a păsărilor măcar de sex femeiesc în mănăstirile muntelui Atos,⁸³ sau de indulgențele vândute de patriarhul Dosoteiu al Ierusalimului, din care și tatul său, Ioan Șincai, cumpărase una cu 40 de lei, spre a i se pune pe piept când va muri, ceeace fiul său a se face nu îngădui, „știind bine că darul lui Dumnezeu nu se poate vinde pe bani“⁸⁴.

⁷⁹ N. Iorga. *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 177.

⁸⁰ Actul de demisiune a lui Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior și German Peterlachi din 19 Ianuarie 1784 în Papiu, *Viața lui Șincai*, p. 89.

⁸¹ *Șincai, Cronica Românilor*, Iași 1853, II, p. 214.

⁸² *Ibidem*, p. 306.

⁸³ *Ibidem*, III, p. 160.

⁸⁴ *Ibidem*, 197—198.

Tot așa de liber cugetător se arată Șincai în privirea unirii bisericei române cu cea catolică. El arată toate nelegiuirile, înșelătoriile și prigonirile puse în lucrare de capii Catolicismului spre a împinge pe Români a-și lepăda în parte religia strămoșească : „că acele patru puncturi necumva le știu Români cei proști și neinvățați, dar chiar dintre cărturari mulți nu le înțeleg, ci numai pleve vorbesc ; că unirea numai popilor au folosit, că aceștia au dobândit puțină scutință, iar poporul român au slujit numai Catolicilor spre a învinge pe calvini” . El mai arată apoi ceea ce eră un mare curaj chiar a închipul numai cât pe timpul lui că cei mai mulți nobili unguri din Transilvania erau de obârșie Română ; apasă apoi pe țărani cu mare aprindere descriind mișeleasca lor stare în toată a ei goliciune ⁸⁵.

Șincai nu eră deci o minte croită pentru supunerea oarbă ce se cere elementului clerical. Spirit neatârnat, înzestrat cu criteriul cunoștinței, el nu putea rămânea în biserică, cu toate că prin ea, ajunsese a se lumina, ci „știind năravurile popești” ⁸⁶ se lepădă de a lor tagmă. Menirea lui eră o alta: Inalta lui cugetare, puterea sa de gândire eră să o pună în slujba unei cauze încă și mai sfinte, desgroparea istoriei unui popor uitat și apărarea vremurilor sale trecute contra criticei și a hulei celor de față.

Cunoscând el însemnătatea limbii pentru existența unui popor, el prelucră și înavuți *Elementele limbii daco-române* izvodite de prietenul său Samoil Micu, în care scriere ca și acest din urmă, Șincai să silește a curăți limba română de terminii de obârșie nelatină, pentru a o readuce la curățenia ei dela început. El întreprinsese însă o lucrare mult mai însemnată : expunerea an pe an a întâmplărilor vieței poporului român de pe vremile Dacilor până în acele în care el trăia ⁸⁷, și anume nu ca o simplă povestire, ci pe baza izvoarelor, pe care le citează în totdeauna, supunându-le adese-ori unei judicioase critici. Pentru timpul lui și între Români, o asemenea operă, de o concepție tot atât de vastă pe cât și de temeinică, este o adevărată minune.

Deși cronica lui Șincai nu văzù lumina zilei în întregime ea decăt în 1853, când fù editată în Iași după îndemnul și cu cheltuelile domnitorului Grigore Ghica, totuși părți din ea apăruse încă de pe timpul lui în Transilvania, ca adaos la

⁸⁵ *Ibidem*, II, p. 136. Comp. Papiu Ilarian, *Viața lui Șincai*.

⁸⁶ *Ibidem*, II, p. 135.

⁸⁷ Șincai ajunse cu scrierea numai până la anul 1773. El însă plănuse a o urma până la 1808, anul în care începuse a se tipări. Titlul sub care apare în călindarul pe anii dela Hristos 1807—1809, Buda, este : „*Chronica Româniilor care începe din anul 86 după nașterea domnului Hristos și se va săvârși în anul 1808 în carele au început a se tipări*”.

călindarele din anii 1808 și 1809, când fù oprită de a urma mai departe de către censură, ce se spune a fi rostit următoarea sentință asupra ei : „că lucrarea ar fi demnă de foc iar autorul de țăpă”⁸⁸.

O a doua încercare de a publica cronica lui Șincai fù făcută de mitropolitul Veniamin în 1843 sub domnia lui Mihai Sturza în Moldova, apărând atunci din tipografia mitropoliei volumul I, anii 86 până la 999 după Hristos, sub privigherea arhimandritului Gherman Vida inspectorul zisei tipografii⁸⁹.

Lucrarea lui Șincai fù însă cunoscută de o mulțime de Români învățați ai acelor timpuri, încât fără îndoială ideile cuprinse în ea avură un răsunset în mintea însătată de cunoștinți a contimporanilor lui din care pricină Șincai și trecea în acele vremi drept un om fenomenal.

Un lucru reieșă mai cu deosebire din lucrarea lui Șincai, care caracterizează și schița mai scurtă a lui Samoil Micu, anume că el se îndeletnicește cu istoria întregului popor român, nu cu acea a unei provincii. Obiectul cercetărilor lui Șincai este neamul românesc și nu atâta țările de el locuite. Din acest punct de vedere, scrierea lui Șincai este un pas înainte făcut către întrolocarea poporului român într'un singur trup. După ce puțința întrolocării Românilor în o singură cugetare se dăduse prin introducerea limbei române în biserică, și prin îndețarea din partea marilor scriitori ai veacului al XVII-lea a unei obârșii comune, venea acum Șincai care dădea acestei idei o aplicare, deocamdată în domeniul inteligenței, întrunind în cercetarea lui soarta întregului popor românesc, chiar și a celui din Macedonia⁹⁰, și îndrumând astfel mintea lui dela unirea povestirei faptelor la acea a îndeplinirei lor, dela istorie la viața reală.

Dacă prin chipul cum Șincai concepe istoria poporului român se făcă un pas înainte în ideea unității neamului românesc el reînviază și întărește pe de altă parte celelalte idei care-i slujise de temelie. Amărunțita lui cercetare pune în o lumină mult mai vie de cum o făcuse predecesorii săi, scriitorii români de pe tărâmul istoric, originea romană a poporului român. Această origine recunoscută altădată de scriitorii străini, acum de când Românii însuși începuse să o revendice, găsiă contra-

⁸⁸ „„Opusigne, auctor patibulo dignus”. Vezi Papiu Ilarian. *Viața lui Șincai*, p. 27. Asupra tipăririi cronicei în călindare vezi, *ibidem*, p. 23.

⁸⁹ Se află un exemplar din această ediție foarte rară în Bibl. Academiei, col. Gh. Popescu, N-ro 661.

⁹⁰ Scrisoarea lui Șincai către Engel în Engel, *Neuere Geschichte der Walachey*, p. 84—92.

zicători⁹¹, și trebuia deci ca istoricii Ardealului să o susțină cu o putere și un exclusivism, care deși mai mult patriotic decât științific, făcuse singur în stare a atrage luarea aminte a celor nepărtinitori asupra părerii apărute de ei, și a o face la sfârșit să triumfe. Petru Maior, deși însuflețit de aceleași simțiri ca și Șincai și Klein, procedează pe o altă cale pentru a le da întrupare. Nu povestește ca Klein, nici nu invoacă expunerea lui în reproducerea integrală a documentelor ca Șincai. Ca un istoric modern, el citează, critică, analizează . . . și precizează izvoarele scoțând din ele tot miezul interesant pentru istoria neamului său. Cât de minunată este analiza absolut nouă și nefăcută de nimeni până la el a vestitului loc din Flavius Vopiscus, care raportează . . . de coloniști și cât de bine reduce el în pulbere toate isvoadele curtizanului lui Aurelian⁹². Ca și Șincai, Petru Maior nu se sfiște a susține două păreri contrazicătoare, pentru a sprijini originea romană curată și neamstecată a poporului român : pe de o parte că toți Dacii s'au retras înaintea Romanilor ; pe de alta că Daco-Romanii nu au eșit din Dacia la venirea barbarilor. Pentru a dovedi stăruința Românilor în Dacia în timpul năvălirii barbarilor, ei caută și regăsesc pe Români sub toate numirile aceluia, sub Sciți și Tribali, sub Daci și sub Goți, sub Pacinați și sub Cumanii, și cu toate acestea se silesc de a-i feri pe cât pot de amestec cu ei, și când sunt nevoiți să recunoască înriurirea slavă, ei vorbesc de „*pângărirea neamului românesc*”⁹³.

Atât Micu cât și Șincai și Petru Maior își dau apoi cele mai mari silinți, spre a spăla pe Români de rușinea de a fi fost supuși altor popoare, arătând bunăoară că dacă Ungurii au robii pe Românii Ardealului, aceasta au făcut-o călcând legăturile sub care Românii primise stăpânirea ungurească ; că între statele române ale Moldovei și Munteniei și acele vecine ale Ungariei și Poloniei nu a fost relațiuni de supunere și vasalitate, ci de alianță ; silinți de laudă pentru acele timpuri de înjosire ale neamului românesc, și care aveau de scop a trezi iar în el simțământul vredniciei pierdute, de a-l scutura din

⁹¹ Un critic anonim din Viena combate în două rânduri Istoria lui Petru Maior. Sulzer în *Gesch. des transalpinischen Dakien*, Wien, 1781 (III, p. 156) spune despre gramatica lui Micu-Șincai „că nu ar merge ca să se scrie limba română cu litere latine”. În 1823 apare în Halle o broșură : *Erweis dass die Walachen nicht römischer Abkunft sind*, atribuită lui Eder. Susținerea originii romane a Românilor de scriitorii străini, vezi mai sus, vol. I. p. 216.

⁹² Vezi vol. III, p. . . . Caracterul de polemist al lui Maior se vede și din cearta lui cu Kopitar. Vezi *Animadversiones* de Petru Maior 1814 contra articolului din *Wiener Litteratur Zeitung*. El revine cu o a doua critică *Reflexiones* 1815 și încheie cu o a treia *Contemplatio* 1816.

⁹³ Petru Maior, *Istoria pentru începutul Românilor în Dacia*, ediția din 1832, p. 174.

amorțea în care eră cuprins, de a-l aduce iar la viața liberă și mândră.

Astăzi nu mai avem nevoie de atari răsuciri ale adevărului fiindcă ne-am sculat iarăși din morți și am reînviat la o viață conștiută : din potrivă trebuie să ne cunoaștem trecutul așa cum el a fost, spre a ne sili pe cât se poate a nu-i mai sămăna în părțile sale cele rele ; a pune cât mai curând cea mai mare îndepărtare între ceea ce eram și ceea ce suntem. Și apoi ce rușine este de a fi fost împilat, nedreptățit, martirizat și călcat în picioare ? Au doară singuri noi în Europa am fost robiți sau reduși în vasalitate ? Ungurii însăși, care caută să se mândrească cu supunerea neamului românesc, nu a fost ei supuși Turcilor, și mai rău încă decât noi, fiind Ungaria redusă în pașalâc timp aproape de două veacuri ? Marele și puternic imperiu german nu a fost și el tributarul Porței ? Anglia apoi a fost vasală Franței, Prusia Poloniei, și această de pe urmă țară a dispărut chiar în mormântul săpat de altele ce altădată tremurau înaintea ei.

În asemenea suiri și coborâri ale neamurilor omenеști, în această privire măreață a legănării cumpenei istoriei, mintea omului poate învăța cât de fatale sunt evoluțiile istorice, inima lui poate să se cutremure de spaimă, gândirea lui să fie împinsă la cugetări mărețe, nici când însă să i se arunce în obraz sângele rușinei, căci „nu sunt vremile sub cârma omului ci bietul om sub vreme”.

Pe lângă îmbărbătarea poporului român prin arătarea unui trecut cu atâta mai gloriis cu cât eră mai îndepărtat, scriitorii cei mari ai Ardealului mai aplică încă un ridicător puternic la înălțarea neamului românesc, derivat tot din originea lui romană. Acesta eră luat tot din lumea simțimintelor, a-nume rușinea de a fi căzut așa de jos, când neamul se coboria din o așa de mândră obârșie. Simțimântul rușinării, cel mai puternic din toate mijloacele pedagogice, eră pus în lucrare de acei mari învățători asupra marelui copil ce-l aveau înaintea lor, poporul român, spre a-l îmboldi astfel din lăuntru către muncă pe tărâmul culturai. Așa Petru Maior spune în „cuvântul înainte al istoriei pentru începutul Românilor în Dacia”, că „văzând Românii din ce viță strălucită sunt prăsiți, toți să se îndemne strămoșilor săi întru omenie și în bunăcuviință a le urma”. Șincai exclamă în mai multe locuri ale cronicei sale, cum „neamul românesc, uitându-și vița și sămânța, geme sub jugul altor neamuri”⁹⁴. Tot așa și Samoil Micu în introducerea la *Istoria Românilor* spune că : „mult este a fi născut Roman, cum învățăm dela însuși Pavăl apostolul, carele măcar

⁹⁴ Șincai, *Chronica Românilor*, II p. 214.

că eră din sãmânță Jidov, tot se lăuda și cinste își ținea că încai cu numirea este născut Roman, și cu adevărat a se naște din sânge roman mult este”⁹⁵.

Odată îmboldirea dată toți ceilalți scriitori ardeleni care călcară pe urmele celor trei fruntași, făcură din aceste învățături catehismul renașterii Românilor. Toți pe întrecutele îndemneau pe poporul românesc a-și lumina mintea, a se trudi pe ogorul culturii, singurul mijloc prin care ar putea să se emancipeze de sub jugul străin.

Așa găsim pe Molnar oculistul, scriind pe la 1788 o *Gramatică* germano-română și pe la 1799, o *Retică Română*. El mai traduce și o parte din Millet, *Histoire Universelle*, în prefața căreia el emite cel întâi părereă că limba română trebuie îmbogățită cu cuvinte împrumutate dela marea noastră limbă latină. Radu Tempea care dă deasemenea la lina o *Gramatică Română* în 1797 în precuvântarea căreia se vede tendința de a aplica asupra limbei românești principiile marilor învățători, de a readuce viața noastră la asămănare cu cea romană: „care lucru cu greu va fi, spune el, a aduce limba aceasta în curățenia și originalul ei, adică în limba veche râr-leneană, căci de ar aduce-o cineva, în curățenie, ar fi tocmai latinească sau italienească”⁹⁶. Iorgovici din Banat în *Observațiile sale de limbă românească*, tipărite în Buda în 1799, rostește marele principiu că „limba și nația cu acelaș pas pășesc”, și întreprinde și el o curățire a limbei românești de străinismele ce îi innăbușiau geniul. Cumplită înfruntare avu de întâmpinat Iorgovici pentru întrebuintarea literilor latine în scrierea română precum și pentru sprijinirea părerei că Români veniseră în țările dela Dunăre sub conducerea lui Traian și că ar fi în ele mai vchi locuitori decât Ungurii⁹⁷.

Fabulele lui Țichindeal nu sunt numai o traducere a culgerei lui Obrodovici profesorul de franțuzește din Țările Române, care el însuș tradusese din Esop pe limba sârbească. Ele sunt amestecate cu „cestiuni care agitau pe atunci societatea și nația românească; el a destăinuit o sumedenie de dureri ale poporului, a propoveduit deșteptarea națională, combătând desbinarea și îndemnând pe frați la iubire, stârnind râvna la lucru, invocând descendența noastră latină și inspirând tuturor credința neclintită a triumfului în viitor. Deaceea se explică succesul aproape extraordinar al acestui volum de

⁹⁵ *Istoria Românilor* tipărită în Buda 1806, în precuvântare care se află reproducă, afară de fraza finală, și în *Actele și fragmentele* lui Cipariu, p. 138.

⁹⁶ Reproducă Papiu Ilarian, *Viața lui Șincai*, p. 73. Comp. N. Iorga *Ist. lit. rom. în sec. XVIII-lea*, II, p. 290.

⁹⁷ Iosif Vulcan. *Dimitrie Cichindeal*, discurs de recepție în Ac. Rom. 1893, p. 8.

fabule traduse, și deaceea Eliade a spus despre ele că vor fi pentru Români pentru totdeauna tablele legii aduse din puștiu”⁹⁸.

După Țichindeal aflăm pe unul . . . Gherghel ot Ciokotici din Maramureș care tipărește cu cheltuiala unui aromân din Clisura în Macedonia, a lui Const. Darvari, care erà; „avuitor de mai multe case în Viena și . . . zelos spre cultura Română nației sale” (sic) în anul 1819 un cod al manierelor elegante însemnat mai întâi pentru că întrebuințează literile latine; apoi prin cugetările serioase și inspirate de un adânc foc de neam, . . . precum într’un loc unde Gherghel exclamă: „începători așa de măreți cum sunt strămoșii strămoșilor noștri, nemernicilor strănepoți ai lor, Români din Dachia Veche!” și de asemeni îmboldiri e plină cârticica⁹⁹.

Alt lucrător în câmpul ideii naționale pe tărâmul limbei încă mai cuminte și mai înțelept chiar decât dascălii cei mari este Budai Deleanu. Pe lângă epopeea lui comică de multă valoare, *Țiganiada*, Budai a mai scris și *Temeiurile gramaticii românești* în 1812 care însă nu s’au tipărit, și un dicționar românesc-nemțesc pentru tipărirea cărui el capătă în 1818 învoirea cenzurei. Introducerea istorică la acel dicționar este foarte însemnată. Budai Deleanu arată în ea cum limba românească e compusă din mai multe elemente slavone, grecești, ungurești, albaneze; dar că elementul de căpetenie al ei este cel roman. Cuvintele străine deși nu sunt neapărate sunt bune pentru a varia vorbirea. Ai crede că Budai Deleanu este un filolog din zilele noastre și nu un adept al înfocatei școale latiniste. Dar el adoage că pentru îmbogățirea limbii, precum Grecilor le este slobod în lipsele sale, să împrumute dela limba elinească, și Sârbilor și Rușilor dela limba slavonească cea din cărți (vechea slavă) așa și noi toată cădința avem a ne ajuta cu limba latinească cea desăvârșită, ba și din surorile limbei noastre, cea italienească, cea franțuzească și cea spaniolească¹⁰⁰.

Din sânul acestor învățați ardeleni ieși în 1795 planul unei *Societăți filosoficești a neamului românesc*, care se puse în legătură cu Enache Văcărescu din Muntenia. Societatea voia să scoată o publicație periodică sub titlul *Vestiri filosoficești*, care să răspândească învățăturile care ascultă puterea minții „ca să putem cugetă în adevăr luminat despre cele cerești văzute

⁹⁸ Iosif Vulcan, *op. cit.* în nota precedentă.

⁹⁹ Extractele din această carte publicate de Pumnul în *L’opturariu*. Comp. N. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. XVIII-lea*, II, p. 261.

¹⁰⁰ Asupra lui Budai Deleanu, vezi N. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. XVIII-lea*. II, p. 298 și 310.

și nevăzute alcătuirii". Erau să iasă câte două coale pe săptămână. Dacă inițiatorii căutaseră întovărășirea Bucureștilor, o făcuseră „în așteptarea unei bogate prenumerări a celor prea cinstiți și de înalt neam arhonzi". Se vede însă că acești din urmă nu se prea grăbiră cu sprijinirea întreprinderii, și anume cum darea celor 15 fiorini nemțești ceruți înainte, din care cauză *Vestirile* nu ieșiră nici societatea nu se putu menține¹⁰¹.

Intrunind într'o singură cugetare renașterea Românilor și unirea lor fabulistul *Țichindeal* scrie în 1814: „Ce dulceată și privire ar fi a vedea așa mare număr de Români în Banat, Ungaria, Ardeal, România, Moldavia și Bucovina, că se iubesc ca frații și se omenesc" și apoi: „să fim noi toți Români una; nu este aici Grec sau Latin, unit sau neunit; una trebuie să fie nația românească. Minte, mărită nație daco-românească în Moldova, în Ardeal și țara Românească, mintea! când te vei lumina cu învățătură, cu luminatele fapte bune te vei uni, mai aleasă nație pe pământ nu va fi înaintea ta"¹⁰². Unele cărți conțin îndemnări tot atât de însemnătoare. Așa una cu titlul straniu de *Arătarea despre starea acestor noi introducere (sic) școlasticești instituiți ale țarei românești, sârbești și grecești*, Buda 1813, care carte cuprinde între altele o chemare către Români, „mlădița nobilă ale (sic) vestiților Români din Banat sau Ungaria, și ori unde vă aflați, ca să ajute (sic) fondul școalelor bănățene". Această cărticică mai conține și un fel de *Deșteaptă-te Române*:

Din somn sculați-vă
Odată deșteptați-vă.

Altă cărticică *Jucăria norocului sau Istorisire pentru principul Mesnicoff, tâlmăcită pe limba românească de Lazăr Asaki*, 1816, conține îndemnul: „Mă rog să bine-voiți a nu da cutezare (sic) către mai multe ostenele a tâlmăcirii ithiceștilor (moralelor) cărți, cu care îndeletnicindu-se iubitorii de cetire, *patrioții limbei românești, să se îndemne a fi următorii strămoșilor săi Romani, a căror mărețe fapte până astăzi e toată lumea în dreptate sunt laudate*". Unul Petrovici care traduce o *Pedagogie* și o *Metodică* în 1816, și după multe stăruințe pentru a o putea tipări, este ajutat de directoriul școalelor bănățene, Neculai Popovici, pune în dedicația ce i-o face, că: „neputând află pe nimenea căruia, fiindu-i *Cultura* iubitei nații românești de inimă, lipită, să-mi dea mână de ajutor, începui a cumpeni *pe toți iubitorii de cultură națională*, nădăjduind că vom da de unul, și cu adevărat

¹⁰¹ Înștiințarea societății în anexa III-a a *Vieței lui Șincal de Papiu*, p. 83.

¹⁰² Învățătura dela fabula 154 și post-scriptul scrierilor lui *Țichindeal* tipărite de Eliad în București, 1838.

nădejdea mea nu fu deșartă, căci te-am găsit pe D-ta, care de mai mulți ani prin ostenele întru plămădirea bunului de comun și al patriei, ți le-ai știut agonisiD-ta ești cel dintâi care ai alergat, gata fiind a da ajutor unui *naționalist*"¹⁰³.

Scriitorii Ardealului dăduse prin cercetările și îndemnurile lor o puternică îmboldire culturii poporului românesc. Ceeace ei se silise a pune cu deosebire în lumină eră originea romană a poporului român, împărechiată cu îmbierea nepoților de a se urca iarăși la virtutea străbunilor. *Ideea romană*, nervul cel mai puternic al întregii noastre dezvoltări, iată opera lor cea mai de seamă. Susținută cu o mare energie, adese ori chiar cu nesocotința adevărului și a științei, ei avură marele merit de a o pune în deplină lumină, și atât de adânc pătrunse această convingere în mințile Ardelenilor, încât nici astăzi nu se pot lepăda cu totul de exagerările ei.

Hultuită pe mintea românească care și în principate începuse a se trezi la lumină și a ridica frunțea, până atunci afundată în noianul grecismului, această idee mântuitoare deveni ridicătorul cel mai puternic al culturii neamului românesc, pârguia cea mai spornică a civilizației sale.

E straniu să nu se găsească în Ardeal cântece haiducești cum vom afla de acestea în țările române, căci doar și acolo împilarea și nedreptatea sugrumau viața săteanului și el avea cuvânt să-și reverse focul sufletului în versuri de revoltă. E drept că în Ardeal amărăciunea se revărsase în o mare mișcare sângeroasă, care și fusese cântată și de popor în cântecele închinat lui Horia.¹⁰⁴ Găsim însă multe plângeri asupra vieții de *catană*, adecă pentru luarea la oaste, afară de cele de dor care se întâlnesc în toate țările locuite de Români.

Poezii reflexive, însă de caracter popular, se întâlnesc mai multe în Ardeal unde cărturarii s'au ținut totdeauna mai aproape de poporul din care ieșiseră și aceste poezii făcute pentru masă, slujiau la hrana lui intelectuală, fiind cetite de toți cei ce puteau s'o facă și ascultate chiar și de neștiutori de carte. Ele deveniră deci un puternic mijloc de cultură al poporului, coborând în mai de jos ideile desfășurate de marii învățători ai Românilor de peste munți.

¹⁰³ Aceste notițe sunt luate din V. A. Ureche, l. c., p. 438. Comp. *Serbarea școlară dela Iași* de A. D. Xenopol și C. Erbiceanu. Terminul de naționalist este pentru a doua oară întâlnit aici.

¹⁰⁴ N. Densușeanu, *Revoluția lui Horia*.

II

CULTURA ROMÂNEASCĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

1. ÎN MUNTENIA

În deosebire de cultura slavonă, care găsind spiritul românesc în stare de amortire și nedeșteptat, se întinse și cuprinse aproape toate sferile manifestării lui, cea grecească care se suprapuse lui, după ce se trezise la conștiința de sine în veacul al XVII-lea, nu-l mai putu copleși în întregimea lui. Cultura, gândirea și limba grecească se introduseră în zilnica întrebuințare a claselor superioare ale societății, deveni limba saloanelor și a schimbului de idei mai înalte, cuprinse slujba bisericească în mănăstirile și bisericile bogate, deveni organul propunerii în școlile domnești și în cele mai mari de prin ținuturi și se arată uneori chiar în uricile domnești precum și în câteva produceri literare.

În multe însă și însemnate părți ale vieții poporului român cugetarea și limba românească rămaseră în putere. Așa în bisericile sărace de pe la sate și orașe și în școlile corespunzătoare de preoție¹, în documentele oficiale, în actele private și mai cu osebire în scrierile istorice, în care mai ales se oglindea conștiința naționalității, și care rămân și în decursul veacului al XVIII-lea ceea ce apăruse în al XVII-lea, : apărătoarele conștiinței ale neamului românesc.

¹ Recordon. *Lettres sur la Valachie*, p. 315, spune despre acele școli: „Les enfants des basses classes des villes ainsi que ceux des campagnes vont à des espèces d'écoles qui se tiennent le plus souvent à la porte des églises. Ils y apprennent à lire et à écrire le valaque”. În școlile mici din orașe se învăța îndeobște românește și grecește. Așa protosinghelul Naum Râmniceanu spune că „în copilăria lui a învățat la București grecește și românește”. *Cuvântarea de primire* în *Ac. Rom.* a lui C. Erbiceanu, 1900, p. 9.

Să cercetăm aceste manifestări, în care mai ales se oglindefe gândirea românească. Limba românească urmă înainte a se menține în biserica țărilor dunărene, fiind cum am văzut sprijinită existența ei, de nevoie, chiar de domnii fanarioți². O sumă însemnată de cărți bisericești românești văzură lumina în decursul veacului al XVIII-le, în care tipografiile din Neamț în Moldova și din Râmnic în Muntenia lucrară pe întrecutele și aproape neîntrerupt la înzestrarea bisericei române cu toate cărțile trebuitoare slujbei.

Urmând înainte activitatea literară bisericească care își luase avântul depe timpul însemnaților mitropoliți din timpul Brancovanului : Ștefan, Teodosie și Antim Ivireanul, se traduc mereu cărți bisericești, complectându-se tot mai mult cele trebuitoare slujbei românești. Așa Daniil mitropolitul (1720—1732) traduce o parte din Triod și anume cea mai însemnată, rânduiala săptămânei patimilor, care se tipărește cu cheltuiala preotului Neculai dela biserica sf. Neculai din Prund din București, și se împarte gratuit pe la biserici³, și tot pe atunci se tipărește alt Triod în episcopia Râmnicului sub îngrijirea episcopului Damaschin care îl și tălmăcise⁴. În 1750 episcopul Râmnicului Grigore tipărește Octoiul, tradus de mai înainte de episcopul Damaschin și de arhimandritul Ghenadie dela Cozia⁵. Ajuns mai târziu mitropolit (1760—1787), Grigore, devine în mijlocul culturii grecești a timpului, un far pentru românism, împreună cu mai mulți ucenici ai săi râvnitori, precum Cosma episcop de Buzău, și mai târziu mitropolit, care pune să se tipărească „dumnezeștele și sfintele Liturghii ale lui Ioan Zlataust, ale lui Vasile cel Mare și a Prezdesceniei” în tipografia episcopiei, în anul 1769⁶. Chesarie și după el Filaret episcopi de Râmnic, se apucă de tradus din elinește cărți bisericești, precum Evanghelia 1760, Apostolul și învățături pentru spovedanie 1760, Triodul sau slujba postului mare 1761, Cazania și cuvintele sf. Simeon Tesalonicul 1765, Psaltirea 1767. Penticostarul 1768, Liturgia 1780 și altele încă. Cea mai însemnată lucrare a mitropolitului Grigore a fost traducerea celor 12 Minee, adică slujbele sfinților din toate zilele anului, și care alcătuiesc în totul 12 mari volumuri în folio, tipărite toate în tipografia Râmnicului, de ucenicii lui Grigore, și anume sub îngrijirea episcopului Chesarie, pentru Mineele pe lunile dela Octomvrie până la Aprilie; iar după moartea lui, sub aceea a lui Filaret. pentru acele dela Aprilie

² Vezi vol. IX p. 88.

³ *Condica sfinții a mitropolitel Ungro-Valahiei*, București, 1886, I, p. 119.

⁴ Xenopol și Erbiceanu, *Sărbarea școlară dela Iași*, p. 331, No. 11.

⁵ *Condica mitropolitel*, p. 187—188.

⁶ Xenopol și Erbiceanu, *Sărbarea școlară dela Iași*, p. 333, No. 20.

până la Septemvrie.⁷ După isprăvirea Mineelor în 1781, Filaret a mai publicat: *Cazania* adecă cuvinte de citit în biserică la sărbători și Duminici 1781, *Molitvelnicul* sau carte de rugăciuni preoțești la deosebite slujbe religioase publice și private 1782, *Cuvintele sfântului Teodor Suditul, Catavasieriul*, (cântări înainte de a se începe liturghia, după utrenie) *Psaltirea, Cazania din nou și Evanghelia* 1784, *Penticostarul* 1785, o nouă ediție a Mineelor⁸ și *Triodul* 1786, *Liturghia, slujba sfântului Stelian* în 1787 și altele mai multe⁹.

Motropolitul Dosoteiu Filitis (1793—1810), deși de origine din Ianina, însă românizat, pune să se traducă *Chiriadodromiul*. El dispune prin testamentul său ca să se cumpere moșia Lungulețul, din venitul căreia să se trimită tineri la învățătură „din care s’au folosit mulți doritori de învățătură din acele vremuri”¹⁰.

În 1811 se traduce și tipărește a doua oară *Octoihul*, în tipografia episcopiei Râmnicului¹¹ înrdeptându-se tălmăcirea de Iosif episcopul Argeșului.

Dar nu numai cărți de religie propriu zisă se puneau pe românește, ci și studii asupra bisericei. Așa arhimandritul Macarie al mănăstirii Bistrița traduce la anul 1787 în limba română, voluminoasa *Istorie bisericească* a lui Teodoret, care se îndelnetnicește cu cele dintâi timpuri ale bisericei creștine¹².

Dacă asemenea scrieri și tipărituri bisericești contribuiau a sprijini și răspândi în sânul poporului cugetarea românească în forma trainică a gândirei încheigate în scrisoare, alte producțiuni ne vor arăta că, pe lângă păstrarea graiului, mai răsfrâng încă din ele și simțământul național. El ce părea că trebuie să fie fost cu totul înlăturat sub apăsarea domniei străine, se arată viu și puternic, manifestându-se pecăt eră cu puțință, tocmai ca o reacțiune contra acelei apăsări. Așa dacă cercetăm întâi cronicarii munteni care scriu în decursul veacului al XVII-lea în limba română, și nu sunt decât oglindirea credincioasă a

⁷ Amănușimii asupra tipăririi mineelor în N. Iorga, *Scrisori bisericești în An. Ac. Rom.*, II, tom XXVIII, 1906. p. 191 (9).

⁸ Asupra acestei a doua ediție a mineelor vezi o corespondență între Hagii Constantin Pop neștitorul elbian și Iosif egumenul de Argeș, în N. Iorga (l. c. nota 7 mai sus), p. 204 (22) și o scrisoare a lui Dosoteiu Filitis în N. Iorga, *Contribuțiuni în An. Ac. Rom.*, II, tom XXIX, 1906, p. 9.

⁹ *Condica sfântă*, p. 197. *Schițe biografice din viața mitropolitului Ungro-Vlaheii, Filaret al II-lea, 1752 și ale altor persoane bisericești* de episcopul Melchisedek, București, 1887 passim. Asupra însemnatelor introduceri scrise de editorii Mineelor, vom reveni mai jos. Asupra activității literare religioase a lui Filaret, vezi și *Alexandru Moruzzi* de V. A. Ureche, în *Conv. literare*, XXVIII 1892, p. 620.

¹⁰ *Condica mitropoliei*, p. 285 și 341.

¹¹ Xenopol și Erbiceanu, l. c., p. 336, No. 46.

¹² Manuscriptul descoperit de C. Erbiceanu este un in-folio de 1112 pagini. Vezi *Biserica ortodoxă română* anul XII-lea, 1889, No. X, p. 673.

gândirilor poporului asupra împrejurărilor prin care trecea, găsim bunăoară în istoria țării Românești dela 1689 încoace fragment scris după cât se vede pe timpul lui Ștefan Cantacuzino (1714—1716), conștiința deplină și trează privitoare la stăpânirile străine sub care Muntenia fusese în mai multe rânduri, căci cronicarul vorbește într'un loc despre teama ce aveau boierii partizanii Brancovanului, ca nu cumva Turcii să nu-i primească domnia „și să rânduiască domn străin în Muntenia, pe când ei doriau să aibă *domn din pământ*. In arzul pe care acești boieri îl trimit către Poartă, ei spun curat că iau pe Brancovanu pe seama lor, „că străin nu pohtim, că am avut mai înainte străini și multă pagubă au făcut țarei”. Vorbind mai apoi cronicarul de solia trimisă de Brancovanu la împăratul german, arată că au primit-o cu cinste „ca pre niște Români din țara Românească, nu ca pre alții din alte țări, și le-au dat gazdă în Beciu”, din care cuvinte se vede că cronicarul se mândrește cu neamul său, ca vrednic de a primi cinste chiar și dela împărați. Cronicarul are idei asupra intereselor obștești pe care le pune deasupra celor individuale, spunând „că cel ce gândește să-și rescumpere *patria* din robia tirănească, întâi trebuie să caute folosul cel de obște; iar a începe cineva lucrul căutând numai folos osebit, și nu de obște, cearcă pe urmă ocară”¹³. Este invederat că atare cuvinte nu puteau izvari din pana cronicarului, dacă el nu ar fi reflectat la țara lui, și că atunci când au scris cuvântul de patrie, la patria lui s'a gândit. Cronicarul Radu Greceanu vorbește chiar într'un loc de „telpizia sau blestămăția cea grecească”¹⁴. Cronica lui Radu Popescu, deși scrisă românește, nu este decât apologia domniei lui Neculai, ba chiar a lui Ioan Mavrocordat, alcătuită întocmai ca și retoricile istoriei ale Grecilor, fără nici o năzuință după adevăr, ci numai în scopul de a înălța și lauda. Și Radu Popescu avea un motiv prea puternic de a vedea în Neculae Mavrocordat, nu pe domnul străin, ci pe binefăcătorul său personal, întrucât fusese totdeauna în favoare la el, și fusese chiar ridicat în timpul domniei lui la rangul de mare vornic, după cum el singur ne arată. Nu e vorbă, Popescu simțindu-și vina caută să o înlătore, spunând în un loc că „a pomeni toate bunătățile prea deplin câte avea domnul nu mă lasă obiceiul istoriei, pentru ca să nu dau bănuială de colachie, care românește se chiamă ciocoinicie”¹⁵. Ori cine însă ve ceti istoria lui Popescu, nu va putea, cu toată valoarea netăgăduită a primului domn grec, face altfel, decât să arunce asupra Popescului tocmai bănuiala de care el se temeă.

¹³ *Mag. ist.*, V, p. 94, 97, 100, 105.

¹⁴ N. Iorğa, *Note de pe manuscrisul original al Cronicei Greceanului în An. Ac. Rom.* II, tom XXI, p. 7.

¹⁵ *Mag. ist.*, IV, p. 128 și 147.

Dacă însă cronicarii începutului timpurilor fanariote sunt, în Muntenia, cam săraci în manifestarea și deci în întărirea, prin răsfrângerea lui, a sâmtimântului național, cu atâta mai puternic răsare el din acei ai sfârșitului acelei epoci, care strălucesc prin o puternică protestare în contra înjosirii țarei și a încălcării străine. Dionisie Eclesiarcul care povestește întâmplările Munteniei dela 1764 până la 1815, apasă mai ales asupra nenorocilor cărora țara lui fu expusă în acest răstimp, descriind nu numai faptele domnilor sau războaiele întâmplăte pe corpul Munteniei ci și suferințele încercate de ea din aceste două șiruri de împrejurări. Deși reținut în rostirile lui, deși nu declamă mai niciodată, se cunoaște că tablourile zugrăvite de el pornesc din o pană muiată în otrava durerii, că cele ce sunt scrise de mână sunt și simțite de inima lui. Pe cât de lingușitor este Radu Popescu, care nu găsește în toate faptele lui Neculai Mavrocordat nici un singur punct negru, pe atâta de drept și nepărtinitor în raportarea evenimentelor este Dionisie. Dacă el laudă domnia lui Alexandru Ipsilanti, știm că o face cu drept cuvânt, precum tot conform cu adevărul sunt expuse faptele asupritoare ale domniilor lui Mavrogheni, Alexandru Moruzi și Hangerli. Am văzut la expunerea acestor domnii că dela el avem prețioasele știri asupra modului barbar cu care se încasau dările de pe la oameni, asupra chipului ascuns cum boierimea eră scutită de ele, asupra scenei revoltătoare a simțului moral petrecută între căpitan-pașa și boieroaicele române, și câte alte notiți de mare preț. Fără îndoială că citirea unei asemenea scrieri din partea oamenilor timpului, trebuiă să trezească în ei compătimirea pentru suferințele, rușinea și ocările poporului din care făceau parte, și dorința de a le vedea înlăturate și schimbate în bine — tocmai elementele primordiale ale sâmtimântului iubirei de țară¹⁶.

Dacă însă Dionisie Eclesiarhul nu mișcă mai mult obiectiv prin descrierea vie și amărunită a evenimentelor dureroase ce loviau în poporul muntean, alt cronicar, cu ceva posterior lui, cunoscut sub pseudonimul de Zilot Românul, adauge pe lângă icoane tot atât de credincioase ale unei desperate stări, o îmbrăcare elocventă a cugetărei, care te mișcă până în adâncul inimei și te revoltă în contra unor barbarii impuse fără nici o umbră de dreptate unui popor asuprit și martir. Toată cronica lui dela un capăt la altul este inspirată de un singur gând, protestarea în contra stăpânirii străine, protestare care se respiră când în cugetări de precizie stilistică care te pune în uimire, când în versuri încă și mai expresive. În deosebire de Dionisie Eclesiarhul, el nu vede nici în Ruși limanul scăpărei, și descrie pur-

¹⁶ *Cronograful lui Dionisie Eclesiarhu*, este publicat de Papiu Ilariu în *Tesaurul de monumente istorice*, II, p. 161—234.

tarea lor silnică și abuzurile ocârmuirii lor cu nu mai puțin foc decât acele ale armatelor turcești sau ale domnilor din Fanar. I s'ar putea găsi poate ceva patimă în cugetările sale ; atare neajuns eră însă un merit pentru un timp de urgie, când binele eră așa de rar și răul regula obștească. Nu eră pe atunci timpul de a alege adevărul, dar nici acel de a uita, față cu binele întâmplător și excepțional, gârla răului necontenit curgătoare. Trebuia din potrivă imprimat în mintea generației timpului urgisirea cumplitului prezent și năzuința după a lui îndreptare. Tocmai acestei nevoi atât de ascuțite a acelor vremuri corespunde cu prisosință cronica lui Zilot Românul, fără tăgadă celui mai de seamă cronicar al țării Muntenesti¹⁷.

În afară de cronicari, interesul pentru țară și neam și deci Cugetarea națională, mai reiesă și din o scriere geografică, un fel de paralelă pentru Muntenia, a descrierii Moldovei a lui Dimitrie Cantemir aflată numai în manuscris. După o scurtă introducere istorică în care vorbește de Dachî, de Traian, de colonizarea romană „cu mult norod din Italia”, arată apoi că Moldovenii ar numi Munteni pe locuitorii Țării Românești, că toți locuitorii s'ar numi încă pe ei înșii Români pentrucă „după biruința ce a făcut-o Traian asupra Dachilor a lăsat oști romane pe aceste locuri”, după aceea vorbește de limba sârbească din biserică, și cărțile Românilor. Despre locuitori spune că sunt de laudă, de iscusirea minții cea deobște dar că fiind lipsiți de procopseala învățaturii ei stau îndărăpt din lipsirea meșteșugurilor iar nu din grosimea minților”. Deplânge nestatornicia în care trăește țara. Despre școale arată că sunt numai trei elinești ; sunt și școale românești dar lipsite de cărți, nu numai de meșteșugul gramaticii, filosofiei și altor epistimii, ci și de citirea învățatura a sfinților Părinți, că numai cei ce învață elinește înțeleg. Limba ce o vorbesc Românii este cea latinească și italienească stricată. Deși sunt cuvinte deosebite între Transilvăneni și cei din țară Românească, și între aceștia și Moldoveni, limba lor, este precum și ei izvorește din Italieni și din Romani”. Descrierea mai conține oarecare știri asupra negoțului, a hotarelor, a Domniei, a dregătorilor și altele.

Insemnate însă sunt în ea punctele ce ating naționalitatea și ridicarea neamului românesc, care dovedesc că un foc lăuntric ardea gândirea celui ce a scris-o.¹⁸

¹⁷ *Cronica lui Zilot Românul* a fost publicată de Hașdeu în *Columna lui Traian* pe 1883 ; apoi în ediție separată, București, 1884. *Genealogia Cantacuzinștilor* scrisă de Mihai Cantacuzino este mai mult o istorie de familie, și numai arare ori ia caracterul de cronică, iar *Istoria Impărăției Otomane de Enache Văcărescu*, o lucrare de istorie universală ce numai arare oria trage întâmplări românești.

¹⁸ Această descriere geografică a Țării Românești a fost tipărită în 1901

Dacă ne întoarcem acum la scriitorii bisericești, găsim pe câțiva din ei trecând cu gândul lor peste sfera religioasă, și atingând și în struna răsunătoare a patriotismului, ceea ce fac bine înțeles alunecându-se și ei pe tărâmul istoriei, izvorul cel mai mănos al aceluia frumos simțământ. În primul loc să cităm pe Chesarie episcopul Râmnicului (1773 — 1782), care îngrijind a se tipări cele douăsprezece Minee traduse de mitropolitul Grigore, îmbogăți pe fiecare din ele cu câte o prefață originală, în care desbete deosebite întrebări ce-i veneau sub condeiu. În prefața Mineului pe Noemvrie, tipărită în anul 1778 episcopul Chesarie aruncă o repede ochire asupra istoriei poporului român. El o împarte în patru perioade: 1) perioada ante-romană; 2) epoca războaielor dela cucerirea romană până la Radu Negru, 3) epoca zidirei mănăstirilor dela Radu Negru până la Matei Basarab, și 4) epoca traducerei cărților bisericești dela acest domn până în vremile lui. El laudă foarte ocărnuirea înțeleaptă a lui Alexandru Ipsilanti, arătând câte rane ale trecutului ea vroiă să tămăduiască. Chesarie revine asupra istoriei în prefața pe luna Ianuarie tipărită în 1779, arătând aice cum „linia neamului românesc din vechi se trage din slăvitul neam al Romanilor, a căror slavă a strălucit până unde și-au întis și soarele razele. Iar dela întemeierea Dakiei curge istoria ei prin râpi și pietre ascunse, având țărmurile ei fără limanuri asemănându-se stăpânirea ei cu apele cele ce diminează până la o vreme curg în sus, iar dela vreme își întorc curgerea lor în jos (fluxul și refluxul). Intru astfel de grabnice mutări s'au aruncat soarta Țării Românești”¹⁹.

Mai însemnat și mai bogat decât episcopul Râmnicului aflăm pe un simplu protosinghel *Naum Râmnicianu*, care dezvoltă în tot timpul vieții sale 1764—1839 o spornică activitate literară și didactică. Cu toate că-și dobândi cultura mai superioară în academia grecească din București, și ajunse să mămuiască aproape tot așa de bine pana grecească ca și pe cea românească, totuși el se folosi de cunoștințele sale numai spre a le întoarce în favoarea neamului său. Cugetările asupra lui reiesă foarte limpezi din o notă pe care el o pune pe unul din manuscriptele sale grecești: Propedeuticele gramaticale scrise înainte de 1812. El spune aici „că domnii fanarioți, prin faptele lor cele diavolești, încetul cu încetul ne-au supus cu totul cererilor lor, ne-au împopulat (sic) necazului, ne-au slăbit brațul

de N. Iorga în *Studii și Doc.*, III, p. 46—54. Ea se crede că a fost scrisă pe timpul Fanarioților.

¹⁹ *Schițe biografice din viața mitropolitului Ungro-Vlahtei, Filaret*, II de episcopul Melchisedek, p. 20, 25; comp., p. 31.

armelor, ne-au răcit dragostea patriei și cu un cuvânt cu totul ne au adus mai rău decât pe noroadele cele din Africa și din America. Prea vechii străbunii noștri prin biruință nouă ne au câștigat slobozenia; iar noi am adus țara la cea mai rea stare și tiranie. Ah! Dachie! Dachie! fii tăi plâng și suspină ca un pom ce îngrădire n'are; cine trece pe cale rumpe și te lasă de jale!"²⁰. Râmniceanu scrie între alte multe cărți de conținut didactic, atât românește cât și grecește, și un cronic al Românilor dela 1764—1810 în limba grecească. Deși acest cronic este mai mult un fel de cronologie a evenimentelor, fără comentare, se vede uneori pătrunzând din recea expunere a evenimentelor, accente de durere asupra suferințelor poporului²¹. Simțimântele lui însă care trebuiau să fie moderate în o scriere menită a fi pusă în mâinile Grecilor, își găsesc deplina lor răsuflare atunci când, răscolându-se Grecii, Români scapă de ei. În anul 1821 Naum Râmniceanu își dă drumul întregei sale uri contra poporului grecesc, cu atâta mai mult că se amestecau și motive personale în manifestarea acestui simțimânt, menținerea cu toate meritele lui netăgăduite în rangul inferior de protosinghel, în tot timpul stăpânirii grecești, menținere explicabilă numai prin faptul că ocârmuirea, cunoscându-i cugețele, nu vroia să-l înainteze. El intitulează deci pe cea dintâi poezie a lui, scrisă în timpul eteriei, „Tânguirea țarei Valahiei asupra jafului și dărăpănării ce i-au făcut străinii *talhari* Greci”. El caracterizează foarte just revoluția grecească ca „o zaveră fără rost numai să ne jăfuiască, țara să o prăpădească”. Anticipând strigătul apocaliptic al lui Mureșanu, el cântă undeva „Români ticăloși și nevrednici, până când așa nemernici, să trăiți și chinuiți, nu vă deșteptați odată?”²². Și așa mai departe în toate poeziile făcute de el cu prilejul revoluției grecești, se arată înfocat patriot și minte deșteaptă, precum fusese de sigur și înainte de câte ori se înfățișa prilejul de a se manifesta.

Omul care a susținut mai mult țegetarea românânească în ultimul period al domniei fanariote este însă banu Enache Văcărescu. El se cobora din o familie a căreia origini legenda le urcă până la descălecarea Munteniei, dar care există fără îndoială de pe timpul lui Pătrașcu cel Bun și a fiului său Mihai Viteazul, și pierdù mai mulți din membrii ei jertfe ale cruzimilor timpului. Așa Enache Văcărescu, bunul aceluia ce străluci în epoca Fanarioților, fratele vitrig al soției lui Constantin Brancovanu, perî împreună cu domnul sub sabia călăului în

²⁰ Vezi C. Erbiceanu, *Croniciari greci, care au scris despre Români în epoca fanariotă*, București, 1890, p. XLVI.

²¹ *Ibidem*, p. 266, 274, 276.

²² *Ibidem*, p. LIX, LXII, LXIII.

Constantinopole. Fiul acestui Ștefan Văcărescu căzu și el jertfa otrăvii mestecate din porunca lui Constantin Racoviță domnul țării Muntenesti în 1761, care nu putea suferi firea mândră și împotrivirea Văcăreștilor la jafurile orânduite de el. Nepot, și fiu al acestor doi martiri este banul Enăchiță Văcărescu. El primi o creștere foarte îngrijită, învățând limba grecească și cea elină dela vestitul dascăl al acelor vremuri, Neofit Cavso-calivitul, și latinește dela un german numit Weber, mai învățând și limbile italiană, franceză și turcă, aceasta din urmă în Constantinopole. Inzestrat cu bogate cunoștinți și mai ales posedând cu deplinătate limba elină, el ajută lui Alexandru Ipsilanti 1774—1782 la întocmirea legiuierei sale, extrăgând-o din acea bizantină, punând-o pe românește și scriind la ea și frumoasa precuvântare a domnului către norodul Munteniei.

Văcărescu scrie însă și minunate versuri în limba română pe teme mai ales amoroase, și în 1787 o *Gramatică românească*, lucrare cu totul originală, de oarece nu cunoștea nici pe acea a lui Brașovanu, nici pe acele cu câți-va ani anterioare a le scriitorilor ardeleni²².

În precuvântarea acestei gramatici, pe care el singur o crede a fi cea dintâi scrisă pe limba românească, se miră „cum se poate ca în timp de 1681 de ani dela cucerirea Daciei de Traian împăratul Romanilor, să nu se fi găsit nimene care să grijască să cuprindă starea limbei prin mijlocul vreunei gramatici și să adune termenii filosofici prin vreun dicționar, ca să poată tălmăci cu înlesnire cărțile de știință în limba românească, și să nu mai pună în așa osteneală pe locuitorii acestor eparhii, ce vor pofti să fie știutori de știință și de filosofie, ca să învețe altă limbă străină întru care se află aceastea. De am cădea în vină, urmează modestul autor, căci am făcut, un om plin de amathie și neștiință, această îndrăzneală, să scot acest fel de carte în văzală, desvinovățirea îmi este iubirea patriei, a vecinătății și a Românilor ce vorbesc această limbă”. Adaoge încă Văcărescu, că „mă aflu în osârdie ca să aduc, de voi aveă viață, și un dicționar la vedere; iar de nu mă voi învrednici, las clironomie și pe fii mei cei trupești și pe fii mei

²² Iată titlul deplin al gramaticii Văcărescului: „*Observații sau băguri de seamă asupra regulilor și orânduierilor gramaticii românești, adunate și alcătuite acum întâi de dumnealui Ienache Văcărescu cel de acum dicheofilax bisericiei cei mari a Răsăritului și mare vistier al principatului Valachiei. Se hărăzește de însuși la prea cinstitul, sfinșitul de Dumnezeu iubitor episcop sfințel episcopii Râmnicului Kir Filarel. Tipărite cu porunca și blagoslovenia sfinșitel sale, acum în domnia prea învâșatului și prea luminatului principe a toatei Ungro-Vlachii Nicolae Mavrogheni Voevod, în arhieria sfinșitului și alesului de Dumnezeu mitropolit și arhiepiscop a țării Kir Grigorie la 1787 în tipografia sfințel episcopii a Râmnicului de Gheorghe Popa Constandin tip. Râmniceanu*” Comp. mai sus, *Gramatica Brașovanului*, p. 641; acele de peste Carpați, p. 717 și 722.

cei gramaticesți ca să clironomisască dragostea, râvna și silința mea cea pentru binele, cinstea și folosul simpatrioților și a patriei” căci, adaoage Văcărescu, gramatica aceasta este în limba patriei noastre . . . în care cuvântăm marelui Dumnezeu preaslăvinduo-l întru închinăciunea Toiței cea de o ființă în care păstrăm viețuirea aceasta vremelnică și nădăjduim dobandirea acelei statornicii nestrăduite a o câștigă ²⁴.

Și această gândire o . . . Văcărescu și în frumoasele și neprețuitele sale versuri :

Urmașilor mei Văcărești
Las vouă moștenire
Creșterea limbei românești
Și-a patriei iubire.

Pe timpul domniei lui Mavrogheni, Văcărescu temându-se a nu fi priceput de cumplitul domn, pe care-l ură și-l deconsidera, îi cere voie să se retragă peste Dunăre în cetatea Nicopoli, unde „la adăpost de lumeștele furtuni ale întâmplărilor și de multele feluri de rășboae ce desăvârșit au turburat toată liniștea patriei mele, unde și despre o parte aflându-mă lipsit de toate trecerile de vreme cele veselitoare de suflet și afundat în valurile întristărilor, și pentru patimele ce sufăr iubiții mei simpatrioți, m'am îndemnat a scrie o adunare istorică a prea puternicilor împărăți otomani” ²⁵.

Pe lângă toate aceste manifestări însemnătoare ale cultorei naționale se adauge către sfârșitul epocii fanariote o alta încă și mai de seamă, anume crearea unei școli de inginerie și agrimensură cu cursuri românești. Imprejurarea este cu atâta mai vrednică de amintire cu cât, precum am văzut, limba română se privea ca nedestoinică pentru învățături mai înalte, și cu deosebire pentru acele ale științelor și eră întrebuințată numai pentru predarea cunoștințelor cu totul elementare a le scrisului și cetitului în scoalele de preoție ²⁶.

Atare școală se înființă în 1818 ²⁷ în București după exem-

²⁴ Partea finală nu se află în volumul tipărit ci numai în manuscrisul original al Gramaticii care se află în Acad, Rom.

²⁵ Toate științele asupra lui Enache Văcărescu sunt luate din articolul lui A. I. Odobescu, *Poezii Văcărești în Revista română*, 1861, p. 481—531. „Istoria prea puternicilor împărăți otomani începându-se (a scris) în vremea prea luminatului împărat sultan Abdul Hamid veleatul 1202 și mântuitorului 1788 în Nicopoli al Bulgariei, s'a sfârșit în zilele prea puternicului împărat, Selim al treilea la veleat 1794 și 1208 în luna lui Șival” s'a publicat de Papiu în *Tesaur*, vol. II.

²⁶ Mai sus, p. 201.

²⁷ Anaforaua boierilor rânduiți a face alegerea dascălilor acestei școale este din 1817, 15 Dec. Data primită până acuma la 1816 este deci greșită. N. Iorga, *Cărți și scriitori Români în An. Ac. Rom. II*, tom XXIX, 1906, p. 187 (23).

plul celei dela Iași întemeiată de G. Asachi, prin învățatul Român din Transilvania, Gheorghe. Lazăr.

Trebuința unei asemenea școli speciale se ivi din pricina următoare. Cu cât se învechiau și se prefăceau stăpânirile moșiilor, cu atâta se năștea mai mult trebuința de a le stâlpi și delimita într'un chip mai precis, și atare operație dădea naștere la o sumă de procese încurcate care nu se puteau desbata în cunoștință, decât de oameni ce ar fi unit știința cetirei vechilor hrisoave cu acea a măsurării pământului după regulile științei, și cunoașterea terminologiei naționale a însemnării hotarelor ²⁸. Este învederat că atari îndeletniciri nu se puteau împreuna decât în mintea Românilor, și nu în aceea Grecilor, cărora citirea și înțelegerea vechilor hrisoave trebuia să fie în deobște o piedică de neînvinș.

În Moldova se înființase o atare școală prin Gh. Asachi cu trei ani mai înainte, și Gheorghe Lazăr fiind tocmai pe atunci răspins din un concurs la un scaun de episcop, pentru motivul că ar fi prea învățat și ar avea idei prea înaintate, adânc jignit prin nemeritarea lui cădere, se hotărî să-și părăsească țara și să treacă în Muntenia pentru a deschide acolo o școală ca acea ce se afla în Iași. El propuse deci planul său epitropiei de atunci a școalelor, ce eră compusă din mitropolitul Dionisie Lupu, banul Constantin Bălăceanu, vornicul Iordache Golescu și logofătul legist Ștefan Nistor. Banul Bălăceanu care eră cel mai influent din boierii ce alcătuiau eforia, cu toate că Golescu și Nistor îl întreceau cu mult în învățătură, nu se dumerea însă să înțeleagă cum s'ar putea preda științele în limba românească. Lazăr căuta să-l convingă că știința este, ca și adevărul, una și aceeași în toate limbile; numai să știe cineva a o expune pe înțeles. Bătrânul boier însă vroi să se convingă, și supuse pe Lazăr la o încercare, anume ca el să măsoare un loc al lui, spre a vedea dacă măsoriștea lui Lazăr s-ar potrivi cu acea a unui inginer neamț făcută mai înainte. Încercarea eșind în favoarea lui Lazăr, înființarea școalei îi fu învoită, și eforia ceru încuviințarea domnească ca școala să se deschidă în încăperile mănăstirii sf. Sava din București, care fusese anume zidite pentru școală încă de Constantin Brancovanu. După multe greutateți, provenite din

²⁸ Decât de mare nevoie era cunoștința acestei terminologii, în deobște netraductibilă, se vede din aceea că Grecii reproduceau cu termeni românești scriși grecește noțiunile ei. Așa scrieau: *Ιαζιτοῦραι, Βίλται Κορρατοῦραι*, etc. Vezi *Învățătura practică pentru a măsură întinderea câmpului*, traducere din cartea germană a geometrului Ogrey din Hanovra, 1798 Xenopol și Erbiceanu în *Sărbarea școlară*, p. 366, No. 5. Această carte grecească de măsoariștea a pământului dovedește că se încercase și școalele grecești a produce ingineri dar nu isbutise; atât din slăbiciunea învățăturei matematice cât și din necunoștința limbii române,

faptul că acele încăperi erau ocupate parte de călugări greci parte de garda princiară a Arnăuților și Sârbilor, care locuiau acolo cu familiile lor, Lazăr putu în sfârșit să-și înceapă cursurile sale. Cei dintâi auzitori ai lui fură mare parte de învățăceii dela școalele bisericești românești din București: dela Udricani, dela sf. Gheorghe și dela Colțea; apoi prăvăliași de prin oraș, scriitori de pe la cancelarii și puțini din elevii, chiar unii profesori, din școala grecească. Intre aceștia erau: Petrache Poenaru, Simion Marcovici, Eufrosin Poteca, Pandeli, Costachi Moroiu și Christian Tell, a cărui părinte, neguțitorul Alexandru Tell cunoscuse în Transilvania atât pe Lazăr cât și pe alți bărbați învățați ai acelei țări, precum pe Molnar, Tempea, Iorgovici, și care luând pe fiul său de la școala grecească și dându-l în acea a lui Lazăr, îndemnă și pe alții la aceeași măsură, aducând astfel la cursurile acestuia școlari mai în stare a-l înțelege²⁹. Mergea lumea la lecțiile lui Lazăr și-l asculta ca pe un profet. Propunea foarte popular, uneori eră vesel și glumeț, și'n lecțiile sale presăra, felurite anecdote și oamenii mergeau încântați la școală³⁰. Lazăr căută mai mult decât de matematici și de agrimensură, să insufle elevilor lui plăcerea de a auzi tratându-se în limba românească tot felul de cunoștinți, iar mai înainte de toate să le inspire simțul național, să fie trufași de numele de Român. „Așa vorbind Lazăr se primbla prin diferite regiuni ale științei semănând în calea cunoștințelor istorice și geografice descrierile cele mai curioase. Când vorbea de naționalitatea Românilor, arăta marele fapte ale strămoșilor lor, făcea să cunoască luptele și virtuțile patriotice ale bărbaților care au ilustrat nația, unii cu eroismul lor ca Mihai Viteazul, Ștefan cel Mare, Vlad și Mircea cei mințoși, alții prin avântul ce au dat limbei române în cultură, ca Văcăreștii, Petru Maior, Șincai și alți apostoli ai regenerării Românilor”.

Cum că Lazăr a căutat să răsădiască în mintea Românilor din Muntenia ideile dezvoltate de învățații de peste munți; că el s'a făcut și în București apostolul ideii romane, se cunoaște din cuvântarea ținută de el la sfințirea mitropolitului Dionisiu Lupu în anul 1819. Infocatul patriot exclamă în ea: „oare când s'ar ridica duhul din țarina (Romanilor) și ar privi peste strănepoții marelui Cezar, slăvitul Aureliu și înaltului Traian oare în ziua de azi mai cunoaște i-ar? Negreșit i-ar căuta în palaturile cele mari împărătești și i-ar afla în vizuinile și bordeiele cele mai proaste și încenușate; i-ar căută în scaunul

²⁹ Comp. Ion Ghica *Scrisori către V. Alexandri*, p. 50.

³⁰ Vezi și o scrisoare despre Gh. Lazăr care conține amintirile lui Alexandru Tell, tatăl lui Christian Tell elevul lui Lazăr, în *Conv. literare*, XXXVI. 1902, p. 1145.

puterei și i-ar afla amărăți sub jugul prostimei; i-ar căuta proslăviți și luminați, și cum i-ar afla? ruși, goi, amărăți și ase-mănați dobitoacelor, de tot căzuți în prăpastie, bine gătiți spre slujba vrăjmașilor omeniei, răpitorilor casei părintești. Ajungă lacrimile patriei, ajungă jugul robiei, vreme este acum să se ridice din țarina sămințele căzuților săi strănepoți; aducerea aminte de mărirea strămoșească cere mântuirea lor". Din aceste cuvinte reiesă ideea romană în toată rodnicia ei formulare, ca un ridicător puternic pentru Români din decăderea în care se aflau. Ba Lazăr nu se teme chiar de a merge atât de departe în focul cuvântărei sale, încât să atingă pe străinii, care cu toate aceste pe atunci erau atot puternici în țările române. Școala lui Lazăr ținu cinci ani, până când evenimentele din 1821 puseră un capăt existenței ei, iar Lazăr se retrase înapoi în satul său de naștere, Avrig, unde muri doi ani după aceea³¹.

Alătura cu Lazăr însă luptau pentru înobilirea limbei române și mai ales pentru răsturnarea prejudețului că nu s'ar putea învăța în ea cunoștințele mai înalte, Eufrosin Poteca și Petru Poenaru, care ambii fiind numiți pe rând dascali la școală grecească din București (cel de pe urmă chiar în anul când vine Lazăr) predau obiectele învățătorei în limba română, iar nu în cea grecească, făcând pe elevii lor să propășască mult mai repede în cunoștințele lor³².

Deși nu se poate susține ca Lazăr să fi trezit pentru prima oară la Români din Muntenia conștiința națională, pe care am constatat-o că nu încetase nici odată a exista în mintea lor, ba chiar, se întărise tot mai mult cu cât propășia apăsarea străină, totuși nu se poate tăgădui că ideile răspândite prin spornica lui activitate au întărit încă această conștiință și i-au dat o formă mai limpede și mai precisă, acea în care ea fusese întrupată de scriitorii ardeleni.

2. ÎN MOLDOVA

Și în Moldova limba română, cu toate că răstrânsă mai cu deosebire la bisericile sărace, se menține ca limbă liturgică

³¹ Asupra activității lui Gheorghe Lazăr vezi discursul de recepție al lui Petru Poenaru în *Academia Română*; *Analele societății academiei române*, IV, 1872, p. 111 și urm. Comp. Ioan Heliade Rădulescu, *Viața lui Lazăr în Curierul de ambe seve* 1839.

³² Pe timpul lui Caragea epitropia școalelor compusă din mitropolitul Nectarie, Grigore Brancovanu, Constantin Bălăceanu și Dimitrie Moscu, propune pentru învățarea limbei latine în școala grecească de profesor pe unul Ladislav Erdeliotul, despre care spune anaforaua epitropiei din 17 Oct. 1817. (*Uricariul* X. p. 441) că „mai vărtos acest dascal fiind din părțile Transilvaniei, *are lliirță și de limba rumânească* cu care un pu'în aju'or poa'e a da ucenicilor a putea mai în grabă a le face orice talma lri spre înțelegere".

neîntreruptă în tot decursul epocii fanariote. În tot acest răstimp se întâlnesc tălmăciri românești, făcute bine înțeles acuma nu mai mult după originale slavone, ci după acele grecești sau eline.

Un cărturar care mai păstrează produceri din limbile slave este Bartolomeu Măzăreanu egumen întâi al mănăstirii Putna apoi al Solcăi. Măzăreanu dă el însuș o listă a traducerilor sale la sfârșitul unui letopiseț al țării Moldovei alcătuit de el după Ureche, Costin și Neculcea în 1773. Măzăreanu începuse activitatea lui de traducător încă din 1755 cu punerea pe românește cu o scriere cu titlul grecesc. tradusă însă tot din rusește³³.

Cât despre traduceri din grecește, încă pe timpul lui Neculai Mavrocordat, se traduce psaltirea lui David cu tâlcuirea fiecărui psalm, cu pascalie pe 197 de ani, care traducere se închină domnului, însă nu se tipărește decât în 1743 de către Duca Sotiriovici tipograf din Tasos în orașul Iași, pe vremea domniei a doua a lui Constantin Mavrocordat în Moldova. Însemnatul elenist Iacov Putneanu mitropolitul Moldovei, unul din bărbații cei mai râvnitori pentru ridicarea bisericii, traduce mai multe cărți elinești de religie în timpul arhipăstoriei sale (1750—1758). Dintre numeroasele sale tipărituri însemnăm : Târnoșania tipărită de același Sotiriovici în Iași în 1752 sub domnia lui Constantin Racoviță ; Sinopsis adecă adunare de multă învățătură 1756 ; Liturgia tipărită cu cheltuiala tot a mitropolitului Iacov pe timpul domniei lui Ioan Calimah. Sub același domn mai tipărește urmașul lui Iacov, mitropolitul Gavril, Ceaslovul prin tipograful mitropoliei Grigorie Staicovici în anul 1763. În 1766 tot mitropolitul Gavril pune să se tipărească Indreptarea păcătoșilor cum se cade să se ispoveduiască ; în 1772 un alt ceaslov în tipografia lui Mihail Stralvenski. În 1782 găsim pe un călugăr Ilarion din mănăstirea Neamțului traducând din limba elină Exaimeronul, care însă nu s'a tipărit, ci a rămas păstrat numai ca manuscris. În 1785, un an înaintea morții lui, mitropolitul Gavril mai tipărește Enhologhionul sau molitvelnicul. La 1794 găsim un ciaslov mare tipărit de „protoiereul stăpânilor Moldovei, Valahiei și a Basarabiei” Mihail Sfrialbrațki în tipografia lui din Dubăsari. Mirtopolitul Iacov al II-lea Stamati, iarăși unul din marii sprijinitori ai cultului bisericesc (1792—1803), pune întâi pe episcopul de Hotin, Amfilochie, să alcătuiască o geografie pentru propășirea studiului epistimilor ce-i stăteau mult la inimă³⁴. Amfilochie în urma acestui

³³ *Arhimandritul Bartolomeu Măzăreanu* de Dimitrie Dan în *An. Ac. Rom.* II, tom XXXIII, 1911, p. 252 (10) și 283 (41). Comp. N. Iorga *Ist. lit. rom. în sec. XVIII-lea*, II, p. 537.

³⁴ Mai sus, p. 185.

indemn pune pe românește Geografia lui Bouffier în 1795. El lasă la o parte geografia matematică și adaugă câteva știri privitoare la Moldova, precum o listă de produsele streine ce intră în țară și o cronologie a Domnilor ei,³⁵. Pune să se tipărească mai multe cărți religioase, din care însemnăm una de polemică dogmatică : Infruntarea Jidovilor asupra legei și a obiceiurilor lor, cu dovediri din sfânta scriptură, în anul 1803. În mănăstirea Neamțului, unul din focolarele cele mai însemnate de cultură bisericească, călugării Gherontie și Grigore traduc Tâlcuirea la cele patru Evanghelii a lui Teofilact arhiepiscopul Bulgariei și o tipăresc în Iași la 1805. În anul următor 1806 mitropolitul Veniamin, care desvoltă o însemnată activitate culturală, atât pe tărâmul bisericesc cât și pe acel al școalelor, pune să se traducă Credința provoslavnică a lui Damaschin, una din cele mai răspândite cărți de școală bisericești în tipografia mitropoliei din Iași. Tot aice tipărește el în 1807 Tâlcuirea celor 7 taine. În 1808 se tipărește în Iași Datoria și stăpânirea Blagocinilor și protopopilor din timpul exarhului Gavril. Ocupându-se Moldova de armatele Rușilor, găsim tipărită în 1809, de sigur din îndemnul lor, o carte de rugăciuni românești și molebine (te-deumuri) ce se cântau la prilejuri pentru împăratul Rusiei. Un călugăr cunoscător al limbei rusești și grecești traduce viețile sfinților, cu alegere din ambile limbi, și o tipărește în mănăstirea Neamțului în 1811. Tot aice se mai tâlmăcește Chiriacodromiul lui Nichifor Teotokis și se dă în tipar în acelaș an. În 1812 se întoarce Veniamin și reîncepe lucrarea întreruptă. El pune să se tipărească cele Nouă cântări din psaltire, așazate după rânduiala tipicului bisericesc, cum se cetesc în sfântul și marele post și peste an în zile proaste și la praznice domnești, Iași 1815 ; o culegere de învățături bisericești cuprinzând : Adunarea pe scurt a Dumnezeeștilor dogme ale credinței, alcătuită de prea înțeleptul Athanasie dela Paros ; Intrebările și răspunsurile teologice ale lui Athanasie cel Mare ; Istoria pentru împărechierea cea pentru purcederea sfântului Duh de arhiepiscopul Novogradului, Teofil Procopovici și Cuvântul pentru purcederea sfântului Duh al ieromonahului Macarie Macri. Toate aceste lucrări, traduse din elinește de episcopul Iosif al Argeșului, sunt tipărite de mitropolitul Veniamin în mănăstirea Neamțului, în 1816. În același an iesă din aceeași tipografie, tot sub îngrijirea lui Veniamin, Intrebătoarele răspunsuri adunate din sfânta scriptură cu octoih de canoane, Apologia adecă cuvânt împotriva

³⁵ N. Iorga *Ist. lit. rom. în sec. XVIII-lea* II, p. 389. Titlul Geografie lui Amfilochie este : *De obște Gheografie pe limba moldovenească, scoasă din Gheografiea lui Bușteru*. Pentru părerea d-lui Iorga, că Mitrop. Iacov ar fi avut amestec în traducerea geografiei, pare a vorbi. de principiul pedagogice a lui Amfilochie cu Mitropolitul : „dela cele știute la cele neștiute”.

socotelilor celor fără D-zeu, tradus de Gherontie³⁶. În 1718 eșă tot din teasurile tipografiei din mănăstirea Neamțului, Tâlcuirea pe scurt tâlmăcită din cea pe larg elinească a lui Calixt Xantopol la antifoanele celor 8 glasuri, făcută de starițul mănăstirii Chir Silvestru, după îndemnul lui Veniamin. Stariții Silvestru și Ilariu mai tipăresc în aceeași mănăstire în anul 1818, Noul testament precum și Cuvintele și învățăturile lui Efrem Sirul și în același timp lucră și tipografia mitropoliei din Iași, scoțând la lumină Adoleschia filoteos sau îndeletnicirea iubitoare de D-zeu, tradusă de arhiepiscopul Evghenie Bulgarul și Cartea folositoare de suflet tradusă din elinește de mitropolitul Veniamin, ambele în 1819. Pe lângă aceste tipărituri care răspândeau cunoștința învățături religioase în clerul românesc, o mulțime de alte lucrări făcute iar de mitropolitul Veniamin însuș, sau după îndemnul lui, rămaseră netipărite și se păstrează astăzi încă în manuscrise prin bibliotecile seminariului Veniamin sau ale universității de Iași³⁷.

Această spornică producere pe tărâmul limbei românești aveă de efect întărirea gândirii proprii a poporului român, însă pe cale mai mult indirectă și instinctivă, pe când toate aceste scrieri bisericești nu rostesc prin nici o vorbă plecarea către neam. Tot ce se găsește în acest răstimp ca cugetare politică se referă numai la provoslavnicia Rusie și se pune ca temei ocară lui Napoleon al Franței, pe care-l porecliau în batjocură Răparte (protivnicul lui Bună-parte=Buona-parte) deasemeni cea a lui Voltaire; deci cultura și înrâurirea franceză care stăpâneau cu toate acestea tot mai mult cu puterea ei covârșitoare mintea românească³⁸.

Dacă însă glasul cultural obștesc părea că nu resfrânge iubirea de țară acel al unui mare reprezentant al ei, Mitropolitul Veniamin împlinea această lipsă cu autoritate. În prefața Istoriei Scripturii Noului Testament din anul 1824, Mitropolitul ocupându-se cu neologismele, rezolvă această problemă tot cam în sensul lui Budai Deleanu spunând că „dacă nu se va înapoiă (adecă restitul) limbei române cuvintele uitate sau părăsite care se păstrează parte prin cărțile și documentele vechi, parte în gura poporului, și dacă nu se vor întrebuiță acestea în locul celor străine, precum au făcut toate națiile ce au voit a se cultivă

³⁶ Se mai tipărește, după aceiași traducere o ediție în București în 1815 Xenopol și Erbiceanu, *l. c.*, p. 340, No. 71 imp., p. 338 No. 55.

³⁷ Asupra tuturor acestor cărți și manuscrise, care au fost adunate din deosebite biblioteci atât publice cât și private la expoziția ce au însoțit sărbarea împlinirii a jumătate de veac a înființării învățământului superior în Moldova toate notițele conținute în text fiind luate de pe originalele cărți însăși, vezi Xenopol și Erbiceanu, *Sărbarea școlară dela Iași*, 1885, cap. XVIII, cărți bisericești, p. 330 și urm.

³⁸ N. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. XVIII-lea* II, p. 398.

(sic) apoi se va împresura graiul *național* (poate acest cuvânt este întrebuințat aici pentru întâia oară) din an în an până ce va lipsi cu totul, și prin aceasta va pieri nația românească, precum au pierit toate națiile ce și-au părăsit limba lor”³⁹.

Nu trebuie să uităm de a aminti că însuși domnii greci îngrijiau de cultura bisericească sub forma ei română, precum am arătat-o mai sus.

Dacă însă biserica moldovenească ne arată în deobște un fel de nepăsare față cu neamul românesc, istoriografia Moldovei rămâne și înainte ceea ce fusese în veacul al XVII-lea, reprezentanta ideilor naționale și a protestărilor contra copleșirii străine. Pecând însă în Muntenia conștiința națională se resfrânge în istoria țării mai puternic către sfârșitul epocii fanariote, precum se vede aceasta din eminentele scrieri ale lui Dionisie Eclesiarhul și Zilot Românul, în Moldova protestarea este mult mai energică la început și slăbește cu cât se înrădăcează mai mult domnia grecească, și protestarea aceasta încetează cu totul odată cu istoriografia ei cu Enache Cogălniceanu, în anul 1774.

Nu este de mirare dacă domnia lui Neculai Mavrocordat a găsit aproape numai apoloșiști între cronicarii români. Eră o domnie așa de deosebită de ceea ce fusese cele de mai înainte, încât cei mai mulți cronicari uită că e Grec, pentru a-și aminti numai bunătățile lui, mai ales din domnia cea d’întâi. Așa Neculai Costin care arată la domniile lui Duca și Cantacuzino că erau Greci, nu amintește atare împrejurare pentru Neculai Mavrocordat⁴⁰; ci găsește pentru el numai cuvinte de laudă, spunând că „erau veseli toți pământeni, mulțămînd lui Dumnezeu că le au trimis domn bun și milostiv”⁴¹. Axinte Uricariul tot în sensul acela scrie și domnia adoua a lui Neculai Mavrocordat. Și eră firesc lucru să nu se întâlnească opoziție în cronicarii timpului contra domniei primului Fanariot, întrucât am văzut până la ce grad se deosebea în bine ocârmuirea lui de aceea a domnilor de mai înainte⁴². Cu Ioan Neculcea însă care scrie în plina eopcă fanariotă, după 1743, până unde ajunge cu condeul, dăm peste cea mai crâncenă opoziție teoretică pe care o întâlnim în deobște în țările române contra Grecilor. Neculcea este departe de a fi cel mai învățat din cronicarii moldoveni; din potrivă el este cel mai puțin cărturar din toți; dar cum spune

³⁹ Reproduș citatul, *ibidem*, p. 406.

⁴⁰ Neculai Costin în *Letopiseșe*, II, p. 5, 11, 78—99.

⁴¹ *Ibidem*, p. 99.

⁴² *Cronica* lui Axinte Uricariul care expune numai domnia a II-a a lui Neculai Mavrocordat este publicată în *Letopiseșele țării Moldovei de M. Cogălniceanu*, 1852 II, p. 133—192. A doua domnie a lui Mavrocordat vezi vol. IX p. 9; întâia în vol. VIII, p. 91.

el în precuvântare, „nu i-au trebuit istorii străine să cetească și să scrie, că erau scrise în inima lui”⁴³.

Și într’adevăr Neculcea scrie nu numai cu mintea ci și cu inima. Pretutindene o simți largă și deschisă bătând pentru poporul lui; pretutindene întâlnești accente duioase, tânguiri și plângeri asupra stărei desperate a țării, asupra suferințelor poporului; pretutindene protestări energice împotriva împilării străine, împotriva Grecilor ce se încuibau tot mai tare în sinul patriei lui. Și să nu se creadă că Neculcea eră împins numai de o pătimașă pornire la hulirea acelu neam. Când întâlnește Greci de treabă, li recunoaște însușirile. Așa despre Iordache Cantacuzino spune „că măcar că eră Grec, om străin dar eră om bun”. Deasemene la domnia lui Grigore Ghica exclamă: „Un domn străin și câtă milă au arătat”! Despre Neculai Mavrocordat, deasemene, deși arată „că eră foarte mândru și nu primea să vorbească cu el, și că neștiind moldoveneste eră lucru prea cu năcaș și boierilor și țării, nu lipsește totuși a mărturisi că prin măsurile lui cele înțelepte ar fi umplut țara de oameni, dacă domnia lui cea d’întâi n’ar fi ținut așa de scurt. Tot de asemenea la domnia lui de a doua fericeste Moldova că în mijlocul greutăților ce venise asupra ei, prin hainirea lui Cantemir, a venit la domnie Neculai Vodă; „că de venea alt domn mai prost, ar fi fost prea rău de Moldova”, arătând după aceea cu de amăruntul toate faptele bune ale domnului grec⁴⁴. Și dacă pe Ioan Neculcea nu-l aluneca ura spre nedrepte huliri, nici recunoștința nu-l ademenea spre laude nemeritate. Așa cu toate că fusese ridicat din hătmănie la rangul de vornic mare de către Grigore Ghica, el nu lipsește a critica domnia lui, mai ales în privirea dărilor celor grele pe care le impusese poporului, atribuind aceste asupriri mai cu deosebire firei vesele și ușoare a domnului, care se lăsa a fi condus de câțiva curtizani greci și moldoveni ce-i aveă pe lângă el⁴⁵. Neculcea așa dar se vede a fi fost pecăt se poate de nepărtinitor, și el urma fără a-l cunoaște principiul pus de Cicero pentru cel ce mănuește pana lui Clio, că istoria să nu îndrăznească a spune neadevărul, dar nici să se teamă de adevăr⁴⁶. Când deci dela un astfel de om auzim tânguiri și plângeri asupra stărei pe care o aveă înaintea ochilor, să fim siguri că ele erau adevărate reproducere a realității, iar nu zădarnice declamări. Ei bine Neculcea vede în sporirea neconținută a elementului grecesc un pericol pentru țară, însemnând totdeauna cu băgare

⁴³ *Letopiseșele* II, p. 194.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 213, 326—327, 377 și 408.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 407 și 412.

⁴⁶ Ne qui falsi audeat, ne quid veri non audeat historia. Cicero, *De orat.*, II, p. 15.

de samă adăogirea lui ⁴⁷. Dar el cunoștea că înmulțirea Grecilor în Moldova este fatală și neînlăturabilă, și ce frumos îmbracă el această cugetare ! „Așa socotesc eu cu firea mea această porastă : când a vrea Dumnezeu să facă să nu fie rugină pe fier și Turci în Țarigrad și lupii să nu mănânce vite în lume, atunci poate nu vor fi nici Greci în Moldova și în țara Muntenescă. Focul îl stângi, apa o iezești și o abați în altă parte, vântul când bate te dai în lături într'un adăpost, soarele intră în nouri, noaptea cu întunecimea ei trece și se face iar lumină, iar de Grec să scapi nu e cu puțință” ⁴⁸.

Firea lacomă de câștig a Grecului o zugrăvește minunat Neculcea aiurea, unde spune că „mai bune slugi ca Grecii nu este alt neam pe pământ, însă până când este stăpânul în cinste și în putere ; iar cât se slăbește sau se împuținează cinstea stăpânului îndată îl lasă și aleargă după altul” ⁴⁹. Fiind deci Grecii atât de lacomi de bani, cum să nu sugă ei țara străină în care se încuibau, și pentru care nu puteau avea nici o simpatie, nici o durere ? Această gândire hrănită în Neculcea prin jafurile repetate pe care le avea înaintea ochilor și unită cu conștiința lui despre neputința de a înlătura pricina ce le aducea, face pe cronicar să mustre pe poporul său cu cuvintele amare, că Moldovenii nu s'ar mai sătura de domni ; „iar acum de când au stătut domni străini, le ajunge de nu le vine și alt amar și mai cumplit. Capuchihaile fiind Greci, cât zic că au cheltuit atâta le dau și n'are gură cineva să zică ceva. Turcii ce vin tot cu velacoaze, ceasornice de aur, fuzăi, cai cu harșăle și rafturi, sute de lei, mii dughii le dau ; 1700 până la 1900 de pungi de bani se ie din țară acum, iar mai înainte mai mult de 400 sau 500 nu se lua, și altfel eră țara întemeiată ca acum. Oh, oh, oh, ! vai, vai, vai de țară ! ce vremi cumplite au ajuns și la ce cumpănă au căzut !” ⁵⁰.

După ce descrie cu mare desgust viața desfrănată a domnului Grec Dimitrașco Cantacuzino, arată că „de bătrân ce eră dinți în gură nu avea ; dimineața îi încliea de-i punea în gură, iar sara îi descleia cu uncrob și-i puneă pe masă, și carne în toate posturile cu Turcii împreună mănca ! Oh ! oh ! oh ! săracă țară a Moldovei, ce nenorocire de stăpân ca aceasta ai avut ! Ce sorți de viață ți-a căzut ? Cum a mai rămas om trăitor în tine ? De mare mirare este cu atâtea spurcăciuni de obiceiuri ce se trag până azi în tine” ⁵¹. Când Neculcea vedeă, și nu fără

⁴⁷ Așa la domnia lui Mihailu Racoviță, spune că „veniră câțiva Greci cu el, că Grigore Ghica adusese mulți, iar sub Constantin Mavrocordat mai adăogându-se și alții se făcură o grămadă”. *Letopisefele* II, p. 387, 413 și 415.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 253.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 302.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 417.

⁵¹ *Ibidem*, p. 249.

cuvânt, în Greci peirea țarei lui, să ne mirăm oare că el în deobște îi urăște? Deaceea bunăoară cu ce gust descrie el rușinea făcută de Flonodr armașul Grecului Mavrodin paharnicul, care bătut și desbrăcat, au fost pus pe un cal cu fața spre coada calului, pe care o țineă în mână drept frâu, și preumblat așa pe ulițele Iașiului⁵².

Neculcea personifică în el simțământul de răspingere sădit în sufletul poporului român contra elementului grecesc, și îl personifică cu o putere și o culoare foarte vie. El este însă și singurul cronicar din Moldova în care acest simțământ se înfățișază într'un chip așa de ascuțit, precum l'am întâlnit în Muntenia în Zilot Românul. Tot așa de înălțătoare pentru sufletul românesc este și altă scriere a lui Neculcea : *O samă de cuvinte*, culegere de legende eroice din trecutul Moldovei, ca aceea a aprodului Purice, a altarului Mănăstirii Putna, fuga lui Petru Rareș, și altele.

Deși nu așa de elocvent în rostiri ca Ioan Neculcea, mai rece și mai cumpătat în gândiri, totuși și Neculai Mustea arată contra Grecilor un cuget împrotivitor. El înseamnă pretutindene despre domni dacă erau pământeni sau străini. Așa despre Dumitrașcu Cantacuzino, Antonie Ruset, Gheorghe Duca spune că sunt Greci țarigrădeni, pecând pe Constantin Cantemir îl înseamnă, oarecum spre lauda lui, că ar fi pământean din părinții lui. Cu toate aceste și Mustea este drept față cu Grecii, și când întâlnește dintre ei oameni cum secade, nu lipsește a o însemna. Așa despre Antonie Ruset spune că „eră Grec țarigrădean însă bun și milostiv”, arătând și faptele lui cele de seamă⁵³. Și Mustea simte nenorocirile țarei lui, și pana lui se încălzește când descrie grozăviile năvălirilor tătare sau asupririle și cruzimile lui Duca, sau suferințele pricinuite prin scoaterea dărei celei îngreuitoare a văcăritului⁵⁴. El atribue nenorocirile Moldovei, după cum eră înadevăr, deselor schimbări de domni, „care umblete ale boierilor fără cale și nesocotire erau, nesocotind ei că tot spre căderea și spre slăbiciunea țarei erau toate rocoșiturile asupra domnului lor”⁵⁵ Amărăciunea cronicarului contra Grecilor izbucnește deodată la domnia tocmai a lui Neculai Mavrocordat, căruia am văzut că chiar Ioan Neculcea îi cunoaște meritele. După Mustea, Mavrocordat ar fi fost nu numai mândru cu pământenii, „neîmblânzit și străin de firea moldonenească”, ceea ce arată și ceilalți cronicari. dar ar fi fost și asupritor. ceea ce am văzut că nu este adevărat. Pornirea cronicarului în contra lui Neculai Vodă și a Grecilor lui, se vede mai ales din un loc

⁵² *Ibidem*, p. 252.

⁵³ *Letopiseșele*, III, p. 20, 26.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 18, 22, 28, 71, etc.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 41.

unde cu ascuțișul ironiei vroește să lovească în ei. Mustea spune anume că „Mavrocordat a venit în Moldova cu o mulțime de Greci cât rămăsese Fanarul pustiu și numai muierile lor rămăsese acolo; iar Grec umblai mult până dai peste unul”⁵⁶. Mustea impută lui Mavrocordat că s’ar fi slujit numai de Greci în domnia lui, având boieri români numai de formă, că toți banii din țară se strâneau prin zapcii greci, că omul său cel mai de încredere eră „poghișala spurcată de spandoni”, și cu ce gust descrie el rocoșirea țării în contra acestuia la plecarea lui Mavrocordat din ea! La domnia lui Mihaiu Racoviță cronicarul arată cum acesta scosese văcărit numai pe boieri, după sfatul Grecilor ce erau pe lângă el; „s’au făcut ca să calce pre boierii de țară precum i-i obiceiul lor”⁵⁷.

Cronica anonimă a țării Moldovei (1662—1723) care a fost tradusă în grecește de către biv-vel sulgerul Alexandru Amiras în anul 1729 din porunca lui Grigore Ghica, este scrisă deasemene de un om cu iubire de țară, deoarece la cele câteva cuvinte asupra domniei lui Mihaiu Racoviță spune despre domn că „eră din neam vechiu din boieri de țară, om înțelept, ne măreț și cinstitor, apropiat de către toți boierii și arăta către patria sa dragoste”⁵⁸. Conștiința națională însă scade puternic la acest cronicar; domnii greci nu sunt aleși din cei români, și cu toate că despre Ghica spune că neștiind moldoveneste „care lucru mai greu nu poate fi când nu știe domnul limba țării unde este”⁵⁹, îl laudă de altfel în toate chipurile și-l arată ca un model de imitat.

Spătarul Ioan Canta care descrie evenimentele Moldovei dela 1741 până la 1769, bănuiește și el domnilor adăogirea elementului grecesc, precum lui Matei Ghica despre care spune că „adusesse mulțime de Greci cu dânsul”. Lui Constantin Racoviță îi impută că „neștiind viclesugul Grecilor” au scos văcăritul pe țară, care bani din această dajde i-au mâncat Grecii fără nici o dreptate”. Văcăritul legându-se apoi cu blestem arhieresc, Grecii îl desleagă prin mijlocirea patriarhului, sub domnia lui Scarlat Ghica. Pe Grigore Alexandru Ghica îl lauda fiind că „Greci nu adusesse mulți”, și în deobște în tot cursul croniceii sale, care este foarte pe scurt însămnată, el ațintește neconținut ochiul său asupra Grecilor, mărginindu-se însă la observațiile raportate, și fără a însoți expunerea lui de plângeri sau lăcrămări în feliiul acelora ale lui Neculcea⁶⁰.

La ultimul cronicar moldovan din epoca fanariotă, care merge cu cinci ani mai departe decât Canta (1733—1774), E-

⁵⁶ *Ibidem*, p. 45.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 79.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 102.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 151.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 181, 182, 183, 187.

nache Cogălniceanu, se pare că opoziția contra Grecilor, ce tocmai pe acel timp se aprindea mai viu în Muntenia, ar ațipi cu totul în Moldova. Acest cronicar povestește mai multe fără de legi ale domnilor fanarioți, precum jaful făcut asupra boierilor de Ioan Mavrocordat, când aceștia plătiră pentru el murecarelul, impunerea de dări urieșe pe popor făcute de Grigore Ghica în a doua lui domnie și altele de aceste ⁶¹, fără a arăta nici un soi de indignare pentru asemenea fapte, ci le povestește ca niște împrejurări ce s'ar fi convenit să fie. Numai într'un rând arată el oare care pornire sufletească, anume asupra lui Constantin Mavrocordat, și atunci însă din punct de vedere boieresc și nu național, anume că ar fi dat prea mare volnicie țăranilor ⁶². Departe de a exclama că mai curând ar lipsi rugina de pe fier decât Grecii din Moldova, el găsește prea firesc lucru că Grigore Ghica să fi pus ispravnici și din Greci, *de oarece* aduseser mulți cu el ⁶³. Dacă vreodată Cogălniceanu putea să-și arate și părerile lui asupra neamului străin, apoi fără îndoială că aceasta trebuia s'o facă cu prilejul povestirii pribegirii în masă a boierilor pe timpul lui Constantin Racoviță, pribegire întreprinsă de răul miniștrilor Greci ai domnului, Stavarache și Enache ⁶⁴. Cu toate acestea el nu-și manifestează simțimintile prin nici un cuvânt, fiindcă ele erau străine de sufletul său înstrăinat.

Astfel istoriografia moldovenească, care ridicase atât de sus simțământul național sub condeiuul lui Ioan Neculcea, ajunge a dispărea la sfârșit, ca acele râuri din pustiiurile Africiei și se înghit de căldura nășipului. Tot ca un cronicar trebuie privit, însă pentru părțile istoriei contemporane cu el, și Manolache Drăghici care scrise *Istoria Moldoviei pe 500 de ani*. Deși tipărită în 1856, ea a fost de sigur cunoscută cel puțin de prietenii și cunoscuții săi. Drăghici este încă aprins de iubire de țară, încât dă o vrednică pereche lui Zilot Românul și Dionisie Ecclesiarhul.

Înălțarea simțământului național, este însă susținută în Moldova prin alte creațiuni literare, de o valoare cu atât mai mare, cu cât ele alcătuiesc monumente neperitoare a le cugețarei și limbei poporului român. În primul loc este vestitul Necrolog al lui Ștefan cel Mare, un fel de cuvânt de îngopare al marelui domn, alcătuit de un autor necunoscut, însă învederat nu la moartea lui, ci ca o târzie aducere aminte în veacul al XVIII-lea. Intre alte rostiri care îndegetează atare timp ca pe

⁶¹ *Ibidem*, p. 213 și 218.

⁶² *Ibidem*, p. 197—198.

⁶³ *Ibidem*, p. 217.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 228.

acel ce a dat naștere necrologului, amintim pe următoarea : „In-suși și până azi țara aceasta cu dreptele lui așazări se ține”. Aiurea vorbind de putința de asuprire a domnului, spune despre el „au nu poate omorâ, nu poate jefui, nu poate asupri, nu poate necăji fără de frică și cu atâta mai amar cu cât nici a te jălui n'ai cui?” Atare cuvinte nu s'ar putea potrivi pentru vremi mai noue de cât veacul al XVIII-lea. Cuvântul de *idee*, pe care-l găsim în acest necrolog, ne arată însă că el nu poate data nici din veacul al XVII-lea, când atare termin nu se întâlnește. Laudele aprinse a le celui mai mare domn al poporului român porniau însă din un cuget însuflețit de iubirea de țară, care-și rostea înminunarea lui pentru marele erou prin niște accente potrivite cu însemnătatea subiectului tratat. Și că autorul își dă seamă de deosebirea între timpul în care scriea și cel de glorie pe care-l sărbătoria, se vede de pe împerejurarea că el apasă asupra faptului că Ștefan cel viteaz și biruitor eră voevod pământean, opunând fără îndoială meritele băștinașului, domnilor străini pe care-i aveă sub ochi. Pentru a putea judeca cât de înălțătoare a conștiinței naționale trebuia să fie o atare aprețuire a marelui erou al neamului românesc, reproducem numai perorațiunea acestui minunat monument de elocvență română : „Acest viteaz nebiruit, acest domn vestit acest stăpânitor puternic, au doară țarnă va să se facă? Intr'acest mormânt să se închiză toate vredniciile lui? Acest trup carele cu armele fulgeră peste vrăjmași și ca un trăsnet îi oboria, ce? acum pe năsălie fără de mișcare, gătit spre putre-june și mâncarea viermilor! O ceas groznic! Stâncă primejdioasă de care toți ne lovim, unde nădejdele noastre cele dulci pentru puterea noastră se sfarmă și norocirea cade; moarte nemilostivă care pe toți ne cernești, ne rumpi întâi inimile, răpind pre fii, pre frații, pre părinții noștri, și mai pre urmă și pre noi ne îngropi în pământ! Viață amăgitoare, care ne îndulcești toate simțirile ca mai cu amar să te pierdem”⁶⁵!

O altă lucrare ce se află în toate condicile aflate, copiată alături cu Necrologul lui Ștefan, și care este fără îndoială

⁶⁵ Acest *Necrolog* a fost publicat pentru prima oară de M. Cogălniceanu în *Arhiva românească*, I, p. 29—57, comunicat fiindu-i de C. Furmuzăki care l extrăsese din o condică în care se aflau și alte lucrări, scrise toate de aceeași mână, precum *Cuvântul unui țaran către boieri*, *Cuvânt pentru răddare*, *Correspondență între doi străini asupra obiceiurilor românești* și mai multe acte privitoare la ocupația rusască din 1769. Atare condică s'a reafiat în mai multe copii, reproducând aceleași texte, însă cu oare care variante în conținutul lor.

Acest cuvânt s'a atribuit de unii lui Vartolomeu Măzăreanu, care scrisese și o *Istorie a lui Ștefan cel mare după Ureche*. N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, p. 301 și *Ist. lit. rom. în sec. XVIII-lea*, I, p. 541. Hasdeu, *Ateneul Român*, I, 1861, p. 202 atribue acest cuvânt logofătului Grigoraș. Ovid Densusianu *Viața nouă*, 1909, p. 278 crede că este un falsificat mai nou. În ce interes?

din aceeași epocă (sfârșitul veacului al XVIII-lea) este așa numitul „cuvânt al unui țăran către boieri”, alcătuit de sigur de vr'un boier din partida națională în scopul de a biciui pe Greci și pe oamenii acei ce le îmbrățeșeau apucăturile. Tema închipuitului țăran este că sprijinul boierilor este în țărani, și deci ar trebui să le întindă o mână de ajutor, spre a-i scoate din adâncă mizerie în care s'ar afla. Arată că așa erau lucrurile din vechi, „când boierii nu-și petreceau viața în ocărăță lene, nici umblau după porturi muieresti, nici se întreceau de a-și face case mari. Ei apărau țara și poporul și erau vrednici să se numească boieri; acum însă niște *venetici* îi supun, către care cu ocară se lingușesc și se cuceresc, lăsând poporul să se pedepsască în amare chinuri”. Tot cu o apăsare și ca o dorință de lărgire a culturii românești trebuie privit frumosul raport al Mitropolitului Iacov Stamati (1793 — 1803) fără dată, către Domnitorul Țărei Moldovei asupra stărei școalelor. Mitropolitul se arată în el om învățat și doritor de a facesă inflorească limba moldovenească. El expune niște principii pedagogice care par împrumutate din Rousseau și Pestalozzi, bunăoară că înaintarea cunoștințelor trebuie să meargă de la cele știute la cele neștiute, apoi că nu este bine a se îngreuiă mintea ucenicilor cu mulțime . . . și că această minte trebuie odihnită căci când mai puțin ostenește mintea, atunci după odihnă se arată mai mare și mai puternică. Apoi Mitropolitul după ce laudă limba elinească arată și nevoia cunoștinței celei latinești care poate sluji mai ales spre îndreptarea și împodobirea limbei moldovenești.

Opoziția literară contra Grecilor îmbracă apoi o nouă formă, acea a a criticei stărei de lucruri existente. În 1803 divanul Moldovei se vede adânc mișcat prin o asemenea critică anonimă, trimisă după cât se vede domnului însuș, prin care un nemulțumit cu regimul acelor timpuri făcea „pomenire arătătoare de un cuget a nesupunerei franțuzești, cutezând a zice și către stăpânire cuvinte de îngrozire, cu chipul acesta că de nu se va împlini fără prelungire voințele lor, se vor ridica cu toții”. Divanul propune să se încunoștiințeze împărăția despre atare împrejurare, ca nucumva să presupuiască că atare „mișcări viclene ar fi pornite din partea țării”. Domnul hotărăște prin rezoluția pusă pe anafora că „netrebnicul izvoditor scârbavnicei scrisori purtătoare de ocarnică bârfire să se pedepsească după măsura cugetărei sale”, hotărâre care probabil nu fû adusă la împlinire, din pricina nedescoperirii autorului aceluia pamflet ⁶⁷.

⁶⁷ Anaforaua din 1804 Martie 29 și Hrisovul din Aprilie acelaș an în *Urtcarul*, III, p. 57—64.

Că și în Moldova opoziția în contra Grecilor se menținea în domeniul intelectual, se vede de pe aceea că îndată după căderea lor se ivesc împotriva-le satire pline de ură și de venin, asemenea celor întocmite în Muntenia de protosinghelul Naum Râmniceanu. Cea mai însemnată, și care s'a păstrat în întregime ea, este așa numita jalnică tragedie a vornicului Alexandru Beldiman⁶⁸ care deși foarte slabă ca concepție poetică, este însemnată ca protestare a simțământului național, deslănțuit în toată libertatea lui contra de mult urgisiților Greci. El înseamnă ziua în care Ipsilanti intră în Iași, ca „începutul osândeii țării și năcazul cel amar”; jeleşte chiar pe Turcii cei uciși și prădați de Greci, care „cu cât priviau folosul cu atâta se iuțiau”. El ocărăște pe Greci în toate chipurile, arătând cum „veniți goi în haine proaste, în abale îmbrăcați, după ce au făcut stare și toți s'au îmbogățit, în sânul patriei noastre ei întâi au pus cuțit”. Dar Beldiman se arată tot atât de neîncrezător și față cu poporul român, când spune într'un vers ca „arma noastră fiind plugul, de la noi ce așteaptă?”. Tot deaceea Beldiman are ochiul închis asupra răscoalei lui Tudor Vladimirescu, hulind și desprețuind pe acest apărător al țărănilor. Al doile poet mai însemnat al acelor timpuri este Costache Konache care însă nu contribuie decât doară prin ceea că scrie romanul la redășeptarea neamului, căci poeziile lui sunt toate erotice iar nu naționale.

În afară însă de producerile literare spiritul național se mai manifestează la Moldoveni și pe alte căi. Așa pe lângă școalele de preoție românești ce au existat totdeauna în timpul Fanarioților pentru formarea preoților trebuitori la slujba bisericilor sărace, se înființează către sfârșitul stăpânirii grecești două centre mai mari de cultură românească. Seminariul Veniamin dela Socola și școala de inginerie a lui Gheorghe Asaki.

Școala din mănăstirea Socola de lângă Iași, fu înființată la început tot ca o școală de preoție, însă mai înaltă de cât celelalte școli de asemenea natură în ființă până atunci. Ea și poartă numele de școala de catehezie, în hrisovul său de întemeiere din anul 1804, sub domnia lui Alexandru Moruzi⁶⁹. Mănăstirea Socola fusese la început înființată pentru maici încă la 1571, de Sultana fiica călugărită a lui Alexandru Lăpușneanu⁷⁰. Strămutându-se maicile de aici în mănăstirea Agapia și prefăcându-se Socola în mănăstire de călugări, a și fost înzestrată cu școala de catehezie. Deosebirea între școala aceasta

⁶⁸ Titlul ei adevărat este: *Eteria sau jalnicele scene prilejite în Moldova din năvălirile Grecilor la anul 1821.*

⁶⁹ Reprodus de C. Erbiceanu, *Istoricul seminarului Veniamin din mănăstirea Socola*, Iași. 1885, p. 30.

⁷⁰ Melchisedek, *Chron. Romanului*, I, p. 197.

și celelalte școli de preoție consta în aceea că în ea se învăța și gramatica ⁷¹. Cei întâi dascăli la această școală au fost Constantin Enachi și un călugăr Ioil ⁷². În 1806 Moldova fiind ocupată de Ruși, seminarul se desorganizează, fondurile fiind luate de ocârmuirea rusească, cu atât mai mult că și mitropolitul Veniamin, întemeietorul lui, se retrase la 1808 din scaun, lăsând locul lui Gavril Bănulescu. Când se întoarce în mitropolie în 1812, cea dintâi grijă ce o avu fù de a reîntocmi iarăși a lui creațiune, sporind-o însă și adăogind-o. Programul studiilor se îmbogăți, pe lângă cele bisericesti, cu gramatica, aritmetica, istoria lumii, filosofia și limba latină, după cum se vede a-această din o cuvântarea rostită de elevii seminariului la anul 1815 în fața mitropolitului Veniamin ⁷³. La 1813 se ține o *ispitire* (examen) la care stau de fața atât mitropolitul cât și domnitorul Scarlat Calimah, cu care prilej dascălii rostesc mai multe cuvântări în limba română. La Crăciun dascălii rostesc iarăși o cuvântare în românește, care într'o limbă greoaie și întortochietă, sârbează totuși faptul că s'au învrednicit, ca și un „Moldovan să-și poată deschide gura în limba sa, să grăiască de figuri siloghismitești, să îndrăznească a se despolălui, sau a vorbi în a sa limbă de a sa credință”. În o altă cuvântare rostită de elevi către mitropolit, la serbarea învierii, ei adaog, pe lângă mulțumirile profesorilor, pe ale lor, spunând că „noi ucenicii nu avem altă gătire răsplătitoare, decât cântăm vredniciile măririi voastre și bunele scoposuri, lăsând în aducere aminte și fiilor noștri, că niminea altul încă n'au fost până în veacul nostru carele să fi poleit mai mult neamul românesc cu folosul științelor”. Tot pe atunci, 1814 există și o altă școală „normalicească” la biserica sf. Neculai cel Domnesc sub învățătorii Cristea Macarie și Constantin Psaltul. Avea două clase și se învăța în ea în românește, cetirea, scrierea, ortoepia, gramatica, tâlcuirea religiei, simbolul și cântările bisericesti. Eră deci o școală asemănătoare celei dela Socola, poate ceva mai inferioară. Calimah o întărește și pe aceasta ⁷⁴.

Atare neconțință sporire a conștiinței naționale, întărită tocmai prin învățământul în limba țării, merse curând mai departe. Ea începù a se gândi la începuturile neamului românesc, la Romani, pe care cu fală îi aminteă, punând deci mintea poporului moldovan pe părția cea roditoare pe care umblase în vremuri mai vechi scriitorii săi din veacul al XVII-lea, iar în cele

⁷¹ Gh. Asaki, *Cvestia învțăturei publice*, p. 9.

⁷² Erbiceanu l. c., p. 34 care citează dipticul seminarului.

⁷³ *Ibidem*, p. 37.

⁷⁴ *Din domnia lui Calimah*, de V. A. Ureche, în *An. Ac. Rom.* II, tom., XXIII, 1901, p. 229 (41) Ureche reproduce și orarul claselor din 24 Ianuar 1814. Comp., p. 231 (43) hrisovul de miluire al lui Calimah.

mai noue marii apostoli ai românismului în țara de peste munți. Un școlar spune într'o cuvântare : „Pentru că măcar să se fi deghinat această ramură (Românii) din Romul cel mai slăvit al neamului românesc, măcar că rătăcirea sa îl păvățula ajunge la această țară a Dachilor, însă după cum se zice că vița de vie are să învie, în acele ce se ating de a lor voinicie, ei au fost spaima și groaza stăpâniilor megieșite în a se apăra pre sine. Pre Polojăni nu plugari ci târători plugului de a ara, să samene ghindă spre pomenire i-au supus, și până astăzi se văd copaci în Bucovina, Dumbrava roșă se chiamă”⁷⁵. În acest limbaj greoi și nedestoinic dascalul Enache rostiă prin gura elevului său o mare idee : îmbinarea originei romane cu vitejia străbunilor noștri proprii.

În anul 1813 eră să vină mitropolitului Veniamin un ajutor însemnat în sprijinirea mișcării de regenerare către care el se devotase. Gheorghe Asaki se întoarce în acest an dela învățăturile pe care le făcuse în țări străine și-și pune silințele alătura cu acele ale lui Veniamin, pentru a îndruma poporul moldovenesc pe calea culturai.

Gheorghe Asaki eră fiul lui Leon sau Lazăr Asaki, preot. cărturar, învățat după cât se vede în școalele grecești, și deprins a prețui binefacerile învățăturei. Și Leon Asaki eră cărturar și produsese două lucrări : *Jucăria Norocului* și *Bordeiul Indian* a lui Berardin de St. Pierre. În prefața acestei din urmă traduceri scrisă în 1821 Leon Asaki arată cum limba română s'a urzit din cea latină într'o epocă cu cea italiană, franceză, spaniolă și portugheză. „După cursul celor mai mult de o mie de ani vedem astăzi treziți și pe Români, cu multă opinteală sârguindu-se în toate trei țări a-și aduce limba la căzuta (cuvinită) ei stare. Sărăcia limbei se poate tămădul împrumutând dela maica limbii noastre, și a le alcătui (cuvintele) după caracterul ei, iar unele cuvinte ale înnoi din cărțile cele vechi ale Romanilor”⁷⁶. Tatăl lui Gheorghe fiind deci o minte deschisă către cultură și vroind să dea fiului său o cultură încă mai temeinică decât cea ce o dobândise el, se strămută la Lemberg pentru a așeza pe fiul său la învățătură în școalele de acolo. Tânărul Asaki începù studiile sale la vârsta de 9 ani, și le duse cu atâta izbândă în cât la acea de 17 dobândise titlul mult râvnit de doctor în filosofie. El se aplicase cu deosebire la studiul matematicilor teoretice și practice, la arta ingineriei și arhitecturai. El ridică planul Lembergului și zidì o mare casă în suburbiul Haliciu. La 1804 Gheorghe Asaki se întoarce în Iași și făcù un plan după care se zidiră casele

⁷⁵ Toate aceste discursuri reproduse de Erbiceanu l. c., p. 40 și urm.

⁷⁶ N. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. XVIII-lea*, II, p. 513.

principesei Elena Sturza Păstrăvanu lângă sf. Neculai cel sărac (astăzi proprietatea d-lui V. Skuly). Imbolnăvindu-se curând după aceea, se duse iar în străinătate după sfatul unui medic german, Walter, pentru a schimba clima, unde însă el se apucă din nou de învățatură. În 1805 el studiă matematicile la Viena și se ocupa și cu pictura. În 1806 intrând Rușii în principate, tatul său îi scrie să revină în țară, unde i se oferea un post în corpul de ingineri al armatei rusești, cu gradul de locotenent. Tânărul Asaki însă nu primește propunerea, de și eră ademenitoare, și se apucă de studii clasice, iar în 1809 se hotărăște a merge la Roma⁷⁷. Aice scrie el prima lui poezie în limba română, Oda la Tibru, care conține între alte frumoase versuri și pe aceste două neasemănate;

Un Român al Daciei vine la strămoși ca să sărute
Țârna de pe a lor morminte și să 'nvețe-a lor virtute;

iarăși ideea originii romane, care în orice parte poporul român săpa ogorul culturii, răsărea ca o plantă plină de rodire.

Introducându-se în țară în 1813, găsește aici domn pe Scarlat Calimah, dela care cere învoirea a deschide în școala domnească din Iași un curs de inginerie și hotărnicie în *limba română*, așa ca să poată forma oameni speciali în această ramură. Anume pe atunci se simțise în Moldova nevoia de „a se face rădicări de planuri de moșii cu meșteșugul geometricesc, întocmai după starea locului” cum spunea hotărnicia din 1815⁷⁸. Propunerea lui Asaki răspunzând la o trebuință reală, fiind neapărată nevoie de ingineri hotarnici români care să uniască pelângă știința trebuitoare și puțința cetirei vechilor documente, fu primită de domn și astfel în 1814, se începe cursul acestei materii lângă școala grecească, care tocmai pe atunci eră în deplină înflorire. Relația istorică asupra școalelor naționale, înfățișată a examenul din 1838, spune asupra înființării acestui curs: „Nevoia de a avea ingineri pământeni pentru neconținutele hotărâtori ale moșilor, a fost îndemnat pe domnitorul Scarlat Calimah, de fericită aducere aminte, de a așăza pe lângă școala elinească o catedră de învățatura acestui ram și d-l Gh. Asaki întâiaioară a paradosit în limba națională, la 1814, un curs de matematică teoretică și aplicație practică, geodezie și arhitectură, din care în 1819 au eșit câțiva tineri, care și acum plinesc lucrări de inginerie”⁷⁹. Elevii lui Asaki erau mai toți fii de boieri; între

⁷⁷ *Notița autobiografică* a lui Gh. Asachi, Iași, 1863, reeditată de frați Șaraga în 1890, și împărțită cu prilejul desvelirii statuei marelui om.

⁷⁸ Iorga, *Doc. Calimahi*, I, p. 526.

⁷⁹ *Buletinul foaiei oficiale a Moldovei*, pe anul 1838, No. 55. Asaki fusese numit în 15 Noemv. 1813. *Adaos literar la Albina românească*. Ian. 1861. p. 9.

alții eră însuși fiul domnului Alexandru Calimah. Din clasa de jos erau numai Petru Asaki nepotul profesorului, un Neamț Osvald Scarlat și Daniil Skavinski⁸⁰ poetul care își caracterizază el însuși chipul prin următoarele două nostime versuri :

Daniil Skavinski cel mititel la făptură
Pe care-i plăcu naturei a-l lucra 'n miniatură.

Asaki pentru a-și putea face cursul, alcătui în românește un manual complet de matematică : aritmetică, algebră, geometrie, trigonometrie și geodezie, din care s'au tipărit mai târziu numai cele trei d'întâi. În urma unui examen public făcut în limba română în 18 Iunie 1818, mai mulți tineri căpătară învoirea de a practica arta ingineriei, întrucare Fotaki Ghețu care dobândi oarecare renume în această profesiune, și Osvald Scarlat. Școala lui Asaki fiind așezată în localul chiar al Académiei grecești, deșteptă ura grecilor și pările contra profesorului român din partea marelui dascăl chiar de epistimuri, Dimitrie Panaioti Gordela începură a curge către Scarlat Calimah care însă avea buna minte de a nu le lua în seamă⁸¹. Așa că școala își ajunsese rezultatul țintit de ea de a forma inginerii de care țara avea nevoie. Dar odată acest țel îndeplinit, ea fu desființată necrezându-se că ar fi de nevoie a se înmulți pe fiecare an numărul inginerilor hotarnici. Pe lângă rezultatul practic dat de dânsa, ea contribuise a depărta prejudețul cel atât de dăunător limbei românești, că nu ar fi destoinică pentru predarea înaltelor învățături.

Tot Asaki face și prima încercare de a reprezenta o piesă de teatru în limba română, prin persoane din înalta societate, acele care își găsiu o petrecere în reprezentarea tregediilor în limba greacă. El alcătuește un fel de idilă după Florian, *Mirtil și Hloe*, jucată de D-na Șubin n. Ghica, prințul Ghica și D-l Constantin Sturza⁸², dându-se reprezentația în salonul lui Constantin Ghica. Încercarea rămase însă fără urmări, și teatrul român propriu zis nu luă naștere decât mult mai târziu.

Tot pe atunci boierul învățat în legi Andronache Donici care învățase în școala grecească⁸³, dar se îndeletnicise în deosebi și cu limba latină și cu studiul legilor, scrie un manual pentru învățarea legilor, tipărit în 1814, în vremea legiuitorului Moldovei,

⁸⁰ *Cvestea învățătorei publice*, p. 11, nota, dă numele tuturor elevilor lui Asaki.

⁸¹ Amănuntele luptei în N. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. XVIII-lea*, II, p. 518.

⁸² T. Burada. *Studii asupra conservatorului filarmonic dramatic*, p. 4.

A dintâi încercare de a pune pe românește o piesă de teatru care însă nu fu jucată este traducerea dramei *L'Achille in Scio* de Metastasio, traducere făcută de Iordache Sătineanu și publicată în Sibiu în 1797. *Ribliografa românească veche* de I. Bianu și N. Hodoș II, No. 611.

⁸³ Dovezile mai sus. p. 190.

domnul Scarlat Calimah, cu sprijinul mitropolitului Veniamin, în tipografia mitropoliei. Scrierea lui Andronache Donici⁸⁴, este alcătuită în chip practic, așa că se slujească și de călăuză judecătorilor în aflarea capitolelor corespunzătoare din pravilile împărătești. În introducerea lucrării sale, Donici expune în prescurtare istoria dreptului; trece după aceea la expunerea dreptului natural, și arată înfârșit scopul ce l'au urmărit în alcătuirea ei, 'spunând că s'au sărguit cu multă strădanie a întocmi această carte, precât au fost prin putință, spre a se înțelege mai cu lesnire tâlcuirea pravililor, spre a se află puse în rânduală toate pricinile, adăogând și obiceiurile cele aprobăluite a pământului Moldovei, și subsemnând „sărguitorul pentru patrie Andronache Donici”.

Chiar în anul ce precedă mișcarea revoluționară, mitropolitul Veniamin și cu Gheorghe Asaki, ambii însuflețiți de cea mai vie dorință pentru redeșteptarea și înăvuierea minței poporului român, se sfătuesc asupra mijloacelor de a aduce seminarul dela Socola la o mai bună înflorire. Deși reîntemeiat la 1812, el mergea foarte greu, așa că în 1820 pe lângă științele bisericești se preda în el numai gramatica de cătră un dascal, după sistemul lui Radu Tempea⁸⁵. Veniamin și cu Asaki își asociază pe vornicul Mihaiu Sturza, cel mai învățat dintre tinerii boieri ai aceluși timp, și ei împreună cad peste o idee care trebuia să aibă urmările cele mai roditoare asupra culturii poporului românesc din principate, anume aceea de a aduce profesori români din Transilvania, de oarece în Moldova eră greu de a se găsi oameni destoinici pentru atare treabă⁸⁶. Cei patru profesori aduși de Asaki din Transilvania fură: Ioan Costea pentru retorică și poetică, Ioan Manfi pentru limba latină, Vasile Fabian sau Bob pentru teologie și doctorul în filosofie și medicină Vasile Popp, unul din Românii cei mai învățați de peste Carpați, căruia fu încredințată pe lângă profesarea mai multor obiecte și direcția seminarului. La începutul lui Noemvrie 1820, Asaki veni în

⁸⁴ *Adunare cuprinzătoare pe scurt din cărțile împărăteștilor pravile spre înlesnirea celor ce se îndelețnesc întru învățătura lor alcătuită cu osteneală și osîrdie de boierul Moldovei Andronache Donici, Iași, 1814.* Cartea de Andronache Donici nu este deci o lege, ci un studiu. Se află încă o carte mai veche de învățare a legilor, acea scrisă pe timpul ocupației rusești din 1769~1774, din ordinul împărătesei Ecaterina, intitulată *Învățătura a însuși stăpânitoarei mării Ecaterina al II-lea pe timpul ocupației armelor rusești prin graful Rumanfov țpărită de mitropolitul Gavril și tălmăcită de Toma al II-lea logofăt, 1777 August 14*". Se află în bibl. rămasă dela C. Erbiceanu.

⁸⁵ Gh. Missail în *Buletinul instrucțiunei publice*, 1860, p. 172.

⁸⁶ *Chestia învățăturai publice*, p. 12. Încă din 1815 mitropolitul Veniamin vroise să aducă la seminarul Socolei pe un învățat din Lemberg, Budai, rugând prin o scrisoare pe tatul lui Gh. Asaki „protoiereul Lazăr Asakievici, ce se afla pe atunci tot în Lemberg, a vedea ce matimă poate să parodosască în școala Socolei și în ce limbi, și cu ce s'ar mulțami". *Uricarul VII*, p. 60.

Iași cu profesorii săi⁸⁷. Atare sprijinire a culturii române din principate cu Români de peste munți care se îndrumă în Muntenia prin Gheorghe Lazăr, în Moldova prin profesorii aduși de Gheorghe Asaki, întări încă ideile pe care se întemeia reînvierea naționalității române, mai ales că apăsarea grecismului trebuia să loviască mult pe învățații transilvăneni, nedepriși cu ea. Așa Vasile Popp reflectând la revoluția grecească, care izgoni înapoi pe dascalii ardeleni, afară de Vasile Fabian care rămase în Moldova spune că : „părintele Veniamin, mitropolitul Moldovei și Mihaiu Sturza inspectorul școalelor au lucrat cu mari jertfe ca să statornicească limba română în patria lor. Nu numai profesori transilvăneni au chemat la sine, dar și mănăstirea Socola cu toate veniturile ei muzelor o au închinat. Și batăr că locuiau acele muze la câmp (pentru că în poliție se răsfățau cele străine), totuși mari roduri ar fi adus, dacă acea nefericită revoluție, a căruia urme și până astăzi se văd în Moldova, nu le ar fi alungat din dulcea lor odihnă”⁸⁸.

Deși încercarea de a reînvia cultura românească în principate prin ajutorul acelei de peste hotare, se zdrobi în ambele țări de furia revoluției deslănțuite în 1821, ideea rămase, și fiind reînnoită mai târziu în vremuri mai liniștite, adause cătră izvorul ce începuse a picura în țările române, unda mai bogată ce vuia cu putere dincolo peste munți.

Conștiința națională a poporului român fusese deci copleșită, nu însă ucisă nici înăbușită de cultura fanariotă. Trezirea spiritului românesc din veacul al XVII-lea se perpetuase prin o lungă serie istorică, ce când apărea mai la suprafață, când se retrăgea mai spre fund, până ce îndurătoarele vremuri ridicară depe sânul țărilor române, apăsarea stăpânirii străine. Atunci veni și poporul românesc în apele lui adevărate și epoca românismului își deschidea însfârșit calea, după secolii lungi de înstrăinare a gândirii românești.

⁸⁷ *Buletinul instrucțiunii publice* pe 1865—1866, p. 174 — 178. Comp. *Oareși care trăsuri din viața răposatului pharnic Vasile Fabian sau Bob în Foaia pentru minte*, 1840, No. 31—34.

⁸⁸ În disertația dela începutul psaltirei lui *Pralea* citată de d-l Erbi-ceanu, l. c., p. 52.

TRANSLATIO TESTAMENTI PIE DEFUNCTAE PRINCIPISSAE PAGONAE CANTACUZENAE

Cum ego me vidissem in hae aegritudine valde infirmam, verebar ne sit haec ultima hora temporalis meae vitae in hoc vano mundo, destinavi existens adhuc in sana mente ac consideratione scribendum hoc testamentum curare, ut notum sit, ubi et quid alicubi remansit. Ne consequantur post meum obitum, cum res innotae essent, lites, neque fiat iniuria alicui, sic ergo secundum meam conscientiam significo :

In primis hoc dico, consulo, admoneo, obtestor, jubeo et sub interdictione omitto inobedientem meae postremae voluntati.

Meis filiis Rudolfo et Constantino cum illorum a Deo data familia ut semper vivant christefideliter in fraterna unione et charitate, similique modo consulant ac mandarent suis adhaerentibus atque descendentibus, siquidem unio ac charitas fraterna aedificat et auget domos ac familias. Itaque consequenter prout aio, habebant meam maternam benedictionem, quam tota ex anima illis do a Deoque supplico.

Primo mea debita haec sunt : sexcenti floreni (600 fl.) hungarici quos accepi a D-no Paulo Coronense mercatore cui pro pignore meum argentum in mea necessitate dedi et obligationem pro eorum interesse, sicut scriptum est, illud argentum nominatim, quod sacerdoti Eustathio protopresbytero Ecclesiae Bulgarensis coronensis notum est.

Secundo debeo sexcentos florenos D-nae comitissae Telekianae, cui pro pignore duos agrifundos dedi qui jacent in Transilvania trans Alutam, sine alio interusurio, quemadmodum et mea obligatio sonat.

Tertio ac postremo mutuo accepi a mea nuru Anna, uxore mei filii Constantini Cantacuzeni quatuor millia florenorum germanicorum, cui meam obligationem dedi sine interesse. Notum sit et hoc, quod aurea crux Constantiniani ordinis adamantibus atque rubinis ornata una cum memorato argento sit qua pig-

nus et onnes sub meo sigillo obsigillata Corónae remisit in manibus protopresbyteri Eustathii quatuor cistas cum tela et vasibus stannensis et ahensis meo sigillo sigillatas (so der Satz im akt).

In nostro pago Recse adhuc existentes res prout notum est, remissae sunt apud inspectorem, siquidem mei filii possessores sunt, istas paucas res reperire et asquirere poterunt.

Remanet unum aureum repetitum horologium una cum aurea catena in Viennae. Reliqui in pago Recse aliquam cistam cum tela alisque rebus obsigillatam, quam Coronam ad protopresbyterum Eustathium deportandam curavit. Itaque ut mea debita persolvantur jubeo meum filium Constantinum sollicitare apud suam Majestatem ut notae restantiae meae pensionis persolvantur sicque pignora redimi poterit. Ac ille pro mea anima, obstrictus sit eleimosynas dare quemadmodum et jussi. Insuper omitto ac mando meo filio Constantino post meum obitum ut curam habeat in mea famulitia, quae mihi fideliter servierunt utpote Bucor, Catherinam et Stancam puellam etc., ne illis molestias inferat, ac si voluerint in pagum Recse redere assistat eis, ut eo pervenire possint.

Propter pagos in Valahia existentes mei filii qua legitimi possessores sicut parentes unanimiter et simul possideant.

Litteras quas maxima cum supplicatione scripsi propter meam pensionem ut quartales restantiae a Sua Majestate persolvantur ad liberationem meorum debitorum faciat Sua Majestas misericordiam ut quotannis bis mille florenorum nomine pensionis meis filiis eorumque liberis concedatur, propter merita Cantacuzenae domus, porrigat meus filius Suae Majestati, incumbatque ut definiatur haec res. Eosque sub magna maledictione relinquo, qui se meae huic sententiae opponerent, obsequentes vero benedictionem Dei et meam in aeternum consequitur.

Pagona principessa Cantacuzina

L. S.

Translata fuit Vienae 9 Ianuarii 746.

Asarias ieromonachus sancti sepulchri et confesor attestor.

La presente scrittura osia testamente dettatomì dalla sudetta signora principessa l'ho scritto Iio Vladislas de Malaesco.

Parthenius Paulovicz praepositus patriarchalis ac parohus Viennensis ecclesiae Graecorum, attestor quod testamentum per me a verbo ad verbum translatum est ex originali Valachici idiomatis.

(Autentificat de notarul Theophilus Heroldt. Autentificarea notarului certificată de asessorul C. R. al mitropoliei Vienei).
Collationirt und mit dem hierortigen Akte gleichlautend befunden.

Wien den 20 April 1881.

Edmund Widlitzka

Kanzlei Archivs Director des Reichs-Kriegs-Ministerium.

Traducerea Testamentului bine credincioasei defuncte, principesei Păuna Cantacuzino.

Văzându-mă în această boală foarte slăbită și temându-mă ca să nu mă ajungă ultimul ceas al vieții pământești, m'am hotărât, fiind încă în întregimea minții mele să scriu acest testament, ca să fie cunoscut ce și unde îmi sunt averile mele. Ca să nu se nască după moarte, din neștiința lucrurilor, procese și să se facă cuiva nedreptate. Așa dar dispun după conștiința mea următoarele :

Mai întâi aceasta o zic, povățuesc, sfătuesc, mă rog și poroncesc și las, sub blestem spre ascultarea vouinței mele celei de pe urmă.

Că fiii mei Radu și Constantin cu familiile date lor de Dumnezeu să trăiască tot deauna creștinește și într'o unire fraternă și iubire, să-și întărească casele și familiile. Așa dar după cum spun, să aibă a mea maternă binecuvântare. pe care le-o dau din toată inima.

Mai întâi datorile mele sunt următoarele : 600 de fiorini ungurești pe care i-am primit dela d-l Pavel neguțitor din Brașov și căruia ca amanet i-am depus a mea argintărie la nevoile mele și cu îndatorire de procente după cum este scris. acea argintărie anume care este cunoscută preotului Eustatiu dela biserică Scheilor din Brașov.

Al doilea am de dat 600 de fiorini comitesei Teleki căruia ca amanet i-am dat două moșii care sunt în Transilvania dincolo de Olt, fără dobândă, după cum sună sinetul meu.

Al treilea și cel de pe urmă am primit împrumut dela a mea noră, soția fiului meu Constantin Cantacuzino, patru mii de fiorini nemțești, căreia i-am dat sinetul meu fără dobândă. Să mai fie cunoscut și aceasta că crucea ordinului Constantinian, împodobită cu diamante și rubine împreună cu amintita argintărie să fie ca amanet, și toate lucrurile pecetluite cu pecetea mea le-am trimis la Brașov în mâinile preotului Eustatie și patru lăzi cu pânzării și vase de cositor și de aramă pecetluite cu a mea pecete (așa fraza în act).

În satul nostru *Rece* lucrurile ce mai sunt după cum este cunoscut și sunt încredințate inspectorului, după cum fii mei au în posesiune, așa vor putea găsi și dobândi acele puține lucruri.

Mai rămâne un ceasornic de aur cu un lanț tot de aur în Viena.

Am mai lăsat în satul *Rece* o ladă cu pânzării și alte lucruri, pecetluite, pe care am îngrijit a o transporta la protopopul Eustatie la Brașov. Așa dar pentru a se plăti datorile mele ordon ca fiul meu Constantin să soliciteze la Maiestatea Sa plata rămășițelor pensiunii mele și așa să se poată răscumpăra amaneturile. Și el să fie îndatorit a da de sufletul meu pomană precum am poroncit. Afară de aceasta mai ordon și dispun ca fiul meu Constantin să se îngrijască după moartea mea de slugile ce m'au servit cu credință, de Bucur, Catinca și copila Stanca, etc. ca să nu li se întâmple supărări și dacă ar vrea să se întoarcă în satul *Rece* să le vină în ajutor spre aceasta.

Pentru satele existente în Valahia fiii mei ca teguiiți stăpâni să le stăpânească împreună și în comun.

Scrisoarea pe care cu mari rugăminiți am scris-o pentru pensia mea, ca trimestrele restante să se plătiască de M. S. spre achitarea datoriilor mele și să facă M. S. milă ca în fiecare an să deie câte o pensie de 2000 de florini fiilor mei și copiilor lor, pentru meritele casei Cantacuzinești, să o deie fiul meu Maiestăți Sale, și să silească ca acest lucru să se facă. Las mare blestăm contra acelora ce se vor opune acestei a mele voinți, iar binecuvântare acelor ce o vor asculta.

Păuna principesă Cantacuzino

A fost tradusă din originalul român (care s'a pierdut) la Viena în 9 Ianuarie 1746.

TABLA ILUSTRĂȚIILOR

	<u>Pagina</u>
Ion Caragea Domnul Munteniei 1812—1818	9
Pecetea Munteniei pe timpul lui Ion Caragea	11
Mihail Grigorie Sutu Domnul Moldovei 1819—1821	31
Constantin Ipsilanti Domnul Moldovei 1799—1801 și al Munteniei 1802—1806	35
Alexandru Ipsilanti, șeful eteriștilor greci	40
Slugerul Tudor Vladimirescu	49
Lupta eteriștilor greci, sub comanda căminarului Sava contra Turcilor în București, la 19 August 1821	57
Lupta celor 97 eteriști greci contra 1500 de Turci în mănăstirea Slatina la 25 și 26 Iulie 1821	61
Eteriști greci din armata lui Alexandru Ipsilanti	63
Episcopul Ioan Inocențiu Klein de Szad	240
Niculae Ursu zis Hcria	249
Cloșca tovarășul lui Horia	250
Gheorghe Crișan	252
Prinderea lui Horia și Cloșca	254

TABLA DE MATERIE

	<u>Pagina</u>
Capul IX. — Istoria Țărilor Române dela pacea de Bueurești până la răsturnarea Fanarioșilor 1812—1821	5
I. Istoria Țărilor române dela 1812—1821.	7
1. Domniile lui Ioan Caragea și Scarlat Calimah	7
Ioan Caragea în Muntenia, 1812—1819.	7
2. Legiuirile lui Ioan Caragea și Scarlat Calimah	19
3. Ultimii Domni Fanarioși	27
Alexandru Suțu în Muntenia 1818—1821	27
Mihail Suțu în Moldova 1819—1821	29
II. Răsturnarea Domniilor Fanariote	33
1. Eteria grecească	33
2. Țările române față cu revoluția grecească	43
3. Restabilirea Domniilor pământene	73
Capul X. — Rezultatele Epocii Fanariote	90
1. Starea politică, economică, financiară și socială a Românilor din Principate	93
1. Starea politică	93
Rele urmări ale stăpânirii turcești	93
Mărturisirile streinilor	99
Efectul apăsării asupra poporului	102
Politica externă a Fanarioșilor	108
2. Starea economică	113
Regimul turcesc	113
Numărul populației	119
Valoarea obiectelor	122
Valoarea banilor	125
Buna stare a poporului	130
3. Starea financiară	132
4. Societatea și Moravurile	146
Supunerea sub cei mai mari	146
Deosebirea rangurilor	149
Boeriile titulare	151
Traiul boierilor	155
Petreceri	158

	<u>Pagina</u>
11. <i>Invăţământul grecesc în epoca fanariotă</i>	166
1. Istoricul şcoalelor	166
2. <i>Invăţământul grecesc</i>	177
3. Rezultatele culturii greceşti	194
4. <i>Cultura apuseană</i>	203
Democratizarea învăţământului	212
Dorul de emancipare	214
Alte înrăuriri apusene	214
5. <i>Ideile revoluţiei franceze</i>	215
Grecii şi <i>Revoluţia franceza</i>	216
Capul XI. — <i>Cultura Românească în veacul al XVIII-lea</i>	232
I. <i>Mişcarea culturală în Transilvania</i>	233
1. <i>Unirea bisericii române din Transilvania cu cea catolică</i>	233
2. <i>Revoluţia lui Horia</i>	244
3. <i>Cultura românească în Ardeal</i>	259
Urmările cele rele ale Unirii	259
Studiile cele mari istorice	263
II. <i>Cultura românească în Ţările Române</i>	273
1. <i>În Muntenia</i>	273
2. <i>În Moldova</i>	285
<i>Translatio testamenti pie defunctae principissae Pagone Cantacuzenae</i>	304
<i>Traducerea Testamentului bine credincioasei defuncte principesei Păuna Cantacuzino</i>	306